

N. IORGA

**ISTORIA LITERATURILOR ROMANICE
ÎN DESVOLTAREA ȘI LEGĂTURILE LOR**

Volumul III: EPOCA MODERNĂ

(de la 1600 până în zilele noastre).

ACADEMIA ROMÂNĂ

STUDII ȘI CERCETĂRI

	_ Lei
I. Istoria poporului frances, de <i>N. Iorga</i> , 1919 . . .	20.
II. Scurtă istorie a Slavilor răsăriteni — Rusia și Polonia. — Simple linii de orientare, de <i>N. Iorga</i> , 1919.	10.—
III. Problemele evoluției poporului român, de <i>Dr. Gr Antipa</i> , 1919	20.—
IV. Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor, de <i>N. Iorga</i> :	
Vol. I, Evul Mediu, 1920.	20.—
Vol. II, Epoca Modernă (până la 1600), 1920 . . .	35.—

ACADEMIA ROMÂNĂ
STUDII ȘI CERCETARI
IV.

ISTORIA
LITERATURILOR ROMANICE
IN DESVOLTAREA ȘI LEGĂTURILE LOR

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

VOL. III

EPOCA MODERNA

(DE LA 1600 PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE)

TIPOGRAFIA „CULTURA NEAMULUI ROMÂNESC”

1920

I.

Epoca lui Malherbe în literatura franceză.

A trece de la literatura englesă din epoca lui Shakespeare la literatura franceză din vremea corespunzătoare înseamnă a se părăsi o puternică și originală, de și neorânduită și adesea ori trivială, manifestare spontană a unui întreg popor pentru a întâlni în schimb un scris de o perfectă ordine, de o armonie îngrijită, de un incomparabil *fini*, dar în care, pe departe, nu se vădesc însușirile și puterile unui mare popor.

Societatea franceză de pe vremea ultimilor regi din ramura care se stânge cu Henric al III-lea mergea, evident, către o *impușinare*. Nu mai era vastul câmp al evului mediu în care, supt raportul sufletesc, în ciuda întrebunțării limbii latine, de atâtea ori se înfrățiau clasele; nobilimea însă, până la cei mai săraci și îndepărtați de onoruri și dregătorii dintre membrii ei, își dă întreagă măsura. Amestecată în luptele civile, în cea mai pasionată formă a lor, luptele religioase, ea, când apucă în mâni sângeroase, de războinici, condeii pentru a scrie memorii, cronici, lucrări de istorie, introduce în acest domeniu literar o energie pătimașă care dă atâtea farmec paginilor unui Montluc și chiar acelora, consacrate conspirațiilor de Curte, asasinatelor de iatacuri, ale unui Cheverny, de pildă. În „Satira menipee“, adunătură de pamflete parisiene, fără stil, se simte și o notă burgheză, interesantă.

Dar aceste conflicte confesionale, între catolici și calvini, în care se amestecă bandele germane și soldații regelui Spaniei, se isprăvesc, după patru decenii de ruinătoare frământări, printr'un moment de supremă, oboseală. Henric al IV-lea intră în Paris, pe care-l preferă „eresiei“ sale hughenote — *Paris vaut*

bien une messe — și Capitala sfășiată și hămesită a unei Francii care, de mult, deprinsă a trăi în monarhie absolută, nu mai știa ce este autoritatea regală, ar fi primit și pe cineva care n'ar fi avut bunățatea lui de spirit iertătoare, talentul lui de a umbla cu cei mici, familiaritatea încântătoare și scânteietorul spirit al incomparabilului Gascon.

Ar fi greu să se vorbească în acest moment încă de o adevărată Curte, cu toate influențele italiene venite prin mai vechile războaie, prin călătoriile ulterioare ale atâtor nobili și cărțurari dincolo de Alpi și, în sfârșit — nu mai puțin — prin îndelungata prezență a Ecaterinei de Medicis, pe tronul Franciei ori ca tutoare și inspiratoare a fiilor ei. În sfaturile date de istețta și energica Florentină unuia din acești fii, lui Carol al IX-lea¹, e vorba, în adevăr, de tot ce trebuie făcut „pentru a se mulțami noblețta *lui*, așa cum făcea regele tatăl său“, de la îmbrăcarea în public, solemn, a cămeșii — cum făcuse, de altfel, și Francisc I-ii — până la cina și, une ori, la petrecerea de seară, „pentru ca să se cunoască“, spune ea, un fel de Curte, *une façon de Cour*². Dar de zici, de la Curtea simplei etichete la acea Curte care să strângă tot ce viața socială, tot ce activitatea literară și culturală a națiunii putea să aibă mai ales, era încă drum.

Henric al IV-lea nu era deosebit de aplecat către asemenea lucruri, și veniturile lui, prinse în multe părți, nu-i îngăduiau a face pentru scriitori și artiști ceia ce trebuia să facă Ludovic al XIV-lea cu toate mijloacele Statului său. Când cunosc și ajunse a prețui pe Malherbe, socotit ca întâiul poet al epocii sale și specializat în domenii ale poeziei, ca odele și stanțele, în care se putea face lauda persoanei și puterii regale, el a trebuit să stăruie pe lângă curteanul său, mai favorizat ca avere, Bellegarde, pentru ca acesta să-i acorde poetului o situație provizorie; titlul de „gentilhomme ordinaire de la Chambre“, cu care

¹ *Avis donnez par Catherine de Médicis à Charles IX pour la police de sa Cour et pour le gouvernement de son État*, în „Archives curieuses de l'histoire de France“, 1-a serie, V, p. 245 și urm., și în Chéruel, *Dictionnaire historique des institutions, mœurs et coutumes de la France*, I, ed. a 2-a, Paris 1865, p. 379.

² Afin que l'on connoisse une façon de Cour, qui est chose qui plaît infiniment aux François, pour l'avoir accoutumé; *ibid.*

acesta a fost apoi împodobit, nu aducea cu dânsul niciun fel de ajutor real pentru viață.

Deocamdată *literatura se îndreaptă către rege mai mult decât către Curte*. Malherbe, care, până la 1605 (e născut la 1555) nu cunoscuse Parisul decât ca student, petrecându-și apoi zilele pe lângă ducele de Angoulême, în Sud, unde se și însoară, ori în luptele religioase, în care era să prindă pe însuși marele Sully, în sfârșit pe lângă un cleric, cardinalul Duperron, a moștenit atâta de la cugetătorii politici cu direcție republicană, în sens antic, din veacul al XVI-lea, încât să infiereze pe regii „fără ispravă“, „rușinea regilor“, „adormiți în mijlocul voluptăților“, pe când „lingușitorii guvernează provinciile“¹, dar el va ridica înmuri către Henric însuși, care, murind, s'a dus să bea nectar cu zeii, ca vechii Cesari romani², către regenta Marie de' Medici, în care descopere toate felurile de perfecție, către tânărul lor fiu, „capodoperă a cerurilor“ (*chef-d'oeuvre des cieux*), către un duce de Bellegarde, o princesă de Conty.

Această Curte nu poate da însă și îndreptare, ea însăși nefiind și neuroind să fie orientată supt raportul cultural. Această îndreptare se lua odinioară din literatura italiană, la care, în deosebire de atâția poeți ai Pleiadel, Malherbe recurge așa de rar și pe care, de alminterea, o cunoaște așa de puțin. În viața populară nu mai caută nimeni nimic, din vremea când du Bellay își arătase, în răsunătoare versuri, desprețul, ura pentru tot ce aparține mulțimilor³. Rămânea un singur, îndemn și o singură normă: ale cărturăriei, ale erudiției care în secolul al XVI-lea n'avuse nicăiri și atâta fecunditate și o autoritate așa de mare ca în Franța lui Francisc I-iu și a lui Henric al II-lea.

Fără această erudiție dătătoare de direcție, pentru Malherbe

¹ Quant un roi fainéant, la vergogne des rois,
Laisant à ses flatteurs le soin de ses provinces,
Entre les voluptés indignement s'endort,
Quoique l'on dissimule, on en fait peu d'estime:
C'est avecque plaisir qu'on survit à sa mort.

² Loin des hommes s'en alla boire
Le nectar avecque les dieux.

³ Rien ne me plaît hors ce qui peut déplaire
Au jugement du rude populaire.

ca și, odinioară, pentru Ronsard¹, nu se înțeleg atâtea din caracterele deosebitoare ale scrisului aceluia care doar pentru Boileau și pentru «generația de la 1660» a fost inovatorul proclamat în celebra formulă: *Enfin Malherbe vint...* Acela în care Balzac vedea pe „bătrânul pedagog al Curții, tiranul cuvintelor și silabelor, dascălul de gramatică cu ochelari și părul sur”², are și el marele orgoliu al tuturor cărturarilor Renașterii franceze, filologi, arheologi ca și poeți. E încredințat, că operele lui «vor dură veșnic»³, că «înnul victoriei» cântat de dânsul va fi și mai glorios, știindu-se că «Malherbe e autorul»⁴. Va căuta și el, creatorul stilului limpede, cuvintele rare, și ce poate fi mai artificios decât aceste câteva versuri:

...ces visages pâles
De qui le cerveau s'alambique
A chercher l'an climatérique
De l'éternelle fleur de lis.

De și i se atribuie strigătul de „Înlături cu mania antichității” — *du diable l'antiquaille!* —, el caută în zeii ei, în figurile ei mitologice, în alegoriile ei — Henric al IV-lea devine *Alexandre*, iar princessa de Condé *Oranthe* — podoabele stilului său. Din ultimele concluzii ale humaniștilor francezi, reprezentate prin in-doiala melancolică, de un nesfârșit orizont, a lui Montaigne, își va lua Malherbe filosofia lui despre veșnica schimbare a norocului care cu noi se joacă și-și bate joc de noi⁵, despre fluctuația

¹ Em. Faguet, în Istoria literaturii franceze din colecția „Galia”, spunea cu dreptate: „Malherbe c'est Ronsard continué, Ronsard corrigé, Ronsard perfectionné”. (*Petite histoire de la littérature française*, p. 82).

² Vieux pédagogue de la Cour..., tyran des mots et des syllabes..., grammarien en lunettes et en cheveux gris.

³ Les ouvrages communs vivent quelques années,
Ce que Malherbe écrit dure éternellement.

(*An roi Louis XIII*)

⁴ Mais, vu le nom que me donne
Tout ce que ma lyre sonne,
Quelle sera la hauteur
De l'hymne de la victoire
Quand elle aura cette gloire
Que Malherbe en soit l'auteur!

⁵ Mai n'est-ce pas la loi des fortunes humaines
Qu'elles n'ont point de havre à l'abri de tout vent?

lucrurilor omenești : în scrisoarea către princesa de Conti el spune că se simte altfel decât chiar în momentul în care a început a scrie. În literatura lui, decât care admite și altele, oricât de deosebite, ținând numai la stilul socotit, exact, precis, măsurat, frances, nu gascon, actual, nu arhaic, el nu vede decât o hrană pentru «curiositatea cui n'are ceva mai bun de făcut», o grațioasă plăcere pentru sufletul obosit și amărât de grijile realității ¹.

Ar fi o greșeală să se creadă însă că omul căruia mai mult decât oricui altuia se datorește stilul de Curte, abstract, corect, șters, ca o sticlă fără transparentă, care, prin influența atotputernică a acestei Curți, a ajuns în curând, prea curând, stilul național, părăsește încă de la început și poate părăsi cu totul, chiar în momentul când scrisul lui are un caracter definitiv, vechile expresii medievale pline de atâta farmec. El zice *contre* pentru *coureau*, *discord* pentru *diccorde*, *quantefois* ; întrebunțează cuvinte ca *dam*, *heur*, *nombrier*, *ramenter*. Inversiunea nu e contra obiceiurilor lui, d. ex. în versuri ca acestea:

A ne l'oser voir en campagne,

Sau: Mais d'aller plus à ces batailles,

Ori: Bien semble être la Mer une barre assez forte.

De și, la capătul unei perioade de înviersunată politică risipitoare de vieți, poetul regelui împăciuirii și înfrățirii nu are, cu tot amestecul lui ca atare în acele lupte înseși, nicio direcție de partid, el hrănește în sufletul său ideale de care se vede bine, prin deasa lor pomenire, prin energica lor afirmare în fiecare dată, cât de mult e legat. Nu odată va vorbi astfel, în termeni de credință adevărată și adâncă, despre cruciata la care se gândiau, nu numai luptătorii din Răsărit contra Turcilor în vremea lui Mihai Viteazul, ci și în Apus un Nevers și alții. El dorește vremea când fetele Maurilor vor țese în prinsoare bumbacul adus de pe înseși țermurile lor africane:

¹ Des ouvrages dont toute la recommandation est de s'exprimer avec quelque grâce, et tout le fruit, de satisfaire à la curiosité de ceux qui n'ont rien de meilleur à s'entretenir (scrisoarea către Balzac). Cf. în aceeași scrisoare: Je ne crois pas qu'il y ait de quoi m'accuser de présomption quand je dirai qu'il faudrait qu'un homme vînt de l'autre monde pour ne savoir pas qui je suis. Le siècle connaît mon nom, et le connaît pour un de ceux qui y ont quelque relief par dessus le commun.

Le coton prins en leurs rives,
 Que leurs pucelles captives
 En nos maisons fileront.

El vede pe „nepotul lui Godefroy de Bouillon“, îngrozind Memfisul egiptean cu prezența lui amenințătoare:

Déjà tout le peuple more
 A ce miracle entendu
 Et déjà, pâle d'effroi,
 Memphis se pense captive,
 Voyant si près de sa rive
 Un neveu de Godefroi.

El vede durerea Răsăritului păgân asupra căruia va cădea această pedepsitoare nenorocire:

O' combien lors aura de veuves
 La gent qui porte le turban!
 Que de sang rougira les fleuves
 Qui lavent les pieds du Liban!
 Que le Bosphore en ses deux rives
 Aura de Sultanes captives!
 Et que de mères à Memphis
 En pleurant diront la vaillance
 De son courage et de sa lance
 Aux funérailles de leurs fils!

E vorba, nu numai de răsbunarea lui Ludovic al IX-lea, în Egiptul al cărui nisip acopere atâtea morminte de vechi cruciați, dar și de cucerirea Strâmtoarelor, de întinderea stăpânirii „florilor de crin“ până în locurile unde „soarele iese din unde“:

Quelle moins hautaine espérance
 Pouvons-nous concevoir alors
 Que de conquêter à la France
 Le Propontide en ses deux bords
 Et, vengeant de succès prospères
 Les infortunes de nos pères
 Que tient l'Égypte ensevelis,
 Aller si près du bout du monde
 Que le soleil sorte de l'onde
 Sur la terre des fleurs de lis.

De la Marsilia la Tir va fi un singur Imperiu, și el spune reginei Maria de Medicis:

Puisses-tu voir sous le bras de ton fils
Trébucher les murs de Memphis
Et de Marseille au rivage de Tyr
Son Empire aboutir.

Iar, în scrisoarea către princesa de Conti, gândindu-se, după exemple contemporane, că era posibil ca fratele ei, mort în floarea vrăstei, să îi căzut în mâna Turcilor pentru a fi închis în turnul Mării Negre sau undeva și mai departe, de să nu-l poată ajunge niciun preț de răscumpărare, el se gândește totuși la ce ar fi fost dacă acest cavaler de Malta ar fi debarcat în Barbaria ca să distrugă Alger, Tunis, Bizerta, cuiburile piraiților musulmani, dacă ar fi nimicuit comerțul Constantinopolei și Egiptului și dacă, în fruntea unei armate regale, ar fi „ridicat din nou în Palestina crucile de Lorena“, ca pe vremea vechiului rege de Ierusalim ¹.

Acest *imperialist* frances, care părea că învățase ce poate însemna o putere politică universală de la Spania definitiv învinsă, vorbește, de alminterea, în răsunătoare versuri, și de puțința de „a se rade Escorialul ²“ și de a căuta cândva printre buruieni „locul unde a fost Turinul ³“. El critică, în dorința lui de a vedea puteri desfășurate pentru atingerea unor înalte scopuri, pe acei

¹ M. votre frère pouvoit, commè chevalier de Malte, désoler toute la côte de Barbarie, ruiner Alger, brûler Tunis et Bizerte, rompre le commerce de Constantinople ou Alexandrie, resserrer les galères du Turc au-delà du Bosphore et donner la souveraineté des Mers du Levant à l'étendard de sa religion. Il pouvoit aussi, comme lieutenant-général d'une armée royale, mettre pied à terre en la Syrie, redresser les croix de Lorraine en la Palestine, porter les fleurs de lys aux dernières contrées des Indes et se couronner de palmes plus hautes et plus glorieuses que ne furent jamais celles de ses prédécesseurs... Ne pouvoit-il pas tomber aux mains des Turcs et se voir, selon leur coutume, confiné dans la tour de la Mer Noire ou, plus cruellement encore, être mis en quelque autre prison, d'où tout l'or du monde n'eût pas été suffisant de le racheter ?

² Fais-leur voir cette nouvelle

Qu'il a rasé l'Escorial.

³ Et Soissons, fatal aux superbes,
Fera chercher parmi les herbes
En quelle place fut Turin.

tineri, păstrând moda decăzută din zilele lui Henric al III-lea, cari, Francesi, n'au din Franța decât limba și veșmântul:

Ces François qui n'ont de France
Que la langue et l'habillement.

și cari, chemați la cruciată, poartă grija parfumurilor și gu-
lerelor, a dantelelor și baletelor:

Jugeoient qu'ils parloient de s'armer
Pour conquérir la Palestine
Et borner de Tyr à Calis
L'empire de la fleur de lis,
Et toutefois leur entreprise
Étoit le parfum d'un collet,
Le joint coupé d'une chemise
Et la figure d'un ballet.

Poesii în care să fi pus experiența propriei sale vieți n'a scris. *Petrarchismul* nu mai era căutat; individualitatea nu mai cuteza să apară. Totuși acela care n'a însemnat nimic în domeniul poeziei erotice își amintea de „sângele-i clocotitor“ de pe vremuri, de „tinerele dorinți“ de atunci¹, și de acele frumuseți la care găsisese numai „asprime“ și ghiață², se gândia la plăcerea ce se poate gusta în „temnița cosițelor“³ și, din tablourile mitologiei, nu-i era indiferent nici acela al danțului Muselor în lunci :

En jupes dessous les feuillées
Dansant au silence des bois,

nici acela al nimfelor care, surprinse în pripă de curiozitatea omenească, nu află destulă papură pentru a se ascunde în de-
sișul ei⁴.

¹ Quand le sang bouillant en mes veines
Me donnoit de jeunes désirs.

² Ces beautés dont les appas
Ne sont que rigueur et que glace.

³ Peut-il pas languir à son aise
Dans la prison de vos cheveux ?

⁴ Et ses nymphes dessus les eaux,
Toutes sans voix et sans haleine,
Pour se cacher furent à peine
De trouver assez de roseaux.

Ba odată, prevestind celebrul sonet al lui Arvers, el amintește o veche iubire pe care o va întâlni într'un târziu și se va minuna ce frumoasă a fost „această femeie” pe vremea când era „mai prost și decât acuma”:

Je dirai: autrefois cette femme fut belle,
Et je fus autrefois plus sot que je ne suis.

S'au semnalat, de când judecata altor timpuri s'a revisuit și pentru Malherbe, versuri pline de pitoresc, ca acestea, despre recoltă:

La moisson de nos champs laissera les faucilles,
Et les fruits passeront la promesse des fleurs.

ori ca delicata observație că dimineața singură farmecă, iar dincolo de amiazi e ca o prevestire a nopții:

Tous les plaisirs du jour sont dans leurs matinées,
La nuit est proche à qui passe midi.

Influența pastorală, de care și în Franța se încânta vremea și care a dat o așa de largă difuziune romanului *Astrée* al lui d'Urfé — s'a tradus și *Diana* lui Montemayor — a trebuit să fie unită cu amintirea lui Ronsard pentru ca să dea versuri de liniștită idilă, ca acestea:

L'Orne comme autrefois nous reverroit encore,
Ravis de ces pensers que le vulgaire ignore,
Égarer sur ses bords nos pas et nos discours,
Ou, couchés par les fleurs comme étoilés semés,
Rendre en si doux ébats nos heures couronnées
Que les soleils nous seroient courts,

ori altele din care suflă așa de dulce mireazma florilor câmpului, ca atunci când e vorba de a se jertfi parfumurile cătușilor scumpe pentru viorica din pădure și a primi suflarea ramurilor suptiri ale arbuștilor:

Ou nous ferons, parmi les violettes,
Mépris de l'ambre et de ses cassollettes:
Près de nous, sur les branches voisines,
Des genêts, des houx et des épines.

Dar mai puțin relevantă a fost *energia tragică* de care era capabil un suflet ale cărui résorturi în această privință au fost

aşa de rar atinse de o societate care nu-i cerea decât ce a cerut aceiaşi Franţa lui Rubens, care a dovedit că putea şi altceva, decoruri pentru triumfurile şi festivităţile regalităţii în sfârşit biruitoare.

Această notă se vede în psalmii pe cari şi Malherbe i-a tradus, amplificându-i. Astfel în versiunea celui al 128-lea:

La gloire des méchants est pareille à cette herbe
 Qui, sans porter jamais ni javelle, ni gerbe,
 Croit sur le toit pourri d'une vieille maison:
 On la voit sèche et morte aussitôt qu'elle est née,

ori în imitaţia de poezie sacră din aceste versuri asupra zădărniceii patimilor omeneşti:

Les fureurs de la terre
 Ne sont que paille et que verre
 A la colère des cieux.

Aceiaşi putere tragică de a impresiona apare însă şi în caracterizarea cutărierii măririi care, despoiată de purpură şi de aurării, îşi târăşte în tînă decăderea:

Ce dos chargé de pourpre et rayé de clinquants
 A depouillé sa gloire au milieu de la fange.

Dar mai ales în evocarea lui Henric al IV-lea, apărând înaintea soţiei lui regale, nu, ca în clipa uciderii lui, „cu gura plină de sânge şi faţa albă“, ci ca în clipa când a primit-o ca mireasă în munţii Savoii şi a încoronat-o la Saint-Denis ca regină:

Quelque soir en sa chambre apparais devant elle,
 Non le sang en la bouche et le visage blanc
 Comme tu demeuras sous l'atteinte mortelle
 Qui te perça le flanc.
 Viens-y tel que tu fus quand aux monts de Savoie
 Hymen en robe d'or te vint amener,
 Ou tel qu'à Saint-Denis, entre nos cris de joie,
 Tu la fis couronner.

Acest caracter din poezia lui Malherbe, în legătură cu un trecut mai original şi mai îndrăzneţ, n'a rămas fără imitatori. Între cei cari vin, în preţuire, după dânsul, Mathurin Régnier (n. 1573) se deosebeşte, după mărturia lui Boileau, prin

„vechiul lui stil rar“, prin „rimele lui cinice“, prin nota lui reală și critică.

N'avem a face cu un spirit distins, nici cu o ființă pornită spre luptă. Poetul a fost în tinerețe — se declară bătrân la treizeci de ani — ostaș, îndurând caldul și frigul, dormind pe pământul gol:

J'ay bu chaud, mangé froid, j'ai couché sur la dure,
dar de atunci s'á făcut un om de rânduială, urând noutatea.
En toute opinion je fuis la nouveauté.
(Satira a IX-a.)

Se mângâie de banalitatea vieții cu iubiri care nu cer trudă și nu aduc primejdii:

J'ai un amour facile et de peu de défense,
Je suis saoul de servir le chapeau dans le poing.
Îi ajunge că e cinstit și nu se teme de cine-i bate la ușă:
Je vis selon les lois et me contiens de sorte
Que je ne tremble point quand on heurte à ma porte.
(V.)

În versuri trudite, neconținut date la rindea — comparația a reluat-o Boileau —:

Polissant les nouveaux, les vieux rapetassant,
(XV.)

el zugrăvește, brutal, prosaic, adevărat, dar fără răutate, pe „mignonii veacului“ (*du siècle les mignons*; III), pe femeile

gentes en habits et sades en façons,
(IX.)

a căror față

... reluit de ceruse et de peautre,

pe vânătoarele sărace de bărbați zdraveni, pe mândrii pedanți cari cred

Que la mouche du grec leurs testes enmielle,
Qu'ils ont seuls icy-bas trouvé la pie au nid.
(IX și X.)

Totul într'o limbă de o francheță mediievală, de o felurime

extraordinară, de un caracter concret care e o plăcere pentru cetitori deprinși cu stilul „expurgat” al lui Boileau. Și omul atinge înalte culmi când, în cutare bucată, răzleață, de smerenie creștină, spune Domnului că, de ar fi greșit mai puțin, n’ar fi fost mila cerului așa de mare :

Si j’avois moins failli, moindre seroit la grâce.

De și pretinde a se opune lui Malherbe, acest satiric e, în ce privește formele poetice, dacă nu în ce privește vocabulariul și sintaxa, și el în aceeași tradiție.

Maynard își aduce aminte de „frumosul cap” pe care l-a iubit și supt părul castaniu și supt cel sur¹, și filosofia lui de retragere, care constă în a nu dori moartea și a nu se teme de dânsa², se deosebește de a înaintașului.

În sfârșit Théophile de Viau (1590-1636) găsește versuri de un pitoresc desăvârșit, despre care spune însuși că, înainte de toate, nu le voiește constrânse³, nici după calapodul lui Malherbe, care pentru el a făcut bine ce a făcut, lăsând un «nume», care nu trebuie să fie o «lecție»⁴. În ele află glas plângerea prundurilor Mării, eoul râurilor, trivialele strigăte ale pescarilor⁵; în ele se văd ape visând în umbră⁶, țerani culcați pe snopi, se simte „tăcerea rece și întunecată supt umbra ulmilor”:

Un froid et ténébreux silence
Dort à l’ombre de ces ormeaux.

Și, când la dânsul vorbește Apolon, nu e zeul superficial înțeles al unei simple retorici de paradă, ci, așa cum îl înțelegem noi,

¹ Et j’ai fidèlement aimé ta belle tête
Sous des cheveux châtons et sous des cheveux gris.

² C’est ici que j’attends la mort
Sans la désirer ni la craindre.

³ Je veux faire des vers qui ne soient pas contraints.

⁴ Malherbe a très bien fait, mais il a fait pour lui.

.
J’aime sa renommée et non point sa leçon.

⁵ Et j’oirai plaindre les graviers
Et repartir l’écho du fleuve
Aux injures des marimers.

⁶ Le rêve de l’eau qui sommeille,

luminătorul și curățitorul, descoperitorul de taine ascunse, dă-tătorul de glas naturii mute, armonisatorul naturii, creatorul frumuseții, al puterii, al vieții și îndreptătorul cugetelor:

C'est moi qui, pénétrant la dureté des arbres,
Arrache de leur cœur une savante voix,
Qui fais taire les vents, qui fait parler les marbrès
Et qui trace au destin la conduite des rois.

C'est moi dont la chaleur donne la vie aux roses
Et fait ressusciter les fruits ensevelis;
Je donne la durée et la couleur aux choses
Et fais vivre l'éclat de la blancheur des lis.

Si peu que je m'absente, un manteau de ténèbres
Tient d'une froide horreur ciel et terre couverts:
Les vergers les plus beaux sont des objets funèbres,
Et, quand mon œil est clos, tout meurt dans l'univers.

Cealaltă parte din personalitatea literară a lui Mălherbe trăiește în Racan, în Colomby și în atâția alții. Ea trăiește în lunga retorică fastidioasă din scrisorile și tratatele, celebre, pe vremea lor, ale lui Balzac († 1600) și Voiture, pentru moartea căruia Academia Francesă a luat doliu.

Acești scriitori nu-și primesc îndreptariul de la Curte, încă nedesăvârșit formată. Dar există acum în apropierea ei locuri de adunare unde literatura se discută și se admiră, se chiamă la întrecere, se critică și se regentează.

În casa Ecaterinei de Rambouillet — al cărei nume, după dă-tina pastoralilor la modă, a fost anagramatisat în Arthénice — și a urmașilor ei din aceeași familie, Iulia Savelli, Iulia d' Angennes, Angélique de Rambouillet, s'au strâns, de la 1610 înainte, timp de treizeci de ani, o societate de femei tinere și mai în vârstă, de curtesani la începutul carierei lor, de erudiți cu pretenția de judecători. Se cântăria cuvânt de cuvânt fiecare bucată literară a obișnuiților cercului, lupte se dădeau în jurul a două sonete rivale, reputații se făceau și se desfăceau.

În acest mediu restrâns și artificial de nobleță desrădăcinată, trăind numai la Paris și, din Parisul întreg, numai în acest cerc

căre era un cenacul, cugetarea a devenit tot mai rafinată, jocul de spirit a ajuns tot mai mult un obicei și o necesitate, cuvintele s'au imputinat și s'au suptiat, puterea de expresie a vieții naționale, mult mai întinsă și mai bogată, s'a redus neconținut. Solemnitatea a ajuns găunoasă, gluma s'a coborât la burlescul lui Scarron, imaginația a intrat în șabloanele lui Honoré d'Urfé și sentimentul s'a pierdut în *le Jardin du tendre* al d-rei de Scudéry.

Cardinalul de Richelieu, care simția și în literatură un *instrumentum regni*, va grupa în 1635 pe scriitori și, creând o Academie franceză după nevoile Monarhiei, îi va da, ca oricărui Consiliu regal, sarcina de a elabora regulamente, cărora toată lumea era datoare a se supune. La început era o societate particulară *Académie des beaux esprits* sau și *d'éloquence*. Conrart stătea în fruntea ei, un bogat burghes căvin, care, necunoscător al anti-chității, învățase doar ceva italienește și spaniolește; un Amfitrion vanitos, și, prin producțiile lui de diletant, puțin mai mult. El ajunsese secretar perpetuu când marele ministru făcu din societatea care se aduna la el odată pe săptămână unul din marile corpuri ale Statului. Urmașii lui la secretariat, Chapelain, de Montmort, Des Marets, Gomberville, aparțin și ei cercurilor inferioare ale literaturii contemporane. Chemată, după modelul *Academiilor italiene, mai vechi — Crusca e din 1582* —, această tovarășie de patruzeci de literați avea chemarea de a judeca producțiile literaturii curente, de a anunța concursuri asupra unor subiecte date și, ca și înaintașa din Italia, de a elabora un Dicționar. Preocupațiile științifice ale aceleia îi lipsiau cu totul. Ședințele se țineau întâiu la Louvre.

Un popor întreg își pierde literatura sa fără ca măcar saloanele și Curtea să poată zice că au câștigat una adevărată.

II.

Literatura dramatică francesă până la Corneille.

Teatrul nou frances își are începuturile încă din veacul al XVI-lea.

El se înfăptuiește întâiu în Colegiile Iesuiților, Ordinul cel nou, care, din capul locului, în căutarea influenței asupra societății, se îngrijește a căpăta în mână școlile. Se alcătuiesc aici comedii după modelul lui Plaut, dar mai ales tragedii decelchiate după ale lui Euripid și în special ale lui Seneca, pus ca model înaintea tuturor. Montaigne asistase, în școala lui latină din Bordeaux, la reprezentarea lucrărilor de acest fel, vestite, ale lui Buchanan, traduse, de altfel, și în limba francesă.

Asemenea produse de școală nu se deosebiau, bine înțeles, întru nimic de ce puteau face, în același gen, cărturari din alte țeri: din Olanda, de pildă, ca Heinsius. Aceleași norme, același stil în aceiași limbă.

În legătură cu aceste spectacole școlare, dar și independent de dânsule, după aceleași tipare trebuiau să se croiască comedii și tragedii în limba francesă de către fruntașii literaturii francesă în același veac. Un erudit de valoarea lui Scaliger, un Jean de la Taille decretară, după vechile criterii ale lui Aristotele, regulile. Astfel un Jodelle scrie o *Cléopâtre*, o *Didon*, apoi piesa *Eugène* la 1552; un Rémy Belleau comedia *la Reconnuë*; un Baif, după Sofocle, o *Antigonă*. Cel mai însemnat dintre acești prelucrători și copietori, Robert Garnier, e autorul unei întregi serii de bucăți, *Porcie*, *Cornélie*, *Marc-Antoine*. Inspirându-se din Aristosto, el dă și o *Bradamante*, și pentru *Les Juives* primește datina așezămintelor iesuite de a se înfățișa și subiecte religioase, luate din Scriptură. În aceiași vreme scrie un Montchrétien și

un Jean de Schélandre (Daniel des Anchères), autorul tragediei, din 1608, *Tyr et Sidon*.

Poezii lirici ai timpului făceau și ei câte o incursie în domeniul dramatic. Multiplul și originalul Viau a dat astfel un *Pyrame et Tisbé*. De câte ori e vorba de a se da un veșmânt delicat sentimentului, el găsește nota potrivită, ca în aceste versuri:

Une fois tous les ans vous vous voyons mourir,
Une fois tous les ans vous vous voyons fleurir,

sau acestălalt :

Les fleurs que sous tes pas tous les chemins produisent,
iar mai ales frumoasa chemare către noaptea «dulce și pașnică» :

Douce et paisible nuit, tu me vaux désormais
Mieux que le plus beau jour ne me valut jamais,
care amintește scena de iubire în grădină din *Romeo și Iulieta*, subiect tratat, de altfel, și în Franța la 1580¹.

Când însă tinde către expresii mai energice, el nemerește ca în versurile, faimoase pentru ridiculul lor, în care un pumnal vinovat de ucidere e înfățișat cu toată roșeața... rușinii sale:

Le voilà ce poignard qui du sang de son maître
S'est souillé lâchement: il en rougit le traître !

Nici genul istoric nu era lăsat cu totul la o parte. Avem astfel, încă în veacul al XVI-lea, o *Mort de César*, a lui Grévin (1560), un *Montgomery*, cu subiectul luat din luptele religioase recente (1573), o serie de tragedii cu subiecte franceze și chiar engleze (*Marie Stuart*), de Montchrestien, citat și mai sus, de Claude Billard, de Pierre Matthieu, autorul *Guistadei*. Henric al IV-lea însuși apare în *Henri-le-Grand*², în *Mort de Henri-le-Grand* a aceluiași Billard (1611). Mai târziu Calprenède va da *Jeanne d'Angleterre* și *Le comte d'Essex*. De la Tristan l'Hermitte a rămas o *Mort du grand Osman*.

Pastorala nu poate lipsi într-o vreme când se traduce și *Clo-*

¹ Cf. Jusserand, *Shakespeare en France*, p. 42 și nota 1. Și autorul frances întrebuințează nuvela lui Bandello. Tot acolo și despre alte subiecte ale lui Shakespeare tratate de Francesi contemporani.

² *Ibid.*, p. 45 și urm.

rînda lui Torquato Tasso, și astfel Jean de Mairet, care, în alte genuri, dăduse *Les galanteries du duc d'Ossonne* și *Chryséide et Arimont*, scrie pentru un public care încunajura de respect pe cavalerul Marini, dătătorul de exemple pentru literatura artificială italiană de la începutul secolului al XVII-lea, *Sylvie* și *Sylvamire*. Cetitorii „Astreii“ trebuiau să primească asemenea spectacole fade cu aplausele gustului lor.

În acest timp mulțimile își aveau, bine înțeles, alt teatru, vechile spectacole medievale de „mistere“ și „moralități“, la care continuă să se imbulzească o lume nepregătită pentru altfel de teatru. La Théâtre du Marais și la Hôtel de Bourgogne se îngrămădia astfel un public care n'avea sufletul energic, hrănit de neconținute izbânzi, de o mare prosperitate națională, al celui spaniol și engles și nu era, astfel, în stare să lucreze esențial la ivirea spontanee a unui teatru pornind de-a dreptul din pasiunile poporului.

Pentru acești spectatori și-a scris de pe la 1610 cele opt sute de piese, din care însuși a ales, pentru a le cuprinde în șase volume, cînzeci și patru, Alexandre Hardy († între 1628 și 1632), pe care un contemporan îl găsea superior lui Eshile și lui Sofocle¹. *Marianne* a lui, din 1610, a fost continuată prin tragedii înseilate la răpezeală, într'un stil oarecare, pentru a înfățișa peripețiile lui Teagen și Haricleii, Didonei, Panteei, lui Meleagru și Alcest, ale Proserpinei, Lucreției, Cleopatrei și chiar Fredegundeii. „Torentelee“ lui de versuri, erau admirate, și doar dacă, după spusa lui Viau, «bondarii de la Curte» (*les frelons de Cour*) își făceau rezervele asupra valorii lor.

Dacă Hardy ar fi avut însușiri superioare, încă de atunci s'ar fi putut alcătui un teatru frances asemănător cu acela, pe care, în circumstanțe de mediu analoage, cu aceiași datorie de a satisface gustul unor spectatori amestecați în care vulgul era

¹ On laisse ces vieux monuments
D' Eschyle, Sophocle, Euripide ..
Et l'on permettra que tu dies
Qu' à peine ils ont fait tant de vers
Que tu as fait de tragédies....

foarte mult reprezentat, l-au creat, în Spania și în Anglia, Lope de Vega și Shakespeare.

Acest om a lipsit însă. Și, astfel, pentru a se avea un reper-toriu dramatic mai accesibil oricui, unul care să nu rămâie închis între zidurile Colegiilor și să nu se îndrepte exclusiv către societatea aleasă, de femei elegante, a saloanelor, a trebuit să se recurgă la modele străine.

Italia nu mai exercita aceeași influență ca odinioară. Literatura ei se cufunda tot mai mult în manierism, ea încremenia în forme neschimbate, incapabile de a cuprinde realitățile schimbătoare. Pe de altă parte, țara, fărâmițată între deosebitele stăpâniri și în mare parte supusă străinului, nu era în stare să radieze peste hotare vitalitatea ei.

Altfel era cu Spania, a cărei decădere nu s'a observat decât mai târziu, după marea expansiune, puternicul amestec și imensul prestigiu care o deosebiră între toate celelalte State 'n secolul al XVI-lea ¹.

Încă 'nainte de încheierea luptelor religioase franceze, în care regele Spaniei intervine sprijinind cauza catolicilor, Margareta de Navarra avea un profesor de spaniolă; tatăl lui Montaigne era un cetitor pasionat al lui Antonio Guevara, ale cărui *Epistole familiare*, a cărui *Carte de aur a lui Marcu-Aureliu*, al cărui *Ceasornic al Domnilor* măcar au întâmpinat aceeași bună primire de o parte a Pirineilor ca și de cealaltă, mai multe traduceri franceze apărând la puțină distanță una de alta ². Diana lui Montemayor avu aceeași cinste. Cervantes și-a văzut nuvelele lui tălmăcite în 1614-5. Cutare satiră a unui nou scriitor spaniol, foarte variat și elastic, Quevedo, contra *cultismului*, care căuta să substituie limbii obișnuite un limbaj artificial, de cenacul cu gustul rafinat și pervertit, a ajuns așa de bine cunoscută în Franța, încât mențiunea lui Quevedo, citații din operele lui se întâlnesc și în scrisorile femeilor din această epocă.

¹ Cf. Ern. Martinenche, *La comedia espagnole, passim*. Cf. Ed. Fournier, *L'Espagne et ses comédiens en France au XVII-e siècle*, Paris 1854.

² V. Martinenche *o c.*, p. 301, n 1.

Romanele, până la *Guzman de Alfarache* (tradus de Chapelain), încântă societatea parisiană, doritoare de a ceti aventurile pe care nu-i mai e îngăduit a le face, măcar în aceeași măsură. De la același Quevedo, de la Baltazar Gracian, autorul faimoasei cărți *Curtesanul*, de la Antonio Perez, fostul secretar al lui Filip al II-lea și apoi refugiat în Franța, învață Balzac și Voiture sprinteneala frazei lor superficiale. Romanul burlesc al lui Scarron se va inspira din triviala realitate satirică a «rômanelor picaresci»¹. Un Oudin, un Audiguier se specializează în asemenea versiuni.

Limba spaniolă *se vorbește* la Paris și în alte orașe franceze mai mult decât, odinioară, italiană. Dialoguri, metode se publică până către jumătatea veacului. În stilul lui Brantôme, autorul de Memorii „picante“, spaniolismele se imbulzesc; unele din ele au rămas în limba comună, ca *bizarre, hâbler, hâbleur, rodomontade, algarade*, etc. Și Corneille va arăta din când în când influența spaniolă, și în cuvintele pe care i se întâmplă a le întrebuița.

Modele spaniole se adoptă cu patimă. Jocurile de cărți favorite vin din peninsula, ca și unele danțuri, *seguidilla, sarabanda*². Acei cari poartă îmbrăcămintea Spaniolilor imită gesturile, contrafac tipurile lor. Asttel apar așa-numiții *galants* și acei *fondus d'amour* cari o bucată de vreme au umblat supt galeriile Parisului.

Unii dintre Francesi își amintiau, ca Viau, de vremea când Spania încerca să distrugă patria lor³, alții găseau că nebunii aceștia au un suflet mare⁴. Dar încă de pe la 1630 se râdea, ca în *Le Poltron* al lui Scudéry ori în cutare broșură bilingvă, de „rodomontade castilane“ — ca și în piesa lui Shakespeare — de „gravitatea spaniolă a căpitanilor“, a «crocodililor», a câte unui Roderigue Fracasse sau dom Esquarrebombardon. Ceia ce ce nu împiedeca înrăurirea spaniolă de a se exercita și mai departe.

¹ V. și Morel-Fatio, *o. c.*

² V. Martinenche, *o. c.*, p. 301, n. 1.

³ *Mère de l'orgueil*

Qui préparait notre cercueil (la Martinenche, *o. c.*, p. 305).

⁴ C'est le trait d'une âme espagnole

Et plus grande encore que folle

(la același).

Această înrăurire nu putea să nu cuprindă — în rândul întâiu — teatrul pe vremea lui Lope de Vega. La 1613, apoi la 1618 trupe spaniole joacă la Paris, dar, pe când de la cele englese se înțeleg numai gesturile, acestea dau și un dialog inteligibil. Hardy însuși copie pe Spanioli, mari și mici.

Dar mai ales Rotrou (1609—50), care se îndreptase, un timp, ca și Larrivey, după Italiieni de rangul al doilea, împrumută fondul numeroaselor lui piese, care precedă pe ale lui Corneille și dintre care două, *Saint Gelais* și *Venceslas*, au o adevărată valoare, de la Lope de Vega (*Occasions perdues*, *Bague de l'oubli*), de la Rojas (*Venceslas*) și de la obscuri imitatori ai acestuia (*Bélisaire*, *Chosroès*, *Laure persécutée*, *don Bernard de Cabrère*)¹.

Rotrou e însă contemporanul lui Corneille și, în legătură cu noua teorie, pseudo-aristotelică, a unității de loc și de timp, exprimată întâiu în *Sophonisbe* a lui Mairet, rivala celei italiene a lui Trissino, Corneille începuse teatrul *regulelor*.

¹ Cf. Steffens, *Jean de Rotrou als Nachahmer Lope de Vegas*, Oppeln 1891.

III.

Teatrul lui Corneille.

Pentru a înțelege cineva teatrul lui Corneille, de al cărui „sublim“ sunt așa de mândri iubitorii veacului al XVII-lea frances, el trebuie să se gândească la începuturile cărturărești, erudite, fără legătură cu viața și cu poporul, în prezența ca și în tradițiile lui, ale acestei literaturi întregi, înainte de a fi reprezentată prin Corneille, ca și atunci când își află în el represintantul cel mai strălucit.

Nu sunt indiferente nici originile, nici pregătirea omului însuși. Dintr'o familie de juriști, de juriști normanzi, având o reputație particulară în ce privește jonglarea cu argumentele și jocul cu abstracțiile, Pierre Corneille (n. 18 Iunie 1624, † 1-iu Octombre 1684) fusese pregătit pentru aceiași carieră. Este în el ceva din acel erou al comediei *Le Menteur*, care sosește la Paris, naiv și stângaciu — cum știm că dramaturgul a rămas viața lui întreagă — din acele «regate ale codului» de a căror practică nu s'a putut desbăra marele scriitor în viața lui întreagă.

Argumentația, desfacerea oricărui sentiment în presupusele elemente raționale care l-ar fi format, — uitându-se din ce adâncimi ale subconscientului vine tot ce e simțire —, pledoaria pentru și contra cutării hotărâri, expunerea circumstanțiată, din toate punctele de vedere, supt toate unghiurile, prevăzându-se toate ripostele posibile, toate aceste elemente ale scrimei judecătorești îi sunt, nu numai familiare, dar și foarte simpatice, nedespărțite de procedeele lui literare.

Nu-l îndeamnă de loc pe avocatul fără succes, pe acela care

a început adaptând reci comedioare spaniole ¹ *pasiunea pentru scânduri*, dorința nestăpănită de a intra în cel mai strâns contact cu un public cât mai larg, setea de o popularitate care i-a rămas totdeauna străină, pentru că nici n'a vrut s'o caute vre-odată. Publicul lui e acela din saloane, din *ruelles*, și nobili de veche rasă, de strălucită situație joacă, alături de cele mai bune capete dintre femei, rolul de critici ai tragediilor lui, intrerupând, de pildă, pe actor pentru a semnala nepotrivirea dintre desprețul profesat de August față de Cinna și vestita-i invitație de la sfârșitul piesei:

Soyons amis, Cinna; c'est moi qui t'en convie.

Limbagiul pe care-l vorbesc în acest teatru toți, Romani, Greci, Armeni, păgâni, creștini, Spanioli din epoca *Cidului*, personajii romantice e acel din cercurile restrânse ale aristocrației franceze contemporane, și *flamme, raison, hyménée*, ș. a. revin de mai multe ori pe aceeași pagină.

Potrivit cu gustul de acolo se caută formulele răsunătoare, antitesele care scapă, cumpănirea în același vers a terminilor opuși. Întâlnim neconținut rânduri ca acestea:

A vaincre sans péril on triomphe sans gloire ².

Sau:

... le fils dégénère

Qui survit un moment à l'honneur de son père

Ori: Et l'arrêt de sa bouche et le coup de sa main ³.

Iubirea și onoarea-și stau, în aceeași piesă, astfel față 'n față:

L'amour n'est qu'un plaisir, l'honneur est un devoir ⁴.

Ca și Shakespeare și Spaniolii, scriitorul frances caută *sentințe*, și nu odată ele sunt bătute ca niște medalii:

On n'aime point à voir ceux à qui l'on doit tant ⁵.

¹ *Clitandre, Galerie du Palais, La Place Royale, La Veuve, le Dépit amoureux, Illusion Comque*, dar și o tragedie, *Médeé*.

² *Cid*, II ².

³ *Ibid.*, III, 1.

⁴ *Ibid.*, III, 6.

⁵ *Nicomède*, II, 1.

și în *Héraclius* :

Qui se laisse outrager mérite qu'on l'outrage¹.

Se va ajunge însă, în căutarea efectului care face să freamăte evantaliile, la exagerări și bizarerii:

Ma plus douce espérance est de perdre l'espoir².
sau la lipse de gust patente, ca în aceste versuri:

Il lui faut des Césars, et je me suis promis
D'en voir naître bientôt de vous et de mon fils³.

ori în acelea în care vedem ieșind din coasta străpunsă a unui prunc «mai mult lapte decât sânge»:

Il n'avait que six mois, et, lui perçant le flanc,
Ou en fit dégoutter plus de lait que de sang⁴.

În *le Cid* chiar va fi vorba de un pumnal care-și «pierde culoarea» muiat în alt sânge, și, în alt loc, eroul «presintă stomahul său deschis»:

Puisque c'est votre honneur que ses armes soutiennent,
Je lui vais présenter mon estomac ouvert⁵!

Toți acești eroi, toate aceste eroine au cabinetele de toaletă ale epocii lui Corneille, cum au deprinderile de spirit, gesturile și schimele aceleiași. Chimena, eroina lui *le Cid*, va cere timp pentru a-și „potrivi fața“:

Remettre mon visage un peu plus à loisir⁶.

¹ *Héraclius*, I, 2.

² *Ibid.*, I, 2.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, I, 1.

⁵ *Cid*, III, 4 și V, 1. V. și II, 8:

Ce sang qui tout sorti fume encor de courroux
și:
Son sang sur la poussière écrivait mon devoir.

⁶ Cf. și II, 1:

Et l'on peut me réduire à vivré sans bonheur,
Mais non pas me résoudre à vivre sans honneur,
și II²:

Mais j'aurai trop de force, ayant assez de coeur.

Și la fiecare pas vom regăsi și ideile politice ale monarhiei absolute, care, supt Ludovic al XIII-lea, se impune și prin aspră mână poruncitoare a cardinalului Richelieu.

Niciodată un vechiu rege al Spaniei, castilan sau aragones, n'ar fi putut auzi rostindu-se în favoarea sa un vers ca acesta din *le Cid*:

Mais on doit ce respect au pouvoir absolu
De n'examiner rien quand un roi l'a voulu¹.

Regii au dreptul la orice. Ei nu dau socoteală și nu datoresc recunoștință nimănu². În *Pompée*, unul din vorbitori spune limpede că „dreptul lor e să nu cruțe nimic“ și că „timida echitate distruge arta de a domni“:

La justice n'est pas une vertu d'État,
Le choix des actions, ou mauvaises, ou bonnes,
Ne fait qu'anéantir la force des couronnes;
Le droit des rois consiste à ne rien épargner:
La timide équité détruit l'art de régner.

(I, 1.)

În *Cinna* e doctrina iertării firești a „crimelor de Stat făcute pentru Coroană“:

Tous ces crimes d'État qu'on fait pour la couronne
Le ciel nous en absout alors qu'il nous la donne.

(V, 2.)

Și pentru Romanii din *Horace* regii sunt „icoane vii“ ale zeilor:

Les rois, leurs vivantes images,
De qui l'indépendante et sainte autorité
Est un rayon secret de leur divinité.

(III, 3.)

¹ I, 1.

² *Don Sanche*, III, 4:

Jamais un souverain ne doit compte à personne
Des dignités qu'il fait et des grandeurs.

Cf. și *Cid*, II, 1:

Jamais à son sujet un roi n'est redevable.

Misiunea unui cărmuitor e acesta:

Faire trembler partout les peuples sous sa loi¹.

Dar se recunoaște că întâia datorie a monarhului e față de supuși:

Quoi que doive un monarque, et dût-il sa couronne,
Il doit à ses sujets encore plus qu'à personne².

Și nu se poate o mai aspră osândire a „poporului stupid“, cu „glasul tumultuos“, dar cu înălțarea netrainică, pe când numai regii și cei mari pot da și răsplata și adevărata glorie și nemurirea, decât în acest pasagiu din *Horace* :

Horace, ne crois pas que le peuple stupide
Soit le maître absolu d'un renom bien solide.
Sa voix tumultueuse assez souvent fait bruit,
Mais un moment l'élève, un moment le détruit,
Et ce qu'il contribue à notre renommée
Toujours en moins de rien se dissipe en fumée:
C'est aux rois, c'est aux grands, c'est aux esprits bien
[faits

A voir la vertu pleine en ses moindres effets;
C'est d'eux seuls qu'on reçoit la véritable gloire :
Eux seuls des vrais héros assurent la mémoire³.

Dar nimeni în Castilia secolului al XI-lea n'ar fi putut rosti această sentință că Statul întreg să piară dacă piere el:

Tout l'État périra s'il faut que je périsse⁴.

Și tot așa de puțin în zilele vechiului cavalerism egalitar, în care hotăra meritul, vitejia, isprăvile, cum o vedem în *Las mocedades del Cid* a lui Guillen de Castro, inspiratorul lui Corneille, s'ar fi putut răspinge cineva de la o alianță de familie pentru o inegalitate de rang, — „princesele“ neavând dreptul de a-și coborî privirile la „un simplu cavalier“:

¹ *Cid*, I, 4.

² *Pompée*, I, 1.

³ V, 3.

⁴ *Cid*, II, 1.

Une grande princesse à ce point s'oublier
 Que d'admettre en son cœur un simple chevalier !
 Que dirait le roi, que dirait la Castille¹ ?
 Vous souvient-il encor de qui vous êtes fille² ?

Evident că tot acest limbajiu de salon și de Curte e escent în comedie, — pentru care *Le Monteur*, cu povestea studentului de provincie, lăudăros până la cele mai gogonate minciuni, care se încurcă în amoruri parisiene dibaciu țesute, e o admirabilă lucrare, puțin cam grăbită spre sfârșit, intriga atrăgând toată atenția în dauna caracterelor și a notelor de moravuri, de viață reală. În tragedie însă, nu.

În zădar va culege Corneille subiectele sale în teatrul spaniol, al lui Guillen de Castro, al lui Lope de Vega și al altora, în zădar se va adresă pentru fabulă antichității eroice, în care crede să descopere același resort, veșnic întins, al datoriei mai presus de orice. Nota eroică îi va lipsi, *adevărata* notă eroică, naturală, nu forțată.

În adevăr el n'are la îndemână ce au Spaniolii aceia: limbajiu poetic din *romancero*, din vechile balade medievale, trăind în conștiința poporului și inspirând — cum vom vedea și pe urmă — din veac în veac literatura urmașilor. Vechea poezie eroică francesă e epică, nu dramatică, narativă, nu teatrală, expositivă, nu dialogată, și de mult nimeni nu se mai gândia la dânsa.

Ceia ce face efect și astăzi sunt *discuțiile*, și, mai mult chiar decât dânsese, *monoloagele*. Aici avocatul serbează marile lui triumfuri, în câte-un *crescendo* măiestru. E mai multă elocvență, de barou, chiar de tribună, în discursul lui Cesar în Egipt, din „Moartea lui Pompeiu“³, în invectiva lui Cinna⁴, în justificarea lui August atacat de dușmanii săi⁵. Viața romană, înțeleasă une ori ca o convulsie sălbatecă împotriva celei mai firești sen-

¹ V. și G. Huszár, *Corneille et le théâtre espagnol*.

² I, 2.

³ III, 2

⁴ I, 3.

⁵ II, 1.

timente, e pusă adesea mai bine în formulele de sfidare și provocăție.

Ptolomeu vorbește astfel contra Romei arogante, care crede că Romanul e mai mult ca un om:

Assez et trop longtemps l'arrogance de Rome
A cru qu'être Romain c'était plus qu' être homme ¹.

Și tot în aceeași piesă, în frumosul act întâiu, pasagiile impresionante se urmează :

Seigneur, quand par le fer les choses sont vidées,
La justice et le droit sont de vaines idées.

.
Auteur des maux de tous, il est à tous en butte
Et fuit le monde entier, écrasé sous sa chute.

.
Soutiendrez-vous un faix sous qui Rome succombe,
Sous qui tout l'univers se trouve foudroyé,
Sous qui le grand Pompée lui-même a ployé ² ?

Și tot aici se află una din puținele mari descrieri ale lui Corneille, în prăvălirea de amănunte zguduitoare ale căreia pare a se recunoaște suflul shakespearian, atunci când se înfățișează câmpul de luptă plin de sfărâmături, de grămezile ciumate ale morților neîngropați, asupra oroarei cărora se insistă însă prea crud, cu desvoltări „prețioase“:

Cet horrible débris d'aigles, d'armes, de chars,
Sur ces champs empestés, confusément épars,
Ces montagnes de morts privés d'honneurs suprêmes,
Que la nature force à se venger eux-mêmes
Et dont les troncs pourris exalent dans les vents
De quoi faire la guerre au reste des vivants ³.

² *Pompée*, I, 1

¹ I, 1.

³ Versurile *pitorești* sunt rare. Cităm pe acestea două din *Cid* :

Un flux de pleine mer jusqu'ici les amène.

(II, 6.)

Cette obscure clarté qui tombe des étoiles.

(IV, 3.)

Dar figurile sunt greșite, — *mai toate figurile de bărbați, cu deosebire*. Ele se strâmbă hâd la noi atunci când trebuie să ni presinte fața celui mai nobil și mai senin, mai *uman* eroism. Și tot odată, fiindcă obișnuința rafinatei vieți sociale contemporane, plină de convenții și de forme, intervine fără voie, nu odată se trece de la încremenirea cea mai trufașă la explicațiile raționaliste care-i scad toată puterea.

Astfel, pălmuit, tatăl lui Rodrig poștește pe acela care l-a insultat așa de sângeros, să „isprăvească, luându-i viața“ și adaugă că pentru întâia oară în istoria familiei sale se întâmplă așa ceva:

Achève et prends ma vie après un tel affront,
Le premier dont ma race ait vu rougir son front¹.

Discuția dintre fiul care, fără energica încercare din modelul spaniol, iea asupra-și răsbunarea — ceia ce nu era în datinele acestuia alt timp — și conte e plină de cochetării pretențioase, care contrastează cu spartana brevităte din original. Ceia ce trebuie, în intenția prelucrătorului frances, să fie asprime eroică e mai mult umflătură:

R. — A moi, comte, deux mots.

C. — Parle.

R. — Ote-moi d'un doute.

Connais-tu bien don Diègue ?

C. — Oui.

R. — Parlons bas. Écoute :

Sais-tu que ce vieillard fut la même vertu,

La vaillance et l'honneur de son temps, le sais-tu ?

C. — Peut-être.

R. — Cete ardeur que dans les yeux je porte,

Sais-tu que c'est son sang ? le sais-tu ?

C. — Que m'importe ?

R. — A quatre pas d'ici je te le fais savoir.

C. — Jeune présomptueux !

R. — Parle sans t'émouvoir,

Je suis jeune, il est vrai ; mais aux âmes bien nées

La valeur n'attend pas le nombre des années.

¹ *Cid*, I, 4.

Vers celebru, — dar lauda luminii din propriii săi ochi, care e aceeași ca și lumina din ochii bătrânului nobil jignit... Și acum contele, odată provocat, va discuta, va vorbi de planurile de căsătorie între Rodrig și Chimena, pe care acum duelul, în care va peri, le zădărnicește.

Legăturile dintre Rodrig și Chimena sunt tot așa de puțin naturale. E neomenos a pune în față, imediat, pentru lungi discuții de dreptate, care une ori degenerază în riposte de operă:

C. — Rodrigue, qui l'eût cru ?

R. — Chimène, qui l'eût dit¹ ?

pe ucigașul tatălui și pe fata care urmărește răsbunarea acestuia. Și Chimena nu s'ar putea coborî niciodată, în puterea care o îndeamnă la această sângeroasă răsplătire — și e o întrebare dacă poate fi un miez tragic chiar în conflictul dintre un *sentiment*, care e iubirea, și între un *simț*, care e al datoriei —, la cochetării de copilă, la nenereli de logodnică față de omul cu mâinile pline de sângele părintelui ei. Și totuși o vedem urându-i să biruie 'n lupta pe care tot dânsa i-a impus-o, ori recomandându-i să nu fie văzut:

Adieu, sors et surtout garde bien qu'on te voie.

Sois vainqueur d'un combat dont Chimène est le prix².

Și o impresie neplăcută ni fac versuri ca acela în care Rodrig e calificat, cu o mutră de dojană nu tocmai înspăimântătoare, de „crud“.

Cruel, à quel propos sur ce point t'obstiner³,
ori ca declarația ei fugare că nu-l urăște.

...Va, je ne te hais point.

Nici lungile ei explicații cu tovarășa — onestă, ca toate aceste figuri de confidenți și confidente, care n'au caracterul de opoziție din piesele spaniole și din ale lui Shakespeare — nu sunt la locul

¹ III, 4.

² V, 1.

³ III, 4.

lor, căci scad puterea unei mărturisiri care trebuie să apară subit, neprevăzut, smulsă într'un adevărat spasm de durere.

În *Horace*, bătrânul, așa de admirat, e răspingător în bruta lui neomenie, care *pretinde* numai a fi romană. Cel ce, aflând de închipuita fugă a singurului fiu care, în lupta cu vrăjmașii cetății sale, Curiații, i-a rămas în viață, scoate vestita exclamație „qu'il mourût“, nu numai că aprobă omorul, de acest fiu, care, de fapt, întrebuintând o siretenie de războiu, s'a întors învingător, a propriei sale surori Camila, pentru că plângea, așa de firește, pe soțul ucis, unul dintre Curiați, dar îl și căinează că și-a spurcat sabia lovind într'o ființă așa de degradată și se căinează pe sine că a născut-o:

Je ne plains point Camille: elle était criminelle,
 Je me tiens plus à plaindre et je te plains plus qu'elle:
 Moi, d'avoir mis au jour un cœur si peu romain,
 Toi d'avoir par sa mort déshonoré ta main.
 Je ne la trouve point injuste, ni trop prompte,
 Mais tu pouvais, mon fils, t'en épargner la honte ¹.

La plecare, de altfel, acest Horațiu recomandase Camilei să primească pe soțul ei bine, chiar dacă l-ar fi omorât pe dânsul, fiindcă a făcut-o ca om de onoare ²...

Și ideia însăși a lui Horațiu de a căuta să vadă pe sora lui făcută prin mâna-i însăși văduvă, și de a se lăuda față de soție e absurdă. Concepția chiar a piesei de a înfățișa mai puțin sentimente în luptă decât un conflict rece de datorii e puțin fericită.

În *Cinna*, conspiratorul contra lui August e o tristă persoană. A pornit în planul său de la iubirea față de Emilia, și-i ajunge o întrevedere cu August, pe care totuși trebuia să-l cunoască în de ajuns ca să nu fie tulburat de muștrări de cuget. Icoana împăratului însuși, gata de abdicare — *prince malheureux*, pe

¹ V. 1.

² Armez-vous de constance et montrez-vous ma soeur;
 Et, si par mon trépas, il retourne vainqueur,
 Ne le recevez point en meurtrier d'un frère,
 Mais en homme d'honneur, qui fait ce qu'il doit faire.

care-l susține Livia¹ —, pentru ca într'o clipă să decidă o strașnică pedeapsă pentru Cinna și pentru inspiratoarea lui, iar apoi să-i ierte și să-i cunune, — e o neiertată scădere a unei mari figuri politice.

Și, în ce privește femeile, ce urâtă figură e această Emilie, fiica unui dușman al lui August, înlăturat de acesta, care apoi e crescută în casa Cesarului viitor și totuși, în ciuda legăturilor fatal contractate astfel, îl urăște din toată inima și cere aceluia pe care, în legea ei, îl iubește să se facă vrednic de dânsa printr'o crimă politică, dar care, totuși, după ce blândeța biruie în sufletul stăpânului, consimte a se lăsa măritată de acesta cu Cinna cel care a mărturisit și a fost iertat! Și Livia însăși înțelege așa de meschin biruința pe care a câștigat-o asupra setei de răsbunare din sufletul soțului ei, când, după potolirea conspiratorului, exclamă:

On portera le joug désormais sans se plaindre².

În *Moartea lui Pompeiu* eroul roman nici nu apare; aflăm prin alții în ce fel mișelesc a fost ucis la debarcare. Cesar, biruitorul, răsare numai pentru a curteni pe Cleopatra. Acțiunea, neclară, urmărind soarta lui Pompeiu și răsbunarea lui întâiu, apoi uneltirile contra rivalului său mai fericit, nu face să reiasă mai mult figura credincioasei soții a celui ucis, Cornelia, nici a Cleopatrei, care la început ar voi să împiedece moartea acestuia, pentru ca la urmă să se gândească numai în ce chip ar putea câștiga, pentru ambiția ei, favoarea noului domn al lumii.

Cu cât înaintează vremea, de altfel, cu atâta fabula trece pe planul întâiu în dauna caracterelor. Subiectele istorice sunt întâiu schimbate, potrivite, adaptate, apoi se ajunge la teme de curată invenție. În ce privește piesele din întâia categorie, *Héraclius*, în tragedia cu același nume (*Héraclius*), apare ca fiul fostului

¹ Afând de conspirația lui Cinna, August strigă:

O, le plus déloyal que la terre ait produit!

O, trahison conçue au sein d'une furie!

O, trop sensible coup d'une main si chérie!

(III, 5.)

² Actul V, spre sfârșit.

Împărat Mauriciu, jertfit de usurpatorul Phokas, dar el trece drept Marțian, fiul acestui din urmă, pe când adevăratul fiu al lui Phokas e socotit ca odrasla Leontinei. Atât de impleticit e firul, introducându-se 'n intrigă și Eudoxia, socotită ca soră a falsului Marțian, încât e firesc ca, în actul al cincilea, eroul să strige, încurcat el însuși de atâtea încurcături:

Madame, dans le cours d'une seule journée
Je suis Héraclius, Léonce et Martian;
Je sors d'un empereur, d'un tribun, d'un tyran,
De tous trois ce désordre en un jour me fait naître,
Pour me faire mourir enfin sans me connaître¹.

Legăturile de iubire, născocite, capătă une ori un aspect re-pulsiv, ca și rivalitățile femeiești ce rezultă, mai mult sau mai puțin firesc, din ele. În *Rodogune*, princessa cu acest nume, do-rita lui Seleuc și Antioh, e văduva acelui rege a cărui soție mai veche e Cleopatra, mama celor doi prinți, și fiecare din aceste teribile femei, care se urmăresc cu o ură de moarte, cere, în puterea altui drept, uciderea rivalei. În *Nicomède*, su-biectul e întru câțva asămănător; bărbații n'au niciun rol im-portant: e vorba de dușmănia dintre Arsinoe, soția lui Prusias, mama lui Attal și maștiha lui Nicomede, și de regina Armeniei pe care amândoi frații o urmăresc cu iubirea lor. Iar în *don Sanche* reapare copilul pierdut, ascuns, întâmplătoarea lui aple-care către o iubită care e, de fapt, sora lui — și ce ușor se despart îndată ce se face această recunoaștere¹ —, pentru ca un întreg imbroglio — cu alte două principese rivale: o regină de Castilia și o domniță de Aragon —, să se resolve prin destăi-nuirea fericită a vechii ascunderi de prunc.

Vie prin sinceritatea și intensitatea sentimentului pe care poetul îl are pentru ideia stăpânitoare a tragediei e numai *Po-lyeucte*, povestea unui creștin, câștigat la legea cea nouă de un prieten, care împreună cu dânsul manifestă contra zeilor într'o serbătoare publică, pentru ca întâiu seducătorul, apoi cel ispitit să-și plătească păcatul cu moartea, ceia ce aduce, fulgerător,

¹ II, 6.

miraculos, conversiunea comandantului, Felix, socrul lui Po-
lieuct, și mai ales a soției lui, Paulina, care până atunci nu-l
iubise decât din datorie, fiindcă inima ei aparținea vechiului
logodnic, crezut mort, Sever, asupra căruia într'o formă mai
puțin deplină se coboară harul Duhului Sfânt. Corneille învă-
țase la Iesuiți; el rămăsese de o adâncă religiozitate: una din
operele sale de căpetenie a fost traducerea, inspirată, în foarte
frumoase versuri, a «Imitației lui Isus Hristos».

De aceia e o frumuseță deosebită în descrieri: visul care ur-
mărește pe Paulina, scena profanării, vestea ispășirii celui care
a isprăvit, spune solul păgân al muceniciei,

Comme un chrétien enfin, le blasphème à la bouche.

Cu mult peste eroismul Paulinei, care înfruntă pe Sever și i se
împotrivește¹, care ar forma unul din conflicte, — probabil în
ideia lui Corneille cel de căpetenie —, se ridică frumuseța mo-
mentelor din al doilea conflict, al sufletelor care se desfac din
datinile trecutului ca să se avânte spre noua credință. Paulina
are răspunsuri victorioase și după ce, la afirmația ei că nu se
poate teme de cădere cine merge sigur de sine, i se aduce în-
ainte temerea de moarte a lui Isus: «el s'a oferit totuși».

P. — Qui marche assidument n'a point peur du tombeau.

N. — Dieu même a craint la mort.

P. — Il s'est offert pourtant.

Atât gloriificarea lui Dumnezeu, în versuri de un avânt biblic,
cât și apoteosa finală, în care rudele celui martirisat se declară
creștine, sunt tot ce Corneille a scris mai frumos. În cea d'in-
tăiu întâlnim aceste splendide versuri:

... Ce seigneur des seigneurs
Veut le premier amour et les premières honneurs.
Comme rien n'est égal à sa grandeur suprême.
Il faut ne rien aimer qu' après lui, qu'en lui-même,

¹ Sévère, connaissez Pauline tout entière.

(III, 2.)

sau: Apprends que mon devoir ne dépend pas du sien (*ibid.*).

Négliger, pour lui plaire, et femme, et biens, et rang,
Expier pour sa gloire et verser tout son sang¹.

Iar în cealaltă schimbarea se exprimă 'n aceste izbitoare cuvinte:

Je vois, je sais, je crois, je suis désabusée,
De ce bienheureux sang tu me vois baptisée².

Se poate observa în genere că întregul teatru al lui Corneille e mai mult al femeilor eroice sau pasionate decât al bărbaților. *Le Cid* e de fapt lupta Chimenei, *Horace* a Camilei și a Sabine; *Cinna* scoate la iveală furia de răsbunare a Emiliei, ca și *Héraclius* același avânt răsplătitor al Pulheriei fiica lui Mauriciu. În *Pompée* figura principală e, în ambele conflicte, semnalate mai sus, Cleopatra, o decentă Cleopatră, onorabilă și ambițioasă. *Don Sanche* se ține prin rivalitatea de curtenire în jurul reginei. *Rodogune* spune caracterul său femeiesc în titlu, și în *Nicomède* titlul ascunde numai unul asămănător. În *Sertorius*, unde conflictul e așa de slab, scena e dominată de Viriata, regina iberică, și de femeia despărțită a tânărului Pompeiu, Aristia, spre care se îndreaptă, ca și spre stăpânitoarea munților, pasiunea, nehotărâtă, a șefului de răscoală, ucis la urmă de acela care vrea și el pe Viriata. *Polyeucte* el însuși urmărește mai mult decât martiriul soțului, veșnic înrăurit de alții, luptele de conștiință, îndoită, ale soției.

Față de mediul și de atmosfera societății franceze din acest timp nu era decât foarte firesc. Și se va merge și mai departe în această direcție prin teatrul lui Racine.

¹ I, 1.

² V, 5.

IV.

Poesia lirică spaniolă a veacului al XVII-lea.

Spania — și în ea se numără pentru acest timp și Portugalia, anexată de Filip al II-lea, ai cărui scriitori întrebuițează, ca don Francisco Manuel, acum dialectul castilan — are o poezie lirică de o mai mare vioiciune, de o culoare mult mai bogată decât Franța lui Henric al IV-lea și a minorității lui Ludovic al XIII-lea.

Aceasta se explică prin mai multe motive, între altele și prin felul de viață al poeților spanioli din acest timp. Nu întâlnim, de obicei, tipuri ca al lui Malherbe, răpede stâmpărat, în împrejurări modeste, cumva pe lângă Curte, după cele d'întăiu lovituri de spadă în războaiele religioase, ori ca al lui Pierre Corneille, avocat fără succes, care se „specializează“ în cariera sa de autor dramatic. Dincoace, un Rebolledo (născut la 1597) e ofițer în marina italiană a regelui său, luptă contra Turcilor și în Barbaria, își pierde un braț în lupta de la Casale, poartă războiu și mai departe, însă, în Flandra, ajunge guvernator în Palatinat, îndeplinește misiuni la Passau și în Danemarca. Esquilache, care poartă numele principatului său napoletan (Squillace) și cântă *Neapolea recuperată*, e un om de Stat important, care a fost și guvernator în Perù. Don Luis de Ulloa Pereira († pe la 1660) e inițiat în afacerile publice de un Olivares și un Medina, frunțași ai Spaniei în această epocă. Góngora (m. 1561), cel așa de mult calomniat pentru umflătura stilului din cutare scrieri ale lui și pentru obscuritatea unor pasagii din care nu lipsește o cugetare ce-și caută rostirea, e în adevăr un om

liniștit, care-și face studiile la Salamanca, își câștigă reputația de scriitor, intră la patruzeci și cinci de ani în ordinele religioase și ajunge capelan de onoare al regelui Filip al III-lea (moare la 24 Maiu 1627), dar contemporanul și rivalul său, care-l întrece, don Francisco de Quevedo (născut la Madrid în 1580), un erudit știind și grecește și evreiește, un teolog de la Alcalá, nemerește și el la Neapole și, după ce intră 'n Ordinul Sfântului Iacob, stă trei ani în prinsoare, pierde răpede o soție care-i adusese mari legături și o mare avere și, suferind de pe urma întemnițării sale aspre, ajunge a cerși în ultimii lui ani de bătrânețe, ca să moară părăsit și în suferință la 1645.

Și această literatură politică își va afla imitatorii după modelele clasice, de și Spania nu avuse, ca Franța familiei Estienne și altor dinastii de învățați, un veac de studii îndreptate asupra antichității. Diego Mejia va traduce, puțin după 1600, din Ovidiu, Augustino de Tejada Paez († 1636) va scrie — ca și Quevedo, de altfel —, epistole în genul lui Horațiu. *Farsala* lui Lucan va apărea în traducere spaniolă la 1684¹, și în aceeași cărticică se va găsi un *Orfeu* de inspirație pur cărturărească. „Cântecele“ (*canciones*) cu păstori, ca în „Aminta“ și „Pastor fido“, după cea mai autentică modă italiană, nu pot lipsi, neapărat, nici ele. Juan de Jauregui, Basc de origine, care fusese în misiune la Roma, va traduce chiar opera idilică a lui Tasso, în același timp când prelucrează, ca Malherbe, Psalmii.

Se laudă forma acestor versiuni și imitații, și, în adevăr, în „Orfeu“ sunt descrieri frumoase, într'o limbă cu sunetul măreț. Dar partea cea mai întinsă și mai însemnată are alte izvoare decât copiarea modelelor luate din literaturi străine, contemporane sau vechi.

E încă foarte vie amintirea romanțelor medievale — ceia ce formează o legătură ce nu se întâlnește aiurea între veacurile de luptă individuală eroică și între momentul unei civilizații înaintate, de ordine monarhică. Góngora însuși, când se inspiră de la acest model, e simplu și mișcător, ca în următorul cântec

¹ E atribuită lui Jauregui și lui Augustino de Salazar y Tores

al prizonierului la pirați, care privește ținutul pietros al Spaniei de unde ar vrea să aibă vești despre iubita lui, pentru ca, în dată, apariția unor vase ale cavalerilor din Malta să-l 'acă a vâsli, din ordin, către locurile care pentru ceilalți sunt un adăpost sigur, iar pentru dânsul un lăcaș de chinuri:

Legat de barca cea aspră
A unei galere turcești,
Cu ambele mâni pe lopată,
Cu ambii săi ochi pe pământ,
Un sclav de ai lui Dragut
Pe ținutul de la Marbella
Se plânge în sunetul crud
Al lanțului și al lopeții:

„O sfântă Mare spaniolă,
Vestit ținutul senin de acasă,
Unde atâtea au fost
Dramele luptei navale!

Cum ești tot tu acea Mare
Care sărută, crescând,
Zidul moșiei iubite,
Zidul cel mândru și 'nalt,
Dă-mi de iubită vre-o veste
Și spune-mi de e adevăr
În plânsul cel mult și 'n sus-

[pinul

Ce-mi spune 'n răvașele ei.
Căci, de e drept că ea plânge
Că rob am ajuns în străini,
Fie, ca 'n Marea din Tir,
Mărgăritare 'n adâncu-ți.

O, Mare, răspunde-mi, tu,
[sfântă,

Dă-mi un răspuns la ce 'ntreb.
Că ești în stare, de-i drept
Că apele glasuri își au,
(*Que las aguas tienen lenguas*).

Iar, de nu-mi vei răspunde,
Fără 'ndoială ea-i moartă.
De și eu să cred tot nu pot,
Căci moartea ei mi-ar fi moarte.
Cum am trăit zece ani,
Rob la păgân fără dânsa,
Veșnic legat de lopeți
De-orice pedeapsă ce-mi pasă!

Și iată că 'n clipa aceea
Pânze răsar de la Malta
Robul primește poruncă
Vâslelor forța-i să-și dea.

Nenorocirea fatală
Și meșteșugul piratic,
Ca și distanța ce-a fost,
Ca și priința furtunii,
Care prin gură de vânt
Da ajutorul suflării
Contra creștinilor cruci
Lumii celei otomane
Fac ca din ochii lui triști
Să se desfacă de-odată
Țara cea dulce, prieteni,
Orice nădejdi de folos.
El își întoarce privirea,
Vede cum Marea lovind
Bate 'n catarguri și 'n valuri,
Spuma pe ele stropind,
Și, când mânia acelui
Care-l păzia se 'mblânzi,

Spune în lacrimi amar,
 Lacrimi amare și multe.
 De ce să mai plâng când ajut eu
 Paguba mea cu lopata ?

Poesia populară ea însăși inspiră pe poetul artificialități pretențioase, cum și-l închipuie cei mai mulți, și nu se poate o idilă câmpenească mai dulce decât aceea a fetei de sat care-și plânge logodnicul plecat în zări și care nu cere lumii altceva decât ca, ea și „valurile Mării“, s'o lase a-și „jăli“ nemăsurata pierdere:

*

Fata cea mai mândră
 De la noi din sat
 Singur' a rămas
 — Era ieri mireasă —.
 Ochii ei se duc,
 Se duc la războiu.
 Către maica zice,
 Ce-i ascultă jalea:
 Lăsați să jălesc,
 Valuri ale Mării.

Căci voi m'ați dat, maică,
 Abia răsărind.
 Scurtă mi-i plăcerea,
 Greu năcazul mieu;
 Roabă m'ați făcut
 Celui ce-a plecat
 Și cu dansul iea
 Toată voia mea.
 Lăsați să jălesc,
 Valuri ale Mării.

În plâns să prefacă
 Ochii miei de-acum
 Tot ce folosiam

Când priviam la el.
 Ce alta să fac,
 Astăzi când s'a dus,
 S'a dus în războiu,
 Dansul, pacea mea ?
 Lăsați să jălesc,
 Valuri ale Mării.

Să nu-mi puneți frâu
 Și păcat nu-mi faceți
 Că unul e drept
 Altul de acum,
 Dacă-mi vreți vre-un bine
 De ce-mi faceți rău ?
 Ori n'ar fi mai greu
 Murind și tăcând ?
 Lăsați să jălesc,
 Valuri ale Mării.

Dulce maica mea,
 Cum să nu se plângă
 Chiar dac'ar avea
 Piatră inimă,
 Și nu s'ar jăli
 Văzând cum se trec

Anii cei mai buni,
Tinereța mea ?
Lăsați să jălesc,
Valuri ale Mării.

Noapțile să treacă
Pentru c'au trecut
Ochii ce făceau

Să vegheze-ai miei,
O, de n'ar vedea
Singură ce sunt,
Când pe perna mea
E un loc deșert.
Lăsați să jălesc,
Valuri ale Mării.

În altă bucată e vorba de a face cutare „lele“, cutare *hermana*, care, când el nu merge la școală, ea nu merge prin vecine ca să li se întâlnească drumurile:

Hermana Marica,
Mañana, que es fiesta,
No irás tu a la miga,
Ni yo iré a la escuela.

Sau :

Fă Marico,
Mâne-i serbătoare.
Tu nu-i merge la cumătra,
Eu la școală nu voi merge...

E rar să se găsească în lirica francesă a secolului al XVII-lea descrieri ale naturii pline de adevăr și dând visiunea clară a unor peisagii caracterisate. Ele se întâmpină, din potrivă, neconținut în literatura corespunzătoare a Spaniei, fără deosebire de la un poet la altul. Nu se poate spune întru cât a avut vre-o influență poezia pastorală a lui Montemayor, în orice cas tabloul e de o limpiditate perfectă, când e vorba, de pildă, despre râurile spaniole liniștite în colțul lor de umbră, unde nu le ating razele soarelui cald ca să le soarbă.

Gongora se va îndrepta astfel către Guadalquivir:

Que dias tienes reposo,
A qué noches debes sueño ?
(În ce zile ții odihnă,
În ce nopți somnul ți-l ai ?)

Sau, tot de acela, spectacolul „munților acoperiți de argint și onăț în iarnă“, față de care el dorește cuptorul în care pocnesc

castanele, povestirea din vechile basme —, și puțin îi pasă de râde lumea :

Cuando cubra les montañas
De plata y neve el enero,
Tenga yo lleno el brasero
De belletas y castañas,
Y quien las dulces petrañas
Del rey que rabió me cuente,
A voces le estan diciendo,
Y riase la gente !

Tot așa apare la prințul de Esquillache Tagul, adormit și el, tăcut, trecând fără să-l simtă pomii de pe margini, nisipul din fund, până ce „privighetorile voioase“ îl îndeamnă să se trezească :

Tan dormido pasa el Tajo,
Entre unos alamos verdes
Que ni los troncos lo escuchan,
Ni las arenas lo sientan.
En su silencio y descanso
Los ruisseñores alegres
Que, pues sale el sol, despierte ¹.

Și icoanele se urmează, cu aceeași taină a unei naturi discrete :

Între cei doi munți trufași
E așa de-ascunsă valea,
Că de ea soarele 'ntreabă
Făr' să afle unde e.
Numai râulețul blând
Trece prin hotaru-i verde

¹ Așa de-adormit trece Tagul.

Că nici trunchiul pomilor nu-l aude,

Nici nisipul fundului nu-l simte.

În tăcerea liniștii sale

Privighetori voioase

Îi spun cu glasul lor

Că soarele-i de-asupra: să se scoale !

Și, răsând, nu 'ngăduiește
 Altor ape să mai vie.
 Păsări trec așa de mute,
 Că în pana lor se pare
 Frica, moartea că s' ascund.

.
 Groaza verde e cuprinsă
 De-o tăcere-așa de mare,
 Că nici zori nu-i dau lumină,
 Nici amurgul întunerec.

Și aici, ca în poezia arabă, din locurile unde grădina și izvorul
 sunt mângâierea unei vieți coplesite de soarele fierbinte, țipătul
 vie a apelor e marea desfătare:

La callada fuente
 Que murmure á solas,
 En verano rie
 Y en invierno llora
 (Stă tăcut izvorul
 Ce murmură singur:
 Râde cât e vară,
 Cât e iarnă, plânge.)

Asupra undelor Mării bate vântul din larg:

Și, când la surda lopată
 Mai mult se smeria unda Mării,
 Mai mult se dădea după pânze
 Sufierea ușorului vânt¹,

spune Góngora. Și tot așa sunt aceste versuri, care chiamă în-
 ante ultimele clipe ale toamnei.

Ahora pues, aires,
 Antes que las sierras

¹ Y cuando á los sordos remos
 Mas se humillaban las olas,
 Mas se ajustaba a la véla
 El blándo viento que sopla.

Coronen susUMBRES
 De confusas nieblas
 Y que el Aquilon,
 Con dura inclemencia,
 Desnude las plantas
 Y viste la tierra
 De las secas hojas¹.

Iar principele de Esquillache infățișează cum:

Cu raze de ger și argint
 Turbat se ridică Decembrie
 Să pedepsească pământul
 De roada pe care-o a dat.

Natura e pusă în legătură cu omul. Suflarea vântului e urmărită de Góngora până la părul cel frumos, creț, pe care pe umerii albi îl găsește și-l mișcă, șăgalnic, în șuvițe:

El viento delicado
 Hace de tus cabellos
 Mil crespos nudos por la blanca espalda².

Noaptea se lasă din stele, la Quevedo pentru ca nenorocirile poetului să-i audă penele aripilor fălfăind în jurul lor:

Cu picior încet, rece și oarbă,
 Cade din stele, liniștit,
 Noaptea 'ntrê umbrele mute.

¹ Acuma, văzduhuri.
 Până ce munții
 Nu-și cunună culmile.
 Cu neguri confuze,
 Până ce Crivăț
 Cel fără milă
 Golește plantele
 Și 'mbracă pământul
 Cu foile uscate.

² Vântul cel gingaș
 Face din păru-i
 Mii de șuvițe pe umerii albi.

Râuri curate
 Adorm în sunetul plânsului meu.
 Audă zvonul penelor tale
 Nenorocirile mari ale mele¹.

Și soarelui de aur Gongora îi spune să nu iasă aurind muntele
 dacă nu răsare înainte-i iubita, Florida cea frumoasă:

Răsai, soare de aur, și în podoaba ta
 Acopere înaltul munte cu-a ta culoare,
 Urmează cu lumina ta cea mângâietoare
 Trandafiria umbră ce zorile lăsa.
 Și, dând și lui Favoniu și Florei zborul lor,
 Privește peste toate cu ochiul tău cel clar
 Cum datina îți este și 'mpărătescul dar,

Pentru ca pe întinsul acestei lunci frumoase
 Să fie flori în jurul Floridei, dacă iese,
 Dar, dacă întâmplarea o va ținea acasă,

Să nu dai, soare, mândra-ți culoare muntelui,
 De pasul Aurorii nimic să nu-ți mai pese,
 Să nu dai Mării luciu, nici aur câmpului.

Cine pătrunde așa de adânc în sensul naturii, va fi, vorbind
 de lucrurile omenești, de o *intimitate* deosebită, adânc mișcătoare.
 Melancolia lui Quevedo se presintă astfel în aceste versuri:

Fuge fără să simți ziua agale
 Și ceasul secret și-ascuns sosește,
 Sosește tăcut și cu el gonește
 Și vrâsta mea, de-o duce 'n vale.

¹ Con piés torpes al punto ciega e fra
 Cayó de las estrellas blandamente
 La noche tras las pardas sombras mudas.

 Los arrojelos puros
 Se adormecen al son del llanto mio.

 Oigan siquiera el nido de tus plumas
 Mis desventuras sumas.

Viața nou', a zbuciumului pradă,
 Cu tinereța dârză-i lesne înșelată,
 În iarna de apoi înmormântată,
 Zace în fund de umbră și'n zăpadă.

Eu n'am simțit cum anii muți se duc,
 Și-acum fi plâng trecuți, și-i văd acum,
 Râzând de lacrima ce o usuc.

Și mă căiesc de toate, oarecum,
 De-atâtea desiluzii ce-mi aduc,
 Și-aștept un rău ce vine — nu știu cum.

Iubirea se împărtășește, evident, și ea de această intimitate.
 Vom vedea pe Cerber grozavul ronțâind cofeturi:

Confecciones de miel y de beleño,

și la Góngora, în «Cântecul» al III-lea, se urează somn dulce la
 doi amoreați prin aceste dulci versuri:

Dormid, que el dios alado,
 De vuestras almas dueño,
 Con el dedo en la boca os guarda el sueño.
 (Dormiți că zeul cu aripi,
 Stăpân pe a voastră ființă,
 Pe buze c'un deget veghiază la voi,
 Dormiți, o păreche de nobili iubiți.)

Spania e încă plină de trecut. Ea nu fuge de dânsul, ca lumea
 franceză, către o Capitală care strânge în ea o viață nouă, pom-
 poasă și strălucitoare. Și din splendorile reci, măsurate ale Ma-
 dridului regal se văd vechile ziduri venerabile, cu crenelele rupte,
 cu porțile sparte, cu șanțurile inomolite, cu armele zdrobite
 de-asupra intrării, și, cu o ștregărească întorsătură, Góngora
 chiamă vechea cetate ca mărturie față de o iubită pe care fru-
 museța ei o încântă, ca să înțeleagă că nimic nu resistă muș-
 căturilor crude ale timpului:

A fost un timp — cronica spune —
 Când te chema regatu 'ntreg

Să judeci vechile pricine
A mii de temeri naționale.

.
Și unde-odată fost cununa-ți,
E azi sălașul corbilor
Și văduvitele crenele,
Ca dinți în gură de bătrân,
Spun vrâsta zidurilor tale.

.
Tu ce-ai grăit de mii de ori
Când Mauri răsăriau departe,
Și, fără a fi Duhul cel sfânt,
În limbi de foc către orașe,

.
Castele dragă, cată azi
Să faci ce vin cu rugăminte,
De și abia te-oiu fi servit
Cu vre-o două duzini de versuri.

Deci — aceasta e rugămintea —, când va veni la el iubita lui,

De-o vezi că 'n apele din Tag
Oglindă face frumuseței,
Arată-i prin ruina ta
O pildă a trufiei sale.

.
Că vremea este încercare
La ziduri și la frumuseță
Și, deci, nu creadă apelor
Frumoșii ochi senini de astăzi¹.

Priveliștea acelorăși ziduri bătrâne face pe Quevedo să se gândească, cu caracterul lui trist, aplecat spre plângere, la toate celelalte năcazuri ce-l așteaptă acasă, întors din pribegie, și în care vede semne ale morții apropiate:

¹ Que es verdugo de murallas
Y de bellezas el tiempo,
Que no crean á las aguas
Su bellos ojos serenos.

Sărace ziduri ale patriei sale,
 Odată tari, acuma zdrențuite,
 De mersul lung al vremii flendurite,
 S'a dus și vitejia din vremile acele.

Văzuiu la câmp cum soarele, sorbind,
 Lua razele de ger fără putere:
 Din munte coborându-se 'n tăcere,
 Peste lumina zilei umbra biruie.

Intrăiu în casa mea, o ce scăzută!
 Doar rămășiți din cea de-odinioară,
 Și cărja mea mai veche și mai scurtă.

Rugină sta pe spada mea crescută:
 Pe-un lucru ochii nu mi i-am pus doară,
 Să nu fie solia morții cunoscută.

Între *Silvas* ale lui Quevedo, cea mai frumoasă e a treia, în care se pomenește Roma: ce a fost, începuturile ei, superba ei mărire, decăderea:

Vi los emperadores
 Dueños del poco espacio que ocupabau,
 Donde solo por seños recordaban
 Que donde sirven hoy, fueron señores.
 (Văzuiu Împărații,
 Domni ai puținului spațiu ce-l cuprindeau .
 Și amintindu-și doar prin semne
 Că, unde slujesc, stăpâni au fost odată.)

Până ce, la urmă, Papii au dat cetății veșnice o putere și mai mare — crede poetul catolic — decât în trecut, căci ea se întinde acum asupra cerurilor și a Iadului:

Și, când se părea că s'a isprăvit
 Acea așa de mare Monarhie
 Cu Sfinții tăi Părinți, cu stăpânirea
 Bisericii, noi te-am văzut în clipă
 Stăpână peste lume și Cer și Iad.

Și, într'un răsunet de psalmi, Góngora cântă zădărnicia clădirilor celor mai trufașe, în mijlocul ruinei cărora piere une ori, trăsnet, moștenitorul:

O, cât de puțin celui trufaș slujește
Clădirea ce-o așează, îndrăzneț,
Pe stâlpii din Tenar și marmura de preț
Cu vanitatea ei o 'mpodobeste.

Cu cât mai mult de jos s'a ridicat
Zidirea cea înaltă, de ceruri mai aproape,
Cu-atât mai greu peirii o să-i scape,
Cu-atât mai mult de foc s'a apropiat.

Se va topi în iasp comoara lor
Și, mistuit de propria lui soarte,
Peri-va strălucirea zidului.

Și între alabastru și aur lucitor
Din capitolul mândru va luneca în moarte,
Sărac și gol, întâiul moștenitor al lui.

Malherbe, Racan nu fac critică de moravuri, moralitatea lui Corneille e îndeplinirea datoriei de onoare, — și atât. În această lirică a unui popor adânc credincios, preocupăția morală e continuă. Adevărul e, pentru Quevedo, nu numai scop suprem al vieții, ci de o potrivă cu Dumnezeu însuși:

Căci aște aște cine-a spune altfel ori se 'ndoiește
Că glas e adevărul lui Dumnezeu sever
Și limba Lui divină în veci mută n'a fost¹.

Și aiurea:

Sunt adevăr, și Dumnezeu cel adevărat
Eternitatea mea divină nu-i desparte,
Și nici dintr'înșii doi nu e întâiu vre unul².

¹ Pues sepa quien lo niega y quien lo duda
Que es lengua la verdad de Dios severo
Y la lengua de Dios nunca fué muda.

² Son la verdad, y Dios, Dios verdadero:
Ni eternidad divina los separa,
Ni de los dos alguna fué primera.

În aceeași epistolă către Olivares, marele poligraf spaniol pune în alăturare vechea viață a nației sale cu cea de acum și trezește simplele moravuri ale unor timpuri viteze:

Și, darnică de suflet națiunea
 Crede că-i o jignire a vrăstei omenești
 Ca să îmbătrânească încet în poala soartei.

.....
 Și nu se ținea samă de câți ani ai trăit,
 Ci numai de ce viață, și nu era un ceas,
 În care vrednicia să nu-și facă dovada.

.....
 Femeia lângă soțu-i țesea în casa ei,
 (*Hilaba la muger para su esposo*).

.....
 Mergea cu el alături mai des decât acasă,
 În lupta 'n care dânsul era întreg cuprins:
 Îl lecuia de boale și-l răsbuna de rane.
 Și n'aducea atunci o datină străină
 Străinul ban aice, și nici din Răsărit
 Cu pietrele prețioase nu ni se lua și cinstea.

.....
 Celui mai mare nobil din acea pură
 Republică a oamenilor mari
 O vacă-i era sprijin și avere 'n lume.
 Nu venise încă, măgulind,
 Piperul de afară, și nici tot de acolo
 Străina lingușire cu mirezme.
 Ospățul se începe cu carne și sfârșește
 Pe lâng' ardeii roșii și usturoiul dârz:
 Mânca și domnul însuși precum mânca și sclavul¹.

¹ No habia venido, al gusto lisonjera,
 La pimenta arrugada, ni del claro
 La adulacion fraganda forastera.

Camero y vaca fué principio y cabo,
 Y con rojos pimientos y ojos duros
 Tan bien come el señor comió el esclavo.

Și fața cea slăbită și trupul fără vlagă
 Îți dovediau o muncă onestă care-a fost,
 Și cinstea cu folosul stăteau tot într'un sac.
 Acum în multe feluri nu mai suntem ce-am fost,
 Ci numai biete copii, și nu originale.

.
 Acum poate și jocul ne-a molipsit cu totul:
 Întoarce-se odată icoanele de mult
 Și facă pace astăzi cu taurul atletii !

Și, astfel, o întreagă literatură satirică se poate revărsa prin Quevedo asupra slăbiciunilor veacului. Se râde și de bolboroseala babei în biserică, de viciile clerului, se face lauda lui Neron, se arată ce fericit a fost Adam față de urmașii lui de acum, se deploră apa ce se găsește în cărciume, și, mai ales, arătându-se ca principală cauză a tuturor scăderilor luxul, averea, se face glumeața apologie a „jupânului ban“, „don dinero“, care

Naște 'n India cinstită,
 Unde lumea-l urmărește,
 Moare-aici în Spania,
 E în Genova 'ngropat.

El prefăce toate după plac și pe toate le falsifică:

Cine din cel strămb frumos
 Dintr'un prost cuminte face,
 Cine moșului zgârcit
 Un curat Iordan îi este,
 Cine face piatra pâne
 Făr' a fi Domnul din cer ?

Cine ? Banul !
 Ce boier puternic
 E Jupânul ban !
 (Poderoso caballero
 Es don dinero...)

V.

Prosa francesă și spaniolă în secolul al XVII-lea.

Teatrul lui Calderon.

Prosa francesă din întâia jumătate a secolului al XVII-lea n'are amploare de formă, nici o deosebită originalitate de fond.

Aceasta se datorește lipsei de o inspirație mai puternică pe care s'o fi dat mediul contemporan.

Întăiu, în ce privește istoria, veacul precedent cunoscuse, alături de memorii, multe și foarte variate, de la Montluc, La Noue și d'Aubigny până la Cheverny, lucrări mai întinse cu caracter universal, redactate în limba latină pentru a fi înțelese pretutindeni, — ca marea operă a președintelui de Thou (Thuanus), tradusă îndată și în limba francesă. Marile evenimente ale războaielor de religie, în Franța și dincolo de hotarele ei, produsă starea de spirit puternic emoționată care e de nevoie pentru ca istoriografia să capete o deosebită însemnătate.

Dar stăpânirea lui Henric al IV-lea, după împăcarea internă, după pacea cu Spania, nu cuprinde nimic care să răscolească sufletele, și războiul de treizeci de ani, care izbucnește la 1618, nu putea să provoace o mare lucrare ca a lui de Thou, până ce nu-și precisă pe deplin caracterul, în cele d'întăiu timpuri destul de amestecat și confus. Silințele lui Henric de a distruge ultimele rămășiți ale marii feudalități nu puteau trezi entuziasm și nici măcar patimi violente. Astfel istoria unui mare stăpânitor ni-a fost transmisă doar prin „Cronologia novenară“ și cea „septenară“ a lui Palma Cayet, prin memoriile lui Pierre de l'Estoile († 1611) și prin istoria clericului care a fost Har douin de Péréfixe. *Oeconomies Royales*, atribuită pe nedrept ma-

relui ministru al lui Henric al IV-lea, Sully¹, aparțin literaturii tratatelor și pamfletelor politice.

În deceniile următoare după moartea acestui rege, începe a se pregăti o nouă speță de memorii, care se ocupă amănunțit de intrigile și conspirațiile de Curte, de uneltirile ce se țese pe întunec în cuprinsul ei, de „frondule“ ce izbucnesc la o ocașie prielnică. În acest gen vom avea, ceva mai târziu, paginile pline de viață ale isteșului și reastâmpăratului Paul de Gondy, cardinal de Retz, în care unii critici au voit să vadă o lucrare mult mai însemnată decât este. Până atunci, personaje principale sau personaje secundare dau însemnări fără orizont și fără un scop mai înalt și mai serios, care cuprind însă — ca ale lui Nicolas Goulas, destul de întinse, ale lui Omer Talon și Lachâtre — note prețioase asupra societății și împrejurărilor contemporane. Prin „Vies des hommes illustres“, Brantôme († 1614) dă, într'un ton adesea ușuratec, și știri folositoare despre personalități contemporane, pentru ca să sacrifice gustului final al vremii sale în *Vie des femmes galantes*. Iar contemporanul acestuia, Bussy-Rabutin († 1618), amestecat în toate scandalurile și conflictele acestei societăți restrânse, înfățișă, în *Histoire Amoureuse des Gaules* (a lăsat și „Memorii“), atâtea legături neîngăduite, ascunzând numele eroilor și eroinelor pe care fără întârziere era să le divulge o „cheie“ ușoară de alcătuit.

Pentru o adevărată scriere istorică închinată țerii și nației a, trebuit să se aștepte până la Mézerai († 1683), care scrie între 1643 și 1651 o *Histoire de France*, în care cunoșcătorii prețioși și calități de stil și de expunere. Prin această scriere, ca și prin a clericului Daniel și a lui Velly, istoria Monarhiei, dacă nu și a nației franceze, iese din cercul studiilor de erudiție, așa de iubite în secolul al XVI-lea și care se continuă în acestălalt prin marea lucrare a lui Adrien de Valois despre vechii Franci (1646).

Literatura de pamflete, de disertații și discuții politice, de discursuri, care înflorise în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, de la Ramus și Cancelariul Michel de l'Hospital, meșter de cuvântări solemne și reci, din care însă lipsește originalitatea, până la „Franco-Gallia“ lui Hotman și la „Satira Menipee“

¹ V. *Revue historique* pe 1892.

și cuvântările de la Adunarea Statelor Generale supt regența Mariei de Medicis, este acuma în deplină decădere. Monarhia absolută în creștere nu mai are nevoie de asemenea scrieri și face chiar tot ce poate pentru a le împiedeca.

Rămâne literatura de imaginație.

Și ea cere, la un public larg, acea mișcare a spiritelor, acea atmosferă străbătută de puternice curențe care singură e în stare a favorisa și ivirea, dezvoltarea unui asemenea gen. Nu orice lucru poate încălzi imaginația, din care pleacă apoi, pe lângă alte elemente de literatură, și acest gen.

Va trebui deci ca și el să se reducă la proporțiile mediului special. „Eroismul acțiunii luând tot mai puțin loc în viață, a păstrat tot mai puțin și în ficțiuni“, a spus un critic din secolul trecut, Vinet.

Astfel, din amintirea romanelor spaniole de același fel, ca și, poate, din citirea poeziei italiene a unui Marini, oaspete, pe acel timp, al Curții franceze, alcătuieste Marsiliesul Honoré d'Urfé († 1625) vestitul său roman *Astrée*, care a apărut de la 1610 la 1625, în mai multe ediții, și a stârmit și dincolo de hotarele Franciei un adevărat entusiasm ca și cum pentru întâia oară s'ar fi spus aceste lucruri, totuși foarte cunoscute. Povestirile *bocagères*, de la „fabulele *boschereggie*“ ale Italienilor, erau să se urmeze de acum înainte, la scurte intervale.

După Gomberville, la Calprenède († 1663), din Cahors, vine, cu scenele lui de războiu închipuit, în romane cu subiect antic (*Cléopâtre*, *Alcidiane*) sau și medieval frances (*Pharamond*). Și, pe când Sorel, care a scris, de altfel, și cu toată serioșitatea critică, *Francion*, ridiculisa genul lui d'Urfé în *Le berger extravagant*, din 1627, d-ra de Scudéry, Normandă, care a zugrăvit harta țerii „du Tendre“, cu localitățile *Inclination*, *Mer d'Inimitié*, *lac d'Indifférence*, *Billets-Doux* (sat), *Petits-Soins* (castel), *Billets-Galants* (alt sat), *Jolis-Vers* — ca în *Roman de la Rose* —, câștiga o mare, dar netrainică reputație prin scenele fade, de sentimentalitate monotonă, din marile ei opere *Cyrus* și *Clélie*.

În Spania însă un mare trecut era încă aproape, și el lăsase țerii o faimă imensă. Decăderea, adusă de sărăcie, de împușinarea populației pe urma războaielor și a unor măsuri nesocotite, începuse, dar contemporanii n'au simțiau încă. Ei puteau

crede că e numai un trecător reflux, un accident care nu va avea consecințe. Și, oricum, pentru ca o stare de lucruri să dea o notă deosebită literaturii, îi trebuie destul timp pentru a se preface, cel puțin la cei mai simțitori, într'o stare de spirit.

Deci, în cea d'intâiu jumătate a veacului al XVII-lea, sufletul spaniol avea încă toată energia necesară pentru a se manifesta limpede și hotărât, nu numai în poezie, pe care am putut-o prețui, ci și în deosebitele genuri ale prosei.

Acei cari scriu istoria, a răscoalei din Catalonia, a războiului din Țerile-de-jos, a „cuceririlor“ din America sunt oameni cari au avut o lungă, învâlmășită și glorioasă carieră. Astfel don Carlos Coloma (n. 1573), a fost guvernator în Cambrésis, general de cavalerie la Milan, căpitan general în provincia francesă a regelui său, Roussillon, Trimes în Anglia, ș. a. Diego de Saavedra y Fajardo (n. 1584) îndeplinește pe rând funcțiunile de secretar la Roma, de diplomat la München și Regensburg, apoi în Svițera; cunoaște Franța și Germania, stând acolo până la 1648, îndeplinește în sfârșit funcțiunile de guvernator al viitorului rege Carlos al II-lea. Arătând cum înțelege a înfățișa faptele ce compun narațiunea lui, unul dintre acești istoriografi, Francisco Manuel de Melo (1611-67), anunță că nu va da decât adevărul curat, fără „sentințe sau aforisme de filosofi și cugetători politici“¹, fără a descrie „veșmintele de mătasă, de lână ori de blâni“², făcând numai, într'un stil grav, potrivit cu «tragediile» ce se succedea, să se înțeleagă *sufletele*³.

Filosofia politică va fi represintată în deosebi; ea va deveni un gen special. De la Macchiavelli încoace, fără a excepta excursiile și escapadele de diletant ale lui Montaigne, nimeni nu analizase elementele vieții de Stat cu atâta pătrundere, ajungând la conlucii mai interesante, chiar când pot să fie greșite, ca acești cugetători spanioli din veacul al XVII-lea.

Iesuitul Baltazar Gracian, rector la Taragona († 1658), e foarte cunoscut — cu toată modestia, care-l făcea să-și ascundă calitatea de autor supt numele fratelui său — prin opusculul său

¹ Sentencias ó aforismos de filósofos y políticos.

² No hay modo de referir tragedias sino con terminos graves.

³ Ho deseado mostrar sus animos, no los vestidos de seda, lana ó pieles.

despre „curtesan“, tradus și în alte limbi; literatura spaniolă are de la dânsul un șir de lucrări: *El oraculo, el heroe, el discreto, Meditaciones, El criticón*.

De la Diego de Saavedra avem *Idea de un principe politico cristiano, Corona gotica* — având cuprins și istoric, — *Locuras de Europa* («Prostiile Europei») și acea întâie operă de critică literară care e *Republica literaria*. În față stau scrierile din același domeniu ale lui Quevedo însuși: *Sueños y discursos* și *Politica de Dios*.

Dacă la Quevedo întâlnim numai, ca înainte de dânsul la Cervantes, critica autorilor cu dedicații, și, pe lângă aceasta, ironii sterpe contra acelor care cultiva retorica, poezia, istoria și orice alte ocupații ale spiritului — nicio perspectivă nerămâind deschisă înainte —, Saavedra are gândiri adânci cu privire la mijloacele de a se opri o decadentă națională care-l doare, căci «opt veacuri de muncă a costat orânduirea Spaniei, care a fost pierdută în opt luni singure de nesocotință». I se pare că nu trebuie să se distrugă, ca în Franța lui Henric al IV-lea, clasa, oricât de stricată și incapabilă, pe care până atunci s'a sprijinit Statul, fiind mai cuminte a căuta curățirea, refacerea și întărirea ei. „Când nobilimea“, spune el, „ar fi slăbită de lene și de bielsug, mai bun sfat e să o refaci prin exercițiu și prin răsplătiri decât să ridici alta nouă. Argintul și aurul ușor se curăță, dar să faci din argint aur e o muncă la care în zădar se ostenește arta Alchimiei“. Însă principalele pârghii de îndreptare le vede bine și le semnalează curagios.

Întâiu *munca*. În adevăr, «ce nu învinge munca? Îmblânzește oțelul, moaie bronzul, preface în foi suptiri aurul și biruie statornicia diamentului». Doar «templul gloriei nu stă în vale plăcută, nici în șes încântător, ci pe vârful unui munte unde te urci pe cărări aspre, între mărăcini și spini».

Apoi *stăpânirea de sine*. «Stimez», spune el, «numai pe acela care, de și necunoscător al științelor, se pricepe să-și exprime afectele și patimile, știind că niciun lucru nu-i poate lipsi, ci că pe toate le întrece. A cărui fericire, dacă nu rivalizează cu a lui Dumnezeu, samănă mult cu dânsa.»

Quevedo însuși, meșter și în scrisori, un model în această privință — și, cum văzurăm, chiar pentru Franța —, a dat și lucrări de imaginație. Ele au caracterul critic, firesc în acest

timp de tranziție și de îngrijorare (*La vida del gran Tacaño, Cartas del caballero de la tenaza, El chiton de las Tarabellas*). Guevara (n. 1574), avocat și apoi curtean al lui Filip al IV-lea, a scris acel *Ceasornic al Domnilor*, pe care, după o traducere latină, îl prefăcea în românește, câteva decenii mai târziu, Logofătul moldovean, de școală iesuită polonă, Nicolae Costin. Lui i se datorește însă o celebră lucrare de imaginație, acel *Diablo cojuelo* din 1641, pe care l-a răspândit prelucrarea francesă, din veacul al XVIII-lea, a lui Lesage.

În tovărășia unui drac cu ochii foarte străbătători, de o vioiciune potrivită cu misiunea pe lume a tagmei sale, pătrundem, peste coperișuri care devin transparente, în toate amănunțele vieții spaniole din acest timp, și înaintea noastră se presintă altfel oamenii din toate clasele, având fisionomiile cele mai deosebite. Și în *Critil și Androniu*, — tradus și la noi și publicat în tipografia Mitropoliei din Iași, acum peste o sută de ani, cu îngăduința Mitropolitului Iacov Stamati —, în această operă a lui Saavedra, învățătura pe care o primește Critil are aceiași crudă sinceritate față de toate neajunsurile epocii

Astfel, precum în lirica spaniolă din acest secol se întâmpină notele deosebitoare, istorice, intime morale, satirice din zilele de astăzi, cugetarea politică, înainte de a se forma, deosebit, în Anglia pentru a se întinde apoi prin mijlocul Franciei de după 1700, pornește tot din peninsula. Și, nu mai puțin, Spania e și la începuturile romanului, expositiv sau satiric, al veacurilor următoare.

Cu o viață intensă, cu un simț așa de dureros al neajunsurilor contemporane, cu neconținutul conflict puternic între conștiința de ce este și dorința de ce trebuie să fie, s'ar putea aștepta cineva la o valoare excepțională a teatrului spaniol din această vreme

Cu atât mai mult, cu cât numele lui Pedro Calderon de la Barca (1601-1688), poet dramatic de chemare și de profesie, închis o viață întreagă numai în lumea creațiilor unui capriciu de o putere extraordinară, creând și schimbând neconținut datele poeziei sale, e unul din marile nume ale literaturii universale. Corneille a împrumutat o parte din *Heraclius* al său „tragicomediei“ lui Calderon „*Todo es verdad y todo es men-*

tira". Iar Germania, prin editarea, după foi răzlețe (*sueltas*) și vechi caiete neglijate, a operelor lui de către Ed. Keil (Lipsca 1817-30) — ediția spaniolă a lui Eugenio de Hartzenbusch e numai din 1848-50 —, ca și prin lauda lui von Schack, prin traducerea în biblioteca Brockhaus a unei părți din acest vast repertoriu de peste o sută de „tragicomedii“ și peste șaptezeci de scene religioase (*autos*) (de Adolf Martin)¹, a căutat să arăte în marele Spaniol pe un precursor al propriului ei romantism plin de contraziceri și de exagerări.

O cercetare atentă și neprejudecată a operelor lui Calderon arată răpede care e adevăratul lor caracter.

Unele ridică sus cultul onoarei, dus până la cele mai îndrăznețe și mai nebune, la cele mai criminale în sensul nostru din consecințele ei. Iubirea trădătoare, nelegiuită trebuie pedepsită cu moartea, în orice împrejurări, și orice legi, orice legături s'ar călca astfel. Poetul, odată ce înfățișează acest rezultat ca atins, aduce îndată pe vinovatul care, în concepția lui și a poetului, n'are nicio vină, înaintea autorității supreme, a regelui, pentru ca acesta însuși să declare că așa e firesc, că nu se putea face altfel, că deci grația lui regală trebuie să înlăture neapărat orice răspundere. Onoarea e aici ceia ce e la Corneille, care, de altfel, cunoaște, prin imitație, această concepție, ceva mai largă decât onoarea însăși: datoria.

În *Medico de su honra*, „medicul onoarei sale“, titlul însuși, unul din acele titluri senzaționale pe care Calderon, în deosebire de Francesi, așa de discreți, îl afecționează, arată de ce e vorba. Don Eurique, prinț de sânge, cade de pe cal. Greu rănit, e dus în cea mai apropiată casă nobilă. Trezindu-se din leșin, dă cu ochii de doña Mencia, pe care o cunoaște de mult, pe care-a iubit-o. Află că ea e soția lui don Gutiere și, indignat de această înșelare, vrea să plece cu orice chip. Nimeni nu poate, de fapt, să-l reție.

Totuși el va reveni în această casă. Gutiere, pentru a lua pe Mencia, a părăsit pe vechea lui iubită, Leonor. Aceasta se

¹ Se citează ca mai însemnate aceste bucăți: *El principe constante*, *El magico prodigioso*, *La devocion de la cruz*, *El Josef de las mugeres*, *Lo cisma de Inglaterra*, *La vida es un sueño*, *El mayor monstruo los zelos*, *El alcalde de Zalamea*, *Le hija del aire*, *Basta callar*, *El secreto á voces*, *La dama donde*, — fără a mai pomeni pe cele citate și mai sus, care vor fi analizate pe urmă.

plânge regelui, care ordonă arestarea vinovatului. Dat în paza unui alcalde prieten, Gutiere scapă însă și vine acasă în timpul când, noaptea, prințul se găsește acolo. Acesta prinde o sabie pierdută și, cu ajutorul ei, ajungând să afle că este a lui don Enrique, pune la cale tot ce trebuie pentru o deplină și aspră răsplătire.

În „Pentru tainică jignire tainică răzbunare“, un Curtean al regelui Portugaliei, Sebastian al II-lea, care se ivește numai pentru a sta la judecată și a da sentințe, Lope de Almeida, se căsătorește cu o altă Leonor, înaintea căreia se închină și un don Juan întors din India și un don Ludovic. Înșelarea soțului se răsbună prin aceea că el face să se răstoarne o barcă în care se găsea amantul fericit. Un accident, va spune el. Apoi, lucrurile deslușindu-se, el recunoaște fapta și capătă, potrivit cu aceeași morală, întreaga absolvire publică.

Alte piese ne strămută în acea lume de copii ascunși, de inele și monede servind pentru recunoaștere, de tineri miste-rioși crescând în pustietate, fără a cunoaște ce e femeia și fără a deprinde obiceiuri sociale, de bătrâni tutori, păstrători ai tainelor, de palate fermecate, de vrăjitori cari le fac și le desfac, de zine încunjurând regina din basme, în insule pustii, în care, supt grija unui tată care știe meșteșugurile, oculte, cresc fete care n'au dat cu ochii de altă ființă vie, de regi înaintând cu trupele în mijlocul sunetului de trâmbiți, de prinți din toate țerile imposibile, — pe care o cunoaștem din *Furtuna* lui Shakespeare, care se inspiră din nuvele italiene legate cu vechile *fabliaux* medievale, ori și din ultimele opere, cu legături spaniole, mărturisite ori nemărturisite, ale lui Corneille.

Iată în „Totul e adevăr și totul e minciună“, Împăratul bizantin Foca: vine în Sicilia, unde a copilărit supt paza unui aspru cioban, ca să caute acolo, spre a-l da morții, pe fiul ascuns al predecesorului său, Mauriciu, precum și spre a crește în vederea moștenirii tronului pe propriul său fiu, pierdut cu mulți ani în urmă. E primit de presupusa regină a Trinaciei, Cynthia. Heracliu, fiul lui Mauriciu, și Leonid, fiul lui Foca, stau undeva în sama păstorului Astolf. Sunt descoperiți și ascund pe moșneag. Se minunează și unul și altul la vederea celei d'întăiu femei — părându li-se chiar că nu poate fi decât un singur exemplar, dintr'o asemenea minune. Foca află și el

de această descoperire. Și de aici pleacă atâtea și atâtea încercări de a se face recunoașterea celor doi tineri, prin inspăimântări, prin făgăduieli, prin laude, prin înțețiri de a se lupta unul cu cellalt, prin îndemnarea lor la convorbiri, pe când Împăratul se face a dormi, — fără să mai vorbim de terorizarea bătrânului Astolf. La urmă, acesta și Herachu, descoperit acum, sunt puși într'o luntre spre a-i duce la Constantinopol, dar furtuna-i aruncă înapoi. În acest moment apare unchiul lui Heraciu, ducele Frederic, care-l scapă. Se dă o luptă, în care pierе tiranul bizantin.

În *Leonid și Marfisa*, un tânăr amorezat de o regină săvârșește, din această cauză, un omor. E urmărit, dar poate sări în Mare. Ajunge într'o insulă ca aceea a lui Prospero din *Furtuna* lui Shakespeare și află acolo pe acea Marfisă, fiica unui părinte vrăjitor capabil să facă pe oaspetele său a vedea ce se petrece, în regatul de acasă al Trinacriei, cu frumoasa regină Arminda. De aici va pleca, după ce se va încerca o legătură de nimă între cei doi singurateci, ca să afle pe vechea iubită. O va mântui de un cutremur, presintându-se în fața ei ca un soldat german oarecare. Pentru a fi însă răsplătit cum înțelege de dânsa, va trebui să sature pofta ei de răsbunare contra — lui însuși. Va încerca o înșelare. În insulă va găsi armătura care-i trebuie, dar în locul rivalului pe care și l-a pregătit va găsi pe însăși Marfisa, care se va lăsa ucisă în luptă.

Altă categorie, a treia, e adevărată *operă*, — cel puțin în ce privește spectacolul. În *Cele trei mai mari minuni*, apar pe rând Iason și Medea, Teseu și Ariadna, Hercule, amestecându-se într'o acțiune de o infinită complicație, figuri create de toanele înseși ale poetului. «Tragicomedia» lui Phaeton, fiul lui Apollon, e de același fel. Și tot caracterul acesta *spectacular* îl au și atâtea din «autos»: *Cina lui Baltazar*, de la care s'ar aștepta scene de un tragic misterios, nu cuprinde decât lungi discuții ale entităților abstracte pe care le înveșmăntează această vorbareță retorică: Idolatria, Trufia, etc.

Forma cuprinde toate genurile de literatură. Sunt expuneri de pagini întregi, care „introduc în materie“, mai multe persoane viind fiecare cu aportul ei; sunt interminabile desbateri despre sentimente care nu cereau așa de mult; sunt imnuri de

slăvire, sunt fabule, frumoase fabule, sunt jocuri de spirit scânteietoare, sunt sonete, *duete* de sonete, sunt alegorii ca aceasta:

Vulturul după 'ncercare,
Fără a se obosi,
În Imperiul din văzduhuri
Luă al păsărilor tron
Și voiă 'n a opta sferă
Fiu al soarelui să pară;
Ca un vas de pene-acum
Trece prin Marea de flăcări
Și, zburând prin val de aur,
Setea crudă-l chinuia,
Supt a razei calde ploaie.
Și acum, pierdut aproape,
Se întoarse spre pământ:
Nicio pasăre ca dânsul
Nu putuse-a se sui
Pe aripă; și zicea:
Singular am trecut prin spații

Ce lucesc de diămante
Și acum, de mor acolo,
Moartea mea tot viața este,
Ca scânteie rătăcită,
Stea din polul ei căzută,
Ca fenix al lumii, orb
Coborât de la lumină.
Din căderea, moartea mea,
Din incendiu, prăbușire,
Totuși neîmpiedecat
De-a râvni, tinzând spre astru:

Cine-odat' a cutezat
Să se 'nalțe către soare,
De-ar cădea, tot nu-i iea nimeni
Gloria că s'a suit.

Adevăratul gongorism trebuie căutat aici. Același lucru e calificat cu un diluviu de atribute, potrivite și nepotrivite, ca în *Medico de su honra*:

Ave, bruto, estrella y flor,
Ave, llama, ascua y gussano,
Urna, pira, voz e incendio,
Nece, vive, dura y muere,
Hijo y padre de sí mesmo.

Căderea nopții e „ziua care, în mormântul înghețat și rece, oaspete al zeului valurilor, face noapte“:

...El dia

Ya en la tumba helada y fria,
Huésped del undoso Dios,
Hace noche.

Regele e «Iupiter spaniol», un «Apolon spaniol», și el însuși se presintă ca un Atlas care sprijină pe umerii săi eroici legea:

Un Atlante en quien descamo
Todo el peso de la ley

A același rege, când cavalerii lui scot săbiile din teacă, strigă că, de nu încetează, «li pune capetele la picioare».

Presos los llevad al punto,
 En dós torres los poned,
 Y agradeced que no os pongo
 Las cabezas á los piés.

O astfel de compunere și un astfel de stil presupun totdeauna un public special. Îl simțim din atâtea detalii speciale, la care un Guillen de Castro, un Lope de Vega nu s'ar fi gândit niciodată. Ni apar, în „noul Babilon“ al Madridului, nobili ai Curții, *galanes*, fete care nu se mai ascund după perdele ori se riscă doar până în balcon, ci primesc lume, o întâmpină cu forme, îi oferă dulceți cu apă, etc.

E Curtea, dar nu larga Curte, bogată, primitoare, variată a lui Ludovic al XIII-lea și a lui Ludovic al XIV-lea, regele, prinții aflându-se neconținut în mijlocul nobilimii. Ci severa Curte uitată, tristă, în jurul melancolicului Suveran degenerat, Curtea robită etichetei și bigotismului, în care lumea moare de urât și de strânsoare. Iar societatea, mai puțin tutelată, cere, pe socoteala unui Suveran încă bogat și nespūs de pompos, mari priveliști, scene variate, tumultoase, noutate și bielsug de colori, de figuri, de mișcări, cuvinte neobișnuite, expresii căutate, o *olla podrida*, un pot-pourri de literatură dramatisată.

Calderon era acolo pentru a o da. A fost funcțiunea vieții sale întregi. Dar în acest scânteietor vâlmășag haotic teatrul spaniol a perit.

VI.

Literatura italiană în secolul al XVII-lea.

Față de literatura franceză mai ales, cea italiană avea, la începutul secolului al XVII-lea, două mari avantagii. Dispunea de o admirabilă limbă, pregătită prin scrisul atâtor dintre cei mai mari reprezentanți ai spiritului omenesc, o limbă care n'avea să sufere, pentru a fi normalizată, supusă regulilor, acea operație de sărăcire a vocabularului și de înlăturare a vioiciunii și elasticității frazei care a dat pentru Franța stilul literar al secolului celui nou. Și, în al doilea rând, era aici o tradiție care pornia de la sfârșitul evului mediu, cuprinzând toate elementele vii ale acelei epoci naive și spontanee și care, înaintând în epoca modernă, se îmbogățise neconținut, prin atâtea aporturi nouă, pentru ca să ajungă, de sigur, cea mai bogată din Europa.

Dar, în schimb, acestei literaturi îi lipsește un adevărat izvor de inspirație, condiția de căpetenie pentru ca scrisul să aibă un rol social și o valoare durabilă. Națiunea italiană n'are conștiință de sine, din trecutul ei ea nu păstrează mari amintiri comune; în prezent ea nu găsește ceva care s'o sprijine și s'o îndemne; speranțele de viitor îi sunt închise.

Patria pe care o dorise Dante, patria legată fără întrerupere cu vechea Romă, participând deci de la toată onoarea și de la toată gloria acesteia, s'a dovedit imposibilă: nici Împăratul german, nici Papa, nici regele francez, nici principii din lăuntru n'au voit ori n'au putut să o dea, chiar dacă — ceia ce nu s'a întâmplat — ei ar fi crezut că o asemenea patrie italiană se potrivește cu interesele lor. Dintre ultimele creațiuni politice, măruntele State din centrul peninsulei, care ocrotiseră cu mândrie, la Ferrara, la Urbino și aiurea, visurile lui Torquato

Tasso după zburdăciunile lui Ludovico Aristo, au decăzut răpede, fiind cu totul incapabile de a juca un rol care, chiar fără independență, ar fi fost onorabil. Biete formațiuni chentelare, ele vegetează în sărăcie și desconsiderare. Iar Marele-Ducat de Toscana, al lui Cosimo de' Medici cel nou, al lui Ferdinand și al celorlalți suverani de imitație spaniolă și francesă, nu poate urmări programul cel mare ce și-l pusese la început, trimetând pe cavalerii Stântului Ștefan ca piraiți răsbunători în apele orientale și adăugind pe inginerii militari și soldații de artilerie toscani la forțele creștine care în toamna anului 1595 izgonesc din Giurgiul nostru pe Turcii lui Sinan-Pașa. Iar, cât despre vechile Republici strălucitoare, Genova cuprinde în portul ei galerele pe care un fiu al ei, Doria, le comandă pentru regele Spaniei, iar Veneția, despoiată de posesiunile ei din Levant — în acest secol al XVII-lea chiar ea pierde Creta, și recuperarea Moreii, după biruința creștina de la Lepanto, cu mijloace care sunt ale unei Ligi de cruciată — și incapabilă de a mai juca măcar un rol italian, devine salonul și locul de petreceri al bogaților fără ocupație de pe întregul continent, — o Nice, un Cannes, un Monte-Carlo.

De și adesea privirile se întorc și către marele vecin din Apus, care păstrează un partid credincios lui, partid care se bucură de înfrângerile pe care le sufără Spaniolii în Țerile-de-jos, influența regelui din Madrid, exercitându-se în același timp și din vice-regatul de Neapolé și din provincia nordică a Milanului până ce războaiele europene instalează aici, împărțind Imperiul lui Carol Quintul, pe ceilalți Habsburgi, din Austria, este atotputernică. Din nou părea că, măcar în domeniul cultural, se va putea stabili o formă comună italo-spaniolă, asemenea întru câțva cu forma comună grecească pe care o întâlnim, un secol mai târziu, în Orientul nostru creștin.

S'ar fi putut ca, dacă această dominație ar fi avut încă prestigiu, ea să fi dat literaturii putere de viață, prin conștiința — asemănătoare cu aceia pe care popoarele austriace o aveau despre însemnătatea pe lume a Habsburgilor — a operei îndeplinite împreună. Dar Spania însăși e în deplină decadentă, și asemenea procese de scădere le simt supușii mai răpede și mai mult decât stăpânii lor. Italia era legată, așa că nu se putea desface, de un mare Stat a cărui ruină politică și economică

era să se vădească din ce în ce mai mult. Și, cum se întâmplă totdeauna când o putere ajunge în acest stadiu, apăsarea exercitată asupra celor pe cari și i-a adaus și anexat, se face și mai grea, răpindu-se astfel și literaturii forțele morale care-i sunt indispensabile.

De alminterea, ca și pe vremea când Împărații romani de nație germanică se coborau la Milan pentru a lua coroana de fier a regiilor lombarzi și la Roma pentru ca Papa să-i încunune cu coroana Cesarilor, ca și pe vremea când regii Franciei din secolul al XV-lea și al XVI-lea se luptau cu Ferdinand de Aragon și cu Carol Quintul pentru dominația în aceste locuri binecuvântate, războaie pentru Italia erau să se înceapă, și dată ce acela de treizeci de ani, pentru soarta Germaniei, a Europei Centrale, care ocupă întâia jumătate a veacului, se încheie prin tratatele din Vestfalia. Și, în cursul acestor neconținute invazii și a nesfârșitelor lupte pe care le provoacă, de unde și-ar fi luat spiritul italian încrederea ce-i trebuia pentru ca să creeze opere de dăinuire?

Dante cântase pentru toată Italia, pentru toți aceia cari în cuprinsul ei uniau cu admirabilul instinct național pentru armonio și frumuseță, puterea de a urmări idei mai înalte. Pentru orice suflet simțitor cântase Petrarca, și povestirile lui Boccaccio erau primite cu bucurie în orice întâmplător cerc de bărbați sau de femei deprinși cu cetirea. Literatura Renașterii se întoarce la clasa de privilegiați în cunoașterea antichității de la care plecase. Cea care urmează după cele d'întăiu manifestări ale spiritului nou trăiește în mijlocul unor Curți gata s'a aplaude totdeauna și une ori s'o și întreție. De la început deci până în momentul când se propunță povârnișul, legăturile dintre public, fie el și restrâns, și scriitorii sunt *reale*, fiind vorba de anumite categorii ale culturii ori de anumite societăți de clasă.

Acuma însă, Curțile nu s'au putut menține, ele nu mai au nici mândria de a continuă să fie ce fuseseră odinioară. O burghezie italiană care să le poată înlocui nu s'a creat printr'o muncă și pricepere aneloaage cu aceia care ridicaseră odată așa de sus vechile orașe. Atunci se grupează toate talentele diletanților în mici tovărăși speciale, în conventicule și cămăruțe, care sunt *Academiile* din acest timp, tiindu-și ședințele în ceasuri

goale, în mijlocul grădinilor splendide, supt milostivul cer al țerii celei minunate.

Începând a se înființa din al XVI-lea veac încă, ele nu lipsesc în acestălalt din niciunul dintre orașele, mari sau mici, ale peninsulei.

Se ajunge astfel la forma cea mai periculoasă pentru scrisul unui popor, care pierde astfel și interesul pentru realități și semnificația națională și puterea de a înrăuri masele mai mari ale neamului: *la literatura pentru producătorii de literatură, cari o fac pentru a rivalisa unul cu altul în forme din ce în ce mai grele, din ce în ce mai rare, din ce în ce mai neinteligibile pentru alții decât pentru inițiați.*

Poemul epic, căruia Tasso îi dăduse o clipă serioșitate, puindu-l în serviciul unui ideal contemporan, acela de cruciată, pierde îndată această misiune. Un Tassoni (1565-635) va încerca să cânte descoperirile maritime, în *Oceano* al său. Dar el trebuie să se oprească: n'are sufletul trebuitor pentru aceasta, și cine i-ar cere oare o operă asămănătoare? Deci, alegându-și ca subiect lupta de pe vremuri între două orașe, pentru o doniță, el scrie, în batjocură, *La secchia rapita*, un poem burlesc care va rămânea.

Nu mai e vorba, ca în poemele vechilor cântăreți comici, al căror șir îl conduce Ariosto, de gluma ce se amestecă în vechi povestiri legendare numai *pentru a le face acceptabile contemporanilor cu alt suflet și pentru a rupe monotonia*. Ci această glumă singură în jurul unui subiect de nimica formează tot cuprinsul cântecelor de un stil îngrijit, dar lipsite de orice nobleță și de orice înălțime. Și astfel va scrie Bracciolini, în *Scherno degli Dei*, Redi, în poemul său *Bacco in Toscana*, Lippi, în *Malmantile racquistato*. Încercări ca „Gotiada“, „Amadeida“, „Foresto“ ale lui Chiabrera nu află o bună întâmpinare. Iar, dacă unul ceva mai vechiu, Marini, care e primit în Franța din tinereța lui Ludovic al XIII-lea pe lângă influenții curtesani italieni cari sunt Leonora Galigai și soțul ei Concini, renaște în *Adone*, nu e atât pentru țesătura însăși a epopeii mitologice — care e total lipsită de acțiune —, ci pentru caracterul ispititor de simțuri al episoadelor amoroase întrețesute în expunere. În artificialitatea care înecă totul încep acuma și poeme didactice după exemplul lui Alamanni, — cutare cântând orezul!

Lirica e în legătură cu evenimente oficiale, săvârșite adesea de străini ori în folosul străinilor. În ode și imnuri se cheltuiește savanta trudă a lui Chiabrera (1552-638), a lui Tosti, a lui Redi, a lui Filicaia (1642-707). Mândria lor stă în măiestria noilor ritmuri și în surprinderea cuvintelor noi: sintaxa se sfarmă pentru a se da o șerpuire mai originală perioadelor poetice. Un interes de limbă, mai ales, e legat de această poezie pe care de aceia, pe la jumătatea secolului trecut, a desgropat-o și prezentat-o cu aparatul științific trebuitor filologia unui Carducci. O singură dată ea vibrează prin sonetul lui Filicaia către Italia, cea dăruită cu „darul nenorocit al frumuseții“, „zestre funestă de nesfârșite dureri“, care „ar fi trebuit să fie mai puțin frumoasă ori măcar mai puternică“ pentru a nu vedea pe Germani în valuri trecând Alpii și „turmele galice bând în Pad“, pentru ca „ori învingătoare, ori învinsă, tot să servească“¹.

Nu lipsește însă pe alocurea nota de realitate în poezie descriptivă ca în acest sonet al lui Benedetto Menzini (— 1704).

Orăcăiește broasca 'n fund de baltă,
Semn sigur că o ploaie se gătește,
Și strigă corbul hâd, și se grăbește
Să vie ciurda să beie laolaltă.

Văcuța 'n șes supt culmea cea înaltă
De aierul cel nou se veselește,
Ridică nara 'n sus, și îi priește
Să simtă aburirea din zarea ceialtă.

Văd paietele trecând răpede 'n zbor,
Și văd vântul viind vârluj nebun,
Și se ridică 'n aier praf ușor.

¹ Italia, Italia, o tu, cui feo la sorte
Dono infelice di bellezza, ond'hai
Funesto dote d'infiniti guai.

.
Nè te vedrei, del buon tuo ferro cinto,
Pugnar col braccio di straniere genti,
Per servir sempre, o vincitrice, o vinta.

Prietene, ridică mreața-ți spun,
 Adăpostește turma, știind hotărâtor
 Că, de-s aceste semne, nu este ceasul bun¹.

Condițiile arătate nu permit nicio puternică dezvoltare a prosei. Naivitatea lipsește, ca și impresia directă a actorului istoric, pentru memorii. Se fac compilații: asupra războaielor religioase din Franța (Davila), asupra celor din Flandra (Bentivoglio). Descrieri de călătorii, ca ale lui Botero, sunt destule, dar fără relief și culoare. Scrisorile pentru colecții se înmulțesc, către corespondenți cari au misiunea de a răspândi aceste *modèle*. Încetul pe încetul istoria se îndreaptă către studiile arheologice, către cercetarea amănuntelor locale, către adunarea și editarea izvoarelor, și astfel cel mai mare nume de istoric spre sfârșitul veacului ajunge a fi al lui Ludovico Antonio Muratori, harnicul bibliotecar din Modena. Asemenea publicații se închină adesea, ca un lucru foarte firesc, stăpânilor străini înșii cari împiedică Italia de-a avea altă istoriografie decât aceasta.

Așa fiind, polemică politică, pamfletul pot exista tot așa de puțin ca și literatura de imaginație pe care am găsit-o în Spania și în Franța, căci singura satiră permisă e aceea, superficială, a unui Salvator Rosa, a cărui pictură de peisagii e incomparabil superioară acestei literaturi din ceasurile libere.

Locul acestei literaturi militante îl jeau cugetătorii și oamenii de știință, urmașii unui Giordano Bruno universalul clăditor de

¹ Sento in quel pondo gracida la rana,
 Indizio certo di futura piova;
 Canta il corvo importuno, e si riprova
 La folage a tuffarsi alla fontana.

La vaccherella in quella fulda piana
 Gode di respirar dell' aria nova,
 Le nari allarga in alto, e si le giova
 Aspettar l'acqua che non par lontana.

Veggio le lievi paglie andar volando,
 E' veggio come obliquo il turbo spira
 E va la polve qual palea rotando.

Leva le reti, o Restagnon, ritira
 Il gregge agli stallaggi: or sai che, quando
 Manda suoi segni il ciel, vicina è l'ira.

teorii Campanella, aprigul luptător pentru adevăr care e Galileo Galilei, cercetătorul atent al cursului tainic prin care se succedea evenimentele istorice, Giambattista Vico. Dar aceștia toți, ca și Francesii cari, cum vom vedea, li corespund, aparțin altui curent: al marii cugetări moderne europene.

Odată spiritul Sfântului Francisc, cu puritatea nevinovăției sale sufletești, regenerase supt atâtea rapoorturi literatura. Sentimentul religios era totuși o parte vie în fința morală a Italiei *seicentiste*. O nouă arhitectură ridică splendide biserici. Musica adaugă un farmec nou cultului (Paesiello, Palestrina). Pictura lui Giambattista Tiepolo decorează cu scene largi, maiestru aranjate, atâtea altare.

Literatura ar părea că urmează. Marino cântă în *Strage degl' Innocenti* uc'derea pruncilor de Irod. Clericul Segneri scrie predici vestite, care au fost traduse în atâtea limbi (și în românește de Samuil Clain Ardeleanul).

Dar spiritul iesuit a înlocuit spiritul franciscan. Un spirit de disciplină, de catedră, de școală, un spirit îngust și, tot odată, un spirit fals, mai mult decât orice, un *spirit sec*. Și, mai stăpân în această-Italie, unde nu află nimic care să i se opuiască, decât în Spania, care a dat pe Ignățiu de Loyola, fundatorul Ordinului, el distruge pe nesimțite ultimele elemente vii din literatura italiană a secolului.

VII.

Noua literatură franceză.

Originile ei. Cele d'întăiu piese ale lui Molière.

Pe când literatura italiană era incapabilă să pătrundă până la adevăr și să se înalțe până la ideal, pe când literatura spaniolă, atâta timp dominatoare, decădea în amestecul de forme căutate al lui Calderon, literatura franceză, care cuprindea totuși atâtea elemente ce o îndreptau spre decadentă, învie la jumătatea veacului al XVII-lea, mai precis pe la 1660, și începe o nouă epocă de înflorire.

Important eveniment și pentru această literatură însăși și pentru toate literaturile romanice, care, pe această altă cale, se vor grăbi să o urmeze și să o imite, în acest timp chiar și mai ales în tot decursul veacului al XVIII-lea și puținel chiar dincolo de marginile acestui veac. Cu adausul pe care, cum se va arăta, îl dă literatura englesă, legată mai strâns de realitățile vieții și urmând cu credință, cu fanatism anumite scopuri sociale și politice, această nouă literatură a Franciei va căpăta un caracter de influență mondială. Și putem spune încă de acum că în mare parte de la dânsa pleacă literatura germană din zilele lui Lessing, din tinereța lui Schiller și al lui Goethe, care și ea era menită să lucreze puternic asupra spiritului altor națiuni.

Căror motive li se datorește apariția curentului de la 1660, care așa de iute a putut revoluționa întreaga literatură ?

Representanții de căpetenie ai direcției, la Fontaine (n. 1621), Molière (n. 1622), Boileau (n. 1636), Racine (n. 1639) — afară, poate, de penultimul — nu sunt Parisieni de familie și, în orice cas, n'au legăturile lor de căpetenie cu Parisul. Și, în același timp, ei n'au a face cu nobilimea, mare sau mică, veche sau nouă.

Marele fabulist și povestitor care e cel d'întăiu, s'a născut într'un colț de provincie, la Château-Thierry, din oameni cari-și petrecuseră viața acolo, din generație în generație, și cari, făcând parte din burghesie, nu încercaseră a juca un rol mai important pe un teatru mai mare. Mulți ani din tinereța lui îi petrece tot acolo, prinzând și aceste note originale de natură care, sămănate în narațiunile lui, fac unul din marile farmece ale acestuia. Este și rămâne rustic, nu în sensul țeranului legat de brazdă, nici în al nobilului deprins cu vechiul lui castel, ca membrii, aristocratici, ai Pleiadei din secolul al XVI-lea, ci în acela al locuitorului de oraș mic pe care din toate părțile îl încunjură câmpiile.

Și, când acest spirit original vine la Paris, unde și-l smulge femeile; ca d-na de la Sablière și altele, el nu schimbă nimic din apucăturile sale. Nu frecventează, pentru a fi băgat în seamă, saloanele prețioaselor, nu intră în relații cu seniorii cari hotărăsc în materie de gust și dau scriitorilor certificatele de notorietate și diplomele de glorie, nu cată, în măiestrele convorbiri pline de artificii, să se vădească și el un *bel esprit*, ci, din potrivă, nu odată desiluzionează pe acei cari l-au poftit la masă în speranța de-a auzi din gura lui lucruri extraordinare. Credincios vechii sale simpatii pentru genul medievalelor *fabliaux* și al apologurilor eterne, el nu se lasă atras de celebritatea răpede și zgomotoasă a teatrelor. Rămâne toată viața provincial, nu ca Pierre Corneille, al cărui Rouen normand reprezintă, de fapt, o formă locală și istorică particulară a vieții franceze, ci ca aceia în mijlocul cărora văzuse lumina și de cari numai cu greu se hotărâse a se despărți.

Dintr'o localitate vecină cu Château-Thierry, din Ferté-Milan, Racine are aceiași obârșie burghesă și, cu toate că regele, ca pe alții, l-a făcut nobil mai târziu, pentru meritele lui literare, el păstrează felul de viață și felul de a fi, modest, cumpănit, sfios pe care l avea clasa lui în acel moment. Boileau, care pretindea că se coboară dintr'un preșos al negustorilor care funcționa — și scria — supt Ludovic al IX-lea, el care a purtat și un proces pentru apărarea acestei clase nobiliare, avea însă înaintași imediați burghesi, dintre cei amestecați în rosturile judecătorești, tatăl său ocupând funcția de grefier la Parlament. Iar Molière, adevărat Jean-Baptiste Poquelin, era tapițer și valet de

cameră al Regelui, el însuși moștenind aceste rosturi, pe care-le-a păstrat câtăva vreme, pentru ca apoi, la douăzeci și ceva de ani, să ajungă, ca și Shakespeare, un actor ambulant.

Din provincia lor sau a părinților, a predecesorilor lor, din categoria socială căreia-i aparțin, ei aduc un simț al adevărului, în natură și în omul însuși, o aplecare spre concret, o nevoie de măsură, o deprindere cu discreția bine socotită care trebuiau să lipsească unor scriitori răsăriți în alte împrejurări de loc și de clasă. Provincia e totdeauna conservativă, și cea francesă, și de pe urma concentrării vieții politice și publice în genere la Paris, mai mult decât alta. Pe când Capitala intra în îndrăzneț pe drumurile de viitor ale Monarhiei absolute, ale Curții diriguitoare, orașele mai depărtate de dânsa păstrau fidel tradițiile altor timpuri, torcând mai departe firul, care aici nu fusese rupt niciodată, al veacului al XVI-lea. Și astfel *provincialii* aduceau cu dânsii în literatură, nu numai un graiu mai natural, un ton mai potolit, un sentiment de interior îngust, un fel personal de a înfățișa o natură cunoscută de-a dreptul, ci, în același timp — lucru de neasămănat folos, cum s'a arătat și vorbindu-se de literatura spaniolă a secolului al XVII-lea —, o solidaritate cu tradiția, pănă la Ronsard, pănă la Marot, pănă la „vechii cronicari“ de cari pomenește Boileau, pănă la *Pantagruel*¹ și la închipuirile monstruoase ale lui Rabelais și, în sfârșit, pănă la hazliile *fabliaux*, populare ale evului mediu, care era să dea noutate, frăgezime, expansiune vioaie și veselă scrisului frances pornit de la dânsii.

Educația lor se făcuse, nu în libertatea aventurilor, în capriciul întâmplărilor, ci prin Colegii. La Fontaine și-a făcut studiile, mai sumare, în orașul lui de naștere. Molière a învățat la Colegiul parisian Clermont, alături cu prinții, Racine la Colegiul de Beauvais în același oraș, apoi la Colegiul de Harcourt, gustând și ceva filosofie și teologie; Boileau, merit magistraturii, după tradiția familiară, trece și pe la Colegiul de Harcourt și pe la acel de Beauvais, și pe la drept și pe la teologie. Nu mai sunt însă vechile Colegii medievale, internate pe școli sau pe provincii, filantropice ctitorii ale unui prelat îmbogățit, așa cum le vedem încă în Anglia, care le păstrează la un Oxford sau

¹ Citat de Molière, în *École des femmes*, I, 1.

Cambridge, în umbra vechilor biserici gotice. Ci acum, în cele d'întăiu decenii ale secolului al XVII-lea, Colegiul e școala iesuită, având un program bine fixat, care urmărește un scop bine definit, de supunere, de subordonare, de îndepărtare de la anumite curiosități și arfumite ambiții, cum va face mai târziu și altă disciplină școlară, a „Universității“ lui Napoleon I-ii. Se învață limbile clasice, mai ales latinește, foarte bine, mult mai bine decât în vremea lui Corneille, de și aceia era mai apropiată de marii erudiți din secolul al XVII-lea, se învață istoria veche, în toate anecdotele ei, dar fără a încerca să i se înțeleagă spiritul, care se va cunoaște și recunoaște mult mai târziu numai, se dă o atenție deosebită istoriei sacre și tuturor materiilor în legătură cu religia și, nu mai puțin, se predau sistematic, ca un element principal de cultură generală, ca una din bazele activității spiritului uman, iar nu ca o specialitate, potrivită mai mult cu anumite temperamente, matematicile.

Fără a se înlătura din suflete nota fundamentală pe care o aduceau acești ucenici din aierul natal însuși și din mediul de familie, prin acele lecții despre clasicism se întreține la dânsii unirea pentru subiectele antice, care vor fi neconținut aduse pe scenă, părăsindu-se cu totul, împreună cu cea mai mare parte din marfa de împrumut spaniolă, eroicele subiecte medievale, așa de afecționate în peninsula. Va rămânea măcar, în orice cas, deprinderea cu numele grecești și latine, supt care și comedia va pune, ca un lucru foarte firesc, simple scene de moravuri contemporane. Iesuitismul nu putea trezi, cum am mai observat-o, o religiositate prea sinceră și prea duioasă, dar el împiedecă pe scriitor să-și puie, pentru a încerca, îndrăzneț, să le resolve personal, acele probleme despre Dumnezeu și lume, despre bine și rău, despre viață și moarte pe care un Shakespeare, așa cum îl făcuse o insuficientă creștere liberă, avea voia și puțința de a le urmări dincolo de hotarele dogmelor, ajungând până la ipoteze care și astăzi par cutezătoare unor spirite. Iar metoda simplă și strictă, sigură și fără orizont, a matematicilor, de la care pleacă netedele drumuri drepte ale lui Descartes — ceva mai vechiu — în *Discours sur la méthode*, această metodă va domina argumentările abstracte, deducțiile de o logică perfectă, demonstrațiile fără lipsă ale monologurilor

și dialogurilor din care se alcătuiește cea mai mare parte a teatrului contemporan.

Avem astfel ce ni trebuie ca să înțelegem însemnata și fericita schimbare căreia literatura modernă îi datorește așa de mult.

Ea nu pleacă de la un teoretician, — acesta sau aceștia spă-rând numai ceva mai târziu, nu pentru a precisa măcar, prefăcând în canoane estetice, ci numai pentru a repeta, într'o formă poetică asemănătoare, ceea ce, înainte de dânsii, apu-caseră a spune, învățați de împrejurări și inspirați de necesitățile sociale, poeții ei înșii. E astfel o pornire care, fără sfături pre-alabile, vine de la membri deosebiți ai aceleiași clase, formați în același mediu și răspunzând în chip firesc impulsurilor ace-lorași cerințe sociale.

Dovada cea mai bună despre aceasta se găsește în faptul, extrem de interesant, că inițiativa nu e a lui Boileau, criticul didactic și satiric, nici a lui Racine, autorul de tragedii, ci a lui Molière, cel cu mai puțină cultură și intrat în literatură pe porțița dosnică a fabricantului de farse pentru o trupă de pro-vincie¹, care trebuie să-și câștige pâinea de toate zilele.

În adevăr la început, tânărul sărac, care figurează încă în statul personalului de serviciu al Curții, începe cu lucrări ins-pirate din cea mai ordinară, mai superficială și mai străină de adevărata literatură din farsele italiene. Așa e în *Médecin volant* (după „il Medico volante“), în ușoara schiță caricaturală, fără nicio valoare durabilă, care e *La jalousie du Barbouillé*, în *les Docteurs rivaux*, în *le Docteur amoureux*, în *le Maître d'École*, — unele din ele descoperite abia dăunăzi și tipărite numai pentru curiozitate.

Dar gloria lui Corneille era atunci, prin anii 50 ai veacului al XVII-lea, la culme. Molière era ambițios. Se simțea în stare a călca în domeniul teatrului cu pretenție și cu valoare literară. Și iată-l alcătuind în versuri, tot înainte de 1660, *L'Étourdi*.

E fabula, destul de comună, a unui tânăr amcrezat de o sclavă, de o Egipteană, Célie, cumpărată de negustorul Trufalcin,

¹ Cf. Henri Chardon, *Nouveaux documents sur les comédions de campagne et la vie de Molière*, 2 vol. (1886-905).

cu numele așa de caracteristic italian. Valetul lui, care, ca și sclava însăși, vine de-a dreptul din teatrul spaniol al secolului al XVI-lea și al XVII-lea, Mascarille, are destulă șiretenie pentru a-i da izbânda contra unui rival mai rău servit, dar pripeala, zăpăceala stăpânului îl face să riveze toate combinațiile și să rupă toate firele de intrigă ce s'ar țesut. De altfel, elementele de fond sunt date de modele italiene (*V'Inavvertito* a lui Nicolò Barbieri și *Emilia* lui Ciccio d'Adria).

Alte modele tot italiene dau subiectul pentru *Le Dépit amoureux* din 1656-8, — o piesă neînsemnată a unui scriitor obscur, Nicolò Secchi, poate și cu unele amănunte luate din „Cănele grădinarului“ (*Perro del Hortolano*) al lui Lope de Vega însuși. Cum e obiceiul fabricantului profesionist de piese pentru o trupă din care face parte el însuși și cu personagiile căreia, prieteni, prietene, amantă, Madeleine Bogart, soție, Armande Béjart, el potrivește rolurile, numele revin, și cu ele tipurile. Avem și aici pe Mascarille, iar Gros-René de aici va apărea și aiurea. Rivalitatea dintre Eraste și Valère pentru Lucila, amestecul, pentru a se avea intriga, al unei surori care a crescut în veșmânt bărbătesc și care se face a fi Lucila, urmărind o iubire proprie, sunt în tradițiile teatrului spaniol

Dorința de a imita pe Corneille apare aici foarte limpede. Iubirea e și pentru acest debutant de provincie o *flamme*, și plângerea lui Erast în scena a doua din actul al IV-lea are toată răceala solemnă a stilului cornelian. Cu amestecul câte unui cuvânt popular¹, avem descripții ca pentru tragedie, ca în această priveliște a Mării frământate de vânt

Comme on voit que la Mer, quand l'orage s'accroît,
Vient à se courroucer, le vent souffle et ravage,
Les flots contre les flots font un remue-ménage
Horrible, et le vaisseau, malgré le nautonier,
Va tantôt à la cave et tantôt au grenier².

¹ Și strigătele căruțașilor — ca în *Roman de la Rose* cu hârs al nostru (v. și notele ediției întrebuințate de noi) —, apar în această piesă (IV, 2):

Et l'on voit que l'un tire

A dia, l'autre a burbant...

² V. și acest prea-frumos vers descriptiv (V, 2):

Le soleil semble s'être oublié dans les cieux.

În scena dintre Éraсте și Lucila, căreia-i spune că n'o mai iubește (IV, 3) e cel d'întăiu fior de iubire adevărată în teatrul frances:

Ah, Lucile, Lucile, un cœur comme le mien
Se fera regretter, et je le sais fort bien.

Sau : Mais, a'ors qu'on les aime, on ne peut en effet
Se résoudre à les perdre, *et vous, vous l'avez fait.*

Éraсте pune în perspectivă totuși o împăcare, o cerere de iertare.

Mais si mon cœur encor revoulait sa prison,
Si, tout fâché qu'il est, il demandait pardon...

Pentru ca, la urmă, mișcată, Lucila să spuie atâta, scurt:

Ramenez-moi chez moi:...

Și scena, paralelă, dintre confident și confidentă e de-o energetică viață populară (IV, 4). Și cât haz sănătos e în declarația lui Gros-René că nu înțelege a lăsa să i intre în trup, pentru un fleac de onoare, «două degote de fier»:

Quand je viens à songer, moi qui me suis si cher,
Qu' il ne faut que deux doigts d'un misérable fer
Dans le corps pour vous mettre un humain dans la bière,
Je suis scandalisé d'une étrange façon.

În Franța lui Ludovic al XIV-lea răsărise urmașul drept, de mult așteptat, al lui Plaut și Jui Terențiu.

Ambiția de a călca pe urmele lui Corneille, de a continua „teatrul cel mare“ n'a dispărut. Aceasta se vede din încercarea de tragedie, total neizbutită, care e (după Italianul Cicognini, el însuși un imitator al Spaniolilor) don *Garcie de Navarre* din 1661, care, de altfel, poate să fi fost redactată de mai înainte. *L'École des maris*, din 1661, știe cuvintele de dragoste cele mai populare: *mignonette, fanfan, mon petit nez, pauvre petit bouchon, pouponne*, sunt înlăuntru atâtea amănunte de tragicomedie spaniolă, dar încolo *stilul nobil* se menține (*troubler un hymen, fuir la rigueur, A la foi d'un amant commettre ma fortune, flamme nouvelle*, etc.). Când, în același an, Fouquet, superintendentul finanțelor, va cere o piesă pentru serbătoarea pregătită regelui, o piesă care să pregătească și să încadreze scene de balet, Molière va da, în *Les Fâcheux* — povestea importunilor cari, la

fiecaré pas, fiecare în felul său, împiedecă pe un amoretat în urmărirea iubitei sale —, pe lângă povestiri admirabile, ca aceea a calului (II, 7), a vânătorii, pasagii de imitație a stilului susținut, cu formulele lui pe care le cunoaștem: *faux légitimes, Insultez, inhumaine, encore à mon malheur, Raillez ma douleur, maltraitez ma flamme*, etc. Și în *École des femmes* vom putea găsi versuri ca acestea:

Cette aimable sœur
Dont l'hymen autrefois m'avait fait possesseur¹.

Acel care represintase personagi din farse străine și altele din propriile sale farse, nu va pierde niciodată această apucătură. Farsa va da foarte adese ori subiectul, — o biată farsă superficială, naivă, copilăroasă. Une ori, în această d'întâiu perioadă, până pe la 1670, ea va fi singură, cu personagiile ei îndătinate la el ca și la alții, cum e Sganarelle, de exemplu în *Sganarelle* din 1660 și *Mariage forcé* din 1664. Dar nesfârșit mai presus de dânsa se înalță *caracterizarea personajilor*.

Ea devine scopul de căpetenie al teatrului lui Molière. Ochiul străbătător, veșnic în mișcare pentru a prinde lucruri nouă, al marelui observator, a strâns comori nesfârșite de viață. La cel d'întâiu prilej, bogăția lor izbucnește și se revarsă. Niciodată dialogul n'a fost mai spontan și mai viu. Autorul pare a-l conduce numai, și, când totuși trebuie să-l oprească, pare că el însuși simte un nesfârșit regret. Își rezervă însă ca la cea d'întâiu ocazie s'o iea de la capăt. Material este în destul.

Astfel în *Les Fâcheux* chiar, mulțimea aceea de tipari așa de deosebite și totuși așa de perfect caracterizate: Lisandre cu cântecele lui, doritorul de martur la duel, jucătorul, amoretatul care vrea să știe cine iubește mai mult, amatorul de vânătoare, Caritidès învățatul, «François de nation, Grec de profession, ...contrôleur, intendant, correcteur, réviseur et restaurateur général desdites inscriptions».

Îndată însă scriitorul aluneacă spre satiră, spre cea satiră, largă, energică, necruțătoare, care lipsise până atunci literaturii franceze. Este ceva din această nouă direcție și în *École des*

¹ V, 7.

maris (1661), în care Sganarelle, în conflict de teorii educative cu fratele său Ariste, ajunge, la capătul unei hazlii înșelări, cu substituirea cuvenită, din partea acelei pe care, crescând-o, și-o pregătia ca soție, la convingerea că totuși e mai bine ca fetele să nu fie strânse prea de aproape. Se vorbește, între altele, de cerințele moralei, în haină, ca și în vorbire, și teoria echilibrului clasic, împotriva trivialității de sigur, dar și, hotărât, împotriva pretenției și a artificialității, e enunțată limpede (I, 1), în aceste cuvinte ale lui Ariste:

Toujours au plus grand nombre on doit s'accommoder
 Et jamais il ne faut se faire regarder,
 L'un et l'autre excès choque, et tout homme bien sage
 Doit faire des habits ainsi que du langage,
 N'y nen trop affecter et, sans empressement,
 Suivre ce que l'usage y fait de changement

L'École des femmes, din 1662, e în fond același subiect, înfățișat mai pe larg. Ca și Sganarelle pe Léonore, Arnolphe crește pe Agnès, așa ca să nu știe nimic, ceea ce n'o împiedecă de a vorbi cu Horace, de a-l primi în casă, de a se lăsa sărutată de dânsul — tutorul a avut un moment teama de lucruri și mai grele —, de a lega o scrisoare de piatra ce-i aruncă după povață, de a fugi cu el, — toate din nevinovăție. Bătrânul viitor soț ajunge, mulțămîtă numelui îndoit ce-l poartă și care creiază o confuzie, să știe de toate tainele tânărului său rival.

Mărturisirile Agnesei sunt de toată duiosia și de tot hazul. Ea vorbește de

Certain je ne sais quoi dont je suis toute émue.

.
 C'est une chose, hélas!, si plaisante et si douce.

.
 J'admire quelle joie on goûte à tout cela,
 Et je ne savais point encor ces choses-là.

.
 Tenez, tous vos discours ne me touchent point l'âme,
 Horace avec deux mots en ferait plus que vous¹.

¹ II, 6.

Dar, pe lângă ce se poate aștepta într'o comedie de acest caracter, erau mențiuini de viață contemporană care trebuiau să producă indignare și să stârnească o luptă. De și Molière nu e pentru idealul lui Arnolphe, femeia care nu „știe“, el lasă pe bătrân să vorbească de primejdia femeii cu pretenții culturale.

... Une spirituelle

Qui ne parlerait rien que cercle et que ruelle,
Qui de prose et de vers ferait de doux écrits
Et que visiteraient marquis et beaux esprits¹,

și de neajunsurile pe care le aduc cu sine cutare

Pousseurs de tendresse et de beaux sentiments².

Încă din 1659, Molière atacase această lume, prin comedia *les Précieuses ridicules*. El presintă pe două „prețioase“ de provincie, „deux pecques provinciales“ și care, la Paris, unde au venit să capete „bunul ton“, așteaptă visite. Doi curtesani sunt refuzați ca neavând calitățile spirituale dorite de dânsule. Apar falsii marchisi pe cari i-au trimes cei jigniți, — lachei travestiți, cari au învățat să repete formulele la modă. Cele două femei îi găsesc încântători și rămân uimite numai când aceste nobile persoane sunt izgonite cu bățul de stăpâniilor lor³.

O campanie ipocrită porni contra poetului trivial care vorbise de *tarte à la crème*, contra poetului indecent care lăsa a se înțelege că Agnès ar fi putut face și mai mari sacrificii. La invidia scriitorilor rivali, la supărarea veche, de concurență, a actorilor de la Hôtel de Bourgogne, cari represintau o piesă contra lui Molière, se adause dușmănia înveninat șoptită a „conteselor“ din saloane și *ruelles* și a tovarășilor și complicitilor lor de conversație, *marchisii*, „Turlupin“.

Cel clevetit și atacat ridică mânușa. În *Critique de l'école des femmes* el pune pe Uranie și Élise, apoi pe Climène să-i critice piesa.

¹ I, 1.

² I, 5.

³ Astfel se capătă o culegere bogată de expresii de-ale prețioaselor: „Un nécessaire qui demande si vous êtes en commodité d'être visibles“, „Nous tendre ici dedans le conseiller des grâces (= le miroir)“, „le mérite a pour moi des charmes si puissants“, „voiturez nous les commodités de la conversation“, „ne soyez pas inexorable à ce fauteuil qui vous tend les bras il y a un quart d'heure; contentez un peu l'envie qu'il a de vous embrasser“.

Ceva mai târziu, în *Impromptu de Versailles*, piesă făcută în clipă după dorința regelui și în care actorii lui Molière înși apar pentru a vorbi despre ale lor, sunt ridiculizați și comedienii din față, cari provocaseră.

În aceste două scurte bucăți în prosă Molière a dat de altfel toată „estetica“ sa, care e și a generației sale.

El știe — și se bucură — că în jurul «operelor mari» se vede «o singurătate grozavă», pe când «prostiile domină orașul întreg¹». Dar mai știe un lucru. că «e mult mai ușor să te cocoți pe sentimentele mari, să bravezi în versuri Soarta, să învinuiești ursitele și să spui injurii zeilor decât/să intri cum trebuie în ridiculul oamenilor și să reproduci plăcut pe scândurile teatrului defectele tuturoră²».

Subiectele nu interesează. Ele sunt nesfârșite și din fiecare poetul poate face ce-i îngăduie puterile lui. „Va, va, marquis, Molière aura toujours plus de sujets qu'il n'en voudra³“. *Regulele*, vestitele regule solemne, sunt numai vechiul bun simț, pe care cel nou le poate corecta. A se referi cineva neconținut la ele, e să a'ergi la cartea de bucate, la *Cuisiner français*, după ce ți-a plăcut o mâncare. Să nu se tot repete termini tehnici cari n'au nicio valoare în sine. „Pensez-vous qu'un nom grec donne plus de poids à vos raisons“, „Credeti că un nume grecesc vă întărește argumentele?⁴“.

Acțiunea nu mai joacă rolul de căpetenie, cum se îngrijise totdeauna un Corneille. Molière va da în loc „mai multe acțiuni“ (*beaucoup d'actions*), cât de multe⁵.

În ce privește valoarea operelor, el nu va întreba pe poet, cu „aiorul lui pedant“, cu „tonul de glas sentențios“, cu scandarea

¹ On voit une solitude effroyable aux grands ouvrages, lorsque des sottises ont tout Paris (*Critique*, sc. 7).

² Il est bien plus aisé de se guinder sur les grands sentiments, de braver en vers la fortune, accuser les destins et dire des injures aux dieux que d'entrer comme il faut dans le ridicule des hommes et de rendre agréablement sur le théâtre les défauts de tout le monde (*ibid.*). Mai departe. „C'est une étrange entreprise que celle de faire rire les honnêtes gens“ (*ibid.*)

³ *Impromptu*, p. 3.

⁴ *Critique*, sc. 7.

⁵ *Ibid.*

solemnă a silabelor¹. Știe din ce motiv pornesc criticele lui. Judecata o vor da curtesanii, cei cu „ochi buni“. „marca încercare a tuturor comediilor e aprecierea Curții²“. Dar, iarăși, nu se va ținea samă de „o duzină de domni cari desonorează lumea de la Curte prin manierele lor extrayagante³“. Cu atât mai puțin vor fi considerate criticele care vin de la „nos marquis de Mascarille⁴“. „Marchisul astăzi e caraghiosul comediei, și, cum, în toate comediile cele vechi, se vede totdeauna un valet bufon care face să răda ascultătorii, tot așa, în toate piesele noastre de acum, trebuie totdeauna un marchis caraghios care să înveselească publicul⁵“. Și cu dâșii merg „femeile care înțeapă totdeauna cu limba în treacă⁶“, oricât ar spune că „veacul se ticăloșește grozav“; *le siècle s'encanaille furieusement*⁷.

Cine hotărăște e mulțimea. „Mă las în hotărârile mulțimii⁸“ Las' să rădă parterul, e semn bun. „Diferența între jumătatea de ban de aur și piesa de cinsprezece bani nu face nimic în materie de gust, în locurile din picioare ori în cele unde stai jos, tot poți da o judecată rea“⁹.

Și ca supremă învățătură pentru scriitor aceasta: «să se dea în sama lucrurilor înseși», *se laisser prendre aux choses*¹⁰.

Era un întreg program, și unul hotărât revoluționar.

¹ Cet air pédant, qui se conserve parmi le commerce du beau monde, ce ton de voix sentencieux et cette exactitude de prononciation qui appuie sur toutes les syllabes et ne laisse échapper aucune lettre de la plus sévère orthographe (*Impromptu*, 1)

² Les courtisans ont d'aussi bons yeux que d'autres. Le grande épreuve de toutes vos comédies c'est le jugement de la Cour (*Critique*, sc. 7).

³ Une douzaine de messieurs qui déshonorent les gens de Cour par leurs manières extravagantes (*ibid.*, sc. 6).

⁴ *Ibid.*

⁵ Le marquis aujourd'hui est le plaisant de la comédie; et, comme, dans toutes les comédies anciennes, on voit toujours un valet bouffon qui fait rire les auditeurs, de même, dans toutes nos pièces de maintenant, il faut toujours un marquis ridicule qui divertisse la compagnie (*Impromptu*, sc. 1).

⁶ Ces femmes qui donnent toujours le petit coup de langue en passant, *ibid.*

⁷ *Critique*, sc. 7.

⁸ Je m'en remets assez aux décisions de la multitude; Prefața la *Fâcheux*.

⁹ La différence du demi-louis d'or et de la pièce de quinze sols ne fait rien du tout au bon goût; debout et assis, on y peut donner un mauvais jugement; *Critique*, sc. 6.

¹⁰ *Ibid.*

VIII.

Literatura polemică din noua perioadă.

Ideile care se desfăcuseră pentru Molière din practica lui de scriitor de meserie pentru un vast public se întâlnesc la atâția alți scriitori din aceeași generație, crescuți și în acel mediu și, oricum, având altă pregătire și urmărind ținte mai înalte.

Blaise Pascal e fără îndoială un mare scriitor; Voltaire, care avea nevoie de un predecesor în lupta sa contra iesaismului și a întregii culturi pe care Ordinul o propaga în instituțiile lui pentru a se folosi de dânsa, a iăcut chiar din el, nedreptățind, nu numai pe oamenii veacului al XVI-lea, mari prosatori încă naivi, dar și pe autorii de memorii, de scrisori din acestăalt veac, și pe Boileau el însuși, de a căru operă ne vom ocupa îndată, „creatorul prosei franceze“. Personalitatea aceluia care, după ce, la ieșirea din școli, s'a pierdut, un timp, în rândurile elegantilor și ale risipiitorilor pentru a duce apoi viața îngustată și chinuită a unui călugăr și a muri (născut la 1623, mort la 1662) înainte de patruzeci de ani, când ideile sale nu căpătaseră, de sigur, o formă definitivă, e foarte interesantă. Grupul de la Port-Royal, din care face parte, cu Arnault, „cel mare“, cu Nicole și alții, înfățișează una din cele mai nobile tovrășii ale vechii Francii.

Dar Pascal ne interesează aici prin altceva, prin caracterul scrisului său polemic, prin semnificația mai generală a acestui scris, prin partea care se poate reclama pentru acest cugețător mândru și subtil, în sfortarea revclucionară a unei întregi generații.

Iesuitismul domina pe la 1650, — nefiind altă școală elementară decât cea de catehism, în mânilor clerului, iar învățământul

superior al Universității medievale continuându-și procesul de decadere și acela, liber, modern, al „Colegiului de Franța“ neputându-și păstra, în cursul luptelor religioase și pe urma lor, misiunea care i se încredințase, — învățământul întreg. O filosofie pur matematică răsărise din ei, în aplausele întregii „lumi bune“, filosofia lui René Descartes, din *Discours sur la méthode* (1636), din *Traité sur les passions de l'âme*, din *Méditations* și din *Principes*; o filosofie care, prin ultimele ei rezultate: încrederea în rațiunea umană (*cogito, ergo sum*) și într'o ordine de lucruri supranaturală, de esență divină, nu făcea decât să întărească religia, așa cum o disciplinaseră și reglementaseră Iesuiții. Pe când filosofia panteistă a lui Baruch Spinoza era în cea mai strânsă relație cu firea și istoria iudaismului, cu finețele lui teologice din evul mediu, filosofia lui Descartes, care și-a petrecut o bună parte din viață în Olanda (1629-49) și a murit în Suedia, unde fusese chemat de învățata regină Cristina (1650), n'are nimic comun cu felul de-a fi al poporului frances, cu momentul în care se găsea acesta, ca și cu tradiția lui întregă. Ea putea fi un complement bine venit pentru religia curentă, și din speculația pură a sistemului cartesian, din măiestrițele-i deducțiuni nu puteau ieși pentru aceasta aceleași primejdii ca dintr'o îndrăzneată incursiune în domeniul naturii înseși pentru ca pe calea inducției ea să poată revela adevăruri necunoscute până atunci. Unul din urmașii maestrului, Malebranche († 1715), a mers și mai departe pe calea deducțiilor care ajung la Dumnezeu, la «*visiunea în Dumnezeu*» a tuturor lucrurilor.

Descartes fusese geometru, fisician și astronom. Pascal și-a legat și el numele de mari descoperiri în domeniile întinse ale științelor exacte. Dar, pe când cel d'întâiu începe, străin de orice idee de a lupta personal contra unor adversari, prin senine și sigure cărți de doctrină, cel de-al doilea e îndemnat a lua condeiul pentru a lovi pe apărătorii „vechiului regim“ în educație și în cugetare. De aici tonul de pașionată contrazicere din *Provincialele* lui de la 1656, de fapt „Scrisori către un părinte provincial“, din Ordinul Iesuiților, — lucrare dintre acelea care zguduie pentru totdeauna pe cei contra cărora e îndreptată. Cu toate asemănările ce au fost constatate între Pascal și Montaigne, pe care totuși îl atacase încă de la 1655, în *Entretien*

avec M. de Saci, sur Epictète et Montaigne, «Scrisorile» de care vorbim au față de scepticismul grațios al marelui scriitor de la sfârșitul secolului al XVI-lea avântagiul, din punctul de vedere al puterii de acțiune asupra unei societăți întregi, că reprezintă o credință, una îndărătnică, fanatică, exclusivă, în jurul căreia se vor strânge atâtea spirite alese, pe care mulți din rândurile Curții și ale societății înalte i-au considerat ca pe niște adevărați îndreptători de conștiințe, — legiunea de luptători de la Port Royal, partizanii jansenismului anti-iesuitic, organizatorii unui nou sistem de educație, care atrase tineri din toate stratele sociale — pe un prinț de Conti ca și pe un Racine, — purtătorii unui steag care nu dispăru decât atunci când prin distrugerea clădirilor înseși pe care le umbria se dislocară pietrele în care așa de energic fusese înfipt.

Edificiului religios al Iesuiților, așa de deplin și de solid, Pascal voia să-i opui, în Apologia creștinismului, începută de dânsul, un altul de aceeași perfecțiune și putere de rezistență. A început răscolind toate îndoielile, atingând cu o crudă lumină toate colțurile de umbră ale științei omului, «trestie cugetătoare» (*roseau pensant*), întrebând în șoapte fricoase «tăcerea veșnică a acelor spații infinite, care-l îngroziau»¹. Ni-au rămas tristețile lui constatări din *Pensées*, care pentru el n'aveau însă valoare în sine și prin sine și pe care adesea nu le putem înțelege cum trebuie, lipsindu-ni cunoștința liniilor măcar ale sistemului la care se oprise cugetătorul.

La Rochefoucauld, membru al celei mai înalte categorii din societatea dominantă, se oprise la constatările pesimiste care rezultau din încercarea lui, greșită în principiu, de a găsi adevărul prin desfacerea rațională în elementele interesului a tuturor părților mai înalte ale sufletului omenesc. Autorul „Memoriilor“ din 1662 dăduse astfel acestei lumi inteligente și răutăcioase, prin „Maximele“ sale din '1665, formule strălucitoare pentru convingeri care se găsiu, nemărturisite până atunci, în cugetul tuturor acestor închinători ai „rațiunii“, singura cărmuitoare în filosofie cu și mai mult drept decât în literatură.

În această încunjurime apare acum, încă de la 1660, Nicolas Boileau Despréaux (n. 1-iu Novembre 1636) pentru a predică

¹ Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie.

literaturii un crez de „rațiune“¹ pe care poeții, ca Molière, îl găsiseră tot așa de bine, ei singuri, ca și reprezentanții altor domenii ale spiritului.

Acest „raționator“, acest apărător al „bunului simț“, împotriva căruia nu admite excepție, nici scusă, era pregătit pentru o asemenea misiune și prin antecedentele sale de familie. Fiu de greșier, «cu strămoși avocați»,

Allié d'assez hauts magistrats,
Fils d'un père greffier, né d'aïeux avocats²,

el fusese merit dreptului, apoi chiar teologiei înainte de a-și însuși mârșavăria prin hotărârea de a fi numai un om pe sâmbura sa:

La famille en pâlit, et vit en frémissant
Dans la poudre du greffe un poète naissant³.

În școală florul cornelian trecuse și prin el, și Boileau încercase, cum însuși mărturisește, o tragedie de uriași în care unul, mai tare decât puternicii săi rivali, striga, într'un limbaj care nu e inferior aceluia al imitatorilor mai cu stăruință:

... Géants, arrêtez vous,
Gardez pour l'ennemi la force de vos coups.

Dar aceasta fusese numai o fasă trecătoare pentru un suflet încă în formare. Copilul slăbănog și blând, „simplu“, glumet, răutăcios, dar fără răutate⁴ —

Un esprit doux, simple, ami de l'équité —,

a fost de la începutul adevăratei sale activități literare ceea ce a rămas până la capăt: burgheșul frances, așezat, cumpănit, sigur de mijloacele sale potrivite cu un scop ce l-a văzut limpede și având, în voioșia lui, și arme de atac care dor pe acei cari cearcă a pune piedeci în calea unei acțiuni drepte și folositoare, de interes public.

¹ Tout doit tendre au bon sens, spune el în *Art poétique*.

² *Épîtres*, X.

³ *Épîtres*, V.

⁴ Fit sans être malin ses plus grandes malices.

Assez faible de corps, assez doux de visage.

(*ibid.*)

Îi lipsește câte o notă fundamentală, din acelea care deosebesc pe tovarășii săi de vrâstă, pe colaboratorii săi în crearea unei literaturi nouă. Întăiu cunoștința naturii, pe care o dorește când îl supără târmozirea pisicilor pe coperișurile Parisului, noroiul stradelor neluminate ale reședinței regale, înmulțirea furturilor și atentatelor în Capitala rău păzită¹ și pe care o vede numai în căsuța sa de țară la Auteuil, supt leagănul de verdeață pe care așa de iute-l distruse cumpărătorul străin al acestui adăpost mult timp iubit². Apoi înțelegerea pentru valoarea și sensul tradiției. Căci în *Art poétique* a lui, imitație, cu totul fără sistem, a opusculului celebru al lui Horațiu, el nu știe de o literatură francesă înainte de Villon, cunoscut mai mult ca nume. Marot, „fiecar elegant“ (*l'élégant badinage*), îl înteresează numai prin noile forme poetice introduse de el în poesia francesă: balade, triolette, mascarade, *rondeaux*. Ronsard, pe care nu l-a priceput de loc și l-a calomniat în fiecare din aprecierile lui, e un cântăreț „gotic“, barbar, rău „ameste-cător“ pentru ca, în loc de stil frances nou, să dea unul „grec și latin“.

Réglant tout, brouilla tout, fit un art à sa mode.

• • • • •
 Sa muse en français parla grec et latin³.

Poemele cu subiecte naționale (ca „Childebrand“), întrebun-țarea temelor creștine, cu monotonia dracului urlând din Iad⁴, îl rebutează.

Influența italiană cu expresiile ei căutate — *pointes* —, cu „strălucirea ei falsă“, cu „scânteietoarea ei nebunie“, pe care le constată încă de la Tasso, atât de inferior lui Ariosto, trebuie părăsită, scrie Boileau, la 1669-74, fără a pomeni de vre-o influență spaniolă, de și el însuși, chiar fără a se admite un îm-

¹ *Les embarras de Paris* (1660). În același descrierea unei mese stupide în același Paris (*Repos ridicule*).

² *Epistola* a VI-a și a XI-a.

³ Cf și aprecierea din a șaptea „Réflexion Critique“ a aceluiași, în care observă bine că „naivitatea“ lui La Fontaine nu e fără legături cu Marot.

⁴ Eh! quel objet enfin à présenter aux yeux

Que le diable toujours hurlant contre les cieux!

prumut, samănă așa de mult cu Quevedo, în «Satire» și «Epistole»¹.

Antîchitatea deci, așa cum se oglindește în mintea acestui om, cu totul incapabil de a o înțelege în esența ei adevărată, aceasta trebuie să fie inspiratoarea, ea însăși nefiind decât cea mai înaltă întrupare a rațiunii și cel mai perfect îndreptariu de bun simț. Deci, în tragedie, cea mai strictă unitate de loc, de timp și de acțiune:

Qu'en un lieu, qu'en un jour un seul fait accompli
Tienne jusqu'à la fin le théâtre rempli.

Forma trebuie să fie corectă, de un caracter generic, fără capricii personale, fără licențe inovatoare, vers de vers pentru ideie după ideie, evitându-se orice *enjambement*²; e bine chiar ca la o păreche de versuri să se procedă cu artificiu, începând de la cel de al doilea.

Aierele mari, gesturile largi, cavernoașele declamații, răsunătoarele monoloage ale lui Corneille bătrân fac să rădă pe acest isteț curtisan care începe strecurându-se, cu talentele lui de pamfletar și chiar de imitator al tonului și gestului victimelor sale, prin societățile feminine ce hotărau asupra reputaților. S'au păstrat epigramele lui de câteva versuri cu prilejul reprezentării pieselor *Agésilas* și *Attila* ale bătrânului glorios:

J'ai vu *l'Agésilas* :
Hélas!

Și:

Après *Agésilas*,
Hélas,
Mais après *l'Attila*,
Holà³!

Molière, căruia mai târziu nu-i va uita revenirea la farse și la limbajul trivial, îl mulțamește tot așa de mult ca și La Fontaine,

¹ ...Laissons à l'Italie

De tous ces faux brillants l'éclatante folie.

² Et le vers n'osa plus enjamber.

³ În a șaptea „Réflexion critique“, Corneille e înfățișat ca având cel mult opt-nouă piese bune, și încă și acelea pline de greșeli de limbă.

ale cărui povestiri le salută într'un unic tratat în prosă¹. La *École des femmes*, criticul laudă ușurința elegantă a glumei și atribuie invidiei singure atacurile ce s'au adus comediei². Și, recomandând poeziilor comici să «cunoască orașul și Curtea», el amintea că, fără metehnele sale, autorul lui *Misanthrope* ar fi rămas alături de marea umbră a lui Terențiu³. Cât despre Racine, el întrece pe Euripid și stă în cumpănă cu Corneille⁴. Și noul mare tragic se va ști folosi de sfaturile, neașteptate pentru acest timp, ce i se dau în acest *Art poétique*, așa de aprobat întâiu ca să fie așa de înjosit pe urmă, până dăunăzi, de a ținea samă de nota timpului, de culoarea locală:

Des siècles, des pays étudiez les mœurs,

și de a face ca fiecare fel de a fi să aibă limbajul său osebit și caracteristic:

Chaque passion parle un différent langage⁵.

Critica mai nouă a încercat să reabiliteze pe adversarii lui Boileau, de cari mai târziu vorbește însuși, întâmplător, mai b'ând:

¹ *Dissertation sur la faconde*. De aceeași natură sunt opusculele: *Dialogue des héros de roman*, *Discours sur la satire*. În *Médailles sur les principaux événements du règne de Louis XIV* (apărute la 1723 numai) el a încercat și istorie, fiind istoriograf în titlu al regelui.

² Que tu ris agréablement!

Que tu badines savamment!

Si tu savais un peu moins plaire,

Tu ne leur déplairais pas tant.

³ Étudiez la Cour et connaissez la ville:

C'est par là que Molière illustrant ses écrits

Peut-être de son art eût remporté le prix,

Si, moins ami du peuple, en ses doctes peintures,

Il n'eût point fait souvent grimacer les figures,

Quitté pour le bouffon l'agréable et le fin

Et sans honte à Térence allié Tabarin.

Dans ce sac ridicule où Scapin s'enveloppe

Je ne reconnais plus l'auteur du *Misanthrope*.

(*Art poétique*)

⁴ Surpasser Euripide et balancer Corneille.

⁵ Comiciilor li se recomandă studiul *singur* al naturii:

Que la nature soit donc votre étude unique,

Auteurs qui prétendez aux honneurs du comique.

(*Ibid.*)

Brébeuf, Quinault, și să puie în lumină câte un scriitor de tranșiie, ca Segrais. Boileau nu-i știe, și fapt este că rangurile fixate de dânsul s'au menținut, și s'au menținut fiindcă erau fixate cu inteligență și echitate.

Directia în care se îndreaptă alte atacuri decât ale criticului literar în strictul înțeles al cuvântului, acelea care ating mediul inspirator și determinant al literaturii, e aceeași ca și la Molière în *Critique de l'École des femmes*.

Nici Boileau nu poate suferi pe urmașii degenerați ai erudiților din veacul al XVI-lea, pe acei pedanți plini de grecește și capabili de așa de imposante citații fără ca rațiunea și bunul gust să vorbească prin buzele lor pretențioase, și în 1664 el scrie:

Un pédant enivré de sa vaine science,
 Tout hérissé de grec, tout bouffi d'arrogance,
 Et qui, de mille auteurs retenus mot par mot,
 Dans sa tête entassés, n'a souvent fait qu'un sot,
 Croit qu'un livre fait tout et que, sans Aristote,
 La raison ne voit goutte et le bon sens radote¹.

Cum se vede, campionul celor trei unități le apără pentru necesitatea intrinsecă pe care li-o recunoaște, și nu pentru că ele ar fi însemnate pe paginile de teorie filosofică ale Stagiritului.

Nici Boileau, curtesanul și pensionarul regelui, nu admite judecata acelor oameni din preajma Suveranului cari n'au, pe lângă altă „calitate“; și pe aceia de a judeca produsele spiritului.

Tous les jours à la Cour un sot de qualité
 Peut juger de travers avec impunité².

Publicul de zădarnice ifosuri pe care Molière îl făcuse a se coborî din scaunele de laudă și osândă bucură pe Boileau prin această meritată cădere, și el își râde de

... ces esprits, jadis si renommés,
 Que d'un coup de son art Molière a diffamés³,

¹ Satira a IV-a.

² Satira a IX-a (1667-8).

³ Satira a X-a.

Dar atacurile lui merg și mai departe. El declară limpede că aristocrația, ale cărei titluri genealogice n'ar putea fi admise decât supt reserva onestității tuturor înaintașilor, nu-i impune prin ea însăși, când lipsesc însușirile, virtuțile, care singure pot constitui un drept la stima publică. Și, adresându-se către Dan-geau, care avea acest sprijin pentru nobleța lui, el spune cu energie:

Mais je ne puis souffrir qu'un fat, dont la mollesse
N'a rien pour s'appuyer qu'une vaine noblesse,
Se pare insolemment du mérite d'autrui
Et me vante un honneur qui ne vient pas de lui.

Respectez-vous les lois ? Fuyez-vous l'injustice ?
Savez-vous pour la gloire oublier le repos
Et dormir en plein champ, le harnais sur le dos¹ ?

Și, în sfârșit, lăudătorul, nu fără jenă une ori, dar totdeauna fără exces, al lui Ludovic al XIV-lea nu se sfiște a înfiera, încă de la 1667, cu cea mai dârză hotărâre un spirit de cucerire, pe care nu-l poate admira nici la Alexandru-cel-Mare, vrednic de a fi închis la casa de nebuni, dacă Macedonia ar fi avut o asemenea instituție și pentru un asemenea spirit de veșnică neliniște și de furios neastâmpăr:

Qui ? Cet écervelé qui mit l'Asie en cendre ?
Ce tougueux l'Angéli, qui, de sang altéré,
Maître du monde entier, s'y trouvait trop serré !
L'enragé qu'il était, né roi d'une province
Qu'il pouvait gouverner en bon et sage prince,
S'en alla follement, et pensant être Dieu,
Courir comme un bandit qui n'a feu ni lieu
Et, traînant avec soi les horreurs de la guerre,
De sa vaste folie emplir toute la terre,
Heureux si de son temps, pour cent bonnes raisons,
La Macédoine eût eu des Petites-Maisons
Et qu'un sage tuteur l'eût, en cette demeure,
Par avis de parents, enfermé de bonne heure².

¹ Satira a V-a.

² *Epistola* a VIII-a.

„E mai mult decât o glorie pe lume“, spune el tuturor eroilor,
la 1669 :

Mais, quelques vains lauriers que promette la guerre,
On peut être héros sans ravager la terre:
Il est plus d'une gloire ¹.

Și, altă dată, el opune sângeroasei faime a tuturor cotropi-
torilor, Mitridate, Sulla, Tamerlan, Genseric, Attila, „cuceritori,
regi, prinți, căpitani“, mulțămirea burghesului din Atena, care
a urmărit totdeauna, „cu același pas“, dreptatea singură :

Rassemblez à la fois Mithridate et Sylla,
Joignez-y Tamerlan, Genséric, Attila:
Tous ces fiers conquérants, rois, princes, capitaines,
Sont moins grands à mes yeux que ce bourgeois d'Athènes,
Qui sut, pour tous exploits, doux, modéré, frugal,
Toujours vers la justice aller d'un pas égal ².

Voltaire, care, sprijinindu-se întâiu pe autoritatea lui Boileau,
s'a exprimat apoi destul de rece pe socoteala lui, nu și-a dat
samă poate pe deplin cât de mult din combativitatea propriului
său veac al XVIII-lea se găsește în versurile, în adevăr revolu-
ționare de atâtea ori, ale acestui precursor.

¹ *Epistola* I-a.

² *Satira* a XI-a.

IX.

Noua literatură în dezvoltarea ei liberă și în legătura ei cu Curtea.

Odată fixată formula noii școli, în explicațiile lui Molière ca și în satirele, epistolele și învățămintele contemporane ale lui Boileau, ea se desfășură o bucată de vreme, atât în activitatea mai departe a marelui poet comic, cât și în tragedia, de un nou cuprins și de o formă stilistică nouă, a lui Jean Racine, înlocuitorul, răpede victorios, al lui Corneille îmbătrânit. Mai târziu numai o va împiedeca în mersul ei, pentru ca, după ce a robit-o, s'o absoarbă, Curtea, pe de o parte, în tendința ei de a-și anexa tot ce e energie și talent în mijlocul societății pe care voiește s'o domine, și apoi curente religioase care se îmbulzesc, cucerind tot terenul, în anii de bătrâneță ai lui Ludovic al XIV-lea, cum se va arăta la locul său.

Să urmărim întâiu partea din opera lui Molière după 1663, în care el se manifestă așa cum ajunsese a fi: un adânc observator al tuturor aspectelor vieții din timpul său, un reproducător fericit al tipurilor din societatea încunjurătoare și, în același timp, un energie și necruțător critic cultural și social.

În 1665 el dă *Don Juan ou le Festin de Pierre*, pe care o cunoaștem din prefacerea în versuri datorită fratelui, înzestrat cu un netăgăduit talent de formă, al „marelui Corneille“, Thomas Corneille.

Puterea tragică, adânc impresionantă, cu elemente de supranatural venite dintr'o superstiție stăpână pe spirite ca și dintr'o mare și adevărată credință, care se întâmpină în originalul spaniol, formându-i tot meritul, lipsește din această piesă, de

sigur prea mult lăudată' de criticii francesi¹. Don Juan nu mai e nobilul castilan care și în păcatele sale duce ceva din calitățile de viteje ale clasei sale și-și interzice a tremura înaintea spectrului care-l privește și-l muștră; e un cinic de salon, cum se vor fi găsit mulți în Parisul din acest veac al XVII-lea, mai aproape sau mai departe de persoana regelui. Se pricepe a înținde lungi explicații de la chiar apariția lui în scenă², a face pe iubita, în curând părăsită ca toate celelalte, care e dona Elvira, să înțeleagă toate subtilitățile sofismelor de societate³; când statuia comandorului, sfidată, răspunde prin amenințatorul semn din cap, glumețul vânător de aventuri caută să lămurească minunea nelipsitului Sganarelle, care, de altfel, iea toate în deșert: «Vraiment oui, nous nous moquons bien de cela nous autres⁴»; o serie întreagă de scene se adaugă între invitarea la cină a mortului și între apariția lui grozavă acolo la masă: înșelarea creditorului M. Dimanche, sfidarea tatălui, care vine pentru un ultim sfat, — «J'enrage de voir des pères qui vivent autant que leurs fils⁵» —, o întâlnire cu Elvira, acoperită acum de vălul călugărițelor și căreia totuși vechiul curtisan și soț i-ar oferi un adăpost amoros supt coperișul lui. Spectrul nu va uita, într'o epocă de bună creștere, să se anunțe bătând la ușă. Întâlnirea întâiu cu dânsul e cu totul greșită, aproape pierdută între adausuri ca acelea de mai sus. Iarăși tatăl apare pentru ca don Juan să dea, în toată stăpânirea mijloacelor sale, o privesc de pocăintă ipocrită, menită a-l scoate din multe greutăți. Vor mai răsări și alții pe pragul lui, vorbindu-i de cerul care pedepsește, pentru ca să-și audă răspunsuri ca această:

Le ciel n'est pas si exact que tu penses⁶.

Înainte ca statuia Comandorului să pedepsească pentru lungul șir de călcări de cuvânt și de credință, Timpul, în personificare, își aduce partea de moralizare zădarnică față de un suflet așa

¹ Aceste defecte sunt prefăcute în merite la Wilmotte, *Études critiques sur la tradition littéraire en France*, Paris 1909, p. 264 și urm.

² I, 2.

³ *Ibid.*

⁴ I, 3.

⁵ IV, 7.

⁶ V, 4.

de înăsprit. De fapt, — cum va fi fost și intenția lui Molière căruia piesa spaniolă-i dădea doar o fabulă oarecare —, interesul se oprește mai mult asupra incidentelor, cu figuri bine înregistrate și reproduse, ca țeranii cari vorbesc în dialectul lor.

Întreșesute în dezvoltarea piesei sunt critici sociale care amintesc, și în forma lor chiar, pe ale lui Boileau. Astfel atacul împotriva nobilimii care nu e nimic fără virtute, căci nimeni „n'are vre-o parte în gloria strămoșilor decât întru cât se încearcă a li sămăna... Gloria lor e o făclie care luminează în ochii tuturor rușinea faptelor dumitale... Mai mare cas aș face de fiul unui *crocheteur* care ar fi om de treabă decât de fiul unui monarh care ar trăi“ — i se spune lui don Juan — „ca dumneata¹.“ Și, în alt loc, Molière ne face să prevedem pe *Tartuffe*, când, cu prilejul ipocrisiei de la sfârșit a eroului său, lovește cu hotărâre în cei „cari-și fac un scut din manția religiei și supt acest veșmânt respectat au voie să fie cei mai răi oameni de pe lume“. Don Juan făgăduiește să „se facă răsbunătorul intereselor cerului“, să ridice „zeleși indiscreți cari, fără cunoștință de cauză, vor striga în public contra oamenilor, îl vor copleși de injurii și-i vor osândi trufaș cu putere de la ei singuri“².

O mare operă trebuia să vie în curând, aceia în care Boileau vedea atinsă culmea talentului lui Molière, *Le Misanthrope*, din 1666.

Și aici fabula n'are importanță. Alceste, „misantropul“, hrănește iubire pentru Célimène, pe care i-o dispută Oronte. În judecățile lui asupra societății contemporane și asupra ființei omenești în genere, asprul, nemilosul critic întâmpină impo-

¹ Non, non, la naissance n'est rien où la vertu n'est pas... Nous n'avons part à la gloire de nos ancêtres qu'autant que nous nous efforçons de leur ressembler... Leur gloire est un flambeau qui éclaire aux yeux d'un chacun la honte de nos actions... Je ferais plus d'état du fils d'un *crocheteur* qui serait un honnête homme que du fils d'un monarque qui vivrait comme vous (IV, 6).

² Qui se font un bouclier du manteau de la religion et sous cet habit respecté ont la permission d'être les plus méchants hommes du monde... Je me ferai le vengeur des intérêts du ciel... Des zélés indiscrets, qui, sans connaissance de cause, crieront en public contre eux, qui les accableront d'injures et les damneront hautement de leur autorité privée (V, 1).

trivirea lui Philinte, omul care se acomodează cu lumea așa cum este, iertând firea pentru păcatele ei:

Et faisons un peu grâce à la nature humaine¹

Je prends tout doucement les hommes comme ils sont.

Célimène e o cochetă căreia îi place a primi, a vorbi de rău pe toată lumea înaintea oamenilor ușurateci cari o vizitează și care, la urmă, va preferi lui Alceste, pe care și așa ne întrebăm de ce l-a tolerat atâta vreme, pe Philinte cel împăcat cu sine și cu alții.

E vrednic de admirație tipul lui Alceste. Pentru unii critici poetul l-ar fi reproduș așa cum era, întocmai cum și ceilalți, cu marchisii ridiculi din societatea Celimenei cu tot, sunt reproduși după natura vie. Molière n'ar avea nicio preferință pentru ideile și sentimentele unuia împotriva vederilor și sentimentelor altuia. De fapt, în Alceste cel veșnic nemulțumit pare a trăi ceva din sufletul însuși, care nu se putea manifesta altfel, al unui om căruia nici viața casnică nu-i rezervase vre-un fel de mulțămire și care, ca și dânsul, era dispus să creadă că e o datorie a porni lupta cu toți oamenii, urându-i pe toți:

Mon dessein est de rompre en visière à tout le genre
humain.

Non, elle (ma haine) est générale, el je hais tous
les hommes.

Prin înfățișarea enervărilor și indignărilor lui Alceste, poetul face critica întregii societăți. Vom întâlni și aici satira contra prețioaselor care se dau în vânt când diletantul de saloane închină versuri meșteșugite unei Phyllis :

Belle Phyllis, on désespère
Alors qu'on espère toujours,

pe când, după socotința criticului, asemenea produse de «beaux esprits», aceste «faux brillants», înaintea cărora se cască toate gurile iubitorilor de manierism¹, sunt inferioare vechile cân-

¹ Oui, Monsieur le rieur, malgré vos beaux esprits,
J'estime plus cela que la pompe fleurie
De tous ces faux brillants, où chacun se récrie.

tece simțite și naive, din care se reproduce un specimen duios:

Si le roi m'avoit donné
Paris, sa grand' ville,
Et qu'il me fallut quitter
L'amour de ma mie,
Je dirois au roi Henri:
Reprenez votre Paris,
J'aime mieux ma mie¹.

Vom găsi și pe marchisi, cu „unghiile lungi“, „peruca blondă“, șalvarii umflați, „les grands canons“, farbaralele de panglici în toate colorile, «vasta *rhingrave*» și cari, când nu clevetesc prin saloane, cu alți «buni prieteni de Curte» (*mes bons amis de Cour*), merg la teatru, unde ducele de Noailles intriguează contra *Fedrei* lui Racine pentru *Fedra* de concurență a lui Pradon și fac tă-răboiu acolo unde pe dreptate alții admiră cu glas tare:

... faire du fracas

A tous les beaux endroits qui méritent des has².

Pe când tovarășele lor în vorbirea de rău, în pretenție și rău gust, merg din casă în casă, «moralisând» pe acelea pe care le știu totuși că se dau cu alb pe față, că nu-și plătesc datoriile și că aduc amanții pe ușile de din dos.

Alceșt nu uită nici pe curtesanii cari fără pricepere se amestecă în chestii de literatură³. El știe așa de bine ce sunt judecătorii, încât lasă, cu despreț, să i se piardă un proces în care știe că dreptatea e cu dânsul. Și în genere îl scârbește ceia ce e la originea tuturor relelor sociale: ipocrisia a toate stăpânitoare,

Ce commerce houteux de semblants d'amitié,

care rezultasé în chip firesc din convenționalismul unei vieți de saloane și de Curte, tot mai mult depărtată de realitate.

În alte piese din această epocă — și luăm de-odată pe cele mai mici — atacul e mai mărgenit. În *Georges Dandin ou le mari*

¹ Pentru mania noilor expresii (între altele și *désolé*, care a rămas), v. *Le Mercure Galant* pe 1672, pp. 121-2. — Contra acestui abus și filologia, încerpătoare, încercă o reacțiune, prin *Ménage*.

² III, 1.

III, la sfârșit,

confondu, din 1668, gluma atinge mai mult decât pe bietul nobil care a luat pe o fată din aristocrația de provincie, pe socru și soacră, d. de Sotenville și soția lui, născută de la Prudoterie, cari vorbesc la fiecare moment de drepturile superioare ale nobilimii, de onoarea clasei, pe care n'o pot atinge cochetăriile fetei lor cu nobilul din față și cari, supt amenințarea unui duel, impun nenorocitului ginere să ceară scuse rivalului său fericit, numai pentru că acesta, desvinovățindu-se, dăduse una din acele asigurări de gentilom care nu se pot răspinge.

În «*Le Bourgeois gentilhomme*» din 1670 satira se va îndrepta contra acelor represintanți ai burghesiei pe cari averea câștigată prin comerț și speculă-i făcea să dorească intrarea 'n rândul așa-numiților «*gens de qualité*». Pentru a fi considerat ca atare bietul Monsieur Jourdain se va supune la toate suferințele, la toate cheltuielile și chiar la toate umilirile, cât de dureroase în timpul său chiar. Va îmbrăca haine care nu-l prind și care-l dor, va vedea cum ai casei răd de noua și ciudata lui înfățișare, va continua pentru o măgulire creditul unui nobil rău platnic, va cheltui cu maeștrii de musică, de danț, de scrimă, cu profesorul de gramatică, de la care va afla că a făcut până atunci prosă fără să știe, va dăruia diamante unei cochete care e de fapt curtenita aceluia ce s'a oferit a-i servi de intermediar, va da aceleași femei care nu înțelege ce rost are el în propria lui casă mese mari cu musică, va zimbi de bucurie când pețitorul, refuzat pentru că nu e „gentilom“, al fetei sale va veni cu falsi Turci, vorbind în turcește și în *lingua franca*, pentru a i se face ginere și a-l înălța, ca să nu fie mesalianță, la demnitatea de *mamamouchi*.

În sfârșit în *La comtesse d'Escarbagnas* (1672) va înfățișa pe femeia din provincie, cu pretenții de nobleță, care a revenit de la Paris, după o ședere de câteva săptămâni, și care, ca să arăte că e în curent cu obiceiurile Curții și ale buneii societăți, nu-și mai strigă pe nume slugile, pe care le bate cu biciul, și stâlcește limba cu care s'a deprins pentru a se osebi de cei în mijlocul cărora continuă a trăi, pentru ca pe urmă să descopere că-și râde de ea curtisanul nobil și să primească muștrările brutale ale receptorului (*receveur*) burghes din banii căruia trăiește.

Între piesele de caracter se așează *L'Avare*, rămas în considerația criticilor ca una din capodoperele lui Molière. Imitată

după comicul latin, suferința lui Harpagon e presintată mai mult în unele ticuri incidentale, și, de alminterea, subiectul era mai potrivit, dacă Molière l-ar fi adâncit, pentru o tratare tragică

Din mijlocul acestor lucrări mai mărunte, pe care le vom vedea în legătură cu deosebite ocazii și incidente, pentru care e cerut — și plătit — talentul vioiu al meșterului de teatru, se desface însemnata operă care e *L'imposteur ou le Tartuffe*, din 1667.

Lovitura se dă acum contra noii puteri care nu se ridică la orizont, ci se infiltra în toate organele societății contemporane pe care, adormind-o, și-o rezervă ca pradă: puterea ocultă a «devoților» adevărați și falși, — falși totdeauna prin atitudinea față de victimele lor, prin sistemul cu care ele erau captate, exploatate, stoarse, chiar și dacă aceasta s'ar fi făcut cu sinceritate *ad maiorem Dei gloriam*. Era un mare războiu pe care literatura-l începea și pe care, dată fiind inferioara ei situație socială și mijloacele, așa de mari, care stăteau la dispoziția dușmanului astfel sfidat, era să-l piardă. De aceea și *Tartuffe*, represintat întâiu oarecum prin surprindere, numai în parte, la un prilej de festivitate, din acelea asupra cărora vom reveni¹, a fost interzis și nu s'a putut da întreg decât după vre-o doi ani de zile.

Orgon, fiul evlavioasei Madame Pernelle, care nu știe decât drumul la biserică, a întâlnit acolo pe un om sărac, foarte modest și binefăcător, pe acel Tartuffe care nu primește niciodată ce i se oferă și al cărui gând nu uită niciodată pe atâția cari sunt și mai lipsiți decât dânsul. L-a adus acasă la el, și în curând el hotărăște acolo. D-na Pernelle crede că un sfânt se sălășluiește supt acoperemântul fiului ei. Orgon, întors din călătorie, ascultă numai cu o ureche distrată veștile despre boala soției lui ca să se informeze despre ce s'a întâmplat cu musafirul neprețuit și, de câte ori șireata fată în casă și confidentă, Dorine, adaugă un amănunt despre perfectă lui bună stare, el exclamă, adânc induioșat, acel *pauvre homme* rămas celebru. Ceilalți însă din familie nu-l pot suferi pe intrusul ale cărui scopuri, pornite din firea lui cea adevărată, le gâcesc numai

¹ Prefața spune: „Les Espagnols. nos voisins, ne célèbrent guère de fêtes où la comédie ne soit mêlée“.

prea bine: Elmire, soția, care simte asupra-i ochiul lacom al parazitului, Damis, fiul din altă căsătorie, care se îngrijește de cinstea tatălui său, Marianne, fiica, a cărei inimă e câștigată de pretendentul Valère și care cu niciun chip nu vrea să ajungă tovarășa antipaticului personajiu care a cuprins-o și pe dânsa în intrigile lui ambițioase, plus acea Dorine, care, după rețeta valeților și subrețelor din teatrul spaniol¹, e marea uneltitoare și frământătoare a întregului războiu de eliberare.

Damis asistă la scena în care Tartuffe se declară Elmirei, uitându-și mâna pe genunchii aceleia care poartă o rochie de stofă așa de moale pentru pipăitul lui.

Elmire. — ...Que fait là votre main ?

Tartuffe. — Je tâte votre habit l'étoffe en est molleuse².

El nu poate să ascundă lui Orgon ceia ce s'a petrecut. Dar ipocritul de speța religioasă nu e om pe care atâta să-l deconcerteze. El ia tonul pe care-l cunoaștem din ultima parte a lui «don Juan». E gata să se recunoască vinovat de toate păcatele, aceștea și altele mai mari, să părăsească o casă unde de sigur că a greșit, de vreme ce i se spune.

Pentru ca Orgon să fie trezit din suggestia pe care de mult a exercitat-o asupra lui „impostorul“ trebuie ca Elmire să-i pregătească o nouă scenă, vădind și mai mult intențiile personajului. El îl va auzi vorbind despre păcatul care nu se vede, care nu strigă și care prin urmare poate fi iertat:

De l'amour sans scandale et du plaisir sans peur.

Le ciel défend, de vrai, certains contentements,
Mais on trouve avec lui des accommodements³.

Et ce n'est pas pécher que pécher en silence.

Numai după toată această dureroasă pățanie, bietul om cinstit, bun și credul izbucnește în strigătul, înspăimântat:

Voilà, je vous avoue, un abominable homme⁴.

⁰ Cf. Huszár, *Molière et l'Espagne* și Gendarme de Bévoitte, *La légende de Don Juan*.

¹ III, 3.

¹ IV, 5.

² IV, 6.

Dar, pentru ca și d-na Pernelle să fie de această părere, trebuie ca insolentul personagiu să facă un pas mai departe în usurparea lui. Orgon a semnat un act de cesiune în favoarea lui, și iată-l răspunzând la somația de plecare prin afirmația scurtă și cuprinzătoare: *la maison m'appartient*¹. Piesa se mântuie prin lovitura neașteptată a schimbării de atitudine din partea agentului judecătoresc însărcinat cu expulsarea familiei și chiar cu urmărirea lui Orgon pe baza hârtiilor dintr'o casetă ce i s'a încredințat spre păstrare de un prieten: el se întoarce, cum, după descoperirea altor înșelătorii ale lui Tartuffe, are ordinul, împotriva acestuia, în clipa chiar când el își serba mai sigur de sine triumful.

Pentru întâia — și singura — oară în scrisul lui Molière, intriga nu e în afară de dezvoltarea tipurilor, ci, pornită din ea, se isprăvește de la sine, cu o mică intervenție de accident, acolo unde nimic nu mai lipsește pentru desăvârșirea acelor tipur.

Vechiul atac contra femeilor care pretindeau să regenteze literatura e reluat la 1672, în *Femmes savantes*², contra acelor care luau parte la discuțiile filosofice ale unei epoci mai nouă. În familia cumintelui Chrysale și a blândeii lui fete mai tinere, Henriette, pe care o iubește Clitandre, toți ceilalți, toate femeile celelalte aparțin acestei intelectualități de pretenții goale: stăpâna casei, Philaminte, fata cea mai mare, înaintea căreia Clitandre a fost socotit ca prea puțin vrednic, Armande, care nu vrea, măcar la început, cât nu lucrează gelosia, să se mărite, fiindu-i urât

De vous claquemurer aux choses du ménage
Et de n'entrevoir point de plaisirs plus touchants
Qu'un idole d'époux et des marmots d'enfants;

și nu mai puțin mătușa fetelor, Bélise, care se crede iubită de fapt, supt forma curtenirii nepoatei. Servitoarea, Martine, e dată afară pentru neobservarea regulilor gramaticale. Ușa e deschisă pentru pedanții Vadius și Trissotin, cari, pe rând, se laudă și se insultă pentru motive de faimă literară.

¹ IV, 7.

² *Le Mercure Galant* pe 1672 spune: «ces Précieuses ou Femmes Sçavantes» (p. 73). — Pentru «parler Vaugelas» din piesă v. *ibid.*, p. 117.

Ei doi sunt mari dușmani ai Curții, partisană a ignoranței, dușmană a spiritului:

La Cour, comme l'on sait, ne tient pas pour l'esprit,
Elle a quelque intérêt d'appuyer l'ignorance.

Și iată că li se răspunde, adăugându-se că ei își închipuie pe nedrept că Franța li se închină, că de la condeiful lor atârnă coroana regilor, că lumea se uită la ei, cei „mâzgăliți cu grecește și latinește“¹:

Vous en voulez beaucoup à cette pauvre Cour
Et son malheur est grand de voir que, chaque jour,
Vous autres, beaux esprits, vous déclamez contre elle.

.
Qu'elle a du sens commun pour se connaître à tout,
Que chez elle on se peut former quelque bon goût
Et que l'esprit du monde y vaut, sans flatterie,
Tout le savoir obscur de la pédanterie.

Ludovic al XIV-lea trecea drept un statornic și mare prieten al Iesuiților, pe cari i-a apărat și în ceasurile lor grele. O luptă ca aceea din *Tartuffe* putea să-l jeneză și chiar să-l supere. *Celelalte campanii de teatru erau însă de natură să-l mulțămescă.*

În adevăr, după ce Henric al IV-lea încheiase, odată cu încetarea luptelor civile, și ultimul capitol din istoria importanței nobilimii provinciale, după ce o desarmase prin ironia lui, după ce Richelieu avuse hotărârea de a da lovitura de topor în gâturile dârze ce se mai ridicau încă, regalitatea, stăpână pe Franța, avea interesul să înlătore orice-i amintia încă trecutul, orice o concura în prezent și orice părea să o amenințeze pentru viitor.

Astfel, ca și Molière, regele se încurca de „prețioase“, dar nu pentru că stricau limba și pociau gustul, ci pentru că saloanele, *ruellele* lor erau un element de independență și influență care trebuia să dispară, literatura având să fie regentată, nu din aceste cercuri care nu datorau nimic Suveranului, ci din vecinătatea acestuia chiar. Ca și Molière, Ludovic al XIV-lea nu era bucuros de pretențiile „marchisilor“ cari făceau pe stăpânii

¹ „A se bien barbouiller de grec et de latin.“ — Se credea că abatele Cot n e modelul lui Trissotin (*Mercur Galant*, l. c., p. 76 și urm.).

în palatul lui și băteau, în puterea dreptului lor moștenit, la ușa cămării lui de culcare. Curtea ca și comedia priviau cu neplăcere și ifosurile aristocrației de provincie, care, de și fără castelele ocrotitoare și fără drepturile de odinioară, nu înțelegea să abdice de la trecerea pe care-o avuse odinioară, și o supăra dorința burghesiei de a juca roluri nouă, a acelei burghesii care, dacă în generația întâiu se lăsa îmbrăcată în haina, cum o fi, a unui «homme de qualité» și-și cheltuia averea pe zădărnicii de vanitate, așteptând ca Sultanul, viitor cuscru, să-i dea diploma de *mamamouchi*, era să ajungă, în a doua și a treia generație, unde nici n'ar fi visat, cu prosa lui cu tot, Monsieur Jourdain.

Dar, întrebuintând literatura pentru scopurile sale, această regalitate absolută nu înțelegea de loc ca ea însăși să continue o dezvoltare independentă, îndreptată spre scopurile ei proprii și în urmărirea unor adevărate ideale ieșite din condițiile ei firești de viață.

Comedia lui Molière, îndată ce se impune, câștigând simpatiile permanente ale publicului, e adausă astfel, ca un element neapărat, la *menus plaisirs* ale Curții. Și aceasta ori de vrea ori de nu vrea, — în unele cazuri, ca în *Princesse d'Élide* de la 1664, piesa e începută în versuri ca să fie isprăvită în prosă, iar în altele, ca în *Psyché* de la 1671, La Fontaine dă inspirația, Molière prologul, actul întâiu și primele scene din al doilea și al treilea, Quinault versurile pentru muzica lui Lulli, iar restul marele Corneille însuși, care găsește accente de o delicatetă și o duioșie extraordinară pentru acest subiect, el însuși așa de delicat și de duios în fabula sa veche, ca și în prelucrarea francesă, întreaga generație de la 1660 — și Racine, de la care Corneille a luat un sentimentalism liric, de care până atunci fusese lipsit — unindu-se pentru a aduce un omagiu comun regelui care se distrează.

În ce privește rolul ce se fixează lui Molière, el amestecă, pentru a face un lucru convenabil, potrivit cu gustul publicului, în *Princesse d'Élide*, pe lângă versuri de adevărată tragicomedie spaniolă, dintre care unele cu un parfum subtil ca acesta:

L'air sur les fleurs en perles se résout ¹

¹ Astfel merită a fi reținute aceste versuri:

Dans des bois toujours morts, où d'amour on respire
Aussitôt qu'on est mort d'amour,

grosolanele glume ale lui Moron, jucat de autorul însuși. *Amour médecin* e o schiță ca pentru împrejurări asemenea, și tot așa de superficial e *le Médecin malgré lui* (1666), ca și, cu toată naturaleța tipului, *Le malade imaginaire*, din 1673, piesă cu balet, în cursul căreia autorul, care juca rolul inchipuitului bolnav, fu prins de dureri care anunțau agonia. Pentru plăcerea Curții se dă o *Mélicerte*, „pastorale héroïque“, în același an când s'a represintat și o *Pastorale comique* pierdută. *Amphytrion*, inspirată dintr'un model clasic, se distinge printr'o vioiciune deosebită în dialog și prin întrebuintarea — a doua oară și pe o scară mai largă — a variațiilor de ritm care formează farmecul musical și poetic al povestirilor și fabulelor lui La Fontaine. Nu e exclus însă că în pățania vechiului rege teban, la soția căruia — Alcmena, care va fi astfel mama lui Hercule — se strecoară, supt chipul soțului, Iupiter însuși, care, solemn, și mărturisește un amestec în căsnicie, ce nu poate jigni (de și Sosie, tovarășul modest al regelui, e de părere că

Sur telles affaires toujours
Le meilleur est de ne rien dire¹⁾,

se măgulește pasiunea lui Ludovic al XIV-lea pentru d-na de Montespan.

Georges Dandin e făcută pentru același cerc restrâns, și, dacă avem în *le Bourgeois gentilhomme* scena cu Turcii, aceasta se datorește dorinței regelui de a vedea un balet oriental, de înfățișare nouă. *La fête de Versailles* din 1668 arată în titlul ei chiar de ce a fost scrisă și *M. de Pourceaugnac* din 1669 era făcută și ea, ca și *Les amants magnifiques* din 1670, pentru balet. *Psyché* e o „tragédie-ballet“, după comediile și pastoralele cu balet și pentru balet. *Les fourberies de Scapin* (1671), în vechiu gen de comedie italiană sau spaniolă, e după *Phormio* al lui

sau.

Et l'éternelle nuit n'ose en chasser le jour.

Amor spune Psyche:

Quoi! je dis et redis tout haut que je vous aime,
Et vous ne dites point, Psyché, que vous m'aimez,
Est-ce que pour jamais vos beaux yeux sont fermés?

— Succesul mare al piesei făcu să se introducă moda de „jupes à la Psyché“ (*Le Mercure galant* pe 1672, p. 103).

¹ III, 11.

Terențiu, cu imprumuturi, se pare, din Rotrou și Cyrano de Bergerac, dar într'însa nu e mai multă ambiție pur literară decât în celelalte. *La comtesse d'Escarbagnac* (1682) a fost scrisă, cu satira pe care o cuprinde, pentru a încadra o pastorală, care nu ni s'a păstrat.

Fără această ocupație, pe care o putem numi profesională, geniul lui Molière ar fi urmat, de sigur, neîntrerupt alte drumuri¹.

Molière își începuse de mult activitatea când, la 1664, apăruse cea d'întăiu tragedie a prietenului său mai tânăr și tovarăș de acum înainte, Racine.

Noul poet nu era născut pentru a înfățișa pe scenă probleme dramatice și conflicte tragice. Avem unele încercări în versuri din tinereța lui², care arată un temperament liric, simțitor, duios. El cântă «luna cu fața schimbătoare», care, pe «tron de argint», stă în mijlocul curții sale de stele:

Le lune au visage changeant
Paraît sur un trône d'argent
Et tenant cercle avec les étoiles.

În așa-numitele lui „scrisori de la Uzès“, către prieteni, el descrie, sobru și simplu, cu câte o citație de versuri italiene, călătoria prin provincie, ca la Nîmes, unde admiră amfiteatrul roman, cu lespezile neclintite, și găsește un interes de ironie la „creațiunea consulilor“ după datina antică.

La Paris, unde se așeză, el găsi însă pornirea generală a literaturii către teatru și faima cea mare, covârșitoare și copleșitoare, a lui Corneille, încă nediscutat de nimeni. Și, cum se întâmplă adese ori, prin supunere față de curentul dominant,

¹ *Le Mercure galant* din 1672 (p. 98), vorbind și de *le Mariage de Bacchus et d'Arsiane*, cu „cântece“ de el, îl califică astfel: „ce fameux Monsieur de Molière, dont le mérite est si connu et qui a travaillé tant d'années aux arts des ballets du roy“. — Fiindcă e vorba din nou de această „revistă“, fiecare „număr“ dă o povestire „galantă“, de intrigă, de ascunsuri și regăsiri, care corespunde întru toate țesăturii celor mai multe piese ale lui Molière. El formase gustul unui public care el însuși, prin aplecările lui, îl formase pe dânsul.

² Pentru lirica, și amoroasă, până la șezeci și cinci de ani, a lui Corneille v. Faguet, în *Revue latine*, 1905.

Racine liricul, capabil totuși de o așa de vioaie observație veselă — superioară aceleia, în veșminte de manieră, a doamnei de Sévigné¹, — Racine, care simția vibrându-i sufletul la fiecare atingere cu lucrurile mari, extraordinare, cu amintirile trecutului, cu farmecul prestigios al depărtărilor exotice, se trezi scriind tragedii. Legătura cu Molière, care-și avea trupa de comediani și acești comediani simțiau nevoie de un continuu și bogat repertoriu, a contribuit și ea la această îndreptare.

La început, Racine nu se gândește a inaugura o direcție nouă, a sentimentului, blând în veșmânt de versuri naturale, familiare chiar, supt influența unei conversații care, acum pe deplin dezvoltată — nu ca pe vremea debuturilor lui Molière —, năvălia totul cu elocvența și ușurința, ba chiar cu verbiagiul sentimental în care era aplecată să degenereze. Nu va spune din capul locului nimic contra teatrului tragic care «trădează bunul simț», depărtându-se de natural și aruncându-se în extraordinar, care grămădește „incidente“, adaugă „declamații“, impune cuceritorilor «maxime de iubire» și face din femei teribile eroine, — tot ce trebuie pentru a se putea recunoaște genul lui Corneille. Ci noul scriitor pornește pe urmele lui Corneille însuși, în piesa lui d'întăiu, „Les frères ennemis“, care cuprinde lupta pentru scaunul regal teban a fraților Eteocle și Polinice².

Vremea cerea o intrigă și un amestec de dragoste. Racine n'avea mai mult decât nervul tragic, imaginația care iscodește și stăruința atentă care conduce intriga. De aceia se va mulțami cu datele fabulei antice, adăugind doar iubirea, cu totul nepotrivită — singura din piesă — a lui Creon, acum în vrâstă, cu Antigona, sora celor doi rivali, și aceasta pîindu-l în antagonism cu propriul său fiu, iubit de Antigona, Hemon. Deci va trebui, el, care nu desleagă conflictul, ci, și în ce va mai scrie, îl lasă a cădea în sânge, să dea morții, nu numai pe cei doi fii ai Iocastei, dar și pe Hemon, și pe Creon, ca și pe Antigona însăși.

Dar stilul se rélevează încă de acum ca superior. Aceasta în

¹ V. prefața la *Britannicus*: „Un conquérant qui ne débiterait que des maximes d'amour, une femme qui donnerait des leçons de fierté à des conquérants“.

² Cf. Deltour, *Les ennemis de Racine*.

pasagii de sentiment, ca atunci când Iocasta dorește să vadă pe cei doi fii înaintea ei, amintindu-li copilăria de iubire, și aiurea. Cităm pe câteva din ele:

O dieux! aimer un frère est-ce un plus grand effort
Que de hair la vie et courir à la mort ?

Sau:

Dans la nuit du tombeau je la vois qui m'attend.

Sunt pasagii cu totul lirice, ca în aceste două versuri.

Je ne vivrais pas pour moi-même,
Et je veux bien vivre pour toi.

Dar stilul se afirmă cu deosebire acolo unde formula tragică are ceva din energia eposului. Așa în declarația unuia dintre luptătorii pentru coroană

...Il faut que je vous die
Qu'un trône est plus pénible à quitter que la vie,

în acest strigăt de ură:

L'on hait avec excès lorsque l'on hait un frère.

Iocasta spune lui Polinice, cel nesățios de sânge:

Est-ce donc sur des morts que vous voulez régner,
pour ca el să răspundă:

Quand je devrais au ciel rencontrer le tonnerre,
J'y monterai plutôt que de ramper à terre.

Bătrâna regină, amintindu-și de groaza propriului său trecut, leagă, într-o asociație de idei cum le-ar fi făcut antichitatea însăși, incestul impus ei de o fatalitate oribilă cu instinctul ce i mână odraslele spre fratricid:

Le plus grand des forfaits vous a donné le jour,
Il faut qu'un crime égal vous l'arrache à son tour.

Și Corneille era cu mult întrecut când se infățișa astfel, în moartea lui, unul din cei doi adversari:

Tout mort qu'il est, Madame, il garde sa colère,
Et l'on dirait qu'encore il menace son frère.
Son visage, où la mort a répandu ses traits,
Demeure plus terrible et plus fier que jamais.

Alexandre-le-Grand, piesa care a urmat, în 1665, a fost criticată pentru că figura marelui cuceritor nu e în destul de reliefată supt acest raport. În adevăr avem a face, mai mult decât cu el însuși, cu o rivalitate de iubire între regii indieni Taxile și Porus, amorezați de-o potrivă de Axiana, și de încercările surorii lui Taxile, Cléophile, care vede cu ochi buni pe Alexandru, de a împiedeca marea luptă pentru neatârănarea Indiei, în care Porus va cădea, încheindu-se astfel fără o necesitate internă și această a doua tragedie a lui Racine.

Dacă nu e însă Alexandru însuși, *spiritul* lui, eroicul lui spirit *este* de la un capăt la altul, într'un superb limbajiu de epopoie. Este, când se vorbește astfel de opera lui distrugătoare, care-l face nevrednic de a se încheia o pace cu dânsul:

La paix! Ah! de sa main pourrez-vous l'accepter?
 Hé quoi! nous l'aurons vu par tant d'horribles guerres
 Troubler le calme heureux dont jouissaient nos terres,
 Et, le fer à la main, entrer dans nos États,
 Pour attaquer des rois qui ne l'offensaient pas,
 Nous l'avons vu piller des provinces entières,
 Du sang de nos sujets faire enfler nos rivières,
 Et, quand le ciel s'apprête à nous l'abandonner,
 J'attendrai qu'un tyran daigne nous pardonner?

Taxile, vorbind de Alexandru, amintește astfel isprăvile lui în războiul cu Darius:

Ce foudre était encore enfermé dans la nue,
 Dans un calme profond Darius endormi
 Ignorait jusqu'au nom d'un si faible ennemi.
 Je le connus bientôt, et son âme étonnée
 De tout ce grand pouvoir se vit abandonnée:
 Il se vit terrassé d'un bras victorieux
 Et la foudre en tombant lui fit ouvrir les yeux.

.
 C'est un torrent qui passe et dont la violence
 Sur tout ce qui l'arrête exerce sa puissance,
 Qui, grossi du débris de cent peuples divers,
 Veut du bruit de son cours remplir tout l'univers.

Cu el nu poate fi nicio siguranță pentru coroane și sceptre.

Nos couronnes d'abord, devant ses conquêtes,
Tant que nous régnerions flotteraient sur nos têtes,
Et nos sceptres, en proie à ses moindres dédains,
Dès qu'il aura parlé, tomberaient de nos mains.

Cléophile arată ce slabă e în fond această putere care îngrozește în aparență:

Votre empire n'est plein que d'ennemis couverts
Ils pleurent en secret leurs rois sans diadèmes;
Vos fers trop étendus se relâchent d'eux-mêmes¹,

Și ce mândrie, care nu-și mai aflase până atunci expresia în literatura contemporană francesă, respiră acest strigăt al lui Porus:

Nous n'allons point de fleurs parfumer son chemin,
Il nous trouvera partout les armes à la main,
Il voit à chaque pas arrêter ses conquêtes:
Un seul rocher ici lui coûte plus de têtes,
Plus de soucis, plus d'attentes et presque plus de temps
Que n'en coûte à son bras l'empire des Persans.

Ce mulțămire, spune Cléophile, poate să aibă Alexandru, chiar dacă ar ajunge, în săvârșirea isprăvilor sale, până la marginile Oceanului:

Quand l'Océan troublé vous mena sur son onde
Achever quelque jour la conquête du monde,
Quand vous verrez les rois tomber à vos genoux
Et la terre en tremblant se taire devant vous.

Și, infrânt, mort, Porus, apărându-și țara, rămâne marea icoană de amintire și îndemn:

... Porus dans le tombeau
Rassemble ses soldats autour de son drapeau:
Son ombre seule encor semble arrêter leur fuite.

Andromaque, din 1667, a stabilit de fapt reputația noului poet tragic. Elementul sentimental din ea, atât de imbielsugat, cu lacrimile ce varsă Oreste pentru văduva lui Hector, ajunsă roaba Grecilor, venind s'o caute în Epirul captivității sale pentru

¹ II, 2.

a o îndemna la o nouă căsătorie și la fugă, cu setea pe care o simte de aceeași iubire Pir, fiul lui Ahile, rege al acestei țeri, cu pasiunea Hermionei, fiica Elenei, pentru Pir, care-i este logodnic, acest element sentimental a hotărât succesul. Din el vine intriga, la capătul căreia, după îndemnul Hermionei, într-o clipă de furie pe care o va regreta amar, ispășind-o prin moarte, Oreste face să fie ucis Pir, în clipa chiar când ducea la altar pe Andromaca.

Altfel piesa e plină de slăbiciuni. Cele două iubiri merg alături fără a se amesteca într-o singură și mare acțiune. Prea răpede se urmează stările de spirit ale Hermionei. Dacă elementul epic apare și aici de câte ori Andromaca se gândește la Hector, la peirea Troii¹, în schimb ea nu ține la copilul ei Astyanax, cu jertfirea căruia o amenință Pir de câte ori îl refuză, decât în memoria soțului pierdut, și în clipele celei mai mari primejdii pentru acest copil, ea arată o răceală răspingătoare². Din limbajul *ruellelor* atâtea expresii s'au rătăcit în stilul tragediei. Astfel când Andromaca se plânge în aceste cuvinte:

Je meurs si je vous perds, mais je meurs si j'attends³,
când Oreste „își aduce inima pentru a fi sfâșiată“.

Et je lui porte enfin mon cœur à dévorer⁴.

Se întâlnește și câte o reminiscență din Corneille, ca aceasta din *Cinna*:

A le sauver enfin c'est moi qui vous convie⁵.

În *Britannicus* subiectul e luat tot din izvorul clasic. Intriga nu există aproape: e vorba de silnica îmbulzire de dragoste a lui Neron față de o neistorică Iunie, pe care o iubește — și e

¹ III, 8.

² Cf. Céphise. — Hé bien, allons donc voir expirer votre fils:
On m'attend plus que vous... Vous frémissez, madame ?

(*ibid*)

³ III, 7.

⁴ V, 5.

⁵ III, 7. — Greșeli de gust și în *Alexandre-le-Grand* (I, 3):

Ne craignez rien; ce cœur, qui veut bien m'obéir,
N'est pas entre des mains qui le pussent trahir.

iubit de dânsa — fratele său, Britannicus, care va plăti cu viața această preferință. Pentru a pregăti crima lucrează înțețitorul de Curte, lingușitorul Narcis, pentru a o împiedeca integrul Burrhus și chiar Agripina, mama lui Neron, care face aici o destul de bună figură:

Versul e însă puternic și impresionant, ori de vorbește Neron, afirmându-și dreptul și la nelegiuire:

Néron impunément ne sera pas jaloux¹,

ori de lingușește Narcis, strecurându-i în ureche că totul îi e permis Cesarului.

Commandez qu'on vous aime, et vous serez aimé.

ori de se aduc muștrări nesățiosului:

Rome met-elle au nombre de vos droits
Tout ce qu'a de cruel l'injustice et la force,
Les emprisonnements, le rapt et le divorce² ?

Subiecte antice, din epoca imperială, sunt și cele din *Bérénice* și din *Mithridate*.

În cea d'întăiu se înfățișează retrimeterea acasă, de către Titus ajuns Împărat, a fiicei de rege evreu Bérénicea, care, spune istoria, fusese o bucată de vreme țiitoarea lui. E vorba, în realitatea lucrurilor, de o femeie care nu e de loc tânără, ci ajunge vrâsta de cinzeci de ani, și incidentul n'are niciun rol în istoria romană.

Racine n'a știut să adauge la această urzeală săracă decât personagiul șters al unui Antioh de Comagenea, vechiu curtesan al Bérénicea, de care împărătescul ei iubit ar dori s'o vadă în-tovărășită.

E o jălănie fadă de la un capăt până la altul al piesei. Titus, al cărui „port măreț“, a cărui „blândă prestanță“ se înseamnă

¹ Mamei sale el îi spune (IV, 2):

Vous avez vu cent fois nos soldats en courroux
Porter en murmurant leurs aigles devant vous

Cf. și traducerea lui *oderunt dum metuant*.

Heureux ou malheureux, il suffit qu'on me craigne.

² III, 8 — Au rămas, din actul II, scena 3, aceste două versuri:

J'ose dire pourtant que je n'ai mérité

Ni cet excès d'honneur, ni cette indignité.

la început¹, își atrage mustrarea că, de și Împărat, plânge :

Vous êtes empereur, seigneur, et vous pleurez²,

și-l auzim căinându-se astfel :

Ah, Rome! Ah Bérénice! Ah, prince malheureux!

Pourquoi suis-je empereur? Pourquoi suis-je amoureux?

Antioh, din partea lui, într'un vers frumos, se presintă cătând cu lacrimi urmele pașilor iubifei :

Je cherchais en pleurant les traces de vos pas³.

Iar la urmă, când despărțirea s'a făcut, Berenicea se resemnează cu ideea că și ea și Titus și Antioh prin suferința lor dau un exemplu lumii :

Adieu, servons tous trois d'exemple à l'univers,

pentru ca, — ultim cuvânt al tragediei fără tragic — să i se răspundă: *hélas*.

În *Mithridate* subiectul e acela al tatălui bătrân, marele rege asiatic, care se vede, după vestea morții lui, părăsit de soție, Monima, a cărei inimă e stăpânită, în rivalitatea pentru putere dintre cei doi moștenitori, Xifares și Farnace, de cel d'întăiu. Aflând această strașnică veste, el se îndreaptă, hotărât, spre moarte, care singură-l poate mântui de un cumplit chin.

Măreția epică nu lipsește, când e vorba, la început, despre soarta ce vor fi având rămășițele, părăsite, ale celui care e crezut mort în luptă :

Qui sait si, dans le temps que votre âme empressée

Forme d'un doux hymen l'agréable pensée,

Ce oi que l'Orient, tout plein de ses exploits,

Peut nommer justement le dernier de ses rois,

Dans ses propres États, privé de sépulture,

Ou couché sans honneur dans une tombe obscure,

N'accuse point le ciel, qui le laisse outrager,

Et des indignes fils qui n'osent le venger⁴?

Cătă energie e în povestirea lui Mitridate revenit acasă, în expunerea marilor planuri pe care le-a format contra Romei!

¹ Ce port majestueux, cette douce présence (I, 5).

² IV, 5.

³ I, 4.

⁴ I, 3.

Și la urmă toată tragedia insultei care l-a atins se cuprinde în versurile din care răsare această amintire a altui fel de trecut:

Jusqu'ici la fortune et la victoire mêmes.

Cachaient mes cheveux blancs sous trente diadèmes.

Înlocuiți pe Mitridate cu Sultanul Murad al IV-lea, cuceritorul Bagdadului, pe Monime blândă prin mai pătimașa Roxană, favorită a acestuia, pe fiul fericit în iubire care e Xifares prin fratele care se împărtășește de același noroc, Baiezid (Bajazet); adăugați o Atalidă care iubește pe acest prinț, osândit la moarte, din depărtare, de fratele său, și e iubită de dânsul, și așezați în planul întâiu pe Marele-Vizir, devenit din Mohammed un Ácomat, adecă Ahmed, și care, neglijat, amenințat, ar vrea, ca și Roxana, să puie un nou Sultan, și veți avea tragedia din 1672, *Bajazet*.

I s'a obiectat lui Racine¹ că Turcii lui sunt prea delicați pentru niște locuitori păgâni ai malurilor Bosforului, prea bine crescuți și ceremonioși. Cine știe câtă politeță arabă și câtă poezie persană erau amestecate în viața socială ca și în vorbirea Turcilor otomani nu va aduce această obiecție. Din potrivă, el își va aminti de relațiile, mărturisite în Prefață, ale lui Racine cu diplomații francesi pe lângă Poartă, Nantouillet și Césy, în vederea chiar a acestei opere, cu subiectul luat, de altfel, dintr'o nuvelă contemporană, și va constata că moravurile sunt bine redată și așezămintele turcești suficient cunoscute.

Și aici, de câte ori e vorba de gloria trecută, stilul crește ca putere, ca în această caracterizare a lui Soliman-cel-Măreț.

Vous savez qu' entre nos aieux,
Dont l'univers a craint le bras victorieux,
Nul n'éleva si haut la grandeur ottomane.
Soliman jouissait d'une pleine puissance
L'Égypte ramenée à son obéissance,
Rhodes, des Ottomans ce redcutable écueil,
De tous ses défenseurs devenu le cercueil,
Du Danube asservi les rives désolées,
De l'empire persan les bornes reculées,
Dans leurs climats brûlants² Africains domptés
Faisaient taire les lois devant ses volontés².

¹ V. și *Mercur galant* citat și mai sus.

² II, 1.

Decăderea literaturii de la 1660 și influența covârșitoare a curentelor religioase.

Molière era mort, și Racine isprăvisese subiectele sale istorice și romantice în care-și dădea voie propriului geniu fără a se inspira, pe lângă izvoare narrative, din vre-o operă teatrală a antichității. De la 1674 înainte, lipsit de sfatul și îndemnul prietenului său mai vechiu și având numai pe acelea ale lui Boileau, străbătut de clasicismul antic, el caută drumuri noi.

De acum înainte iubirea nu va mai fi pentru el ce este și pentru o Madame de Sévigné și pentru întreaga societate contemporană, care dădea sentimentalismului ușor locul cuvenit puternicului sentiment care zguduie și transformă. Ea va înceta să fie o distracție, un *passé-temps*, o datorie socială aproape, devenind ceva curat și puternic, pentru întâia oară o pasiune, în marele, veșnicul și adevăratul înțeles al cuvântului.

Aceasta o va cunoaște el din studiul antichității, pe care o cunoștea și în forma, la îndemâna oricui, a literaturii romane și în aceia, până la care puțini pătrundeau atunci, de și era vremea lui Dacier și a doamnei Dacier, a literaturii elenice. Și nimic nu poate fi mai firesc în vremea care a văzut ridicându-se, și prin condeiul polemic al bunului Perrault, autor de basme pentru copii ca și pentru lumea saturată acum de convenții și rafinări, „cearta dintre cei vechi și cei noi“ (*La querelle des anciens et des modernes*).

Din Euripide ia Racine, la 1674, subiectul „Ifigeniei în Aulida“. Și la el e vorba de neputința Grecilor de a lua Troia, de furtuna care li amenință cu înec corăbiile, de întrebarea zeilor prin Calchas, care arată că ei cer sânge de-al Atrizilor și apoi de

chemarea pentru jertfă a Ifigeniei, fata lui Agamemnon, și de chinurile prin care trec ea și părinții ei atâta vreme cât nu se descopere un mijloc de a o scăpa. Dar aici Ahile e iubitul Ifigeniei, și, în mândria lui, el face tot ce e cu putință, chiar în contra voinței armatei grecești, pentru a împiedeca sacrificiul. Și se adaugă o Eriphilă, de origine necunoscută, care și ea voiește pe Ahile, care țese intrigi pentru ca să aducă moartea rivalei mai fericite și care, în sfârșit, dându-și samă că e în zădar, se răpède la altar pentru a se înjunghia, dând zeilor, ea care se vedește a fi fata Elenei inșeși, sângele regal care li trebuie.

Meritul cel mare al poetului frances e că, după Shakèspere din «Coriolan» și «Iulu Cesar», el a pătruns în spiritul însuși al antichității, redând-o albă, curată, ca în propria ei revelație prin epicii și tragicii Eladei.

Iată în ce fel, la început chiar, se înfățișează dimineața serină, în care șeful regilor greci se trezește pentru a-și începe chinurile inimii de conducător național și de părinte:

. ...Quel important besoin

Vous a fait devancer l'aurore de si loin ?

A peine un faible jour vous eclaire et me guide,

Vos yeux seuls et les miens sont ouverts dans l'Aulide.

Avez-vous dans les airs entendu quelque bruit ?

Les vents vous auraient-ils exaucé cette nuit ?

Mais tout dort, et l'armée, et les vents, et Neptune.

Și această vedenie a Mării înălbînd supt bătaia vâslelor, a Troii „părăsită fiacarilor“, a corăbiilor care nu pot înainta.

Voyez tout l'Hellespont blanchissant sous nos rames

Et la perfide Troie abandonnée aux flammes,

Voyez de vos vaisseaux les poupes couronnées,

Dans cette même Aulide avec vous retournées...

Când apare Clitemnestra, soția regelui, și fiica ei, Agamemnon se tulbură, aruncă scurte răspunsuri îndoielnice. Taina i se găcește. Ahile e chemat în ajutor, de și Ifigenia se oferă și se va tot oferi tatălui, rugând pe mamă numai să nu amintească aceluia păcatul lui:

Surtout, si vous m'aimez, par cet amour de mère,

Ne reprochez jamais mon trépas, à mon père¹.

¹ V, 3.

Clitemnestra se gândește însă, cu o nesfârșită durere, la grozăvia întorsului singură pe drumurile sămănate cu flori în cinstea Ifigeniei mirese, — căci chemarea ei se făcuse supt pretextul nunții cu Ahile :

Je m'en retournerai seule et désespérée,
Je verrai les chemins encor tout parfumés
Des fleurs dont sous ses pas on les avait semés¹.

Ea strigă către soare, într'un admirabil avânt al desnădejdiei sale.

Și e ascultată. Eriphyla s'a jertfit. Ea s'a presintat lui Calchas, feroce prin zeul ce mișcă, poruncește și strigă în el:

L'œil farouche, l'air sombre et le poil hérissé,
Terrible et plein du dieu qui l'agitait sans doute².

Sângele fecioarei regale, care răscumpără fără voie pe al Ifigeniei, a curs, și acum, odată cu focul ce se aprinde de la sine pe rug, Marea se liniștește, prevestind biruința:

La rive au lo'n gémit blanchissante d'écume,
La flamme du bûcher d'elle-même s'allume.

În *Phèdre*, care a urmat îndată, Teseu e în locul lui Mitridate și fiul său Ipolit, sălbatecul vânător și conducător de cai, în acela al lui Xiphares. Patima vine numai de la femeie, tânărul fiu de rege fiind îngrozit de violența ei criminală. Cât trăiește Teseu, el stă în calea voinței de care e mânăată Fedra. Când vine falșa știre despre moartea bătrânului, Oenona, reaua sfătuitoare a reginei, îi semnaleză că a dispărut opreliștea morală de până atunci:

Votre flamme devient une flamme ordinaire³.

De și Ipolit continuă a iubi pe sfoasa Aricie, Fedra rătăcește flămândă în jurul lui

Présente, je vous fuis; absente, je vous trouve⁴,

strigă ea. Printr'o sfortare supremă, ea ajunge a se mărturisi. A iubit pe Teseu, îl iubeste încă și-l află viu în el, în fiul așa de

¹ IV, 4.

² I, 5.

³ I, 5.

⁴ II, 2.

asămănător cu dânsul. Dar el se dă înlături cu aceeași sacră oroare:

Je ne puis sans horreur me regarder moi-même¹.

În zădar grozava femeie încearcă a-i lămuri ce e iubirea, în zădar îngrămădește toate explicațiile și conjurațiile ei. El își are aiurea toate gândurile.

Iată însă că Teseu se întoarce, viu, fără bănuială. Mai curând sau mai târziu el va afla ce a fost. Oenona crede că e mai bine să fie prevenit, — prevenit și înșelat. I se va spune că Ipolit a fost provocatorul și că Fedra l-a răspins.

Și tatăl, cuprins de o sălbatecă indignare, se ridică împotriva fiului pe care-l crede vinovat. Fedra, înspăimântată de ce a făcut, l-ar lumina asupra adevărului, dacă vădirea legăturilor lui Ipolit cu Aricie nu i-ar încheșta buzele. Ea lasă ca fatalitatea să se îndeplinească. Și, cum Teseu a chemat pentru răsbunarea sa pe zeul Mării, în curând va veni solul care va spune — în cea mai mare povestire, poate, din tot teatrul frances — cum a perit tânărul voinic târât de caii săi pe cari i-a speriat apariția monstrului ieșit din valuri. Prea târziu Teseu, lămurit de Fedra după înecarea Oenonei pocăite, va fi revocat blăstămul său ucigaș.

În prefață poetul arată că a ținut samă de scrupulele ace'ora cari hotărau atunci și asupra soartei tragediilor: „mulțime de persoane celebre prin evlavie și prin învățătura lor“². Pentru aceia, ca să-i mulțamească, a evitat păcatul Fedrei și a făcut totuși ca el să fie pedepsit.

Aceia la cari se gândește Racine îi erau și tovarăși de cugutare în ce privește religia. Jansenismul, cu care era deprins încă din anii de tineretă și învățatură și la care se raliaseră atâtea suflete curate, câștiga prin severitatea moravurilor sale, prin desprețul față de devoțiunea aparentă, prin neclintita credință în puterea grației — ceia ce făcea pe aderenții lui să fie puși în rândul calviniștilor ascunși —, prin legătura, pe care o afirma, cu cei mai respectabili din vechii părinți ai Bisericii, începând cu Sfântul Augustin. Adversarii Iesuiților erau însă foarte aspri față de literatură, a cării independență, ale cări scopuri deo-

¹ II, 6.

² Quantité de personnes célèbres par leur piété et par leur doctrine

sebite nu le admiteau, pretinzând să-i impuie reguli pornite de la aceste concepții. Supus, marele tragic își dădu osteneala să le urmeze.

De altfel — pentru a reveni la *Phèdre* însăși — nu era nevoie de lămuririle Prefetei, nici de teoria cuprinsă în ele. De fapt soția lui Teseu nu e vinovată ea însăși, în umanitatea și personalitatea ei, căci o putere supraumană o mână pe dânsa la iubire, ca și pe Calchas la neînduplecarea profețiilor și cererilor sale. Aici încă odată Racine prinde înțelesul cel mai adânc al gândirii elenice.

Astfel de la început Fedra strigă că patima ei nu e din cele obișnuite, că zeii cer printr'însa dragoste:

C'est Vénus tout entière à sa proie attachée.

Venera, *l'implacable Vénus*¹, și ceilalți stăpâni ai Olimpului, cari urmăresc, nu numai prin ea, ci prin tot neamul, prin tot «sângele» ei, scopuri neînțelese oamenilor pământeni:

... Ces dieux qui dans mon flanc
Ont allumé le feu fatal à mon sang².

Un zeu răzbunător, inevitabil, e aici pe urma tuturor, îndemnând la moarte:

Un dieu vengeur te suit, tu ne peux l'éviter³.

Ipolit însuși simte ce puteri împing la catastrofă, când vorbește în acești termini de maștiha lui:

Phèdre est d'un sang, seigneur, vous le savez trop bien,
De toutes ces horreurs plus rempli que le mien⁴.

Și acest impuls vine, parcă, din tot cuprinsul lumii:

Le ciel, tout l'univers est plein de mes aieux.

E voia marelui strămoș, a sfântului soare, de la care vin străbunii semi-divini ai eroinei dureroase:

¹ III, 2.

² II, 5.

³ IV, 3.

⁴ IV, 2.

Ce sacré soleil dont je suis descendue¹.

Dacă Janseniștii, cari s'ar fi lipsit, în rigorismul lor, bucuroși de orice teatru², impuneau poeziei dramatice aceste rezerve, Iesuiții, cari biruie, făcând să se radă din temelie casa maicelor ocrotitoare ale «înțelepților», Port Royal, fără a putea face să înceteze însă o mișcare capabilă de nouă convertiri și de lupte nouă, ei, cari captaseră prin Madame de Maintenon, regina morganatică, mintea unui Suveran mult greșit, care avea nevoie de o îndelungată și fundamentală purificare în vederea altei lumi, căutau să-și supuiască un mijloc de influență așa de puternic ca al poeziei, care, în concepția lor, odată ce putea fi întrebuințată, nu trebuia distrusă.

Pentru creșterea în spiritul iesuit a fetelor din aristocrație, stăpâna regelui îmbătrânit — ea însăși (văduva lui Scarron totuși), autoare de scrieri morale, — înființase școala de la St Cyr. Umbră tot mai mult de jansenismul intolerant pentru plăceri mai mult decât desgustat de cabala pe care unii nobili, ca ducele de Nevers, i-o pregătiseră cu *Phèdre* de concurență a nulului Pradon, Racine nu scria de mult. După cererea expresă a doamnei de Maintenon, care voia ca ocrotitele ei să cunoască literatura și arta, dar nu cu „cuvinte afemeiate“, care pot să otrăvească «spiritele tinere»³, el compune deci, cu o temă din Scriptură și respectând după puțină datele biblice, *Esther*, la 1689. O scrie ca motiv pentru cântece, și astfel după douăzeci de ani el relua

¹ IV, 6. — Versurile frumoase, cu caracter modern, nu lipsesc, de alminterea. Cităm câteva :

Est-ce un malheur si grand que de cesser de vivre ?
(III, 3.)

Sau: —

Tous les jours se levaient clairs et sereins pour eux
(IV, 5)

În sfârșit:

Quelle plaintive voix crie au fond de mon coeur ?
(V, 4)

² V. scrisoarea lui Racine către autorul opusculului «Les hérésies imaginaires» (Nicole Insusi).

³ Des paroles extrêmement molles et efféminées, capables de faire des impressions dangereuses sur les jeunes esprits.

pentru Suveranul pocăit rolul pe care pentru Suveranul care petrecea îl avuse Mohère¹.

O *desvoltare* tragică nu există nici aici, de și *momentele* tragice nu lipsesc, precum sunt acela când Esther, regina lui Assuerus, se vedește Evreică înaintea soțului, la care, împotriva protocolului asiatic, a îndrăznit să între neanunțată, și când Aman, Vizirul care ordonase peirea tuturor Evreilor, se prinde cu cuvântul și e adus a primbla prin cetate, pe calul regal, pe desprețuitul Mardoheu, unchiul Esterei. Prilejul versurilor mari lipsește odată ce stilul însuși al izvorului sacru trebuie imitat².

Această încercare a plăcut. Și astfel, din același fond religios, dar nu pentru o serbare de școală, pentru un „divertissement d'enfants”, Racine dădea peste doi ani *Athalie*.

O tragedie perfectă. În această privință nu e nicio îndoială. Acțiunea se desvoltă în chipul cel mai firesc, de la bănuielele fiicei lui Ahab și a Iezabelei, stăpânitoare prin măcelul Casei domnitoare în Iuda, că în templul contra căruia înaltă capiștea lui Baal se pregătește o răsbunătoare lovitură contra ei, până în clipa când preotul Ioad și soția lui, credincioși și viteji păstrători, așează pe tronul lui Solomon odrasla cu greu scăpată din marele masacu, copilul Joas, crescut pe ascuns lângă altarele adevăratului Dumnezeu, și prin sabia Leviților face ca Atalia să ispășească dincolo de zidurile sacralui cuprins. Dar încordarea, care aceia formează tragicul, nu e îndestulătoare pentru a robi spiritele, de și formule zguduitoare se întâlnesc adesea, — când marele preot arată de ce nu se poate ridica împotriva usurpației și profanării:

Hé! que suis-je au milieu de ce peuple abattu?

Benjamin est sans force et Judas sans vertu³

când se amintește uciderea Iezabelei:

¹ La Westminster în aceeași epocă se reprezentau piese latinești (Swift, *Letters*, ed. din secolul al XVIII-lea, pp. 203, 217).

² Ca versuri răsunătoare, acestea:

Et de Jérusalem l'herbe cache les murs.

(I, 1)

Apoi.

Au seul son de sa voix la Mer fut, le ciel tremble,

Il voit comme un néant tout l'univers ensemble.

Sau această traducere de psalm:

Je n'ai fait que passer, il n'était déjà plus.

³ I, 1.

Des lambeaux pleins de sang et des membres affreux
Que des chiens dévorants se disputaient entre eux.

Și o notă de duioșie se cuprinde în sfaturile date lui Joas pe când va fi rege:

Vous souvenant, mon fils, que, caché sous ce lin,
Comme eux vous futes pauvre et comme eux orphelin¹.

I se mai spune însă și aceia că în ceruri este o judecată și pentru regi:

Apprenez, roi des Juifs, et n'oubliez jamais
Que les rois dans le ciel ont un juge sévère,
L'innocence un vengeur et l'orphelin un père.

Și aceste versuri capătă un mai larg înțeles când le apropiem de acelea din *Esther*, în care, înaintea lui Ludovic al XIV-lea, se vorbea de jignirile ce așteaptă pe cine se încrede în regi:

Quiconque ne sait pas dévorer un affront,
Ni de fausses couleurs se déguiser le front,
Loin de l'aspect des rois qu'il s'écarte, qu'il fuie²!

Și, amintindu-i-se și aiurea datorită pe care prea adesea le uitase, regele e înștiințat și contra urmărilor pe care le produce calomnia îmbrățișată la Curte:

Rois, chassez la calomnie!
Ses criminels attentats
Des plus paisibles États
Troublent l'heureuse harmonie!

Era aici un resentiment contra viciilor unei strălucite, dar fatale domnii și, unit cu fireasca reacțiune contra usurpărilor iesuite, care nu îngăduiau nici blândul misticism al lui Fénelon, arhiepiscopul de Cambrai, și făceau să fie osândite la Roma unele propoziții «moliniste», în genul profetesei Guyon, «seția lui Dumnezeu», ale acestuia, avea să se producă spiritul luptător care în cele d'întăiu decenii ale veacului al XVIII-lea va însufleși toată literatura.

¹ IV, 3.

² III, 1.

XI.

Literatura englesă a veacului al XVII-lea ca factor renovator.

Shakespeare nu lăsase după el o școală¹. Creatorii de școli sunt cei pe cari contemporanii îi recunosc și cari sunt la nivelul urmașilor cari voiesc să-i continue. Poetul incomensurabil însă avuse a face prea puțin cu veacul său supt alt raport decât al unui creator de distracții.

„Romantismul“ său n'a fost continuat decât, în forme inferioare, de tovarășii în alcătuirea de tragicomedii după gustul curent cari au fost Beaumont (1586-1616) și Fletcher (1576—1625), cari-și asociază pentru unele lucrări și pe Massinger. Cel mai bun cunoscător actual al literaturii engleze, Gosse, califică opera lor ca fiind de o calitate inferioară, personagiile amestecate într'însa apărând doar ca niște «vagi personificații de instinct»². Cei cari veniră și mai târziu, până la actele de opreliște contra teatrului, din 1641-1648, Dekker, Marston, Chapman, Webster, Tourneur, Ford, Shirley, nu erau în măsură să ridice un gen care se compromitea de o potrivă prin absurditatea fondului ca și, adese ori, și prin necuviința fondului.

O altă literatură se ridica însă acum, mergând, din aceleași motive, pe aceleași drumuri ca și literatura francesă contemporană. Beu Jonson (1573-1637), ceva mai tânăr numai decât Shakespeare, e socotit ca introducătorul în literatura englesă a comediei de moravuri prin piesa lui *Everyman in his humour* („Fie-

¹ Regele Carol I-iu avea operele lui supt căpătâiu, Philarette Chasles, *Révolution d'Angleterre, Charles I-er*, Paris, f. d., p. 54. El cetia cu atenție și piese de-ale lui Massinger, cu privire la care v. mai departe; p. 119.

² Ed. francesă, p. 122.

care om după placul lui“). Pe lângă „satire comice“, ca aceasta, el a dat însă și drame, în care înfățișa, de pildă, pe Catilina.

Nici în cele mai bune lucrări ale lui, ca *Alhimistul*, din 1610, Ben Jonson nu e capabil de un avânt al stilului. El însă, care binevoise a găsi pentru Shakespeare acele câteva cuvinte de laudă care se citează adesea, avea mândrie imitatorului lui Plaut, a cunoscătorului de literatură antică, a eruditului.

De aceeași mândrie erau prinși contemporani sau poeți didactici, ca un Samuel Daniel, un Davys și Drayton și acel Giles Fletcher, a cărui scriere, din 1610, *Christ's victory and triumph* e socotită că a putut exercita o influență asupra lui Milton însuși.

Cel d'întăiu dintre liricii «învățați», John Donne (născut în 1573), are calitățile de dură culoare, de aspră realitate ale lui Rénier, și acei cari l-au comparat cu Gongora se poate să aibă mai multă dreptate decât aceia cari l-au pus alături cu un Marino. Un Malherbe engles era să vie mai târziu numai, în persoana lui Waller.

Corespunzători lui Balzac și lui Voiture, dar cu o notă de mai adâncă seriositate melancolică în fond, sunt creatorii, contemporani, ai prosei moderne englese, ca William Drummond, care a scris «Peștera chiparosului» (*A cypress grove*), considerații despre moarte. Ceia ce la Francesi este la Bruyère, cu admirabilele lui observări de moravuri contemporane, pentru a servi la caracterisări morale, represintă dincolo de strâmtoare un Overbury, un Hall, un Donne chiar, prin scrierea sa în prosă *Biathanatos*. Clarendon, în memoriile sale, nu ajunge pe un Retz, și filosofii englesi ai timpului n'au pentru stilul lor în limba poporului lor meritele unui Descartes sau unui Pascal. Francisc Bacon, mare figură de intelectual, a dat limbii englese numai o parte din produsele spiritului său, scurtele *Essays*, fără mare originalitate, și considerațiile asupra foloaselor învățaturii (*Advancement of learning*), restul operelor sale fiind în limba latină. Mai mic încă e, în această privință, rolul lui Hobbes.

Pe la 1630 însă, pe urma îngustimii de vederi a fiului Mariei Stuart, egoistul, stângaciul și antipaticul Iacob I-ii, — „cel mai cuminte dintre idioții Europei“, spunea despre dânsul marele ministru frances Sully¹—, pe urma intențiilor religioase suspecte

¹ Philarette Charles, I, e, p. III.

ale lui Carol I-i, care, după ce nu izbutise pețind o infantă spaniolă, luase pe Henrietta-Maria, fiica lui Henric al IV-lea, o mare mișcare în suflete se pornește, și ea va duce la o pătimășă luptă parlamentară, la emigrări și răscoale, la războiul civil, la detronarea și uciderea pe eșafod a regelui, la întemeierea Republicei, de scurtă durată, a lui Cromwell.

Aceasta trebuia să deie însă o nouă literatură, și numele glorios al lui Milton răsare cel d'întăiu, — mai interesant pentru noi prin partea polemică, mai mult uitată, decât prin atât de mult admirata parte estetică a vastei sale opere.

În ultimele decenii prefacerea în graiul tuturor a Cuvântului lui Dumnezeu își produsese efectele firești. Între clasa de sus, stăpânită de vechi mode, spaniole și altele, și între marile mulțimi lipsite de orice cultură se formase, prin jocul forțelor economice, o clasă mijlocie, din care făceau parte, de o potrivă, anume mici proprietari de pământ — așa-numita *yeomanry*, pe care era s'o conducă la luptă contra regelui un Cromwell —, industriași și negustori de orașe și, pe lângă ei toți, cărturari de cari era nevoie pentru a se da expresie tendințelor acestei categorii sociale. Asupra ei se exercita acuma influența, puternică, magică influență a Bibliei, care, prin partea istorică, politică, luptătoare, tragică a Vechiului Testament putea înfrăuri mai mult decât blândeța pastorală a Evangheliilor suflete încă primitive și așa de aspre.

În povestea tulburată a patimilor și strădaniilor bătrânului Israel¹ acești cetitori și ascultători, în biserică și afară de dânsa, ai Scripturii, al cărui efect asupra lor nu-l puteau contrabalanța prin învățăturile ce le tragem noi din istoria națională și din istoria universală, vedeau regi și regine urmăriți, pedepsiți pentru păcatele lor de mâna unui Dumnezeu neiertător și, pe de altă parte, leviți, simpli, săraci, smeriți, fără ierarhie, venituri și pompă, biruind prin aceiași putere divină pe solemnii și mândrii preoți ai lui Baal, atât de puternici pe lângă stăpânitorii rătă-

¹ Influența *de stil* a Bibliei asupra formării limbii literare engleze a fost enormă. Cf. pentru o influență analoagă, mult mai slabă, asupra limbii literare franceze în evul mediu, Trénel, *L'ancien Testament et la langue française du moyen-âge*, Paris 1904.

ciți din Căile Domnului. Și, cum în vremea lor ei vedeau desfrâul, risipa, cochetăria bătrână, trufia unei Elisabete — al cărei nume chiar părea că amintește pe Iezabel biblica, soția «nelegiuitului» Ahab —, uscăciunea de suflet a lui Iacob Stuart, slăbiciunea față de catolicism — o nouă «lege a lui Baal» — a lui Carol I-iu, acești ucenici exclusivi ai Bibliei erau dispuși să facă identificări cu figurile contemporane, din care în chip natural rezulta dorința, așteptarea sigură a răsplătirilor cerești. Astfel se formă în suflete, fără ca oficialitatea să bage de samă, o pornire, căreia nimic nu era să i se mai poată împotrivi, contra ierarhiei politice și religioase — atât de strâns legate și atârănătoare una de alta prin însăși alcătuirea Bisericii de Stat a anglicanismului — contra regilor «tirani», contra preoților celor mari, contra episcopilor idolatri, de cari râde satira anonimă a lui Martin Mar-prelate ¹.

Milton nu făcea parte dintre acești oameni cu pasiunile elementare, îndărătnice și neobosite. Se născuse la 1608 într-o casă de oameni bogați și culți. O bibliotecă îmbielșugată și feburită stătuse la îndemâna copilului, care, în râvna de a ceti cât mai mult și mai răpede, își prăpădi ochii, ajungând către bătrânețe cu totul lipsit de vedere. Dorința cea mare a tinereței lui fusese a călători prin strălucitoarele locuri străine, cu atâta frumuseță în lucruri și în oameni.

Începuse a scrie, în vremea când și el făcea parte din cercul «cavalerilor» eleganți și puținel cam stricați cari încunjurau pe tânărul Carol I-iu. Atunci compuse lucrări poetice care n'au nimic a face cu tradiția națională engleză, fiind stăpânite, în cuprins ca și în nume, de spiritul, vechiu sau nou, elenic sau italian, al literaturilor mediteraneene: *Allegro*, *Pensieroso*, *Comus*, *Ariades*, *Lycidas*. I se înfățișează apoi prilejul de a cerceta, cu

¹ Îi răspunde Thomas Nash. Contra teatrului pierzător de suflete scrie Prynne *Histriomastix* a lui Leighton, care-și va pierde urechile pentru aceasta, aruncă în luptă pamfletele «Oglinda războiului sfânt», «Argumentul Sionului contra prelaților», și în clipa mutilării el se rostește astfel, biblic. „Eu sunt făna cea măcinată și curățită supt pietrele morii. M'au făcut să sufăr mai mult decât moartea, dar am cules vinul aleșilor în spiniu cei plini de sânge și smochinele parfumate în pusturile grozave“ (Philarète Chasles p. e., p. 123 și urm.).

bune recomandații oficiale, Italia. Și astfel el apărură la Genova, Livorno, Pisa, Florența, unde avu legături cu nobili din vechile familii Gaddi, Dati ș. a., la Siena, Roma, unde cercetă bibliotecile, la Neapole, unde se împrieteni cu marchisul Villa, unul dintre ocrotitorii lui Torquato Tasso. Voiă să treacă în Sicilia, apoi în Grecia, când o știre care-i zguduă întreaga conștiință îl rechemă acasă: Anglia era în plină revoluție; presbiterianismul — religia, de origini calvine, care nu admitea vanitatea episcopatului —, puritanismul — care era contra oricărei forme —, toate varietățile «eresiei populare se ridicaseră pentru a da luptă regalității, bănuită de tendințe absolutiste și de simpatii pentru catolicismul execrat.

Milton luă însuși o parte foarte activă în lupta care se deschidea. Fu intimul lui Cromwell, care întrebuiță marea lui cunoștință de limbi străine și meșteșugul lui de stil în corespondența cu străinătatea.

În același timp redactă, în războiul de pamflete care începu 'n jurul Parlamentului, în care se sfășiau partidele și se ciocniau tendințele, vestite pamflete. Prin el se desvoltă astfel un gen de literatură politică ale cărui începuturi se pot urmări până în acele timpuri de la începutul veacului al XVII-lea, când regele Iacob însuși întrebuiță această formă pentru a răspândi ideile sale — și contra tabacului¹. Cele două «Apărări pentru poporul Angliei», broșura pentru libertatea presei, aceia — în legătură cu anume împrejurări din viața scriitorului însuși — în care apăra cauza divorțului îi dădură un loc de căpetenie în acest domeniu literar-politic, în care Franța bieteii «Fronde» a intriganților și intrigantelor de la Curte și a ambițioșilor înțorși din lagăre nu putea să înfățișeze nimic de o adevărată importanță.

Când, după zdrobirea Revoluției, după închiderea regimului republican, după întoarcerea Stuartilor, în persoana lui Carol al II-lea, apărătorul oficialității puritane nu mai era decât un vinovat de înaltă trădare căruia i se cruțase procesul capital, el își întrebuiță tristește ceasuri de înfrângere grațiată, de bătrânețe și de boală, redactând «Paradisul Pierdut», căruia erau să-i urmeze alte două poeme, «Paradisul recăștigat» și «Samson

¹ *A counter-blast to tobacco.*

Agonistes». Cea d'intăiu lucrare, care nu trezi de-odată, într'o lume al cărui caracter îl vom aprecia îndată, prea mult interes, fu publicată la 1667¹.

Opera are o înfățișare îndoită, după îndoitul izvor de inspirație de la care pleacă. Pe de o parte sunt reminiscențele, transformatoare, ale cetirilor de altă dată, din vechea literatură clasică și din literaturile romanice, nouă. Gosse observă cu dreptate: «Nu se poate tăgădui că a avut, conștient, scopul de a face pentru țara sa ceia ce Tasso, Ariosto și Camoens, glorii ale rasei latine, în secolul al XVI-lea, făcuseră pentru țara lor²». Iar Philarète Chasles, un bun cunoscător al veacului al XVII-lea engles, observa că în «Paradisul Pierdut» nimic nu e specific engles, căci subiectul e ebraic, construcția — de poem homeric — elenică, iar podobeale italiene. Călătoria în Italia contribuisă și ea la întărirea acestei din urmă note, care e cea dominantă, căci subiectul în sine nu hotărăște asupra caracterului unei opere, iar Homer nu era înțeles altfel decât cum îl înțeleseseră și Italienii aceluși veac al XVI-lea.

Romanice, când nu sunt clasice în această interpretare romanică, apar comparațiile cu care se simte dator Milton, pe care le repetă, le acumulează, peste măsura adevăratei frumuseți, care, cum dovedește strălucitul exemplu al lui Dante, se poate mulțami și cu mai puțin. Așa când compară pe diabolicul șarpe ispititor cu focul șerpuitor care îndeamnă pe drumetș către mlaștinile fără fund. Sau când compară pe cineva zăpăcit cu oamenii ce, puși să păzească împotriva dușmanului, se zguduie în somn, dar fără a se trezi încă:

¹ În ultimii ani ai vieții sale Milton mai redactează o Logică, o istorie a Angliei și una a Moscoviei. Și în „Paradisul pierdut“ el arată cunoștinți de istorie și geografie exotice, vorbind de „Tatari de la Astrahan“, de lupta între Turcii otomani și Sufiul persan, de Aladub Caucasianul, de «recea țară a Estoniei» (*cold Estonian land*; cântul X). El pomenește de Moscova, de Bizanț, de Turchestan, leagăn al Turciziei (cântul XI) Tot așa când se face aluzie la vechile poeme medievale, în care apar și Damascul, Marocul, Trapezuntul, Biserta:

... in Aspremont or Montalban,
Damasco or Marocco or Trebisond,
Or whorn Biserta, sent from Afric shores,
When Carlemain with all his peerage fell
By Fontarabbie. (Cântul I.)

² *O. e.*, p. 173.

Precum când oameni ce-s deprinși la veghe,
Cum sunt datori, găsiți în somn de cei temuți,
Tresar și se agită, până să se deștepte ¹.

Modelul italian apare și în energia de stil cu care se ridică unele figuri, ca aceia a „apostatului“ diabolic „stând sus în mijloc, înălțat ca un zeu, în carul lui strălucitor ca soarele“:

High in the midst, exalted as a god,
The apostate in his sun-bright chariot sat ².

Italiană e și materializarea marilor puteri care se luptă între ele — veșnicia inconmensurabilă a lui Dumnezeu cu nesfârșita istețime răufăcătoare a îngerului fruntaș ajuns a fi Satana; Fiul Omului, înainte de a deveni prin întrupare Isus din Betleem; apare și el cu trăsăturile definite ale unui obișnuit erou de epopee. Un spirit romanic ar fi recunoscut însă neputința ce era de a da ispitei omenești, greșeli Evei și lui Adam, câinței și pedepsei lor o măreție capabilă de a sta alături cu tragica putere a războiului dintre Cer și Iad. Ce pot fi luminile cerești răsfrânte în această trecătoare picătură de biată umanitate și ce poate încăpea din războiul forțelor primordiale și eterne în marginile acestui accident al creațiunii, oricare ar fi importanța ce el însuși ar fi dispus să-și atribuie! Acel spirit latin ar fi evitat dualitatea neîngăduită într'un poem. Și, oricum, el ar fi știut să dea păcatului originar acea grandiositate dure-roasă pe care o nămerise vechiul poet medieval și care lipsește — oricât, în afară de ce se agită în sufletele inșeși, s'ar mișca de groază cerurile — în poemul Englesului, pe care-l stăpânește un fel de necesitate a fericirii familiare. Căci pentru Eva arhanghelul Mihail nu e împlinitorul neîndurat al unei teribile sentințe. Îngerul e «amabil» — *gently has thou told*, — spune cea

¹ As when men went to watch
On duty, sleeping found by whom they dread,
Rouse and bestir themselves ere well awake.

(Cântul I)

² Cântul VI. — Simplitatea biblică apare însă, impunătoare, atunci când privirea râvnitoare a flăcăilor către fete, în viziunea lui Adam, e însemnată în acest singur vers:

The men, though grave, eyed them.
(Și oamenii, severi, tot se uitau la ele.)

(Cântul XI)

d'intăiu femeie. În fața Evei, el «admiră locul, persoana și mai mult»:

Much he the placè admirèd, the person more.

Adam, în loc să se zguduie de ce-a făcut tovarășa lui, o iartă, chiar cu prețul propriei sale greșeli, care va urmâ, căci el nu voiește s'o piardă :

Și să te pierd pe tine, pe mine-ar fi să pierd ¹.

Un element engles e preocuparea morală, de o parte, și, de alta, simțul, așa de puternic la Shakespeare, al fatalităților existenței. Milton nu se încântă de glorie, idolul regalităților și Curților timpului, mai mult decât Boileau, în satira lui contra cuceritorilor, sau decât când, în „Alexandre“ al său, Racine face ca poftele de stăpânire mondială să fie atacate de eroinele sale. Și el sorie :

Să biruiești în luptă și să supui astfel
 Popoare, și spre casă să vii cu spoliile multe,
 Cu oameni morți, să fie crezut că este culmea
 Măririlor umane ² ?

După căderea lui Adam însuși și înaintea izgonirii din Raiu, arhanghelul face să se vadă înaintea întâiului om, mîrat, uimit, îngrozit, toată desvoltarea următoare a seminției sale, de la Cain, dușmanul lui Avel, fratele său, și de la cea d'intăiu ființă omenească primind osânda, nouă, a morții. Fatalitățile existenței apar când se arală în ce feluri poate sfârși viața, de acum înainte cu suferință și cu sfârșit. Înaintea cruntelor vedenii Adam se mișcă de durere și strigă.

Admit că-i drept și mă supun,
 Dar nu e și o altă cale pe lâng' aceste
 Drumuri de chin ca să putem veni
 La moarte și cu praful cel firesc să fim tot una ^{1 2}

¹ To lose thee were to lose myself.

² To overcome in battle and subdue
 Nations, and bring home spoils with infinite
 Man-slaughter, shall be hold the highest pitch
 Of human glory...

(Cântul XI.)

¹ I yeld it just, said Adam, and submit
 But is there yet no other way, besides

I se presintă atunci Bătrâneța. Și ce urâtă o judecă el, cu slăbirea, pierderea înceată a tuturor atributelor frumuseții și puterii! Arhanghelul vorbește:

Aceasta-i bătrâneța; atunci însă 'i trăi
 Mai mult ca tineretea, puterea, frumuseța-ți:
 Vei fi veșted la față și slab, cărunț, și simțu-ți
 Va fi obtus, și gustul plăcerii va peri
 În orice-ți stă 'ndemână, și 'n loc de vechea vlagă
 Voiosă de speranță, în sângele-ți va fi
 O ceată dureroasă de frig și uscăciune
 Ca să-ți apere mintea, și-apoi va consuma
 Chiar seva vieții tale¹.

Și atunci ce morală rămâne decât aceasta, pe care o rostește tot ingerul

Ci tu nu-ți iubi viața și n'o urî; cât ești,
 Trăiește drept; cât ține viața-ți — știe Domnul².

Autorul de pamflete, expunătorul de teorii politice, „apărătorul“ intereselor de partid, subtilul avocat, capabil de sofism și de paradoxe, ocupă însă un larg loc în „Paradisul pierdut“, — de la care luăm toate aceste exemple caracteristice —, necum în celelalte două poeme. Discursuri nesfârșite ocupă o parte mare din operă și, precum Corneille în operele lui de teatru e înainte de toate un mare argumentator, aceiași însușire de meșter în raționamente biruie pe celelalte în lungile *pledoarii* ale lui Milton. „Explicând“ greșeala Evei, „convingând“ pe Adam, „îndrumându-l“ pe acesta pentru viața de durere și peire ce-l așteaptă de-acum înaiute, marele poet nu face decât să urmeze discuțiile, ca între rege și Parlament ori între deosebitele partide și fracțiuni ale Revoluției, din partea inițială în care Dumnezeu și Satan se luptă și cu fulgere care sunt numai ale celei mai pătimășe elocvențe militante.

These painful passages, how we may come
 To death and mix with our connatural dust?

(Cântul XI.)

¹ *Ibid.*

² Nor love thy live, nor hate, but, what thou livest,
 Live well; how long, or short, permit to Heaven.

(*Ibid.*)

Milton a câștigat admirația prin popularitatea subiectului, în care Englesul voia să fie numai un om după Scriptură, ca și prin forma superioară a poemului său și printr'o admirabilă musicalitate, la care se poate aștepta cineva de la poetul liric din tinereță, cât și de la cercetătorul cu stăruință al regulilor muzicii. Dar partea estetică a scrisului său n'a găsit mai mulți imitatori de cum îi găsisese, din alte motive, Shakespeare însuși.

Carol al II-lea adusese, în adevăr, și o altă literatură. Fiul Henriettei de Franța, nepotul de fiică al Florentinei Maria de Medicis, petrecuse, după scoaterea lui din Anglia, atâția ani la Curtea lui Ludovic al XIV-lea în momentul cel mai strălucitor al tinereței lui maiestose, când începuse a-l încunjura o literatură supusă, ale cării note de originalitate luptătoare, provocătoare chiar, nu era în stare să le prindă pretendentul engles. Așa fiind, el caută să facă din moștenirea sa englesă ceva cât se poate mai asemănător cu acea superbă Franță monarhică a amintirilor sale.

În Waller Anglia avu deci un Malherbe, în Thomas Randolph un Racan, în Cowley un Chapelain, în Carew, în Davenant, ucenici ai Francesilor contemporani¹. Propusă la 1661, o Academie se întemeie un an mai târziu, fie și cu o destinație mai mult științifică, matematică, supt firma de *Royal Society*. În „încercarea lui asupra înțelegerii omenеști“, Locke ajută monarhia absolută, opuind vechiului fanaticism necritic o critică al cării ultim rezultat trebuie să fie îndoiala față de orice convingere și credință. Și, peste puțin, în fruntea noii generații literare, în care va străluci un autor de comedii ca William Congreve, ale cărui piese sunt numai «stil», iar «stilul» numai «spirit», meșteșugită scăpărare de cuvinte — stă John Dryden, care, ca un nou Boileau, dădea «legile» sale pentru Parnas la 1668.

Ce păreri avea autorul la modă despre literatura nouă și veche se poate vedea din prefața lui în versuri la teatrul lui Congreve.

¹ Lower traduce pe Corneille, după care — dar și după Quinault — își lucrează „piesele eroice“; Davenant, Halifax imită pe Montaigne. Ceva din predica franceză răsună în ale lui Tillotson și Barrow. Și romanele franceze, *Astrée*, *le Grand Cyrus*, aveau cea mai largă răspândire.

Strămoșii noștri, spune el, au fost ca niște uriași în faptă și în scris. Carol al II-lea a adus ce lipsia la dânsii, spiritul — *the wit*; el a deschis brazdă în vechiul câmp sălbatec și pustiu; arta a introdus-o el. Și, fiindcă trebuie și o scântee de geniu, ei bine, Congreve a adăus-o din darurile pe care i le-a făcut așa de larg natura.

Fletcher avea „dialogul ușor“ (*easy dialogue*), dar nu putere. „Marele Jonson“ avea „putere de judecată“, dar nu și atâta eleganță (*ease*). Pe ei, ca și pe Etherege, pe Southeru, pe Wycherley¹, îi biruie Congreve prin maniere, prin «sweetness of manners». Abia Shakespeare dacă a fost așa de înzestrat:

Heaven, that but once were prodigal before,
To Shakespeare gave as much,

El, Dryden, e acum «obosit de griji și vrâstă»:

Already I am worn with cares and age.

Urmașul său îl va suplini cu succes, căci la el „jos totu-i putere, și totul grație sus“.

Și totuși Dryden știe bine că geniul nu se învață ca un meșteșug, ci se capătă prin naștere....

But genius must be born, and never can be taught.

Revoluția de la 1688, care răstoarnă pe al doilea fiu al lui Carol decapitatul, Iacob al II-lea, și, stabilind pe tronul Angliei ca moștenitoare de drept pe fica acestuia Maria, soție a străinului William de Orange, protestant și campion al protestantismului, creiază o nouă regalitate, de drept constituțional, de esență parlamentară și de atârnare față de partide. nu împiedecă de a se continuă școala francesă, «epoca spiritului», *the age of wit*.

Din potrivă, pe când scrierile populare, cu basă biblică, precum e cazul cu vestitul *Pilgrims progress* («Călătoria pelerinului») al căldărarului prigonit și martir Bunyan, ori satirice, ca *Hudibras*-ul în nesfârșite versuri scurte al lui Samuel Butler, se pierd în întunerecul maselor populare, la suprafață strălucesc imitațiile după literatura francesă și după cea clasică prin copi-

¹ Cel d'întăiu scrie „Man of Mode“, cel din urmă „Cuntry Wife“ și „Plain Dealer“; curentul va continuă către sfârșitul veacului, prin „Veneția salvată“ (*Venice preserved*), a lui Otway.

atorii după Francesi. *Le lutrin*, poemul eroi-comic al lui Boileau, inspiră pe Grith, în *The Dispensary*; „cearta dintre cei vechi și cei noi“ între același Boileau și Perrault e reluată în Anglia de Temple; normele de critică se ieau de la Rabin și Le Bossu. Prior, Gay, — a cărui notă melancolică, plângăcioasă, de cimitir, se va păstra — urmăresc „perfectia“ de formă a Francesilor. În sfârșit cel mai mare dintre toți, fiindcă e cel mai „perfect“, Alexander Pope, traducătorul sau, mai bine, «travestitorul» lui Homer, se ia după „l'Art poétique“ în încercarea lui asupra criticei, și norme franceze-l conduc și în *Essay on Man*, apreciat și tradus în Franța însăși, pentru ca de acolo să treacă în româneasca de ritm fanariot a lui Costachi Conachi al nostru. În «Furtul șuviței de păr», *The rape of the lock*, poetul, pe care mai toată lumea-l încunjură de o respectuoasă, dacă nu și caldă admirație, apărea ca rivalul lui Tassoni, în *Secchia rapita*.

Totuși *adevărată* literatură, reală, vie, efectivă, cu influență imediată, transformatoare, fie și prin scandal, asupra întregii vieți contemporane, *era aiurea*.

Nu mai e vremea când se taie urechile pentru o aluzie la rege, la regină, la Curte, la puternicii timpului. Presa pamfletelor e aproape liberă; ea poate aduce disgrații — cui îi pasă — mai mult decât urmăriri și condamnări. Fiecare cutează a întrebuința această armă, și cine știe a o mânui se face temut, deci respectat. E o mare putere cărticica de un penny — *penny paper* — sau de trei. Rând pe rând Arbuthnot, medicul reginei Ana, Steele, decanul Swift, Addison și atâția alții își răspândesc săgețile care nu-și greșesc ținta. Prin cartea lui Arbuthnot John Bull ajunge a fi simbolul poporului engles; *Tatler*, *Spectatorul*, după *Mercure de France* și după La Bruyère, ajung îndreptătoare ale opiniei publice. Se pot cita atâtea produse de luptă: reviste, „ziare“, ca *Guardian*, *Observer*, *Examiner*, *Flying Post*, *Post-boy*, *Medley*, *Grubstreet*, toate apărute în cel d'întăiu și al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea; cărticele, ca „English wit“ („Spiritul engles“), „Arta de a minți în politică“ („The art of political lying), „Scrisoarea pretendentului către un lord whig“ („A letter from the pretender to a whig lord“) — *torii* monarhici, „cavaleri“ ai „Bisericii de sus“, episcopale, denunțau pe whigii „Bisericii de jos“, ca adversari ai reginei —, ca „Legea e o groapă fără

fund" (Law is bottomless pit) sau ca „Memoriile lui Martin Scriblerus“, „Cuvântarea ambasadoarei engleze către regele Franciei“ („The British Ambassadors' speech to the French King“), „Spiritul public al whigilor“ („The public spirit of the whigs“). De la aceste opusculi aceiași autori treceau la cărți mai întinse. Swift scrie „Tale of the tub“; el înfățișează în *Battle of the books* principiile sale de critică literară. „Gulliver“ al său, cu uriașul pe care piticii își închipuie că-l pot lega cu firicelele lor de paianjen, nu era o carte pentru copii, ci o amară satiră, cum, de altfel, nu pentru tineret a fost scris măcar *Robinson Crusoe* al lui De Foe.

Autorii acestor pamflete, pe care, după împrejurări, le mărturisiau ori le tăgăduiau, nu erau însă de loc niște feroci revoluționari tenebroși. Curtea, cu favorurile și veniturile, cu pensiile ei, avea atracți pentru ei, și-i vedem măgulind-o. Swift vrea decanatul de la St. Patrick și ar dori un episcopat pentru Sterne. Despre filosoful Berkeley el scrie: „Acest domn Berkeley este un om foarte ingenios și un mare filosof, și l-am pomenit până acum la toți miniștrii, și li-am dat unele din scrisorile lui; îl sprijin cât ce pot. Mă cred dator, în onoarea și conștiința mea, a face aceasta, a folosi tot micul meu credit ca să ajut la înaintare în lume oameni de valoare¹.“

Visitele la miniștri și ambasadori, dejunurile și mesele, legăturile intime cu toți cei ce se împărtășiau la putere făceau parte din programul acestor luptători pentru izbânda partidului lor. Și, dacă pamfletii înșii făceau așa, cu atât mai explicabilă e cererea către unii poet care nu făcuse pamflete, ca Gray, în aceste versuri :

Nu mai am de trăit cu lebedele,
Ci să merg unde oamenii suptiri trăiesc,
Fără bani poți trăi acolo, în șesuri,
Dar nu fără bani aici, la Curte,

¹ That Mr. Berkeley is a very ingenious man and a great philosopher, and I have mentioned him to all the ministers, and I have given them some of his writings; and I will favour him as much as I can. This I think I am bound to, in honour and conscience, to use all my little credit towards helping forward men of worth in the world; *Swift's letters*, ed. dia sec al XVIII-lea, I, p 228.

Și, dacă 'ntre lebede eram să duc viața,
Mă îmbrăcam în haine de argint și albastru,
Când plecăiu și la Curți imi duc viața acum,
Mă rog domnul meu, câți bani sunt de nevoie ?

În această Anglie va veni Voltaire pentru ca să cunoască și
să imite supt amândouă raporturile viața ei literară.

XII.

Literatura spaniolă în secolul al XVIII-lea.

Cu dispariția dinastiei, degenerată, dar totuși încunjurată de simpatia poporului, a Habsburgilor spanioli, cu așezarea, prin ajutorul armelor străine, a lui Filip de Bourbon, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, ca urmaș al lui Carol Quintul cel glorios și al sumbrului Filip al II-lea, literatura spaniolă începe o nouă epocă.

Ea e manifest inferioară aceleia pe care o ilustrase Gongora, Quevedo și Calderon.

Nu mai e vorba de o influență în străinătate : că Lesage a scris după modele spaniole *Gil Blas*, trecând în literatură francesă acea creațiune spaniolă care e romanul picaresc, că Florian a redat în limba francesă fabula critică, plină de alusii politice, a lui Yriarte, sunt cazuri isolate. În veacul al XVIII-lea limba spaniolă nu va mai fi, ca în zilele lui Corneille, ale doamnelor de Sévigné și de Lafayette, a doua limbă cultă și de societate dincolo de Pirinei. Va înceta aproape cu totul influența, vechea și marea influență asupra literaturii italiene, care va urmă alte drumuri, potrivit cu alte impulsuri și povețe. În sfârșit, după ce Casa de Bragança, cu regele Ioan al IV-lea, restabilește printr'o răscoală fericită independența Portugaliei, dispăre și acolo acea adâncă înrâurire spaniolă care făcuse pe cei doi mai însemnați scriitori portughesi din veacul precedent, Francisc Rodrigues Lobo și Francisco Manuel de Mello să imite pe contemporanii lor din Spania, iar pe alții chiar să întrebuințeze limba spaniolă ori să caute subiecte în legătură cu viața istorică a țărilor de moștenire ale lui Filip al II-lea

În noua epocă Portugalia va imita pe Francesi — contele de

Ericeira, corespondent al lui Boileau, va traduce la 1697 încă *Art poétique* al acestuia, va redacta însuși norme analoage în tratatul său *Das regras da poesia épica*, va încerca după tiparul frances o *Henriqueida*, închinată întemeietorului burgund al țerii, așteptând vremea când un scriitor mai târziu va scrie după *Le lutrin* al lui Boileau epopeia comică *O hyssope*. O Academie din Lisabona va îndeplini aceleași rosturi aici ca și, în Franța, Academia lui Richelieu. Iar, pe de altă parte, se vor imita „Academiile“ italiene, existente încă din veacul al XVI-lea, creându-se ale «Generoșilor» și „Singularilor“, dar mai ales, la 1676, *Arcadia Ulyssiponense*¹.

Altfel va fi cu scriitorii spanioli ai aceluiași secol. Liberați de influența Curtții, care stăpânise în veacul lui Calderon, impunând, dacă nu subiectele, măcar forma, ei sunt aduși a-și căuta un drum, care nu poate fi al vieții populare, de care literatura se despărțise de mult, nici al unei tradiții aproape cu totul uitate.

Cel mai însemnat din poezii de la începutul erei Bourbonilor, don Ignacio de Luzan (născut în 1702), un Catalan din Saragossa, care stătuse în Italia până la 1732 și știa bine grecește, va petrece ca diplomat la Paris (moare la 1737), vestita sa «Poetică». În scrisul său este o influență a literaturii franceze estetice din vremea lui Ludovic al XIV-lea, — căci cea filosofică, ee vine pe urmă la rând, nu va avea aceiași influență. Moratin (1760-1828), va pune în piesele lui, care i-au câștigat titlul de «Molière spaniol» (*El baron, El si de las niñas*), o notă care e luată de la vecinii din Nord. Anacreonticele, pastoralele, versurile ușoare către Philis ale lui Cadalso, ca și tragedia sa *Sancho Garcia*, au o factură de împrumut, care atinge aceiași coardă. Se va funda o Academie spaniolă pentru dicționar, — și o Academie de istorie va cerceta și aici trecutul țerii. Așteptându-se *el Pensador* al lui Clavijo, între 1737 și 1742 se va publica un *Diario de los literatos de España* și chiar, de Yriarte, un *Mercurio historico y politico de Madrid*. Dar, de și s'a purtat mai apoi o aprigă luptă contra „franțuziților“, *a/francesados*, o adevărată *francisare* nu se poate constata.

¹ Din literatura engleză numai *Pilgrims progress* al lui Bunyan e contrafăcut de fratele Alexandre Guzmão în *Predestinado peregrino*.

Când se părăsește drumul lui Calderon, nu se recurge la maniera lui Molière, prea puțin solemn pentru datina spaniolă, iar, pentru cerințele publicului madrilen, compus din elemente în mare parte total inculte, prea «literar»: Ramon de la Cruz († 1794), care de sigur că nu scrie pentru antologii sau crestomatii și abia pentru istoricii literari, se mulțamește a da, cu o cruditate și trivialitate de limbagiu ca aceia a noului teatru engles, al lui Congreve și al contemporanilor săi, icoane fugare din viața obișnuită a Madridului. Ușoara formă pe care o adoptă s'a menținut, trecând și la Francesii din secolul trecut: *saineta*, din care apoi mulțimea a făcut piesa cântată, piesa pentru cântece: *zarzuela*.

Pe cărturarii timpului îi preocupă însă, mai mult decât ce produc ei înșii în domeniul literaturii pure, direcția ce trebuie s'o aibă față de neajunsurile vremii.

Dar bine înțeles nu e vorba, ca în Anglia, de la care iea învățătură Voltaire, de lupta contra regelui — fie el și nedestoinicul, egoistul Filip al V-lea, în numele căruia cardinalul italian Alberoni, cu voia reginei, face politica sa de aventură pe sama liniștii Europei —, de atacuri contra nobilimii ori de o revoluție contra clerului, lovindu-se și în religia însăși pe care acesta o represintă și o servește.

Domeniul discuțiilor și criticelor e mult mai restrâns și modest aice.

Astfel Beneto Geronimo Feijoo y Montenegro, născut la 1701, călugăr benedictin, care cunoștea limbile francesă, englesă și italiană, un mare cetitor care nu dormia decât patru ceasuri pe noapte, publică, supt influența lui Addison, *Teatro Critico* al său și după aceea, cu aceleași scopuri de a fixa o direcție, *Cartas eruditas*. El e contra celor cari se închid în vechea datină castilăna ca și contra celor cari și caută îndreptările în vechea literatură latină; se ridică și împotriva celor cari călătoresc în străinătate, și mai ales în Franța, ca să caute acolo o îndreptare, — cei d'întăiu *afrancesados antionacinales*, în stare să-și îmbrace gândurile într'o ridiculă formă macaronică. Limba francesă are, de sigur, calitățile ei, dar ea nu e superioară limbii literare spaniole supt cele trei raporturi, principale, ale proprietății, armoniei și bogăției terminilor (*copia*). Nu mai trebuie neo-

logisme fără rost. De altfel Feijoo judecă franceza după *Télémaque* al lui Fénelon sau după romanele d-rei de Scudéry... Spaniolii trebuie să evite însă „afecția puerilă cu tropi retorici în cea mai mare parte vulgari, înmulțirea epitetelor sinonime, grămădirea violentă de cuvinte pompoase“¹. Sublimul nu cere afecția — spune el ca și vechiul Longin, tradus de Boileau, ci o exclude.

Atacul dat de Feijoo contra stilului umflat al unei literaturi pe care o pierdeau propriile ei artificii are un corespondent în acela prin care alt ucenic al călugărilor, José Francisco de Isla (născut în 1703), lovește în exagerarea de cuvinte și în abundența trivială, fără aplicație practică și fără sinceritate, din cuvântările, așa de căutate în Spania, ale predicatorilor. El însuși orator prețuit și autor al unei lucrări trainice încă din 1746 — *El día grande de Navarra* —, de Isla împrumută mijloacele, plăcute publicului, ale romanului picaresc și, puțin timp după publicarea, de Quevedo, a isprăvilor „marelui Tacaño“, el dă la lumină, având imediat un mare succes de popularitate, povestea „vestitului predicator fratele Gerundio de Campozas“ (*Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campozas, alias Zotis*). Fu silit să plece din țară, așezându-se în Italia, la Bologna, unde nu-i încetară neplăcerile; la moarte, în 1781, lasă o interesantă corespondență către sora sa, *Cartas familiares*.

Și poetul José de Cadalso, menționat mai sus, călător în Franța și ofițer, care cade, tânăr încă, în luptă, duce războiul său, și anume contra cărturarilor, a scriitorilor. Pamfletul său, *Los eruditos á la violeta* (1772), având ca subtitlu «curso completo de todas las ciencias», avu un mare răsunet, și reputația autorului crescú printr'o a doua operă, având un caracter pe care-l vom întâlni la «Lettres persanes» ale lui Montesquieu, «Scriisorile din Maroc», *Cartas Marruecas*.

Nota cea mai justă și mai energică în ce privește călăuzirea scrisului spaniol o găsim însă la un prosator care a dat și o lucrare pentru teatru, în genul lui Diderot, *El delincuente honrado* («delincventul onorat»), Gașpar Melchior de Jovellanos (1744-811), un îndrăzneț mărturisitor de adevăr, care avu să sufere o viață întreagă de pe urma francheței sale, și muri asasinat. El strigă:

¹ Afectacion pueril de tropos retóricos, por la mayor parte vulgares, multiplicacion de epítetos sinónimos, colocacion violenta de voces pomposas.

„Până când are să ție această venerație, această idolatrie oarbă, ca să zicem așa, pe care o profesăm antichității?” De ce i se jertfește „floarea vieții noastre”? De sigur că modelele sunt necesare, dar bine înțelese. Pentru aceasta „studiați limbile vii, studiați mai ales pe a noastră, cultivați-o; dați mai mult observației și meditației decât unei lecturi fără rod”. Natura se cere „contemplată” pentru a vorbi. Așa făceau cei vechi, a căror putere vine de acolo că erau ei înșii și erau oameni întregi. „Studiați ca și ei universul natural și rațional”, și, odată ce acest studiu își va fi dat toate roadele, scriitorii au la îndemână o „limbă plină de maiestate și armonie”. Jovellanos nu uita să îndemne și știința însăși a-și părăsi întunecatele tainițe de specialitate pentru a intra ca putere activă în largul curent al vieții naționale.

În curând aceste idei erau să fie puse în aplicare. Vicente Garcia de la Huerta († 1787), autorul vestitei tragedii *Raquel*, începe în literatura poporului său un energetic curent național, înviind tradiția. Și, pentru a se arăta celor noi ce fuseseră în stare a da alte vremuri, el adună ce era mai prețios în moștenirea trecutului, publicând *Teatro Español, Parnaso Español, Coleccion de poesias castellanas anteriores al siglo XV*.

În aceiași direcție luptă genul cel mai viu din poezia timpului, fabula, — altă fabulă decât aceia, pe care înainte de toate o încântă, ca în vechile *fabliaux*, povestirea însăși, a lui La Fontaine. O fabulă cu subiectele și desfășurarea nouă, care cântă însă înainte de toate o morală, adică totdeauna o neiertătoare și tăioasă critică.

Cu totul deosebit ca spirit de elegantul, zimbitorul, dar puțin cel cam dulceagul său imitator francez, Florian, care e și «prelucrătorul» pentru gustul timpului al lui *don Quixote*, don Thomas de Yriarte (n. 1750) dă la 1782, puțin înaintea morții sale în 1791, acele «Fabule literare», care valorează nesfârșit mai mult decât poemul său epic despre Cortez, decât lucrarea-i didactică despre muzică și decât traducerea Eneidei. El recomandă varietate și spontaneitate, arătând că aici nu e ca în operele de utilitate și că afară de aceste calități în scrisul estetic „nu mai este nimic”:

En obra de utilidad
La falta de variedad

No es la que mas perjudica;
 Pero en obra destinada
 Solo al gusto y diversion,
 Si no es varia la invencion,
 Todo la demas es nada ¹.

Și, împărtășind și el vederile școlii naționale, el atacă pe acei cari, în Spania, «ar fi în stare să reciteze cinci sute de versuri de Boileau și Tasso, dar poate că n'ar ști totuși în ce limbă le-a scris Garcilaso»:

Y Español que tal vez recitaria
 Quinientos versos de Boileau y el Taso
 Puede ser que no sepa todavia
 En que lengua los hizo Garcilaso ².

Chiar și în epoca lui Voltaire, cel anatematizat de clerul spaniol, cu școala lui cu tot, această direcție se va păstra —, fie și în cam palida formulă a șefului «școlii mijlocii», de la Salamanca, Melendez Valdes (1754-1817), elev al lui Cadalso, și a contemporanilor săi, Nicasio de Cienfuegos, care publică *Gaceta* și *Mercurio politico*, după moda de dincolo de Pirinei, și J. Baptista Arriaga († 1837) —, cruțând literatura Spaniei și de bagatelisarea în academiile de moda italiană și de înceata decădere în marginile înguste ale imitației.

¹ *La abeja y el cuclillo.*

² *El té y la salvia.*

XIII.

Literatura italiană a veacului al XVIII-lea.

Ca și literatura portugheză, căreia i-a servit de model, literatura italiană a veacului al XVIII-lea e în cea mai mare parte opera artificială a Academiiilor, și, ca și literatura spaniolă din aceiași vreme, ea nu se inspiră prea mult de la scrisul francez al secolului al XVII-lea și încă mai puțin, atară de unele excepții mai târzii, de la mișcarea lui Voltaire, „filosofică“, dar nu estetică.

De zilele Academiei a fost vorba și mai sus. Ele existau și în veacul al XVI-lea, iar în cel următor el domină literatura ce se face, mai mult după datinele tradiționale, în deosebitele centre, mai mari sau mai mici, ale peninsulei. Acuma nimic nu se scrie în atară de ele, și în cuprinsul lor se caută tot mai mult neobișnuitul, neașteptatul, ceia ce înseamnă în cele mai multe cazuri și nenaturalul, bizarul, artificialul lipsit de orice adevăr ca și de orice influență serioasă asupra publicului. Pentru a cita numai câteva din firmele pe care le arborau aceste societăți de diletanți, deschise oricui aducea oarecare cultură și multă bunăvoință, une ori și un nume, o situație, o avere — și era cu atât mai bine primit — avem: *i Trasformati*, *gli Inquieti*, întemeiată de vestitul conte Marsigli, din Bologna, general în serviciul împărătesc, geograf învățat, autorul, în corespondență și cu Constantin Cantacuzino Stolnicul de la noi, al lucrării descriptive *Danubius pannonico-mysicus*, *i Fisiocritichi* din Siena, *Accademia del Buon gusto* de la Palermo, *Accademia Ercolanense*, după orașul antic pe ruinele căruia se țineau ședințele, la Neapole, *i Teopneusti*, „cei inspirați de Dumnezeu“, *gli Animosi*, în Veneția, etc.

Aceste societăți n'aveau nicio preocupare italiană. Italia nici nu exista pentru ei decât supt raportul unei limbi literare și a literaturii alcătuite într'însa, ori a vechilor amintiri clasice, care se întâlneau neconținut în modelele latine. Cine s'ar fi putut gândi la o Italie nouă, cuprinzând pe toți vorbitorii — cu atâtea și așa de mari deosebiri dialectale — ai aceluiași graiu, când, după ce liniștea întregului complex de provincii părea asigurată prin tratate la sfârșitul veacului al XVII-lea, războiul pentru moștenirea Spaniei și acela pentru tronul Poloniei puseră în discuție întreaga problemă italiană—deci Italia era și o problemă—, făcând din aceste frumoase teritorii obiectul poftelor pe care și acuma, ca și la sfârșitul evului mediu, le hrăneau vecinii. Habsburgii din Viena caută să iea locul verilor din Spania, și ei vor rămânea întâiu în Lombardia, vor căpăta apoi, pentru a fi înlocuiți momentan de Spaniolii unei nouă dinastii, Parma și Piacenza; ei succedeză, de la 1737 înainte, Casei de Medicis în Toscana, din care fac o „secundogenitură“, apoi un apanagiu pentru fiii și nepoții de fii ai lui Francisc de Lorena și ai Mariei Teresei. Influența Casei imperiale se exercită puternică asupra întregului Nord ca și asupra centrului întreg al peninsulei. Din Piemont, din Sardinia, pe care o capătă în schimb pentru trecătoarea stăpânire a Siciliei, dinastia de Savoia poate rezista abia acestei presiuni neîncetate a unui vecin de atâtea ori mai tare. Iar, în Sud, Bourbonii din Madrid se așează pentru a se încetățeni pe deplin, devenind populari în mijlocul unui popor ale cărui defecte se potriviau' cu acelea pe care le aduceau noii stăpânitori. Cât despre Papa, ideia italiană nu putea să aibă, pe vremea aceia, nicio atenție pentru egoistul Suveran al unui mic Stat italian atârând supt atâtea raporturi de Austria care-i învâluie pământurile. Iar rolul Veneției în viața politică a peninsulei îl vom vedea atunci când se va cerceta caracterul particular pe care-l capătă în orașul odinioară așa de bogat și strălucitor literatura italiană a timpului.

În aceste colțisoare ale unui pământ sfâșiat ce sentiment național, ce cult al patriei putea să existe? Ce alt ideal, când *acesta* lipsia? Și cum poate să existe o adevărată literatură atunci când forțele vii ale sufletului nu sunt trezite și întărite fără încetare de o simțire înaltă și curată?

În aceste tovarășii de oameni, cu îndemănare mai mult decât

cu talent și având în locul unui instinct personal al formei numai cunoștința perfectă a unui limbajiu de antologie și crestomatie, de care se usase și se abusase, *știința*, pentru care tot veacul al XVIII lea a avut o mare și exclusivă adorație, știința naturii ca și acea știință despre rosturile și operele oamenilor care se mărginește la fixarea cu sfântă răbdare de anticvar a faptelor, fie și a celor mai însemnate, trebuia să ieie, în chip firesc, locul literaturii estetice, care, pe lângă cunoștinți și inteligență, cere și anumite daruri, destul de rari.

E vremea când Italia se onorează dând fizicii, anatomiei, fiziologiei personalități descoperitoare de însemnătatea unui Galvani, unui Spallanzani ¹, unui Malpigni, unui Morgagni. Iar între editorii de izvoare, între criticii de amănunte, între adunătorii răbdători ai unei informații uriașe trebuie să însemnăm, alături de Ludovico-Antonio Muratori, pe care l-am mai pomenit, — editorul mării colecții *Rerum Italicarum Scriptores*, criticul „Antichităților Estense” și al „Antichităților evului mediu”, redactorul „Analelor Italiei”, care e cea d’întăiu istorie generală italiană, — pe Tartarotti, concurentul său în editarea de cronici, pe Bandini, pe Quadrio și Biemmi, Mazzucchelli și Bettinelli, cari se ocupă de viața culturală a mai vechii Italii, pe compilatorul unor știri nesfârșite asupra tuturor celor cari au scris până în acel veac ceva în italianește, abatele Girolamo Tiraboschi.

Nu lipsește și câte un adevărat istoric. Napoletanul Giambattista Vico (1668—744) fixează, în *Scienza Nuova*, liniile unei dezvoltări istorice, unui ciclu, care, chiar dacă nu poate fi admis, trezește în minte atâtea vederi noi, Pietro Verri, du Milan, scrie și istoria patriei sale cele mici, Giannone, deslușitorul dezvoltării regatului de Neapole, are ambiții filozofice care nu sunt inferioare talentului său, și filozofia timpului a prețuit și explicațiile politice pe care le dă un Denina, „în Istoria revoluțiilor din Italia” — un gen, acesta, al „revoluțiilor”, pe care epoca lui Voltaire în Franța îl pusese la modă.

Mai presus de aceștia se ridică marii juriști ai secolului, filozofii științei dreptului, aceia cari introduc norme sociale și

¹ Lombardi, *Storia della letteratura italiana nel secolo XVIII*, înseamnă (I, pp. 51-2) faptul, necunoscut până acum aici, că Spallanzani, în călătoriile lui de informație, a fost, către 1785, și pe la noi.

tendențe morale acolo unde juriștii englesi din secolul precedent nu văzuseră decât o dezvoltare istorică. Influențat de Montesquieu, sprijinit puternic de ministrul napoleonian Tannucci, Gaetano Filangieri (născut în 1752, fiul unui prinț și al unei ducese) *creiază*, se poate zice, știința generală a legislației, cuprinzând în ea toate raporturile posibile între oamenii viețuitori în societate; autorul moare la treizeci și șase de ani, când avea în pregătire o «Nouă știință a științelor» și o «Istorie civilă, universală și perpetuă». Iar contemporanul său abatele Cesare Beccaria (născut în 1735), redactorul unei foi săptămânatoare cu a lui Addison, *il Cafè*, reformează dreptul penal, în noul sens umanitar, prin opera lui, celebră, „despre greșeli și pedepse” (*degli delitti e delle pene*), care a fost tradusă mai în toate limbile culte.

Când puterile cele mari sunt prinse în astfel de lucrări științifice, rămâne prea puțin pentru o literatură de caracter ocazional și de o inspirație foarte slabă. În poezia epică se încearcă, de Niccolò Forteguerri, pentru o „vreme nouă, un nou poem în *Bicciardetto* (un contemporan, Scarselli, pune în versuri *Télémaque* al lui Fénelon, iar Tommaso Campella publică un *Adamo* sau *il Mondo creato*, care a plăcut și în Anglia, și un «Apocalips al Sfântului Pavel»). Scipione Maffei din Verona (născut la 1675) dă marea tragedie, după modelele clasice, a secolului într-o *Meropă*, care a fost admirată și aiurea, semnalandu-se și atenției lui Voltaire.

În ce privește lirica, cel mai însemnat dintre poezii italieni ai timpului e Genovesul Carlo Innocenzo Frugoni. Trăind într'un oraș odinioară liber și cu un așa de glorios trecut, el nu găsește în fastele glorioase ale republicei de odinioară nicio inspirație: în Genova lui el vede numai modele și păcatele de frivolitate ale timpului, pe care le descrie în versuri din care lipsește de o potrivă și valoarea și spiritul și serioșitatea morală. Musa lui, gătită cu podoabe din toate timpurile, iea în zădar apucături pindarice, care n'o prind; ea se pleacă umilă, repetând în cuvinte asemănătoare complimente de aceeași îndreptățire și de aceeași sinceritate, tuturor măririlor și notorietăților, pentru ca să ajungă până la actrița în vogă ori să se plece

înaintea Nicei, iubita poetului. Totuși expresia pitorească nu lipsește acestui scriitor așa de mult prețuit în vremea lui, el va da astfel impresia «apelor liniștite și limpezi», alene atinse de vânt:

E l'acque chete e limpide,
Mosse da dolce sonito
Ad increspare al margine,

a primăverii cu drumurile înverzite și pline de flori.

Perchè non vieni ancora
S'ogni sentier verdeggia,
S'ogni sentier s'inflora?

a iernii care face să tacă păsările, despoaie pomii, îngheață izvoarele, acopere de zăpadă șes și munte, „izgonind orice plăcere“

Lascia il bosco,
Clori bella, il ciel vien fosco,
Il suo verde
L'olmo, il pino, il faggio perde.
La campagna è tutta orror.
Bella Clori, è ritornato
Il nemico verno ingrato,
Ricoperto di squallor.

.
Più non odi
Augelin che il canto snodi.
Gelo è il fonte,
Neve il piano e neve'l monte:
È sparito ogni piacer,

ba chiar a Venetiei cu «întinsa, lina laguna», — *l'ampia, cheta laguna*.

Mitologia învie supt condeiul lui când înfățișează pe Bacchus, «zeul încoronat de iederă, zeul cel de două ori născut, regele culesului viilor“:

Il dio d'edere ornato,
Il dio due volte nato,
Delle vendemie il rè.

Cu el e Silen călare pe măgăruș, „bunul Silen care râde și bate mână de mână“:

Ebbro sull'asinello,
 Da lor non si divide
 Il buon Silen, che ride
 E batte mano a man.

Și el îi cere, dăruitorului de bucurie și în năcazuri, fermecătorului în suferințele vieții, să dea iubirii sale „rubin de Burgundia“, pentru ca ochii iubitei «să scânteie de un mai frumos foc» odată ce viața misterioasă zîmbește în vine, ce li pasă lor, lui și Cloridei, de lungimea iernii aspre și de șuierul vântului.

Rechi a noi
 Allor Bacco i doni suoi
 Che bisogna
 Col rubino di Borgogna
 I di mesti rallegrar.

Si, berem, che il bere un poco
 Le tue luci in più bel foco
 Fà più vivo scintillar.
 Se bevendo
 E se amando andrem vivendo,
 Anch' eterno
 Fisci il vento e dari il verno,
 Clori mio, che importa a te?
 Peni pur chi vive in pena,
 Che stagione disamena
 Per chi gode mai non è.

Câte ceva e de cules și în Minzoni, în Rolli, care — un cas analog e al lui Barretti, care publică în 1763-5 *Frusta letteraria* — a petrecut treizeci de ani în Londra și a scris pamflete englezești (16887-84), Rolli care cântă peirea frumuseții și a grățiilor ca o floare gingașă:

Ma non accendere d'orgoglio il core,
 Che in un istante bellezza e grazie
 Illanguidiscono quasi molle fiore.

Mai întinsă e opera lui Giuseppe Parini, care întrebuițează același vesel ton anacreontic:

Che far con esse allora ?
 Seco un bicchiere ancora
 Bevete e poi morir.

Dar autorul vestitului poem *Il giorno* avea să adopte într-o epocă nouă un stil nou.

Acesta e limbajul „Arcadiei“, care, creată la Roma, după amintirea adunărilor presidate de pribeaga regină Cristina a Suediei, își întinse pretutindeni sucursalele, orice poet mândrin-du-se că este și el un «pastore arcade», împodobit cu un nume de împrumut, supt care-i plăcea să ascundă pe acela purtat în societatea civilă.

Aceleași împrejurări însă care dăduseră fabulei spaniole a lui Yriarte atâta viociune satirică fac ca și Italia, supusă atâtor mărunți tirani, exigenți în măsura chiar a mediocrității lor, să se desvolte — în așteptarea criticeii sociale și politice cuprinse în fabula altui supus fără apărare la apăsarea unui regim tiranic, Rusul Crâlov — o asemenea fabulă luptătoare. Astfel alături de apologurile inocente ale unui Aurelio Bertola și unui Bondi, Lorenzo Pignotti (născut la 1739) scria fabule de un caracter mai energetic, în legătură cu o actualitate pe care cutează s'o atace. De altfel Pignotti are talent și pentru dulci scene de interior, ca în aceste frumoase versuri, în care simți căldura vetrei:

Or che l'autunno al verno cede il loco
 In queste lunghe sere, o donne care,
 Mentre lieti sediamo intorno al foco,
 Vorreste voi che, almen per ingannare
 L'ore tediose e la stagion rubella,
 Prendessi a raccontarvi una novella ?
 (Acuma când toamna face loc primăverii,
 În nopțile-astea lungi, o doamne dragi,
 Când stăm la foc voioși, în ceasul serii,
 Ați vrea ca, fie și ca să distrați
 Din ceasurile 'ncete, în vremurile-aceste,
 Să prind să vă rostesc și eu doar o poveste ?)

Iar Giambattista Casti († 1803), în ale sale *Animali parlanti*, dă în chip de dobitoace satira întregii societăți contemporane.

Austria stăpâniă o mare parte din peninsulă și exercita o

puternică influență și asupra restului. Nu numai că un spirit austriac, formalist, meschin, lingușitor și ușuratec, se răspândia la Milan ca și la Florența, ca și la Parma și Piacenza, dar, precum odată scriitorilor și erudiților italieni li se deschideau mai bogate perspective în Spania, Viena strălucește acum la capătul ambițiilor și speranțelor atâtoro dintre represintanții cei mai distinși ai spiritului italian. Chiar la începutul veacului, Venețianul Apostolo Zeno, autor de piese fără originalitate și culoare și cunoscut redactor al celui d'întăiu periodic italian, *Giornale de'letterati* (1710-18), și prin frumuseța de stil a scrișorilor sale, ajunge director pe zece ani (1718-28) al teatrului Curții din Viena. Și succesiunea sa o ia acel Pietro Bonaventura Trapassi, Roman, născut la 1698 într'o prăvălie de lumânări, care, începând a face și contraface tragedii încă de la vrâsta de doisprezece ani, luă ca nume de războiu pe acela, elenic, de Metastasio și izbuti a-l face celebru, — în țara lui însăși, dar nu mai puțin și în străinătate. După ce-și câștigase un nume prin tragediile sale *Didone* și *Artaserse*, el trece la Viena în 1730 și rămâne acolo mai multă vreme, dând o strălucire literară unei Curți cosmopolite care trăia din exploatarea atâtor națiuni deosebite. E o musică dramatică fără adevăr și fără adâncime. Operele lui, plecând din această Vienă pentru a cuceri publicul din toate părțile, au aflat și la noi, în boierul Slătineanu, în Văcărești, traducători. Ca dânsul găsi drumul Vienei un Giannone însuși, un Daniele Florio din Udine, și prin alți scriitori italieni ai veacului începătoarea literatură germană a timpului, necunoscută încă în Franța și Anglia, găsi traducători în această Italie robită.

Originalitatea trebuie căutată aiurea.

A încerca pastorale, cântecul de iubire, strigătul de beție în limba artificială, în toscana de tradiție a lui Frugoni, în stilul de emigrat fără contact cu țara lui al lui Rolli era o întreprindere zădarnică: panglicele de mătășă și florile artificiale, dantelele și benghiurile se deosebesc ușor pe fața unei „Dori în haine de țerăncuță“:

In villereccia gonna,
Dori, vieni felice,
Gentil vendemmiatrice ¹.

¹ *L'autunno.*

Altfel e însă când aceleași scene, aceleași dialoguri, aceleași inclinări amoroase se îmbracă în săltărețul dialect sicilian plin de mireasmă și scânteietor de lumină al abatelui Meli (născut la 1710), — care, cu toată haina sa, cu toată calitatea sa de înalt și învățat profesor, a creat poesia dialectală în Italia, cu o noutate fragedă de limbă pe care în zădar am căuta-o în alte țeri, de-a lungul acestui veac al XVIII-lea. Vechiul Teocrit își găsisse în locurile chiar unde-și cântase eclogele un vrednic moștenitor.

Aici, la Neapole, în Sicilia, supt Spanioli, nu este însă o întreagă literatură dezvoltându-se cu caractere speciale într'un mediu bine osebit. Aceasta se întâlnește în Veneția veacului al XVIII-lea.

Orașul, splendidul oraș format în mijlocul unei bogății și puteri de atâtea veacuri nu mai era acum salonul pe care toți cei doritori de petreceri mai distinse să-l caute de pretutindeni. Înainte de-a ajunge loc de închinare pentru toți cercetătorii frumusețelor artistice și prețuitorii unei încântătoare naturi, Veneția era, în acest veac al XVIII-lea, supt un strict regim polițienesc în folosul unei oligarhii decăzute și fără talente, care nu înțelegea să mai facă o politică, socotind că astfel, prin neutralitatea perpetuă, se va păstra mai sigur; dar, respectând în aparență prescripțiile unei oficialități temătoare și pline de bănuieli, poporul venețian, moștenitor al unei vicioșii care odată crease un întreg capitol mareț din istoria lumii, prefăcuse această putere de voință în zburdăciune, în neastâmpăr, în goana după distracții, în căutarea satirei, a cântecului de batjocură, într'o adorație a teatrului, asemenea cu aceia care a deosebit Viena modernă.

În această lume poate răsări deci o literatură fără înălțime și fără orizont, dar de o mișcare neobișnuită, de o nervositățe agitată, de o provocație veselă și puținel răutăcioasă.

Nu Apostolo Zeno, în legătură cu o mai veche tradiție generală italiană, represintă acest spirit viu al Veneției populare și al claselor mijlocii așa de strâns legate de viața mulțimilor, ci frații Gozzi: Carlo, fire mai rezervată, și mai ales Gasparo (1713-86), care înfățișează „publicistica“ venețiană a timpului, luptând prin *Osservatore* și *Gazzeta veneta*.

El e și autor de opere dramatice. Pe dânsul însă și pe toți

contemporanii — inclusiv Gigli, imitatorul, cu ochii deschiși asupra lumii, al lui Molière —, îi întrece Carlo Goldoni (născut în 1707), a cărui statuie domină și astăzi zvonul vesel al mulțimilor ce trec în valuri spre ponte di Rialto.

Fiu al unui medic, merit și el unei profesii libere, silit la școală, mânat spre carieră, Goldoni părăsește casa părintească, unde mult timp îl va aștepta, pe lângă un părinte destul de iertător, cea mai călduroasă iubire de mamă, pentru a cutreiera Italia în suita unei trupe de actori condusă de un German. Când, după o lungă și variată experiență, se așează pe la 1730 în Veneția, unde i se îngăduie să nu fie altceva decât oglinda și icoana celor de la el de-acasă, avea comoara de observație, pe care, de alminterea, o va îmbogăți în decursul unei lungi existențe, din care va scoate un bogat repertoriu de comedii în prosă care nu e numai gloria sa proprie, dar și, în domeniul literaturii pure, cel mai mare titlu de stimă al întregului scris italian din epoca sa.

Viața contemporană apare la el întreagă, într'o dulce lumină de ironică iertare pentru păcatele omenești, care se înfățișează ridicule, firește, dar niciodată vrednice de ură. Nu sunt aici tipuri, cum nu sunt, iarăși, numai scenete de farsă fără soliditate și fără consecință. Oamenii obișnuiți în împrejurări obișnuite, figuri care nu pretind a reprezenta o întreagă categorie, imagini prinse din fugă, asupra cărora n'a lucrat o reflecție condusă de preocupății estetice, și de preocupății filosofice și mai puțin. Dar nicăiri nu se află un mai natural și mai iute dialog, și nicăiri un dialog ca acesta nu e întovărășit de mișcări de o mai electrică scăpărare. E cinematografierea în vie și simpatică lumină a întregii agitații care zbuciuma societatea contemporană¹.

¹ Goldoni și-a petrecut ultimii ani în Franța și și-a scris și în limba francească foarte interesantele Memorii.

XIV.

Noua literatură burghesă în Franța. Comedia după Molière. Începuturile lui Voltaire. „Filosofia“ luptătoare.

În literatura franceză asupra căreia de la un timp se exercită influența cotropitoare a curentelor filosofico-religioase, se desface de la o bucată de vreme o nouă direcție.

Curtea nu mai joacă același rol de ocrotitoare și îndreptătoare, și odată cu dansa-și părăsește influența, până atunci predominantă, societatea aleasă care încunjurase pe regele odinioară mândru de patronagiul său în acest domeniu. Publicul rămâne singur în fața scriitorilor, cari se îndreaptă de acum înainte, și fără griji de lingușire, dar și fără preocupării de opoziție, ca puținel după 1660, conform cu gusturile acestor noi cetitori și spectatori.

Dintre aceștia face parte de acum înainte o categorie nouă. Burghesul lui Molière e un om cu însușiri puține, nedepins într'un mediu mai înalt și mai mândru, plin de respect față de orice superioritate culturală sau socială, fie ea reală sau închipuită. El tolerează toate jignirile din partea nobilimii, oricât de dubioasă ar fi nobilimea aceasta, și acceptă orice pretenții din partea acelor cari au trecut prin mai multă școală. Războaiele lui Ludovic al XIV-lea, marea lui politică răscolitoare și transformatoare aduc la suprafață o pătură de burghesie bogată, de financieri îndrăzneți, cari pretind a juca un rol tot mai mare în afacerile publice și al căror neastâmpăr ambițios va duce de-a dreptul la convulsiile Revoluției celei mari. Și nu se ridică numai acești fruntași prin aventură, ci clasa întreagă face o mare săritură către însemnătate și putere.

Publicului din veacul al XVI-lea, fie și celui, mai puțin solemn din a doua jumătate a lui, îi trebuiau în teatru sentimente de mândră și țapănă demnitate, sau măcar figuri impurătoare de tragedie, oricât ar fi plecat genunchiul, ca oamenii de rând, înaintea zeului Iubirii și oricât ar fi consimțit pentru a fi înțeleși să întrebuințeze limbajul familiar orișicui. Acestui public care nu face politica și războiul, care nu încunjură și nu împodobește persoana regală, care nu se inspiră în actele și atitudinile sale din faima strămoșilor, acestui public care e stăpânul de fapt ai țerii, îi trebuie foarte puțină tragedie, iar, în comedia însăși, nu tipuri imponente, abstrase din cercetarea critică asupra aparițiilor sociale obișnuite, nu exemplare umane reprezentative, pe care orice veac în orice loc să le poată recunoaște, ci numai chipuri bine schițate în care această societate să se poată recunoaște, cu un zimbet, pe ea însăși.

De aici înflorirea unei *nouă comedii*, ai cărui reprezentanți sunt născuți mai toți după 1660, a căror viață e foarte modestă, ale căror legături sunt puține și cari nu formează împreună ceia ce se poate numi în literatură o generație. Între portretele lor sunt deosebiri, unele chiar destul de mari, dar aceasta nu ne împiedică de a recunoaște că ei formează împreună o singură familie.

Regnard, născut în 1655, e încă în marele tradiții. Stilul epocii celei mari îi stă înainte ca model. Figurile lui au demnitate, în intriga lui este consecvență. Piesele lui n'au servit numai ca să înveselească o societate ușuratecă, ci ele au rămas: *le Joueur* ca și *le Distrain*, acesta ca și *Démocrate*, aceste comedii toate ca și ultimele producții ale puternicului său talent, *Les Ménechmes* — care s'a învrednicit și de o traducere în românește, la începutul veacului al XIX-lea — și *le Légataire universel* din 1708.

Urmașii lui Regnard vor fi mai puțin ambițioși decât dânsul.

Cel mai vechiu dintre dâșii e Dancourt (1661-1725). Elev al Iesuiților, copil crescut în Paris, avocat trăind în mijlocul acelei burghesii a câștigului și succesului, el o face să rădă înfățișându-i și «cavaleri la modă» și burghese cu pretenții (*les bourgeoises de qualité*), în tot felul de meșteșugite legături hazlii. Un autor al cărui nume a devenit și a rămas celebru în alt gen, ca unul

care a prezentat în limba franceză un fel de antologie a romanului picaresc, spaniol, așa de reușită încât în Spania însăși s'a căutat pretinsul «original» manuscris, povestitorul de o sațiră pătrunzătoare al lui *Gil Blas*, e iscoditorul descoperirilor — după Guevara (*El diablo cojuelo*) — „Dracului Șchiop“ (*le Diable boiteux*). Lesage, aproape de aceeași vrâstă cu Dancourt (născut în 1668, moare la 1747), se amestecă în teatru pentru a da, — după schița care e *Crispin rival de son maître*, în care se recunoaște tradiționala notă italiană, — cruda icoană a parvenitului îmbogățit, trufaș, nemilos, lipsit de orice omenie, pe care numai patima dragostei îl poate supune, umilindu-l, în *Turcaret* (1709).

Cu Destouches (1680—1754) suntem încă în domeniul literaturii care nu vrea să dispară a doua zi după cel mai strălucitor succes al ei. Diplomatul de carieră care represintă pe regele Franciei la Londra, unde se însoară, acela căruia la bătrânețe i se oferia, fără să consimtă la o călătorie așa de riscată, postul de ambasador în Rusia, imitatorul, pe rând, al lui Cervantes și al lui Addison — arătând astfel schimbarea care se petrecea în chiar spiritul timpului său —, a cercat, toată viața lui, să fixeze tipuri: „filosoful căsătorit“, apoi „fudului“ (*le Glorieux*; represintat tocmai la 1732), „risipitorul“ (*le Dissipateur*), dar în așa fel încât intriga are totuși un rost însemnat. Tot în această direcție se mișcă Gresset, autor și al bucății epice glumețe *le Vert-Vert*, povestea unui pios papagal, când apare pe scândurile teatrului cu *le Méchant*. Și trecerea pe acolo a lui Piron, a cărui *Métromanie* (1738) a avut ceasul său de glorie, țintește mai sus decât un succes efemer. Cu Marivaux (1688—765), această comedie se va coborî până la farsă și, neglijând cu totul tipurile, tratând cu mlădiere, dar cu ușurință, acțiunea însăși, va da mai mult, ca și teatrul engles al unui Congreve, situații comice și mai ales un dialog strălucitor și șăgalnic.

Acest teatru, cu toate calitățile sale, era însă neîndestulător pentru a da expresie sentimentelor și ideilor ce stăpâneau o lume nouă, care nu se putea oglindi, cu dușmăniile și așteptările ei, în scrisul, de trecătoare popularitate, al celor cari mișcau personagiile lor, adesea numai înseilate, pentru o distrage.

Pretutindeni se desemna un curent împotriva învățământului

de notă iesuită, exclusiv și meschin, bănuitor și capabil de prigoniri, împotriva împietărilor critice ale jansenismului în domeniul literaturii, împotriva abuzurilor curente ale unei puteri care nu mai avea pentru a fi scusată nici prestigiul, nici magnificența darnică în încurajări și pensuni a unui Ludovic al XVI-lea.

Pe acest curent îl exprimă încă din al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea un fiu al burghesiei „de robă”, — tatăl său, Arouet era notar și ocupă apoi și alte rosturi în mica magistratură —, care, luând numele său de luptă în literatură de la o posesiune a familiei sale, își zise, de la cea d'întăiu apariție în public: de Voltaire.

Cunoaștem cu de-amănuntul pregătirea lui șco'ară și cele d'întăiu relații sociale. Elevul Iesuitului Porée, cu care a stat în legături și mai târziu, dedicându-i cutare din tragediile sale, asemenea cu acelea de care visa în Colegiu, frecventatorul salonului cochetei octogenare care a fost Ninon de Lenclos n'avea nici din casa părintească, de care nu vorbește niciodată și care nu se pare a fi exercitat vre-o influență asupra spiritului său, nici din acest mediu de Colegiu iesuit, copleșit de forme și împiedecat de opreliști, nimic din entuziasmul, din credința, din nobila pasiune de luptă cu care un adolescent trebuie să se apropie de viață pentru a-i lua tot ce e capabilă să dea.

Încă de pe băncile școlii încercase o operă de teatru, *Amulius et Numitor*. Când călcă, increzător, pragul unei societăți în care fiul de notar n'avea un loc potrivit pentru ambiția lui, vorbele libere cu care-și distra ocrotitorii nobili și bogați îl făcură să fie bănuit ca autor al unui *factum rimat* în care, după ce se arătau viciile timpului, poetul strigă:

J'ai vu tous ces maux et je n'ai pas vingt ans.

I se oferi o cămăruță în acea Bastilie, care servia de viemelnică închisoare tinerilor din lumea mai bună cari lăsau de dorit în ce privește purtările. A fost însă numai o scurtă trecere pe acolo, atâta cât să poată ajuta și ea la celebritatea autorului și să-i dea dreptul de a se înfățișa și ca unul care personal a suferit de pe urma regimului ce era să combată cu atâta spirit și cu atâta abundență retorică.

Ieșit din această închisoare care lăsa destul răgaz pentru a se putea compune o tragedie — aici a scris el piesa sa *Oedipe*,

care se va vorbi mai departe —, Voltaire n'a avut o adevărată viață. N'a fost legat nici de o adevărată profesiune, nici n'a luptat pentru a-și găsi o pâine și un rost, nici n'a fost amestecat, ca scriitorii englesi din vremea sa, în amănuntele diplomatice sau politice ale vremii sale. După acea ușoară iubire de tinerețe, în Olanda, ale cărei urme, în scrisori fără nicio adâncime de sentiment, le găsim în corespondența sa, după o pasiune, în care intră și multă ambiție, pentru ducesa de Villars, care nu voia și nu putea să răspundă acestui sentiment, fiindcă nu putea să corespundă aceluia care-l manifesta, poate și cu destulă indiscreție, el își alintă vremea cu legături în lumea actrițelor, pentru care scrie tragedii menite să le puie în valoare. Urmează o călătorie scurtă prin Belgia, prin Olanda.

Are un conflict cu cavalerul de Rohan și e maltratată de lacheii acestuia. Provocând și urmărind pe acela care-l jignise așa de sângeros, petrece din nou câteva luni la Bastilia, pentru ca, ieșind de acolo, să fie silit a părăsi Franța, unde va încerca în zădar să rămâie din nou, strecurându-se supt alt nume. I se impune astfel o mai îndelungată petrecere în Anglia, unde va primi, cum se va vedea, o întipărire neștearsă. Revine în patrie, pentru care, ca atare, n'a arătat niciodată — pentru gloriile, pentru menirea ei — o înțelegere deosebită. Se stabilește apoi din nou la Paris, unde se bucură de o largă și zgomotoasă celebritate, care însă n'are nimic popular, ci se ține în lumea intelectualilor și în societatea saloanelor. Murind prietena sa, actrița Lecouvreur, care nu putuse afla un loc în cimitir, din cauza profesiunii sale, el face o protestare publică, în urma căreia e silit a se piti și a se face uitat la Rouen (1730). Îndată după aceasta va avea satisfacția, din punctul de vedere al acelei popularități pe care o știa așa de bine urmări, să-și vadă «Scrisorile engleze» arse — de altfel fără nicio consecință pentru el însuși — de mâna calăului. Urmează, pentru a se adânci în mintea publicului ideea despre caracterul revoluționar al prigonitorului, atacuri dârze contra religiei, într'o formă pe care, pentru superioritatea ei, va trebui s'o apuciem. Pentru aceasta ajută esențial și ce se cetia prin saloane dintr'o epopeie în care se batjocuria grosolan amintirea Jeannei d'Arc.

Acuma trăiește fără griji, bucurându-se și de o mică avere personală, pe moșia uneia din acele femei ale veacului al

XVIII-lea care erau gata să plătească oricât de scump onoarea de-a adăposti un *bel esprit*, chiar dacă acesta era, cum a fost cazul lui Voltaire, un caracter foarte rău. «Emilia» lui, o colaboratoare științifică, îl îndreptă și mai mult către studiul științelor exacte, în care fusese inițiat încă din cei trei ani ai petrecerii la Londra, fără societate, într'o singurătate relativă care e prielnică progreselor spiritului.

Chemat de Frederic al II-lea, care simția nevoie, în tendința lui spre cabotinagiu, și de acest puternic glas pentru proclamarea gloriei sale, la Curtea din Berlin, el se întoarce desgustat de „prietenia“ cuiva care, supt masca „filosofului“, ascurdea toată conștiința de sine a suveranului Prusiei. Întors în Franța cu imprecății pe buze, după ce păruse dispus a o părăsi pentru a căuta un sălaș mai potrivit cu ideile sale despre sine și despre misiunea pentru care s'a născut, el se consacră iarăși teatrului, care pe atunci era forma literară de la care se putea aștepta o mai mare reputație, un contact mai intim cu publicul. Se bucură din nou de tot ce poate avea mai zgomotos și mai îmbătător celebritatea (e anul, când la 1743, *Mérope* a lui avu un succes nebun, cu care nu se pot asemăna modestele triumfuri ale lui Racine, nici cele mai bune momente din gloria, recunoscută numai cu condescendență, din partea unui public de nobili, a lui Corneille).

După singura misiune diplomatică pe care a îndeplinit-o în viața lui — firește pe lângă acel rege al Prusiei care știa așa de bine când să uite și să ierte —, el intră, la capătul unei lungi opoziții, în Academia Franceză, instituție oficială, cu drept de presintare al regelui, la 1746. Ba ajunge chiar, nu fără protecția particulară, pe care n'o crede compromițătoare, a favoritei în titlu, d-na de Pompadour¹, «gentilom al camerei» lui Ludovic al XV-lea și —, ca predecesorii săi literari din veacul al XVII-lea, ca acel Boileau, al cărui nume l-a rostit respectuos până a putut fi vorba de o comparație între el și acela —, „istoriograf al Franciei“. A întrebuițat chiar situația sa pentru a face ca poliția să urmărească pe cineva care se făcuse vinovat de un atac literar împotriva unei personalități atât de oficiale. Jignit de preferința care se acorda de un public pe care-l pre-

¹ Și d-na de Châteauroux, altă „metresă“ regală, îi acordase, mai înainte, ocrotirea ei.

lucraseră intriganții dramaturgului Crébillon, „rivalul“ său, el se face furnisorul de tragedii al Curții de opoziție strânse în jurul ducesei du Maine și caută chiar un adăpost pe lângă tatăl reginei Maria, pe care o măgulise în vechile lui versuri, regele polon Stanislas Leszcynski, instalat de diplomație la Nancy, ca duce de Lorena. D-na de Châtelet, vechea «prietenă», îl părăsise de mult. În sfârșit cele câteva luni petrecute la Berlin (1750), ca șambelan decorat cu Ordinul *pour le mérite*, îl îndușmăniră pentru totdeauna cu Frederic al II-lea, care nu crezuse că trebuie să-și mai ascundă defectele. Relațiile, așa de nepotrivite, se isprăviră cu un scandal public, care a lăsat urme și în literatură. După rătăcirile lui pînă în lumea germanică, el ajunge la Strasbourg, la Colmar, unde arată intenția să se așeze.

Încercă Geneva calvină, totuși atât de strict bigotă, dar în alt sens decât al Iesușilor din cari el făcuse inimicii săi profesionali, și isprăvi făcând din satul vecin, Ferney, la hotarul a trei țeri, casa lui de refugiu pe care o încunjură cu exploatari care-i aduceau un însemnat venit. De aici, din locul pe care-l știa creațiunea sa, un adevărat prinț, el poartă războiul în dreapta și în stînga, cu adversarii ideilor și cu dușmanii persoanei sale, și-i place să apară ca îndreptătorul marilor greșeli făcute de justiție contra nevinovaților.

Numai la optzeci și patru de ani, el vine la Paris întovărășit de nepoata sa, numai pentru a muri, la 30 Maiu 1778.

Se va recunoaște că aceasta nu e o viață, și mai ales una din care să poată reieși pentru un mare talent de formă o poezie călduroasă, o cugetare adîncă sau o mare putere dramatică, răscolitoare prin suflet a sufletelor.

Odată ce cunoaștem acest zbucium care nu e o activitate socială, această neliniște care nu îndreaptă către un scop, acest zgomot care nu înseamnă o luptă, putem încerca să fixăm locul pe care Voltaire îl poate reclama în dezvoltarea literaturii franceze pe o vreme când Europa întreagă primește, supusă, lecțiile ce-i vin de la Paris.

E sigur că el n'a avut o vocație hotărâtoare pentru niciunul din genurile literare și că el nu și-a simțit de la început misiunea de a cărei îndeplinire a rămas legat numele său. A-și face

o faimă, a se distinge, a domina spiritele prin mijloacele cele mai potrivite pentru aceasta, i-a fost de la început gândul.

Pe atunci însă lirica francesă era dominată de o personalitate care în ochii contemporanilor, până la nenorocirea care l-a ajuns pe urmă, după plângerea unor particulari ce se credeau jigniți prin versurile lui, a trecut ca un geniu poetic. Fiul de cizmar Jean-Baptiste Rousseau (1671—1701) a scris bucăți anacreontice, epistole ca ale lui Boileau, satire, epigrame și, pentru ispășirea păcatelor, chiar înainte de ceasul pocăinței ceiei mari și zădărnice, ode, dintre care unele au un caracter religios. Alături de dânsul, în genul ușor, pe lângă un Alibrai (Dalibrai), un Bonnard, se deosebesc mai ales Chaulieu († 1720) și La Fare († 1760), cel amoretat la șizeci de ani de doamna de Caylus —

Je te promets un regard de Caylus,
fi spune zeul Amor, la un ceas de disperare¹.

În acest domeniu nu i se părea ambițiosului tânăr care-și începea cariera după 1720 că s'ar putea căpăta marea și hotărâtoarea biruință care-i trebuia pentru a se impune.

El se va adresă deci teatrului.

Totuși sunt interesante pentru dezvoltarea spiritului său anumite lucrări în alt sens ale întâii lui tinerețe.

În versurile despre Bastilia, unde întrase în circumstanțele ce-s'au arătat mai sus, el întrebuițează, la 1717, un stil pe care nu-l vom regăsi pe urmă. E vechiul stil al pamfletului versificat, care vine în ră din tulburatul ev mediu trăind supt autoritate, dar gata oricând să ridice piatra împotriva ei. El prezintă pe cei cari, pentru o glumă literară care nici nu era a lui, îl închiseseră vremelnic ca pe niște corbi de pradă ieșind cu aripi negri din Iadul intoleranței:

Mais vingt corbeaux, de rapine affamés,
Monstres crochus que l'Enfer a formés...

¹ Și în dialectul Sudului cântecul de iubire și de beție ră ună din vesela gură a unui Gros († 1788)

Senca vin mouen couer n'est que glaço,

Quand ai begu, sieon de fuec.

Nu servește pe nimeni, nu vrea să știe, de și-i „respectă“, „de rege, de prinți, de princese“, și-i ajunge, în indiferența lui față de tot ce ar putea să-i deie bogăția, puterea, influența, viața socială — pe care totuși o cunoștea puțin și atuncea, — o liniște pe care nici puternicii, purtătorii de coroană n'o pot avea, în clipele lor cele mai fericite, mai mult decât dânsul.

Je ne suis point rimeur suivant la Cour,
 Je ne connais roi, prince, ni princesses,
 Et, si tout bas je forme de souhaits,
 C'est que d'iceux ne sois connu jamais.
 Je les respecte, ils sont dieux sur la terre,
 Mais ne les faut de trop près regarder.

J'ai le repos; les rois n'ont rien de mieux.

Cearta cu poliția a începătorului literar nu era să știe mult, de altfel, și, puțin timp după aceea, din același condeiu era să iasă lauda șefului ei, d'Argenson.

Peste câțva timp, la 1722, Voltaire, «tânărul Arouet» încă pentru mulți, era să ieie, fără a fi intrat încă 'n legătură directă cu îndârjitul spirit de continuă opoziție al Angliei lui George I-ii, o atitudine de luptă contra Bisericii întregi, ba chiar contra dogmei creștine înseși, în afară de calitatea morală a reprezentanților ei și de calitatea filosofică a comentariilor teologiei.

Aceasta arată însă că, pe lângă ce se găsea în chiar temperamentul lui, în ideile lui fundamentale, el avea, fără atingere cu altă civilizație literară și politică, o parte măcar din ce-i trebuia pentru ca să apară ca reprezentant al deismului curățit de forme, al puritanismului filosofic ridicat împotriva formalismului iezuit. Am relevat, în generația de la 1660 încă, o tendință de opoziție pe toate terenurile, de frondă intelectuală, trainică, urmând trecătoarei fronde politice. Fără a fi agresivi ca dânsul, Boileau, Racine sunt, cu toate legăturile lor de interes, — de care am văzut că Voltaire însuși nu e lipsit, — niște opoziționiști consecvenți, cari aduc în plus ceea ce a lipsit frământătorului de patimi, creatorului modei negative în veacul al XVIII-lea: unitatea de caracter, consecvența deimnă, *respectabilitatea*. Cine cetește scrisorile, de o aspră factură germanică,

plină de exploziile unei neprefăcute grobrienii, ale cumnatei lui Ludovic al XIV-lea, vestita «Liselotte», fiică a Electorului Palatin, poate vedea în ce ton se vorbea în cercurile Curții, de loc respectuoase în fond, despre tot ce era putere și prestigiu, spre sfârșitul, întunecat de bigotism, al domniei marelui rege. Ducele de Orléans, Regentul, afișează și va afișa și în preajma tronului un cinism religios și moral tot așa de expresiv.

Contra influenței înăbușitoare a doamnei de Maintenon, cu neagra ei Curte împrejur, se ridică, de fapt, o întreagă opinie publică, ale cărei pietre, cum se știe, căzură apoi cutezătoare și impii asupra sicriului celui ce stăpânise cu atâta strălucire mai bine ca o jumătate de veac Franța. Regele, încunjurimea lui pierd cu totul influența pe care atâta timp o exercitaseră într'un chip așa de copleșitor, și viața spirituală trece în conventiculele de intelectuali, în noile saloane, unde nu se discută numai versuri de sonete și facturi de piese. Nevoia unei literaturi libere, îndeplinind o funcțiune socială și pregătind o revoluție politică, fie și în cele mai pașnice forme, se face tot mai mult simțită.

Întâiu în străinătate, în Anglia, în Olanda, prin emigrația aventurii sau nenorocirii lor, un nou curent, cu violente discuții de negație politică, socială și chiar religioasă, se produce, și el are o puternică influență asupra publicului din Franța însăși.

De la 1662 petrece, astfel, în Anglia Saint-Évremond († 1703), unul din cele mai spirituale suflete care au iubit paradoxul¹. Profesor în țara sa, atacat pentru ideile înaintate pe care le predică de pe catedră, silit a pleca peste hotar, așezat în Olanda, care-l primește cu bucurie și-l încunjură de o mare considerație, Pierre Bayle († 1708) se ridică împotriva Iesuiților ca și a janseniștilor, cu teribila lor teorie augustiniană a «grației» dumnezeiești de la care singură atârnă mântuirea sufletelor, și el predică larg *morală naturală*². Într'o operă de o formă neobișnuită, care și ea a contribuit la succes, în *Dictionnaire historique et critique* din 1697 (a doua ediție urmează în 1702), el înfăți-

¹ *Comédie des académiciens, Sur les poèmes des anciens.*

² *Nowvelles de la république des lettres; Pensées diverses contre le père Maimbourg; Réponses aux questions d'un provincial* (1704).

șează o polemică în regulă contra atâtor lucruri admise în organizarea societății ca și în conștiința morală a vremii sale.

Pentru a da, în Franța însăși, în formă beletristică literatura pe care o dorește, societatea creiază și susține, îndeamnă și grăbește pe Voltaire, pe care dacă-l admiră, ea se admiră pe dânsa însăși, iar, dacă pare a-l urma, e numai pentru că el merge docil pe drumul ei.

Venim astfel la poemul *le Pour et le contre*, adevărată profesie de credință religioasă — dar în ce sens! — contra iesuitismului pretențios și trufaș, lucrând prin tirania formelor, ca și împotriva jansenismului lăcom de a stăpâni conștiințele, prin dibace infiltrații în suflete.

Un suflet sincer vorbește aici cu o incontestabilă sinceritate. Poetul — căci *este* unul aici — vrea „să smulgă superstițiilor legătura“ care le ascunde, să combată „minciunile sacre“, să învețe a desprețui o religie de sicriu și de îngroziri infernale:

...les horreurs du tombeau
Et les terreurs de l'autre vie.

Aceste triste dogme care osândesc plăcerea, această inexorabilă teorie a unui păcat adus din naștere și pe care nicio faptă bună nu-l poate descărca din spinarea încovoiată a bietei umanității, această fabulă descurajantă a unui Raiu continuat prin greșeală și pierdut prin pedeapsă îl desgustă și nu se sfiește a o spune, tare și, incontestabil, frumos:

Je veux aimer ce Dieu, je cherche en lui mon père,
On me montre un tyran que nous devons haïr.
Il crée des humains à lui-même semblables
Afin de les mieux avilir,
Il nous donne des cœurs coupables
Pour avoir droit de nous punir,
Il nous fait aimer le plaisir
Pour nous mieux tourmenter par des maux effroyables
Qu'un miracle éternel empêche de finir.

Ce sunt aceste povești de arbore al cunoștinței binelui și răului, de stricare a omenirii primitive, de necesitate a unui potop răsplătitor; ce e această silă de a împărtăși vechea istorie legendară a unui neam mic și ticălos, superstițios și temător

desprețuit din veac în veac de aceia toți cari au intrat în atin-
gero cu el:

..peuple obscur, imbécile, volage,
Amateur insensé des superstitions,
Vaincu per ses voisins, rampant dans l'esclavage
Et l'éternel mépris des autres nations.

Ori în zădar a murit pe Cruce Mântuitorul, de vieme ce este
încă un Iad pentru păcate reale sau închipuite, de vreme ce
jansenismul afirmă crunta teorie a osândeii prealabile, a inexo-
rabilei „grații“?

Quoi! Dieu voulut mourir pour le salut de tous
Et son trépas est inutile ?

.
Ayant versé son sang pour expier nos crimes,
Il nous punit de ceux que nous n'avons pas faits!
Ce Dieu poursuit encore, aveugle en sa colère,
Sur ses derniers enfants l'erreur d'un premier père ?
Il en demande compte à cent peuples divers ?
Assis dans la nuit du mensonge,
Il punit au fond des enfers
L'ignorance invincible, où lui-même il les plonge,
Lui qui veut éclairer et sauver l'univers ?

Și cel care simte nevoia unei ordini divine în natură, a
unei binecuvântări dumnezeiești asupra lui însuși își cere cu
energie acel Dumnezeu care singur i-ar putea mulțami spiritul:

Je ne reconnais point à cette indigne image
Le dieu que je dois adorer:
Je croirais le déshonorer
Par une telle insulte et par un tel mensonge.

.
Je ne suis pas chrétien, mais c'est pour t'aimer mieux.

Și rare ori icoana lui Hristos, vechiul „Paraclet“ al lui Abélard,
eternul mângâietor pentru că e suferitorul împreună cu noi, a
apărut mai frumos ca în versurile lui Voltaire tânăr, care ca
pe un restabilitor al divinității zguduite îl invocă astfel:

Il console en secret les cœurs qu'il illumine,
Dans les plus grands malheurs il leur offre un appui,

Et, si sur l'imposture il fonde sa doctrine,
C'est un bonheur encor d'être trompé par lui.

Și, declarând că un «bonz modest», un «derviș milostiv» fac mai mult ca un filosof jansenist ori un trufaș Papă, el recomandă prietenei sale Urania a nu da rugăciunii inșeși, cultului, *cultivării* divinității o importanță pe care singure virtuțile o merită:

Tout hommage est reçu, mais aucun ne l'honore.
Un Dieu n'a pas besoin de nos soins assidus:
Si l'on peut l'offenser, c'est par des injustices:
Il nous juge sur nos vertus,
Et non pas sur nos sacrifices.

Filosofia moderă nu s'a putut exprima, atingând întrebările cele mai emoționante pentru sufletul omenesc, într'o formă mai lapidară.

În sfârșit în al treilea din poemele începuturilor sale, *Apologie de la fable*, poetul pune alături nobleța simbolicei mitologii clasice cu palidele sau trivialele figuri ale unui creștinism de sfinți, deviat de la originile sale, simple și curate. O înțelegere a simbolurilor clasice pe care noi o credem prea mult rezervată numai epocii noastre se desface din acest pasagiu care merge cu mult înaintea secolului său:

Vous savez aimer l'air, la terre et les mers,
Vous embellissez l'univers.
Cet arbre à la tête longue, aux rameaux toujours verts,
C'est Atys aimé de Cybèle,
Le précoce hyacinthe est le tendre mignon
Que sur ces prés fleuris caressait Apollon.

.
Des baisers de Pomone on voit dans ce vallon
Les fleurs de mes pêchers nouvellement écloses.

.
Si le soleil se couche, il dort avec Téthys...

Ceva din *Roman de la Rose* pare a trăi, în schimb, când poetul vorbește de porcul Sfântului Antoniu, de cănele Sfântului Roch și de alte ingrediente ale creștinismului de mănăstire. Și Voltaire trece de la religii la literaturile pe care le inspiră, puind alături de Homer Viețile Sfinților

Mettez la Fleur des Saints à côté d'un Homère..

Dar dorința aceuia care era în stare să dea atâta vibrație versului, epistolei și satirei era să cucerească un mai zgomotos succes decât acela, periculos, al unor asemenea atacuri.

O ciudată declarație a lui arată marea încredere ce o avea, de și lipsit cu totul de naivitate, incapabil de o energie susținută și cu totul sărac de imaginație, în chemarea lui de a fi un mare poet epic. Judecând și din punctul de vedere, practic, al concurenței și al reminiscențelor, el se exprimă așa: „Epica e pentru mine, ori mă înșel foarte; și mi se pare că mergi mult mai lesne într'o carieră în care rivalul îți este un Chapelain, un la Motte și Saint-Didier decât în aceia în care trebuie să încerci a atinge pe Racine și Corneille ¹“.

Încă de mult, tânărul scriitor găsisese la ocrotitorul său Caumartin cultul lui Henric al IV-lea și întâlnise la ducele de Sully numele însuși al principalului ministru în acea fericită și populară domnie. Regele Stanislas găsia și el că nu se poate alege un mai potrivit erou. A lăuda pe Bearnese însemna, oricum, a se aduce un serviciu regalității franceze, dispensatoare de pensuni, și aceasta nu era indiferent cuiva care avuse planul de a dedica lui Ludovic al XV-lea întâile lui piese mai însemnate, care încercase complimente pentru noua regină ² și care se plângea că se uită prea mult acuma a se uda arborii plantați de gloriosul rege dispărut de curând. Henric însemna și politica de toleranță, considerația catolicismului supt singurul raport al utilității politice, ca să se ajungă la jertfa imolată fanatismului idiot. Încă de la 1722 se cetiau fragmente din lucrarea Englesului Bolingbroke, un «filosof» de dincolo de Canal. La sfârșitul anului 1723 poema apărea, supt titlul de *la Ligue*, după o copie procurată clandestin.

E o tentativă cu totul greșită, de și contemporanii, cari au înmulțit edițiile, erau, vădit, de o altă părere și fama *Henriadei*

¹ L'épique est mon fait, ou je suis bien trompé; et il me semble qu'on marche bien plus à son aise dans une carrière où on a pour rival un Chapelain, la Motte et S-Didier que dans celle où il faut tâcher d'égalier Racine et Corneille.

² Je suis dans une Cour qu'une reine nouvelle
Va rendre plus brillante et plus vive et plus belle.

s'a răspândit până foarte târziu și foarte departe, literatura noastră însăși având încă de pe la 1830 o traducere completă, în versuri, datorită boierului Pogor. Figurile sunt lipsite de orice viață, personificările, ca în Virgil, nu prind însă carne, cuvântările sunt monotone și fără elocvență, stilului îi lipsește vigoarea pitorescă din bucățile lirice citate mai sus, și claritatea unei limbi «purificate» nu răsplătește pentru excluderile de expresii vii, contra căreia și episcopul de Cambrai Fénelon (1651-715), autorul blajinului „Télémaque” — un Racine, pe lângă fulgerătorul Bossuet (1627-704), episcop de Meaux, un Corneille — protestase pe vremea lui, într'o scrisoare către Academie¹.

Rare ori o comparație dă tablou, ca în aceste versuri:

Telle une tendre fleur qu'un matin voit éclore
Des baisers du zéphir et des pleurs de l'aurore,
Brille un moment aux yeux et tombe avant le temps
Sous le tranchant du fer ou sous l'effort des vents,

sau :

Tel que dans nos jardins un palmier sourcilleux,
A nos ormes touffus mêlant sa tête altière,
Paraît s'enorgueillir de sa tige étrangère.

Pentru a se menține interesul, pe care nu-l putea da decât reala simpatie pentru eroi, în această nedibace amplificare a cronicelor contemporane² se aruncă săgeți contra regilor cari pot „voi crime”³, contra „urmașilor lui Hristos” cari, la Roma, nu se dau în lături din fața omorului, a incestului, a adulterului⁴,

¹ Cette langue manque d'un grand nombre de mots et de phrases. Il me semble qu'on l'a gênée et appauvrie depuis environ cent ans, en voulant la purifier. Le vieux langage se fait regretter quand nous le retrouvons dans Marot, dans Amyot, dans les ouvrages les plus enjoués et les plus sérieux. Il avait je ne sais quoi de court, de naïf, de hardi, de vif et de passionné... Je voudrais autoriser tout terme qui nous manque et qui a un son doux sans danger d'équivoque.

² Se notează și schimbările în decorul istoric pe care le-a adus timpul.

Paris n'était point tel, en ces temps crageux,
Qu'il paraît en nos jours aux Français trop heureux!

³ Quand un roi veut un crime, il est trop obéi.

⁴ La trahison, le meurtre et l'empoisonnement
De mon pouvoir nouveau font l'affreux fondement.
Les successeurs du Christ, au fond du sanctuaire,
Placèrent sans rougir l'inceste et l'adultère.

încât se ascunde în pustiu, înaintea Romei fastuoase, religia adevărată¹. Dacă regalitatea nu e atacată direct, se vede că lauda pentru Henric însuși, ca și pentru sfântul său străbun Ludovic al IX-lea, e o excepție.

Când Voltaire va reveni la epopeie, el va călca pe urmele lui Scarron, încercând a batjocuri în Ioana d'Arc amintirea nobilei martire care a salvat Franța de Englesi (*la Pucelle*, înainte de 1740). Ideia o avea de mult, și în notele «Heuriadei» explicația privitoare la nobila fată e tot așa de neinteligentă cât și de grosolană².

Cu toată frica de a nu fi zdrobit în concurența cu dramaturgii cei mari din veacul al XVI-lea, acela care nu înțelesese ce poet liric putea să rămâie, când se avânta greoiu spre epopeie, se apropie de teatru, prefăcându-se a fi străin de mișcarea-i contemporană și a păstra numai amintirea clasicilor greci — de parcă ar fi fost la Atena între acei clasici cu Euripid în frunte, de și acesta nu fusese născut „într'o vreme mai luminată“³ —, și a lecțiilor bunului iesuit Porée⁴.

De fapt îl stăpâna amintirea, în ton, în factură și stil a cuiva, foarte mare, foarte iubit, resumând în numele său tradițiile cele mai glorioase ale tragediei franceze: a lui Racine, pe care tocmai de aceea nu voi să-l pomenească, pe când despre Corneille, în prefața celei d'întăiu piese pe care și-a văzut-o represintată,

¹ Loin du faste de Rome et des pompes mondaines

L'humble religion se cache dans des déserts.

² Jeanne d'Arc, connue sous le nom de la Pucelle d'Orléans, *servante d'hôtellerie*, née au village de Domrémy-sur-Meuse, qui, se trouvant *une force de corps* et une hardiesse au-dessus de son sexe, fut employée par le comte de Dunois pour rétablir les affaires de Charles VII. Elle fut prise dans une sortie à Compiègne, en 1430, conduite à Rouen, jugée comme sorcière par un tribunal ecclésiastique, également ignorant et barbare, et brûlée par les Anglais, qui auraient dû honorer son courage.

³ Euripide surtout, qui me paraît si supérieur à Sophocle et qui serait le plus grand des poètes s'il était né dans un temps plus éclairé, a laissé des ouvrages qui décèlent un génie parfait, malgré les imperfections de ses tragédies; prefața la *Oedipe*.

⁴ J'étais plein de de la lecture des anciens et de vos leçons et je connaissais fort peu le théâtre de Paris; je travaillai à peu près comme si j'avais été à Athènes.

nu se sfia să spuie că întrebuințează un fel de a vorbi ca al tipurilor de bâlcu, Guillot-Gorju și Tabarin¹.

Începuse încă din școală, la 1704 (a ieșit din Colegiu numai la 1711), o tragedie a lui Amuliu și Numitor. Cea d'întăiu însă care a fost pusă în scenă e *Oedipe* din 1718, publicată în anul următor, când autorul avea numai douăzeci și trei de ani.

E o încercare nedibace de a înoi în intrigă un subiect, așa de cunoscut, pe care poetul nu-l știe înoi în felul de tratare și în stil. La vechea legendă tebană a fiului pe care soarta, cumplită și insondabilă, l-a osândit să fie ucigașul tatălui și soțul mamei, necunoscându-i pe amândoi și bucurându-se de o potrivă de înfrângerea unuia și de îmbrățișările celeilalte, el adaugă o nepotrivită, o ridiculă intrigă de iubire între acea tragică văduvă, mamă și soție, de o parte, și între Filoctet, asprul Filoctet plângându-și rana grozavă, care devine aici un vechiu curtisan ce reapare pentru a-și relua misiunea de suspinător și e bănuit el însuși că ar fi ucis pe Laius, rivalul lui fericit. «Formulele» nu lipsesc:

J'ai fait des souverains et n'ai point voulu l'être².

sau, cu o alusie la Frederic de Prusia:

L'amitié d'un grand homme est un bienfait des dieux.

Încercările însă de a da fiorul tragic, fie și în versuri une ori impresionante

— De mon premier époux l'ombre pâle et sanglante,

spune Iocasta —, nu izbutesc; limbagiul familiar, pe care Racine îl întrebuința cu o nesfârșită dibăcie, iutervine pentru a curma emoția:

Qui? moi, de tels forfaits, moi, des assassinats!

Et que de notre époux... Vous ne le croyez pas.

Mijlocul ieften al declamațiilor agresive contra stărilor de lucruri existente: altarele cu privilegiile neîngăduite, credulitatea

¹ Il faut avouer que les discours de Guillot-Gorju et de Tabarin ne sont guère différents... On trouvait alors l'*Oedipe* de Corneille excellent: je le trouvais un fort mauvais ouvrage; *ibid.*

Pe urmă însă va scrie: „le grand Corneille, génie pour le moins égal à Homère“!

² II, 4.

mulțimilor care face puterea preoților, caută a înlocui stângăciul această lipsă ¹.

În 1720 Voltaire, încurajat de un succes pe care de sigur nu-l merita, dă apoi *Artémire*, în care iarăși originalitatea se caută în afară de concepția poetică însăși, iscodindu-se o soție a lui Casandru Macedoneanul, care iubește pe Philotas; acesta fiind ucis, Palant, favoritul regelui, se oferă a-l răsbuna omorând însuși pe rege, dacă inima reginei l-ar răsplăti; la urmă însă apare Philotas însuși, a cărui jertfire fusese numai aparentă.

În *Mariamne*, care urmează, cu un subiect din zilele lui Irod, progresul e tot așa de puțin vizibil, iar cea d'întăiu comedie a omului al cărui spirit i-ar fi fost podoaba de căpetenie, *L'indiscret* din 1725, e cu totul lipsită de vervă, afară de atacurile contra curtisanilor geloși, contra impunerii de a tăcea, contra favoritismului care face din fiul de treisprezece ani al unui nobil un colonel:

Sur un nouveau venu le courtisan fidèle
Avec malignité jette un regard avide,
Pénètre ses défauts et, dès le premier jour,
Sans pitié le condamne, et même sans retour.

Et qu' à la Cour, mon fils, l'art le plus nécessaire
N'est pas de bien parler, mais de savoir se taire.

Colonel à treize ans, je pense avec raison
Que l'on peut à trente ans m'honorer d'un bâton ².

În acest moment intervin cei trei ani de ședere în Londra, după cari imitatorul fără grație al grațiosului Racine apare ca un protagonist al acelor idei de umanitate și de libertate pe care le va considera ca averea sa proprie când va scrie: „se va găsi în mai toate operele mele cea umanitate care trebuie să fie cel d'întăiu caracter al unei ființe cugetătoare, se va vedea (dacă

¹ Voilà donc des autels quel est le privilège (III, 4).

Nos prêtres ne sont point ce qu'un vain peuple pense.

Notre crédulité fait toute leur science (IV, 1)

Cf. și la urmă, în actul V: J'ai fait rougir les dieux qui m'ont forcé au crime.

² 1, 2

îndrăznesc a mă rosti astfel) dorința de fericirea oamenilor, oroarea de nedreptate și de apăsare¹.

Am văzut ce aducea Voltaire, din propriul lui temperament, din scurta experiență a luptelor sale cu o clasă dominantă, din acea influență a lui St.-Évremond și Bayle, a întregii opoziții surde care se formase contra spiritului impus de Ludovic al XIV-lea, la apogeul său, literaturii franceze. Și știm ce putea să găsească pribeagul sărac, izolat, prigonit, dincolo de Canal, unde, cu toate succesele lui de teatru, încă puține și așa de nouă, nu-l aștepta o largă recunoaștere și o caldă primire, cum vom vedea că un noroc mai bun le-a dat altora.

În Londra el cetește pe Shakespeare, pe Milton. În studiul său, apărut în englezește — „je m'étais presque accoutumé à penser en anglais“, va spune el, — despre poesia epică, studiu la care-i va răspunde un poet italian așezat și el pentru câțva timp în Capitala engleză, el va recunoaște superioara însemnătate a poetului „Paradisului“, iar, cât despre Shakespeare însuși, va vorbi de «divinitatea» acestui creator de «monștri în tragedie», care calcă în picioare sfintele reguli ale lui Aristotel și aduce pe scenă oameni de o calitate inferioară, «țerani, hoți și gropari» pentru a îndeplini acte lipsite de orice nobleță teatrală; „monstruos“, „absurd“ cât se poate, acela are totuși puteri necunoscute până la dansul și de o misterioasă esență, căci, orice ar fi, o nație nu se poate înșela în omagiul ce aduce unui spirit superior². Dar mai ales se va familiarisa, cunoscând une ori și oamenii, cu noua literatură a lui Pope, a lui Congreve și cu deosebire a pamfletiştilor, cu cari avea înrudiri de spirit, până la acel Swift, care în *Gulliver* e un Rabelais mai bine crescut³.

¹ On trouvera dans presque tous mes écrits cette humanité qui doit être le premier caractère d'un être pensant; on y verra (si j'ose m'exprimer ainsi) le désir du bonheur des hommes, l'horreur de l'injustice et de l'oppression (prefața la *Alzire*).

² Ces pièces sont des monstres en tragédie. Il y en a qui durent plusieurs années; on y baptise au premier acte le héros qui meurt de vieillesse au cinquième, on y voit des sorciers, des paysans, des ivrognes, des fossoyeurs qui creusent une fosse et qui chantent des airs à boire en jouant avec des morts. Enfin imaginez ce que vous pouvez de plus monstrueux et de plus absurde: vous le trouverez dans Shakespeare. — Cf. în scrisori: „Dans ces pièces monstrueuses vous avez des scènes admirables“.

³ Un Rabelais sans fatras (Scrisorile din 1727).

În ce privește teatrul frances, el va ajunge la convingeri nouă, care vor influența asupra activității sale ulterioare în acest domeniu. Își va da samă că acel teatru e prea puțin teatral, că subiectul, mai ales în sămburele lui tragic, e copleșit de vorbăria conversațiilor¹.

Dar mai ales el va ieși, prin contactul zilnic și așa de îndelungat cu o civilizație având — singura pe acest timp — un caracter deosebit, de care era mândră, la o concepție superioară a rostului literaturilor, care corespund unor epoce și unui popor și nu pot fi contopite într'o formă unică, dictată de o nație privilegiată. Cuvintele lui sunt prea importante ca să nu reproducem întregi pasagiile dintr'o prefață contemporană:

„Putem defini metalele, mineralele, elementele, animalele, pentru că natura lor e totdeauna aceeași: dar mai toate operele oamenilor se schimbă ca și închipuirea care le produce. Datinile, limbile, gustul popoarelor celor mai vecine se deosebesc, ce zic': același neam nu se mai recunoaște în trei, patru sute de ani.

„La Francesi e de obicei o serie de conversații în cinci acte, cu o intrigă amoroasă. În Anglia, tragedia e cu adevărat o acțiune, și, dacă autorii din acea țară ar uni cu acțiunea care însuflețește piesele lor, un stil natural cu decență și regularitate, ar birui îndată pe Greci și pe Francesi.

„Un om care n'a cetit decât autorii clasici, desprețuiește tot ce e scris în limbile vii, și acel care nu știe decât limba țerii sale e ca aceia cari, neieșind niciodată din Curtea Franciei, pretind că restul lumii e puțin lucru și cine a văzut Versailles a văzut tot.

„Simțiți în cei mai buni scriitori moderni caracterul țerii lor peste imitația antichității: *florile lor și fructele lor sunt încălzite și coapte de același soare, dar ele primesc de la terenul care le hrănește gust, colori și forme deosebite.*

...*Dacă deci voim să avem o cunoștință puțin mai întinsă a artelor, trebuie să ne informăm cum se cultivă la toate națiile*².”

¹ Nous avons en France des tragédies estimées, qui sont plutôt des conversations qu'elles ne sont la représentation d'un événement.

² Nous pouvons définir les métaux, les minéraux, les éléments, les animaux, parce que leur nature est toujours la même; mais presque tous les ouvrages des hommes changent, ainsi que l'imagination qui les produit. Les coutumes, les langues, le goût des peuples les plus voisins différent: que

Idei care vor îndemna pe acela care în April 1729 strângea materiale pentru o istorie a lui Carol al XII-lea, menită a pomeni și pe amicul și clientul acestuia, regele Stanislas, și a face astfel plăcerea reginei polone de pe tronul Franciei¹, și care studia secolul lui Ludovic al XIV-lea și ca să arăte ce s'a făcut atunci pentru scriitori, să se încumete la o mare operă în care să se înfățișeze în «moravuri», literatură și artă progresele înseși ale spiritului uman.

Dar în Anglia Voltaire mai văzuse și funcționarea normală a unei vieți politice în care o regalitate tolerată în afară de calitățile și defectele ei presida numai o viață cetățenească liberă², și, cum el nu era inițiat și în toată corupția electorală a „burgurilor putrede“, niciun element de critică nu se amestecă astfel în admirația sa deplină pentru parlamentarismul suveran al epocii Georgilor, de fapt preferabilă Franciei, guvernată de favorite, a lui Ludovic al XV-lea.

Pentru a-și arăta această admirație și pentru a lovi la adăpost în neajunsurile vieții franceze contemporane scrie el, în Anglia încă și în limba engleză, Scrisorile sale, apărute apoi în limba franceză supt titlul de *Lettres sur les Anglais*³.

dis-je¹, la même nation n'est plus reconnaissable au bout de trois ou quatre siècles.

Chez les Français c'est pour l'ordinaire une suite de conversations en cinq actes, avec une intrigue amoureuse. En Angleterre la tragédie est véritablement une action; et, si les auteurs de ce pays joignaient à l'activité qui anime leurs pièces un style naturel avec de la décence et de la régularité, ils l'emporteraient bientôt sur les Grecs et sur les Français.

Un homme qui n'a lu que les auteurs classiques méprise tout ce qui est écrit dans les langues vivantes, et celui qui ne sait que la langue de son pays est comme ceux qui, n'étant jamais sortis de la Cour de France, prétendent que le reste du monde est peu de chose et que qui a vu Versailles a tout vu.

Vous sentez dans les meilleurs écrivains modernes le caractère de leurs pays à travers l'imitation de l'antique, leurs fleurs et leurs fruits sont échauffés et mûris par le même soleil, mais ils reçoivent du terrain qui les nourrit des goûts, des couleurs et des formes différentes.

¹ Scrisoare din 9 April.

² El a dedicat *Henriada* reginei Carolina.

³ Cf. cealaltă carte engleză, pomenită mai sus, *An Essay upon the civil wars of France...*, also upon the epick poetry of the european nations, Londra 1729. — Ca element de comparație, v. și Muralt, *Lettres sur les Français et sur les Anglais*, 1726.

Pretutindenii în această cârtică se vede intenția de a critica lucrurile de acasă. Vorbind, astfel, despre quakerii din Anglia, se spune că ei nu mărginesc tot creștinismul la o aruncare de apă după cap, nici la observarea unor vechi ceremonii iudaice, că ei nu socot cuminecătura ca o mântuitoare taină. Dincolo de Canal treizeci de familii deosebite trăiesc în pace. Într-o expunere istorică se atacă în principiul ei regalitatea, arătând că ea vine de la vechii „șefi de sălbateci“, deveniți monarhi, cu ajutorul interesat al preoților și în ciuda concurenței Papilor cari, între alte mijloace contra adversarilor, nu se sfiesc a în-trebunța și asasinatul ¹. Din lungile războaie civile, mai crude și criminale decât dincolo de Strâmtoare, Franța nu s'a ales măcar cu libertățile cucerite acolo cu asemenea jertfe ². Căci Anglia singură a ajuns să poată «supune regulelor puterea regilor resistându-li» și să creeze acea formă de Guvern «în care principele, atotputernic pentru a face binele, are mâinile legate pentru a face răul, în care seniorii sunt mari fără insolență și fără vasali și în care fără neorânduială poporul ia parte la cârmuire ³».

Nu poate fi vorba de o politică neconținut războinică și îndreptată spre cuceriri; de altfel quakerii se opun formal invitațiilor de a lua armele, făcute de «ucigași îmbrăcați în roșu și având în cap o scufie de două picioare» ⁴, — recrutorii —, și, în mijlocul Londrei, iluminată pentru victorie și sunând din toate clopotele, tunurile, orgelile și corurile ei bisericesti, ei «gem

¹ Les chefs de ces sauvages qui avaient ravagé la France, l'Italie, l'Espagne et l'Angleterre se firent monarques... Chaque peuple avait cent tyrans au lieu d'un bon maître. Des prêtres se mirent bientôt de la partie. Les papes se mirent à leur tête et, avec des brevets, des bulles et des moines, ils firent trembler les rois, les déposèrent, les firent assassiner et tirèrent à eux tout l'argent qu'ils purent de l'Europe.

² Les guerres civiles de France ont été plus longues, plus cruelles, plus fécondes en crimes que celles d'Angleterre, mais de toutes ces guerres civiles aucune n'a eu une liberté sage pour objet.

³ La nation anglaise est la seule de la terre qui soit parvenue à régler le pouvoir des rois en leur résistant et qui d'efforts en efforts ait enfin établi ce gouvernement sage où le prince, tout-puissant pour faire du bien, a les mains liées pour faire du mal, où les seigneurs sont grands sans insolence et sans vassaux et où le peuple partage le gouvernement sans confusion.

⁴ Des meurtriers vêtus de rouge, coiffés d'un bonnet haut de deux pieds.

în tăcere asupra omorurilor care pricinuiesc bucuria obștească»¹. Și, de fapt, adaugă tânărul critic, fama unui Cesar, unui Alexandru sau a unui Tamerlan și Cromwell trebuie să cedeze aceleia, veșnică și curată, a oamenilor cari „au primit de la ceruri un puternic geniu și s'au servit de el pentru a se lumina pe ei înșii și pe alții“², — ca marele Newton, care de acum înainte, cum se va vedea, însufletește și domină activitatea lui Voltaire.

În ce privește ordinea internă, rangurile, funcțiile, mijloacele de influență, nu se văd aici marchisii — a căror critică e luată de-a dreptul de la Molière —, debarcați din provincie cu ceva bani, cu „un nume în *ac* sau *ille*“, și cari, trufindu-se, spun: „un om ca mine, un om de sama mea“³, și nici abații de „supeuri delicate și lungi“, ducând o viață de desfrâu, ocrotită de femei, și pierzându-și vremea cu alcătuirea de cântece ușoare⁴.

La aceste corosive formule de negație remarcabila cărticică adaugă însă cele d'întăiu semne de iubire pentru popor, de admitere a dreptului lui în societatea pe care o susține, de înțelegere a rolului care-i e rezervat «părții celei mai numeroase, mai utile și chiar mai virtuose din omenire, compusă», urmează el, «din cei cari studiază legile și științele, din negustori, din meșteșugari, din plugari, în sfârșit, cari exercită cea d'întăiu și mai desprețuită dintre profesii. Au trebuit veacuri pentru a se face dreptate omenirii, pentru a simți ce grozav era că numărul cel mai mare sămăna și numărul cel mai mic se-

¹ Et lorsque, après des batailles gagnées, tout Londres brille d'illuminations, que le ciel est enflammé de fusées, que l'air retentit du bruit des actions de grâces, des cloches, des orgues, des canons, nous gémissons en silence sur ces meurtres qui causent la publique alégresse

² La vraie grandeur consiste à avoir reçu du ciel un puissant génie et à s'en être servi pour s'éclairer soi-même et les autres.

³ En France est marquis qui peut. et quiconque arrive à Paris du fond d'une province avec de l'argent à dépenser et un nom en *ac* ou en *ille* peut dire: „un homme comme moi, un homme de ma qualité“ et mépriser souverainement un négociant.

⁴ En France de jeunes gens connus par leurs débauches et élevés à la prélature par des intrigues de femmes, font publiquement l'amour, s'égaient à composer des chansons tendres, donnent tous les jours des soupers délicats et longs et de là vont implorer les lumières du Saint-Esprit et se nomment hardiment les successeurs des apôtres.

cera...¹.» Și totuși până astăzi în Anglia doar dacă «țeranul nu are picioarele rănite de saboți, dacă mănâncă o pâine albă, dacă e bine îmbrăcat, dacă nu se teme a crește numărul vitelor sale, nici a-și acoperi casa cu țigle, de frică să nu i se ridice dajdea în anul următor»².

Aceste păreri, care n'au hrănit însă o luptă pentru dreptul mulțimilor din partea unui om care-și iubia huzurul și care și-a căutat până la ultima desiluzie un loc lângă cei mari, nu erau cu totul nouă. Pe lângă Franța saloanelor în care se gustau paradoxele nihiliste ale lui Saint-Évremond, pe lângă aceia care cetia cu evlavie atacurile furioase ale lui Bayle contra tuturor dogmelor și autorităților, era și Franța care se bucura în ascuns de falsificatele de librărie, de pamfletele de insultă, de cărțile de luptă politică ce se tipăreau de mult, cu o largă desfăcere acasă, în Olanda. Și era, în lumea parlamentară, a «nobleței de robă», mult mai meritoasă și neasămănat mai puțin împărtășită decât cealaltă, surda nemulțămire împotriva unui regim care se servia mai bucuros de nobili ușurateci, incuți și stricați, și spectacolul continuu al rolului pe care-l jucau în Anglia parlamentari de o altă speță și de o altă origine, cari de veacuri nu mai erau înainte de toate judecători, va fi de natură să-i încurajeze în opoziția lor, ce nu aștepta decât vremea potrivită pentru a se manifesta printr'o nouă frondă.

Din acest mediu a răsărit președintele de Parlament din Bordeaux, Montesquieu, care și el va face un drum în Anglia, unde va fi primit cu o cinste deosebită, și care, înainte de „Scrisorile engleze“, care împrumutură de la el în titlu și în tendințe, publicase o faimoasă lucrare, de cea mai rafinată și subtilă formă, de satira cea mai delicată, dar și cea mai pătrunzătoare, care e *Lettres persanes*.

Charles de Secondat, baron de la Brède și de Montesquieu

¹ Le peuple, la plus nombreuse, la plus utile et même la plus vertueuse partie des hommes, composée de ceux qui étudient les lois et les sciences, des négociants, des artisans, des laboureurs enfin, qui exercent la première et la plus méprisée des professions. Il a fallu des siècles pour rendre justice à l'humanité, pour sentir qu'il était horrible que le grand nombre semât et que le petit nombre recueillît.

² Le paysan n'a point les pieds meurtris par des sabots, il mange du pain blanc, il est bien vêtu, il ne craint point d'augmenter le nombre de ses bestiaux, ni de couvrir son toit de tuiles de peur que l'on ne hausse ses impôts l'année d'après.

(uăscut la 1689), aparține aceleiași regiuni ca și Montaigne, cu care se asemănă în marea fineță a spiritului ca și în discrețiunea tuturor manifestărilor sale. Dintr'o familie de magistrați, era menit de la început magistraturii, în care de foarte tânăr își găsește cariera definitivă. Pentru răgazurile lui, pentru săptămânile și lunile de studii își are castelul strămoșesc, cu prielnică lui liniște și cu amintirile lui acumulate. Însurat din vreme, nu cunoaște nici astfel aventurile, isprăvite cu desiluzii și amărăciuni, din care se alcătuiește viața contemporanului său Voltaire, care pentru dânsul nu era de loc, în stadiul de atunci al dezvoltării sale, o strivitoare celebritate.

Fără numele autorului, care, în răpedea înmulțire a edițiilor, n'a fost cunoscut decât mult mai târziu, apărură la 1721 acele scrisori ale unor presupuși Persani experți în ce privește lipsurile, defectele și viciile vieții franceze de la sfârșitul Regenței.

Montesquieu găsise în casa părintelui său o bibliotecă extraordinar de bogată, așa încât antichitatea îi era perfect cunoscută, ca limbă latină mai ales și ca instituții romane, la douăzeci de ani. Ieșit dintr'un Colegiu iesuit, el nu primise, dată fiind influența mediului casnic și tradițiile de familie, o influență așa de puternică precum a fost aceea cu care Voltaire a părăsit lecțiile părintelui Porée. Entusiasmat de noile descoperiri în științele naturale, care ceva mai târziu îndemnară pe un Buffon (1707-788) să scrie vasta sa istorie naturală, într'un ton mai mult epic-descriptiv decât „filosofic”, el face parte dintr'o Academie de științe provincială, căreia-i înfățișează ani de-a rândul memorii tot așa de îngrijite ca formă literară, pe cât de serioase ca fond, despre chestiuni așa de speciale ca vasele de hrănire ale plantelor. Un moment a avut de gând să scrie și el o Istorie a pământului (*Histoire physique de la terre ancienne et moderne*, 1719), și avem întrebările pe care le-a îndreptat către o sumă de învățați din deosebitele țeri. Preocupat încă din cei dintâi ani ai tinereței de probleme ca aceea a religiilor antice și a valorii lor față de creștinism, el a acordat, de sigur, în afară de îngrijorările lui ca moralist față de corupția veacului, o importanță cu totul secundară lucrării de satiră anonimă ale cărei elemente materiale, al cărei cadru oriental l-a luat din călătoriile ca a lui Chardin, a lui Tavernier și ideia, travestirii satirice din *Amusements sérieux et comiques* ale uitatului Dufresny.

Dar literatura francesă n'are ceva de o așa de nuanțată și străbătătoare ironie ca răvașele schimbate între cutare Persani cari călătoresc pentru informația lor în Apusul despre care li s'au spus atâtea lucruri și între cei rămași acasă, printre cari omul de încredere căruia i s'a încredințat haremul, paza vechilor femei, procurarea celor nouă ieșite pe piață, etc. (și ce vioiu, ce colorat apare totul aici, printr'o minunată intuiție a autorului, care numai *după aceasta* a călătorit doar până la Veneția și Viena, porți ale Orientului!). Despre ce nu e vorba în această minunată carte! Despre unele țeri străine, Veneția, Spania cu cauzele decadentei sale, dar mai ales despre Franța, așa cum o lăsase Ludovic al XIV-lea, prezentat în umbra antipatică a evlaviei soției sale morganatice, și cum contribuie s'o ducă mai departe pe același povârniș o gospodărie de Stat în care toate hotărârile plecau de la femei cu inima miloasă pentru putericii zilei. Miniștri ușori și abusivi lucrează fără niciun control din partea regalității, care, de fapt, lipsește, la copilul regal ca și la nevrednicul său tutor. Cultul e servit de oameni fără credință și fără virtute, pe cari presupusul Oriental al lui Montesquieu îi prezintă și în insinuarea iesuită și în asprimea dogmatică, plină de ipocrisie, a janseniștilor, la cari se înfățișează pentru lămurire și sfat. Idei îndrăznețe arată, absolut în sensul din *Le pour et le contre* al lui Voltaire, care e ceva mai nou, că poate fi și o altă religie, cu mai puține ingrediente de biată umanitate păcătoasă, o religie care nu va mai osândi pe oameni numai pentru păcatul, expus într'unul din cele mai hazlii incidente, al chipului cum se pregătește, contra „voinței lui Dumnezeu“, un fel de mâncare. Totul într'un stil a cărui vioicune nervoasă, a cărui culoare clară, a cărui musicalitate, desăvârșită încă și într'o pastorală amoroasă ulterioară, *le Temple de Gnide* (1725), sunt nesfârșit superioare formulărilor de explicație precisă, de glumă adesea mediocră, de retorică abstractă care sunt mijloacele lui Voltaire.

S'a căutat să se vadă în chiar aceste *Lettres Persanes* care e sistemul politic pe care presidentul de la Bordeaux ar fi dorit să-l vadă în locul celui care putrezia în Franța, atingându-i însuși principiul vieții. Ar fi să se ceară prea mult unei cărți care urmăria cu totul altceva: *filosofia* nu intrase încă în faza ei constructivă.

XV.

„Filosofia“ constructivă. Noul teatru voltairian. „Considerațiile asupra Romanilor“ și „Spiritul legilor“ ale lui Montesquieu. Istoria universală a lui Voltaire. Dogmele religiei nouă a lui Jean-Jacques Rousseau.

Supt influența atotputernică asupra spiritului său a filosofiei naturale a lui Newton, deschizând noi perspective, imense, spiritului uman și dându-i pentru întâia oară prevestirea unor taine de care el nu îndrăznise a se apropia decât copilărește, dus de mâna religiei, Voltaire simte crescând într'însul puterea de creațiune poetică, și în *Discours sur l'homme*, inspirat ca formă de opera corespunzătoare a lui Pope (*Essay on man*), — trei bucăți de cugetări asupra omului, a lumii și a divinității, scrise în 1734, 1737 și 1748 —, el încearcă a găsi drumul spre religia viitorului, până atunci abia întrezărită.

Întâlnim aici aceleași atacuri contra «Altețelor» și «Eminențelor», a căror fire nu corespunde cu titlurile ce pretind să li se deie, aceiași afirmare a unei egalități de naștere care, și dacă ar exista, n'ar avea nicio valoare într'o viață de tradiții contrare nivelării sau de luptă liberă pentru un mai mare drept la viață, aceiași afirmare, banală, că regi nu sunt făcuți din alt lut decât ceilalți oameni:

... Des fous déguisés

Sous les risibles noms d'Éminence et d'Altesse
Pensent enfler leur être et hausser leur bassesse.

.

Les mortels sont égaux, leur masque est différent.
Les rois en ont-il six? et leur âme et leur corps

Sont-ils d'une autre espèce, ont ils d'autres ressorts ?
C'est du même limon que tous ont pris naissance.
Hélas pour le bonheur que fait la majesté !

Lumea, care hotărăște reputațiile, nu i se pare mai vrednică de stimă decât lui Montesquieu din „Lettres persanes“:

Le grand monde est léger, inappliqué, volage,
Sa voix trouble et séduit..

Nu se uită, ca și în «Lettres sur les Anglais», acei *abbés* de salon fără serioșitate și decență:

Ces pasteurs galants qu'a chantés Fontenelle ¹.

Se aduce în sprijinul vechii negațiuni autoritatea lui Bayle pri-
gonitul:

... Bayle persécuté

Sera des bons esprits à jamais respecté.

El râde de optimismul care socoate lumea ca o creațiune pe care divinitatea a ținut să o facă dar, oarecum ca un omagiu, omului și își închipuie că ar putea spune despre legăturile lui cu lumea un asin tot așa de convins că toate s'au făcut pentru el și rasa lui.

Pour les ânes, dit-il, le ciel a fait la terre.

L'homme est né mon esclave, il me panse, il me ferre

.

Ministre de ma joie, il m'amène une ânesse.

Dar la această critică, pe care o cunoaștem în toate elemen-
tele din care se compune, se adaugă, data aceasta, o filosofie,
una de muncă, de credință, de iubire, de înaltă solidaritate so-
cială și umană.

Întrebarea nepotrivirii dintre ce poate și vrea omul, dintre
mijloacele ce i s'au dat și dintre aspirațiile care nu pot avea
nici ele altă origine i se impune cu putere, și el găsește ter-
mini de o rară elocvență pentru a rosti acest antagonism tragic,
care sfâșie natura omenească:

¹ Acesta (1657-757) apărase pe cei noi contra celor vechi și, punând cri-
tica în forma spirituală din *Dialogues des morts* (1683), se ilustrase, „new-
tonian“, încă din 1686, prin vestita cârtică, și ea ireligioasă, *Pluralité
des mondes*. — În schimb, Calvin e aici pentru el „ce fou sombre et sévère“.

Pourquoi suis-je en un point resserré par le temps ?
 Mes jours devraient aller par-delà vingt mille ans...

.
 Peut-être qu'autre fois
 De larges ruisseaux de lait serpentaient dans nos bois,
 La lune était plus grande et la nuit moins obscure:
 L'hiver se couronnait de fleurs et de verdure.

.
 Tes destins sont d'un homme et tes vœux sont d'un dieu.

De ce în tot domeniul ființelor alternativa de viață și moarte :

Pourquoi ce ver changeant se bâtit un tombeau,
 S'enterre et ressuscite avec un corps nouveau
 Et, le front couronné, tout brillant d'étincelles,
 S'élançe dans les airs en déployant ses ailes ?

La aceste probleme răspunsul nu se poate da de ființa noastră
 însăși, și ea nu trebuie să se simtă umilită că în cer se află
 cheia lumilor:

Il lève au ciel les yeux, il s'incline, il s'écrie:
 Demandez- le à ce Dieu qui nous donna la vie.

.
 Pourquoi donc m'affliger si une débile vue
 Ne peut percer la nuit sur mes yeux répandue ?

Dar viața trebuie primită și trăită. Întânu pentru că acel care
 a dăruit-o are dreptul de a i se face din ea un prinos, chiar
 dacă ar ținea «numai două zile»:

Si du Dieu qui nous fit l'éternelle puissance
 Eût à deux jours au plus borné notre existence,
 Il nous aurait fait grâce: il faudrait consumer
 Ces deux jours de la vie à lui plaire, à l'aimer.

O călăuză se află totuși în această rațiune, așa șovăitoare cum
 este, dar care n'a fost coborâtă în sufletul nostru ca să nu facem
 us de dânsa. Ce nu poate da ea ca încurajare și mângâiere?

Și, în definitiv, nu suntem singuri. În jurul nostru e o lume
 ce muncește din greu și trebuie orânduită și condusă:

C'est Pierrot, c'est Colin, dont le bras vigoureux
 Soulève un char tremblaut dans un fossé bourbeux.

Perrette au point du jour est aux champs la première;
 Je les vois haletants et couverts de poussière
 Braver dans ces travaux chaque jour répétés
 Et le froid des hivers et le feu des étés.

Și, astfel, «dacă e bine să fugi de lume care e rea, totuși e și mai bine să servești această lume».

Le fuir est très bien fait, le servir encor mieux¹.

Voltaire însă era prea mult legat de urmărirea succesului, mare, subit, strălucitor pentru a continua această poezie sau a desvolta o viață în legătură cu ideile exprimate într'însa. În oda, urmărită de poliție, la moartea prietenei lui, actrița Le-couvreur, el se va plânge că ea n'a putut afla un mormânt în țărăină binecuvântată, pe când Anglia încunjură de respect, în viață și după moarte, pe marii săi artiști². Pe urmă poetul va recădea în vechile glume satirice³.

Cu patimă el se întoarce la teatru, încercând a uni cu tradiția inovațiile engleze, pe care acum spiritul său le admitea.

De mult el lucra la o nouă piesă, *Ériphyle*, care n'a reușit — în 1732 — dar pe care el a încunjurat-o mult timp de grija lui iubitoare. E vorba de o regină din Argos, al cărui fiu, și al lui

¹ Cf și: Les miracles sont bons, mais soulager son frère,
 Mais à ses ennemis pardonner leurs vertus
 C'est un plus grand miracle, et qui ne se fait plus.

Ori. Le temps est assez long pour quiconque en profite:
 Qui travaille et qui pense en étend la limite.

² Quoi, n'est-ce donc qu'en Angleterre
 Que les mortels osent penser ?
 Ô rivale d'Athènes, ô Londres, heureuse terre,
 Ainsi que les tyrans vous avez su chasser
 Les préjugés honteux qui vous livraient la guerre

Intr'o variantă, despre Englesi:

Ce peuple puissant, fier, libre, généreux

³ Ca în *Le temple de l'amitié* (1732):

Quatre dévots à la mine discrète,
 Dos en arcade et missel à la main,
 Unis en Dieu de charité parfaite
 Et tout brûlants de l'amour du prochain,
 Psalmodiaient, et bâillaient en commun,

carî merg spre „cardinalul jansenismului“.

Amphiaraus, socotit ca al unui Theandru, o aduce în aceeași situație teribilă ca Edip pe Iocasta. Împovărată și de o crimă, regina — întocmai ca aceea din *Hamlet*, a cărei imitație în teatrul frances apare acum întâia oară — a ucis pe soțul ei d'întăiu, în tovărășie cu un Hermogid, care e hotărât a întrebuița toate mijloacele ca să stea pe tron alături de complicea lui; poporul dorește o căsătorie a stăpânitoarei lui. Alcmeon va ucide pe stăruiitorul candidat, cum Hamlet nu poate face cu unchiul său; regina însăși va peri strigând un *Épargne-moi, mon fils*, care vine de-a dreptul din tragedia lui Orest, așa cum o presintă vechiul poet grec.

Voltaire își aduce aminte de Racine. Acolo, în *Fedra*, a găsit nota sentimentului curios, amestecat, confus, fatal, căruia-i ce-dează regina față de acela pe care nu-l știe fiul ei:

Non, un dieu plus puissant me contraint à me rendre:
L'amour n'est pas si pur, l'amour n'est pas si tendre.

Sau:

Je tremble en vous donnant ce sacré diadème,
Ma bouche en frémissant prononce: Je vous aime,
D'un pouvoir inconnu l'invincible ascendant
M'entraîne ici vers vous, m'en repousse à l'instant,
Et par un sentiment que je ne puis comprendre
Mêle une horreur affreuse à l'amour le plus tendre¹.

Din Racine, din *Andromaca* lui e intervenția puterilor supranaturale în legăturile ce sunt a se încheia înaintea altarelor:

Sur l'autel à l'instant ont paru les furies,
Les flambeaux de l'hymen sont dans leurs mains impies.

Dar din Shakespeare vine spectrul care chinuiește sufletul temător al criminalei:

Je l'ai vu; ce n'est point une erreur passagère
Que produit du sommeil la vapeur mensongère.

De acolo e întregă atmosfera de oroare pe care o creiază coborârea morților în mijlocul celor vii cu cari nu și-au încheiat socotelile:

¹ III, 15.

Ces tremblements soudains, ces spectres menaçants,
Ces morts dont le retour est l'effroi des vivants.

De la el însuși Voltaire a adaus declamații întâmplătoare
contra minunilor:

Pour qui ne les craint point il n'est point de prodiges,
tirada asupra egalității primitive dintre oameni:

Les morts sont égaux: ce n'est point la naissance,
C'est la seule vertu qui fait la différence.

.

Et qui sert son pays n'a pas besoin d'aïeux,

În *Brutus* modelul shakespeareian din «Iuliu Cesar» rămâne
singur înaintea poetului, nu fără a se preface și schilodi, a se
impuțina și banalisa în oglinda spiritului acestuia.

Și aici se complică fabula, cu aceeași neverosimilitate și lipsă
de logică a caracterelor. Brutus, care e acel de la sfârșitul vechii
regalități legendare, are cei doi fii cunoscuți, dintre cari unul,
Titus, iubește pe fiica lui Tarquiniu, regele izgonit, Tullia, și de la
Porsenna, care adăpostește în Etruria lui pe fostul stăpânitor,
vine intrigantul Arons pentru a trezi o mișcare în folosul acestuia.
Un intrigant, Messala, se adaugă la figurile antipatice ale tra-
gediei. Și Tiberinus, celalt fiu al consulului Brutus, e câștigat
pentru complot. Un sclav îl vedește. Descoperit, Titus cere să
se se dea un exemplu cu dânsul. Răsturnătorul regelui nu pre-
getă s'o facă.

Dialogul e un amestec de expresii familiare, după obiceiul
lui Racine, și de țapene versuri în care e să se înfățișeze, cu
maiestatea cuvenită, sublimul tragic. Titus, ars de patimă, spune:

Ah!, j'aime avec transport, je hais avec furie,
Je suis extrême en tout...

În scena dintre cei doi iubiți, se aude, de-o parte:

Je puis donc me flatter...,

iar, de alta:

Ta patrie, ah barbare..., en est-il donc sans moi ?

În schimb, când i se amintește lui Brutus că e părinte, el răs-
punde: *Je suis consul de Rome*, iar, după ce Titus declară că-i
ajunge o privire de la tatăl său ca să-i îndulcească osânda:

On dira que Titus, descendant chez les morts,
Eut un regard de vous pour prix de ses remords¹,

iată în ce termini se vorbește tatălui despre pedeapsa teribilă care s'a îndeplinit contra fiului. Un senator aleargă cu vestea:

Seigneur...

Brutus înțelege imediat. \

Mon fils n'est plus ? C'en est fait..., et mes yeux,
pentru a-și atrage scurta replică tăioasă:

Rome est libre; il suffit... Rendez grâces aux dieux.

Pentru întreținerea legăturilor cu tineretul frondeur, se adaugă scene de zădarnice discuții, despre excelența Republicei sau a Monarhiei, altele de înfruntare a mândriei regale, ca atunci când Brutus spune astfel, la vederea solului pretențios al Etruriei:

Accoutumons des rois la fierté despotique
A traiter en égale avec la république.

.
Et l'esclave d'un roi va voir enfin des hommes.

De această piesă e legată strâns, și prin aceeași vădită imitație de ton, și chiar de mijloace, după Shakespeare, ca în *Ériphyle* și în *Brutus*, o piesă represintată în 1735, *la Mort de César*, până ce al treilea membru al trilogiei — dacă nu se pune și *Ériphyle*, — *Catilina*, va fi dat abia la 1752. Și s'ar putea adăugi, pentru marele rol ce-l joacă spectrul, și *Sémiramis*, din 1748².

Deci Voltaire a încercat, nu numai să utilizeze pe Shakespeare, ci să-l refacă, după gustul și pentru plăcerea publicului frances, ca și pentru cea mai mare glorie a sa. Și pentru aceasta încă din 1730 el prelucră pe „Iuliu Cesar“ în acea *Mort de César*.

Declarații făcute cu un an înainte de *Brutus* arată, de altfel, — vorbindu-se, pentru a se presinta exemple, și de Shakespeare și de Lope de Vega, de Addison, de Congrève, de Maffei, pe care vom vedea că se pregătia a-l presinta publicului parisian — că unitatea de loc fi părea indispensabilă, căci a fi mai multe locuri, aceasta, după socotința lui, ar însemna și mai multe

¹ V, 7.

² Jusserand, *Shakespeare en France*.

acțiuni; iar, dacă nu s'ar ținea samă de unitatea timpului, ar trebui să se povestească și tot ce s'a strecurat de la un moment la altul.

În asemenea condiții ni închipuim ușor diformația pe care va suferi-o și în acest cas Shakespeare, «regularizat», de și păstrându-se, pentru efectele nouă, atâtea din mijloacele de acțiune directă asupra spectatorilor, atâtea violențe și crudități pe care până atunci „bunul gust“ nu le permisesse. Cesar e aici un tată duios care, având pe al doilea Brutus din legăturile neîngăduite cu o patriciană, nu se poate hotărî să-l lase pradă furiei revoluționare care l-a cuprins. Pentru aceasta, după ce-i amintește relațiile dintre ei — și în ce ton:

Les bontés de César et surtout sa puissance
Méritaient plus d'égards et plus de complaisance¹,

după ce-i comunică experiența sa de om de Stat, după ce încearcă a-i dovedi vanitatea absolută a ideologiei, după ce apelează la alte sentimente ale sufletului său, după ce pune ca mijlocitor pe Antoniu, el îi vedește sfânta legătură care este între dânsii doi. Și după aceasta poetul tragic mai poate comite incongruența morală de a lăsa pe Brutus să continue acțiunea sa politică, la capătul căreia trebuie să fie asasinatul lui Cesar... Hotărât că delicatetea lipsia cu totul între marile calități cu care natura înzestrase pe Voltaire.

Altfel anume scene din Shakespeare, ca aceia în care Antoniu vorbește mulțimii din Roma, sunt de-a dreptul transpuse, nu însă fără a fi diluate în stilul abstract, de o așa de precisă corectitudine, pe care-l întâlnește cineva, tot așa de lipsit și de culoare și de pasiune, de la cea d'întăiu din piesele „geniului universal“ până la cea din urmă. Firește că nu se va pierde prilejul de a filozofa asupra avantajilor republicei față de monarhie.

Piesa a fost scrisă răpede, făcând parte dintr'un mare plan care ar fi cuprins cele mai bune din dramele shakespeariane (mai târziu avem un Othello voltairian): au trebuit numai trei luni pentru ca ea să fie isprăvită, lucrându-se și la *Ériphyle*, care rămâne piesa favorită, cu toată lipsa ei de noroc, și la *Charles XII*².

¹ II, 1.

² Scrisoarea din 30 Iunie 1731. Despre „Ériphyle“ el se exprimă la 29 Maiu 1732 că e menită mai mult imaginației.

De la prelucrări, la care este să se adauge mișcătoarea *Me-ropă*, a lui Maffei, poetul tragic crezu că poate trece la opere originale în a căror elaborare să între elementele pe care acuma le câștigase din legăturile cu literatura englesă și cu „barbarul“ cel mare.

În 1732 el anunță astfel planul *Zairei*: „Vreau să nu fie nimic așa de turcesc, așa de creștin, așa de amoros, de duios, de furios decât ceia ce pun în versuri acuma... Ori mă înșel foarte, ori va fi piesa cea mai ciudată pe care o avem în teatrul nostru ¹.“

Un decor din vremile cruciatelor, al căror spirit nu-l putea înțelege Voltaire și pentru care n'avea nicio simpatie, nici de partea creștinilor, nici de partea celorlalți; un prinț musulman care vrea să-și impuie iubirea unei sclave creștine, a cărei nobilă obârșie n'o cunoaște și n'o poate găci; un bătrân tată care a purtat coroana Ierusalimului ca să vadă cea mai adâncă nenorocire și umilința cea mai arzătoare a Casei sale; doi copii cari se iubesc în temnița lor fără ca poetul însuși să fi știut ce este iubirea, un conflict forțat pentru a fi zguduitor, — iată piesa. Publicului i-a plăcut, și aceasta a îndemnat pe fecundul autor să persevereze.

Cu *Alzire* suntem în America opresiunii spaniole, cu caracter creștin prigonitor, catolic intolerant, deci vrednic de toată scârba și ura. O fată indiană e iubită de fiul guvernatorului spaniol — acesta un om blând și cuminte. Ei îi place însă de un proscris din sângele ei, și acesta vine s'o și caute. Se aduce înainte un complot, o răscoală, o luptă. Firea pătimașă care înțelege a smulge sentimentele din piepturi îndărătnice se schimbă îndată ce durerea fizică a răni îi exercită o moleșitoare influență; se acordă acuma o iertare tânărului Indian osândit la moarte pentru crima sa politică: supt ochii Spaniolului în agonie el va putea să-și ieie pe Alzira. Și se înțelege bine ce prilej de declamații contra intoleranței religioase poate da o tragedie cu acest subiect.

Voltaire a vrut să înfățișeze însă, într'o operă cu caracterul

¹ Scrisoarea din 29 Maiu 1732: „Je veux qu'il n'y ait rien de si turc, de si chrétien, de si amoureux, de si tendre, de si furieux, que ce que je versifie à présent.. Ou je me suis fort trompé, ou ce sera la piece la plus singulière que nous ayons au théâtre.“

și mai agresiv, toată uriciunea fanatismului. Pentru a-și strecura piesa, făcând-o să capete și un certificat papal, pe care diplomația romană n'a crezut că trebuie să-l refuze, adăugind cu acest prilej și probe de erudiție clasică, el a făcut din profetul Islamului eroul piesei. Dar în „Mohamet ou le fanatisme“ nu mai avem nimic din asprul credincios visionar, din bolnavul următor de fantome sacre, din vijeliosul suflet pornit spre pedepsitoare cuceriri. Avem a face cu ispititor, cu un ipocrit, cu un vulgar șiret, și, pare că pentru a-l degrada și mai mult, se înfățișează șeful simplu, dar măreț, al unei religii supt înfățișarea ridiculă a unui suspinător fără succes, care nu poate birui decât prin silă. Și ce vane tipuri sunt toate celelalte supt numele lor grecești nedibaciu alese, până la Palmira, obiectul nevinovat al „plăcerii“ prorocului! Iar uciderea de fratele Palmirei, care se supune, nu fără un fior de rezistență, unei sugestii viclene, a moșneagului Zopir, care e tatăl celor doi copii ce se iubesc fără a-și ști legăturile dintre dânșii — aceiași obsesiune a incestului neștiut pregătind așa de ușor, după vechiul model din *Oedipe*, situații oribile —, e cu adevărat un moment odios și răspingător¹. Aceiași notă a ororii tragice va fi exploatată apoi în *Oreste* (1750), în *Atrée et Thyeste* (1771).

Și pentru acest public parisian, care nu era măcar poporul din Paris și cu atât mai puțin Franța, se urmează șirul tragediilor de propagandă, din care e îndoielnic că spectatorii culegeau, după ce prețuiseră jocul superior al unor mari artiști, un crez de revoluție politică și socială. Pentru a introduce nou-tatea altfel decât prin desvoltarea propriului său suflet, prin creșterea experienței umane — pe care după puteri a evitat-o —, prin înmulțirea cunoștințelor despre alte țeri, alte neamuri, alte timpuri și în sfârșit prin evoluția neconținută a formei înseși, se schimbă neconținut decorul: vremea luptelor locale din evul mediu e evocată, fără puterea de a da impresia, în *Adélaïde du Guesclin* (1734), în *Amélie*, în *Le duc de Foix* (1752); cu *Tancredé* (1760) suntem mutați în Sicilia, cu *Irène* (1778) în Bizanțul crimelor dinastice, cu *Orphelin de la Chine* în Extremul Orient; în cutare altă piesă apare regalitatea pireneană a Visigoților².

¹ Și *Zulime* din 1740 e luată din aceiași falsă lume musulmană.

² Preferabile sunt bucăți de o mai mare varietate de formă și cu un caracter mai natural, ca *Samson*.

În același timp vechea formă a nuvelei glumețe, caustice, a vechiului *fabliau* din evul mediu ori a povestirilor de aventură, puse la modă încă din veacul al XVI-lea de literatura picarescă a Spaniei, dă lui Voltaire un alt mijloc — pe care trebuie să-l recunoaștem mult mai potrivit — pentru propagarea ideilor sale.

Scrise la date deosebite (de prin 1740) aceste povestiri, *l'Ingénu*, *Candide ou l'optimisme* (1759), *Micromégas*, *Le monde comme il va*, *Vision de Babouc*, *le Crocheteur borgne*, *Memnon* sau *Zadig*¹, au, natural, o pronunțată notă de pamflete, pentru care erau și atât de mult căutate. În cea mai bine alcătuită și mai rezistentă din ele, „Candide“, se râde, cu mult humour, pe socoteala filosofiei lui Leibnitz, a cărei cunoștință o căpătase Voltaire mai mult prin convorbirile cu «Emilia» lui decât printr'un studiu serios al operelor acestui mare spirit; se întâlnesc anume atacuri care amintesc „Discours sur l'homme“. Viața rătăcitoare, plină de hazlii neverosimilități — morții nefiind morți și viii trăind așa de puțin o viață adevărată — a închinătorului fetei de baron de la Rin cu numele așa de greu de rostit, pățaniile lui cu alcătuitoarii de auto-de-fe din Lisabona și cu Iesuiții luptători din Paraguay, cu poliția din Veneția și toate felurile de societate, discuțiile cu bunul perceptor neamț care găsește că toate lucrurile sunt cum trebuie să fie și că ele nu se pot concepe altfel, fiind anume pregătite pentru plăcerea noastră, — cât de dureroasă! —, au făcut ca povestea, trecându-se peste scopurile momentane ale unei lupte care azi nu poate să aibă aceeași îndreptățire și același sens, să intre în repertoriul, așa de variat, cules puțințel la întâmplare, al cărților distractive pentru orișicine. Și la capătul acestor peripeții pe care le înviează și un evident împrumut de la genul particular de humour al școlii engleze merită a fi relevată și morala, care e aceeași ca și în «discursul» de atâtea ori citat: răscumpărarea suferințelor vieții prin continua muncă devotată, — «travailler sans raisonner c'est le seul moyen de rendre la vie acceptable et agréable».

Probabil că Voltaire s'ar fi oprit la aceste forme de propagandă. El care se trudise a da, în *Charles XII* (1731), o povestire exactă, sprijinită pe izvoare căutate și foarte departe, cu destulă

¹ După Thomas Parnell, care o luase și el din Albert de Padova, și acesta din *fabliaux*.

osteneală, și comparate inteligent între dânsule, el care isprăvise *Siècle de Louis XIV*¹, care, în *Histoire de Russie*, și după piese de arhive comunicate din Petersburgul Ecaterinei a II-a, — de loc mulțămită cu rezultatul, care e o simplă istorie și o istorie simplă a lui Petru-cel-Mare² —, nu iese întru nimic din vechile cadre ale istoriei pragmatice, în sfârșit el, Voltaire, care se ocupase incidental, din ordin, de trecutul Parlamentului din Paris ori înjghebase, cu greutate și nedibăcie, «Analele Imperiului», cerute de o principesă germană, ducesa de Gotha, căuta de mult materiale pentru o istorie a civilizației umane³. Dar ceia ce l-a hotărât să o dea, și anume cu caracterul pe care-l are *Essai sur les moeurs*, a fost activitatea de lămuritor al vieții societăților omenesti, în dezvoltarea însăși a principiilor ei de viață, care a făcut, mai mult decât «*Lettres persanes*», celebru pe Montesquieu.

Singuratecul de la Brède, trăind fără contact cu publicul, în singura lume, superioară, a ideilor sale, atinsese mari probleme de istorie universală întâiu în *Politique des Romains dans la religion* (1721). Raționalistul convins, care credea că e destul să te apropie de miraculos și, deci, și de neînțeles, pentru ca el să se depărteze⁴, dar care știe și aceia că adevărul pare să alerge în măsura în care voim să-l prindem⁵, cheltuisese pentru acest mic discurs truda de care într'un chip așa de onest era capabil, în siguranța lui că „nu câștigăm prin lucrările noastre decât dreptul de a lucra și mai mult“⁶. Și de la început — calitate pentru legătura construcțiilor sale, defect pentru integralitatea adevărului conținut în ele —, el afirmă că religia nu e un fapt spontan, cu misterioase origini, cu atât mai puțin o revelație, ci o *necesitate* socială, un frâu fără care societățile

¹ Planul e din 1732 și se desăvârșește în 1739.

² Planul e din 1737, tiparul din 1759. V. *Bibliographie de Voltaire* a d-lui G. Bengescu.

³ În 1745 „Nouveau plan d'une histoire“. *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours* e din 1756 (7 vol. în 8°, cuprinzând 215 capitole).

⁴ La merveilleux tombe presque toujours à mesure qu'on s'en approche.

⁵ La vérité semble quelquefois courir au devant de celui qui la cherche.

⁶ Nous n'acquérons par nos travaux que le droit de travailler davantage. Cf.: Il faut se faire un bonheur qui nous suive dans tous les âges.

n'ar putea dură și, apoi, o dibace operă a oamenilor de Stat ai Romei¹. Un punct de vedere greșit, dar totuși unul mult superior aceluia al lui Voltaire, care reducea totul la o înșelătorie combinată, condamabilă și vrednică de a fi imediat înlăturată.

După o lungă călătorie în Europa și doi ani petrecuți în Olanda apar, la 1734, — nu fără o legătură de inspirație cu un mai vechiu tratat, plin de puncte de vedere originale, al lui St. Evremond² — și considerațiile asupra măririi și decadenței Romanilor (*Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains*).

E o lucrare de cunoaștere adâncă a subiectului, de viziune limpede a lui în toate caracterele lui concrete, și prin aceasta se înviește acea istorie romană așa de mult banalisată prin lecțiile de șablon ale Colegiilor iesuite. Roma primitivă se înfățișează asemenea cu orașele Crimeii veacului al XVIII-lea, „făcute pentru a cuprinde prada, vitele și roadele câmpului“, cu casele mici învâlmășite, fără străzi drepte printre ele³. Dar armata vechilor Romani e aratăată ca fără desertori și bolnavi, sigură de virtutea sa și deci desprețuitoare de număr. „Împărțirea egală a pământurilor“⁴ e o altă garanție de liniște, un alt element de cohesiune morală. „Aurul și argintul se isprăvesc, însă virtutea, statornicia, puterea și sărăcia nu se isprăvesc niciodată“⁵.

Dar republica astfel întemeiată, înălțată și asigurată ajunge la discreția facțiunilor, determinate și de nedreapta împărțire a favorurilor, — lucruri mai periculoase decât într'o monarhie, fiindcă nicio autoritate nu e acolo pentru a le infrâna. E adevărat însă și aceia că o anume liniște într'o republică ce nu se desvoltă, lipsa chiar a războaielor civile, adesea spornice în

¹ Ce ne fut ni la crainte, ni la piété qui établit la religion chez les Romains, mais la nécessité où sont toutes les sociétés d'en avoir une... Les institutions humaines peuvent bien changer, mais les divines doivent être immuables comme les dieux mêmes.. Ce peuple qui se met si facilement en colère a besoin d'être arrêté par une puissance invisible.

² *Réflexion sur les divers génes du peuple romain dans les différents temps de la République.*

³ Faites pour renfermer le butin, les bestiaux et les fruits de la campagne.

⁴ Partage égal des terres.

⁵ L'or et l'argent s'épuisent, mais la vertu, la constance, la force et la pauvreté ne s'épuisent jamais.

resultate, căci biciuiesc violent întreg organismul, care crește reacționând, sunt semne ale decăderii : „de câte ori se va vedea toată lumea liniștită într'un Stat care-și dă numele de republică, poți fi sigur că nu e acolo libertate ¹“. Viața rezultă doar dintr'o *armonie de conflicte*, fără care «nu cetățenii sunt uniți, ci trupuri moarte sunt înmormântate unele lângă altele ²».

Cu atâta nu se lămurește chestia, așa de grea, pentru care se cerea și altă informație decât aceia din Tit-Liviu și Tacit, a motivelor multiple ale înălțării și coborârii acelei societăți romane care, în *orice moment, e în junctiune de stadiul în care se află ideia romană însăși*. Dar Montesquieu recurge și la mijloace subsidiare de lămurire, și pentru aceasta el recurge, cum am văzut, și la Tatarii epocii sale, la Gali, la Mexicani, la Culican, la împrejurările din Anglia, la războaiele civile franceze, la viața politică a piraților din Alger.

Și, cu toate asigurările de obiectivitate și imparțialitate pe care le va da în altă vreme, președintele din Bordeaux *are totuși în vedere împrejurări ale timpului său și ale țerii sale*. Altfel n'ar vorbi așa de mișcat de datoria unui rege „de a se îngropa mai bine supt rămășițele tronului său decât a primi propuneri pe care un rege nu trebuie să le asculte“, căci ar fi „să se coboare mai jos decât treapta unde l-au adus nenorocirile sale“ și „curajul poate întări o coroană, dar infamia niciodată“ ³. N'ar observa că Ludovic al XIV-lea ar fi făcut bine să așeze, în tentativa lui de restituire a Stuartților, pe Iacob al II-lea în Irlanda singură. N'ar lauda guvernul engles pentru că „este un corp care-l examinează totdeauna și care veșnic pe sine însuși se examinează“ ⁴. Și, dușman al cuceririlor, ca și Boileau odată

¹ Toutes les fois qu'on verra tout le monde tranquille dans un État qui se donne le nom de République, on peut être assuré que la liberté n'y est pas

² Ce ne sont pas des citoyens qui sont unis, mais des corps morts ensevelis les uns auprès des autres.

³ Je ne sache rien de si magnanime que la résolution que prit un monarque qui a régné de nos jours de s'ensevelir plutôt sous les débris du trône que d'accepter des propositions qu'un roi ne doit pas entendre. Il avait l'âme trop fière pour descendre plus bas que ses malheurs ne l'avaient mis, et il savait bien que le courage peut raffermir une couronne et que l'infamie ne le fait jamais.

⁴ Le gouvernement d'Angleterre est plus sage parce qu'il y a un corps qui l'examine continuellement et qui s'examine continuellement lui-même.

ca și Voltaire în acest timp chiar, el n'ar atrage atenția celor ce doresc să urmeze tradiția de „glorie“ a lui Ludovic al XIV-lea că aceste «cuceriri sunt ușoare de făcut, pentru că le faci cu toate puterile, dar grele de păstrat, pentru că le aperi cu o parte numai din aceste puteri»¹.

Încă din această lucrare Montesquieu expune de repetite ori, cu putere, ca o basă a cugetării sale, teoria, evident greșită, că anume legi generale călăuzesc omenirea, oricare ar fi locul, oricare ar fi timpul și oricare ar fi popoarele de care e vorba. „De oare ce“, spune el, „oamenii au avut în toate vremurile aceleași pasiuni, prilejurile care pregătesc marile schimbări sunt deosebite, dar cauzele sunt totdeauna aceleași”². Sau, aiurea: «Sunt cauze generale, fie morale, fie fizice, care lucrează în fiecare monarhie, o ridică, o mențin sau o dau de răpă; toate accidentele sunt supuse acestor cauze; și, dacă hasardul unei bătălii, adică o cauză particulară, a ruinat un Stat, era o cauză generală care făcea că acest Stat trebuia să piară printr'o singură bătălie»³.

De și cunoaște bine numai Roma, care n'a ieșit din situațiile definitive odată create, și nu și Grecia, care înfățișa aceeași idee, nu în altă limbă numai, ci și *în altă minte*, i se pare că poate prinde unele din aceste cauze de explicație generală și permanentă, pe lângă care abia dată se învoiește a face un loc tainicelor acțiuni ale Providenței, din care Bossuet, în Discursul său teologic, de o splendidă retorică, asupra istoriei universale, făcuse motivul de căpetenie al întregii dezvoltări omenesti⁴. Astfel ar fi superioritatea agresivă, dovedită prin

¹ Les conquêtes sont aisées à faire parce qu'on les fait avec toutes ses forces; elles sont difficiles à conserver, parce qu'on ne les défend qu'avec une partie de ses forces.

² Comme les hommes ont eu dans tous les temps les mêmes passions, les occasions qui produisent les grands changements sont différentes, mais les causes sont toujours les mêmes.

³ Il y a des causes générales, soit morales, soit physiques, qui agissent dans chaque monarchie, l'élèvent, la maintiennent ou la précipitent; tous les accidents sont soumis à ces causes, et, si le hasard d'une bataille, c'est-à-dire une cause particulière, a ruiné un État, il y avait une cause générale qui faisait que cet État devait périr par une seule bataille.

⁴ Indépendamment des voies secrètes que Dieu choisit et que lui seul connaît,

câteva casuri citate de dânsul, a popoarelor din Nord față de cele din Sud, superioritate pe care, sprijinit pe alte casuri, Voltaire o va tăgădui desprețuitor.

Pentru a ști mai mult ar fi trebuit o largă și sigură informație pe care n'o putea da vremea. Totuși acest spirit meditativ se încumetă, făcând și desfăcând de mai multe ori o mare operă, pe care, la urmă, în 1748, se hotărî s'o presinte spre discuție și îndreptare publicului într'o formă nesatisfăcătoare pentru dânsul însuși, a trată pe temeiul acestei idei, cu această concepție dominantă și, hotărât, fără niciun scop practic, întreaga dezvoltare a așezămintelor omenești, ceia ce pentru dânsul e adevărata istorie universală. Și pentru aceasta el avea să se ajute cu descrieri de călătorie superficiale și tendențioase ale Iesuiților, în țeri de o individualitate așa de bizară ca acelea din Extremul Orient, cu cărți ca a lui Perry despre Rusia, cu notele de drum ale lui François Pirard, cu cercetări că aceia a lui Dubos despre Francii în Galia¹. Îi lipsia până și o bună istorie a Franciei, care nu putea fi aceia a Iesuitului Daniel, necum lucrări lămuritoare asupra haoticei Germanii, asupra Italiei subtile, asupra Angliei, de o esență așa de particulară.

Ceia ce urmărește el, studiind, cu foarte multe elemente de comparație, culese de pretutindeni și apropiate une ori cu un adevărat simț de divinație istorică, *formele de cârmuire*, pe care le reduce la „guvern popular“, „guvern aristocratic“, „guvern monarhic“ și, deosebi, „guvern despotic“, este *principiul activ în ele, virtutea însuflețitoare*, izvorul tuturor lucrurilor care se văd, fie acel izvor de ordine morală sau de ordine fizică, după împrejurări ca și după stadiul dezvoltării.

Tot așa va descoperi și ceia ce, viciind acel principiu, slăbind acea virtute, imputinând acel izvor, poate primejdui acea formă de cârmuire: la guvernul popular corupția și anarhia, la cel aristocratic abdicarea în mânilor monarhului, la cel monarhic neglijarea calităților pentru a se căuta la cei ce încunjură pe Suveran numai îndemănări de domesticitate servilă, tolerând „ambția în lene, josnicia în mândrie, dorința de a se îmbogăți fără muncă, aversiunea pentru adevăr, lingușirea, trădarea, perfidia, părăsirea tuturor îndatoririlor, desprețul datoriiilor cetă-

¹ *Établissement de la monarchie française dans les Gaules.*

țeanului, temerea de virtutea prințului, speranța în slăbiciunile lui, și, mai mult ca toate acestea, ridiculul perpetuu aruncat asupra virtuții¹. Și forma capătă un avânt de elocvență extraordinar când se arată cum ajunge, ca la mișcărilor Mării oprite de ierburi și prund, o plângere, o rugăciune pentru a se frânge, în monarhie, și cele mai puternice hotărâri².

Astfel cugetătorul politic apare, — fiind și un magistrat, deprins cu sancțiunile —, și ca un sfătuitor care recomandă, de pildă, republicilor să nu-și întindă prea mult hotarele. Mulți au fost aceia cari, crezând că și aici e o piedecă, fie și cu dibăcie ascunsă, au căutat rețete și au și crezut că pun mâna pe dănsese, contra intențiilor autorului și pentru marea și sincera lui nemulțămire. Întinsa operă, cea mai însemnată adunare de observații istorice, de puncte de vedere constituționale din tot veacul al XVIII-lea, se menține însă mai mult prin cercetarea amănunțită, dând rezultate precise și adesea nouă, a unor elemente de influență asupra cârmuirilor de feluri deosebite, care sunt — urmăm ordinea capitolelor, grupate mai mult decât presintate într'o desfășurare logică: — impositele, clima, sclăvia, servitutea politică, influența mediului, comerțul, banii, populația, religia, moștenirile, legile franceze, feudalitatea, etc., etc. Iar cât de asemănătoare sunt caracteristicile sale se vede din această icoană a propriului său popor, pe care, de altfel, ca și Voltaire, nu preținde a-l apăra, față de trecutul căruia nu se arată induioșat și pe care nu voiește să-l ferească în altă măsură decât pe toate celelalte, din omenirea întreagă: „Nația care, în țerile străine, nu e atinsă niciodată decât de ce a părăsit, care, plecând de-acasă, privește gloria ca supremul bine și, în țerile depărtate, ca o piedecă la întoarcerea ei, care indispune prin bunele ei calități chiar, pentru că pare să adauge la el despreț, care poate

¹ L'ambition dans l'oisiveté, la bassesse dans l'orgueil, le désir de s'enrichir sans travail, l'aversion pour la vérité, la flatterie, la trahison, la perfidie, l'abandon de tous ses engagements, le mépris des devoirs du citoyen, la crainte de la vertu du prince, l'espérance de ses faiblesses et, plus que tout cela, le ridicule perpétuel jeté sur la vertu.

² Comme la Mer, qui semble vouloir couvrir toute la terre, est arrêtée par les herbes et les moindres graviers qui se trouvent sur le rivage, ainsi les monarques, dont le pouvoir paraît sans bornes, s'arrêtent par les plus petits obstacles et soumettent leur fierté naturelle à la plainte et à la prière,

suporta rănile, primejdile și oboselile, dar nu pierderea plăcerilor sale, care nu ține la nimic mai mult decât la bucuria sa și se mângâie de pierderea unei bătălii cântând pe general¹.

Acestei cărți de cugetare liberă, fără misiune și fără răspundere, de neconținută răscolire a unor probleme imperfect rezolvite, cum se vede și din sincerul stil zbuciumat și întrerupt — el însuși observă că a trebuit să dea cuvintelor alt sens decât cel obișnuit — îi răspunse Voltaire peste șase ani, în 1754, prin *Essai sur les mœurs*, lucrarea de critică glumeață și satisfăcută de sine, merită, înainte de toate, ca tot ce a scris acest suflet fecund, să ție contact cu publicul și să păstreze rangul câștigat.

Aici nu e căutare răbdătoare a principiilor pentru ca, după descoperirea lor, să se încerce o sintesă, presintată apoi într'o impunătoare construcție, ci, cu aceiași tendință de a se lăsa la o parte, ca un lucru învechit, zădarnic și chiar primejdios pentru educația spiritului, istoria pragmatică, de anecdote, de fapte, de date, se înșiră, într'o legătură ușoară, cu podcabe de „spirit“, ce poate fi caracteristic în suprafața chiar a lucrurilor, dincolo de care nu se mai dorește și prin urmare nu se mai aprofundează nimic.

Totuși ce larg și frumos e programul de la început: „*Spiritul, moravurile, obiceiurile națiilor de căpetenie, sprijinite pe fapte pe care nu e permis să nu le știm*“², și numai pe acelea, care, deci, ar trebui bine alese, și pentru aceasta s'ar cere și altă cunoștință a lor și alte criterii pentru a face alegerea, necesară, în imensitatea lor, abia de cuprins cu ochii. „Ținta acestei lucrări“, urmează filosoful celebru, „nu e să se știe în ce an un prinț nedemn de a fi cunoscut a urmat unui prinț barbar la o nație grosolană. Dacă ar putea să aibă cineva nenorocirea de

¹ La nation qui, dans les pays étrangers, n'est jamais touchée que de ce qu'elle a quitté; qui, en partant de chez elle, regarde la gloire comme le souverain bien, et, dans les pays éloignés, comme un obstacle à son retour; qui indispose par ses bonnes qualités mêmes, parce qu'elle paraît y joindre du mépris; qui peut supporter les blessures, les périls et les fatigues, et non pas la perte de ses plaisirs; qui n'aime rien tant que sa gaieté et se console de la perte d'une bataille à chanter le général (IX, 7).

² L'esprit, les mœurs, les usages des nations principales, appuyées des faits qu'il n'est pas permis d'ignorer

a-și băga în cap urmarea cronologică a tuturor dinastiilor, n'ar ști decât cuvinte ¹.

Este un „vulg al regilor“, sunt evenimente definitiv moarte fără consecințe în prezent, sunt mulțimi nemărgenite de fapte în acele «culegeri imense care nu se pot cuprinde cu mintea» ².

Va fi vorba deci, cum se putea aștepta cineva de la un om care începuse zrunzând această lozincă, numai de națiunile cu „lumini“ ³, de națiunile „civilizate“, — și aceasta în sensul *unei singure civilizații*, aceia care a dus la cunoștințele și la stările morale din epoca unei „filosofii“ ce mijeste abia, unei „rațiuni care abia s'a născut“ ⁴. Partea fabuloasă, miraculoasă, auriile neguri ale teocrațiilor primitive ⁵ se înlătură de la sine, — nu fără vina complectei ignoranțe în această privință a unui scriitor harnic, zelos, plin de curiozitate, dar neavând și pregătirea și orientarea trebuitoare. Pentru a evita comparația, care nu putea fi decât defavorabilă, cu Montesquieu, se lasă la o parte Roma și, odată cu dânsa, Elada. Și într'o formulă cuvințioasă în formă, dar cuprinzând în fond o negație absolută, el spune. «sa lăsăm respectuos ce e divin acelor cari sunt depositarii săi și să ne ținem numai la ceia ce este istoric ⁶».

Totuși, vorbindu-se, pe larg, de creștinism, se va redacta contra lui, contra formei, oricum, în care s'a transmis cunoștința lui, unul din cele mai violente rechisitorii. Nu se admite nici simbolul, nici poezia; nu se îngăduie nici o stare de spirit particulară acelor cari au fost apostoli, mucenici, sfinți sau acelor cari li-au zugrăvit viața și li-au preamărit minunile. În lumina crudă a rațiunii străbătând temniți, peșteri și catacombe, năvălind în vechi altare înguste și umbroase, apar oamerii «idioti», «inapți»,

¹ Le but de ce travail n'est pas de savoir en quelle année un prince indigne d'être connu succède à un prince barbare chez une nation grossière. Si on pouvait avoir le malheur de mettre dans sa tête la suite chronologique de toutes les dynasties, on ne saurait que des mots.

² Ces recueils immenses, qu'on ne peut embrasser.

³ Vous avez donc grande raison de vouloir passer tout d'un coup aux nations qui ont été civilisées les premières.

⁴ La raison ne fait que de naître.

⁵ Aucun prodige, aucune prédiction, aucune même de ces fourberies politiques que nous attribuons aux fondateurs des autres États.

⁶ Laissons respectueusement ce qui est divin à ceux qui en sont les dépositaires et attachons-nous uniquement à l'histoire.

idei care sunt produsele a «șeptesprezece veacuri de șărlătănie și imbecilitate»¹. Acest creștinism e nepolitic și anti-politic: el ajută pe barbari să distrugă societatea antică; „deschizând Cerul, el pierdea Imperiul”².

Orice va fi în legătură cu credința, împotriva căreia s'a ridicat Voltaire odată pentru totdeauna, se va împărtăși de această condamnare. Carol-cel-Mare, între alte figuri istorice. «Reputația lui e una din cele mai mari probe că succesele justifică nedreptatea și dau gloria³.» Câtă deosebire între el și *culturalul* Alfred al Anglo-Saxonilor!

Evul mediu întreg e o vreme când poporul de jos — *la populace* —, gata să îmbrățișeze toate superstițiile și să primească toate sclăviile, pune bazele unei civilizații caricaturale⁴. Castelele unde stau bandele de tâlhari, biserici de unde se răspândește minciuna; nici ordine, nici Stat, nici «lumini». Un «entusiasm» primejdios provoacă acele cruciate care nu reprezintă pentru raționalist decât «o furie epidemică», apărând «pentru ca niciun flagel să nu fi rămas fără să atingă speța omenească»⁵. Doar o excepție se face — cum se va face o alta în favoarea lui Henric al IV-lea — pentru Ludovic al IX-lea, «decât care virtutea umană nu poate merge mai departe»⁶. Față de era eminentemente creștină însă, Gînghiz-Han merită un loc foarte larg, și față de dinastiile feudale Svițera liberă apare într'o strălucitoare lumină.

În epoca modernă se dau mai mult capitole expositive de literatură, știință și arte. Lăudându-se reforma religioasă, dar fără căldură — ni amintim de vechile calificății dure pentru Calvin, a cărui influență se simte și în jansenismul odioși lui Voltaire, cum sunt antipatici și lui Montesquieu —, se recunoaște cu toate acestea, printr'un statornic sentiment de bun elev, meritul pentru educație și propagarea unei civilizații, oricum,

¹ Dix-sept siècles de friponnerie et d'imbécilité.

² Le christianisme ouvrait le Ciel, mais il perdait l' Empire,

³ La réputation de Charlemagne est une des plus grandes preuves que les succès justifient l'injustice et donnent la gloire.

⁴ C'est le commun peuple, esclave de la superstition, qui veut que ses maîtres en soient les esclaves.

⁵ Fureur épidémique.. Afin qu'il n'y eût aucun fléau possible qui n'eût affligé l'espèce humaine.

⁶ Il n'est pas donné à l'homme de porter plus loin la vertu.

superioare—, Ordinului însuși al Sfântului Ignățiu de Loyola. Re-nașterea nu e înțeleasă în izvoarele ca și în scopurile ei, iar veacul al XVII-lea e o simplă alegere narativă din izvoare.

Cu aceasta însă lumea n'avea încă o istorie a culturii, și tentativele de construcție ale celui mai vioiu spirit și celui mai strălucitor talent se puteau socoti ca înfrânte.

XVI.

„Filosofia“ îndoielilor și noua literatură engleză. Rousseau. Diderot. Istoricii filosofi.

Fără s'o spuie, această societate, dominată de șaloane, regentată și împinsă înainte de „filosofi“, crescută în abstracții și hrănită cu teorii, străbătută de reflecții și mecanisată, avea nevoie de cea ce avuse, înainte de Voltaire, dar și de Racine, Corneille și Malherbe, în zilele de spontaneitate naivă, de increzătoare izbucnire a vieții, în evul mediu și la începutul epocii moderne: de sinceritate și simplitate, de naturalață, de rusticitate. Îi trebuia, după atâtea disertații filosofice, după atâtea paradă de teorii și construcții de sisteme, ceva nou și ușor de înțeles, cu inima mai mult decât cu mintea obosită, într'o atmosferă de feerie, fie și puțin cam convențională. O lume întreagă voia să reîntre în umanitate și, prin ea, în natură.

Întru câțva aceste cerinți au fost îndeplinite de noul scriitor care începe a lucra la Paris încă de la 1749, când Voltaire era celebru și Montesquieu scrisese despre Romani, de Jean Jacques Rousseau.

Acesta avea față de contemporanii săi însemnate avantagii. Voltaire trăise numai într'un cerc special, departe de ispitele cele mari și de marile lupte ale vieții; Montesquieu n'avuse nici nevoia, nici dorința de a se apropia prea mult de încercările ei. Pe când acestălalt venise, umilit, jignit, acoperit de rușine, deformat în sufletul lui prin cea mai felurită și adesea cea mai dură atingere cu cea ce viața are mai autentic.

Fiu de ceasornicar din Geneva, născut la 28 Iunie 1712; mamă-sa, femeie distinsă, cu un caracter sentimental, capabilă de a face versuri ca acelea cuate, cu prilejul lipsei, la Cons-

tantinopol, a soțului ei, moare dându-i nașterea. După cetirea la întâmplare a cărților din mica bibliotecă fără nicio rânduială a văduvului — între alte opere dă și peste Plutarhul lui Amyot —, intră într'o școală-pensiune, pentru ca apoi să fie adus a-și câștiga pâinea pe lângă persoane bogate. Pus la meșteșug, preferă a fi vagabond, și-și găsește stăpâni și mai ales stăpâne, ca d-na de Warrens, a cărei reputație e legată pentru totdeauna de faima lui. Un episcop catolic îl trimete la Turin pentru ca să părăsească religia calvină a familiei sale și să îmbrățișeze catolicismul. Iese de la cătehisatori pentru a se face lacheu la conțesa de Vercellis. Lacheu azi, seminarist mâne, revine la ocrotitoarea copilăriei și adolescenței sale, care era acum buna lui prietenă. Un timp întovărășește un Vlădică grec de la Ierusalim, venit pentru eleimosină; peste puțin rupe, din gelosie, cu d-na de Warens. Preceptor într'o familie nobilă, el lasă postul pentru a fi la Lyon institutor la niște copii. Hrănește iluzii cu privire la o nouă metodă de notație musicală. La Veneția face funcție de secretar de misiune. În 1749 la Paris, el concepe planul lucrării care trebuia să-i deie celebritatea.

Această lucrare era un memoriu destinat unei Academii de provincie, aceia din Dijon, care pusese la premiu un răspuns la întrebarea, pe care, firește, se aștepta s'o vadă rezolvită în sens pozitiv: întru cât au folosit științele și artele la desvoltarea omenirii.

În epoca «luminilor», Rousseau avu curajul să răspundă că, din potrivă, ele au contribuit la depravarea societăților ome-nești. A căutat «genealogia» acestei decăderi, care i se pare evidentă și-l face a regreta ceia ce s'a numit pe urmă, de dânsul și de adepții lui, sfânta, curata «stare de natură». Răul a venit de acolo, numai de acolo că s'a suprimat acea egalitate primitivă care i se pare, acestui apriorist și acestui ignorant, că e tot așa de indiscutabilă, pe cât de necesară. Luxul, de o parte, răgazul timpului lăsat fără ocupație, de alta, au influențat desastroș asupra sănătății inițiale a umanității. Dar artele vin din lux și științele din acel răgaz, care e și un fel de lene.

Memoriul, care a trezit împotriviri aprinse, în secolul rațiunii mândre de sine, bucuroasă că a fericit definitiv lumea cum nu fusese fericită vre-odată, a produs și o indignare nemărgenită; atâția, între cari și regele Ștanislav, care, în Lorena

dăruită pentru Polonia lui, de calculele diplomației, era așa de mulțumit că a făcut din Nancy capitala cultivată, *policee*, a unei provincii fericite prin îngrijirile lui patriarhale, se grăbiră a răspunde. Și aceasta dădu prilej celui care scrisese memoriul să arăte că este fără îndoială cel mai dibaciu polemist, sofistul cel mai fin al secolului și că, pe lângă puterea falacioasă a argumentelor sale fără sfârșit, are la îndemână, ca un mare vrăjitor ce era, și mijloacele rari ale unui stil a cărui armonie vădia pe musicant. Tânărul străin care până atunci nu era cunoscut nimănui decât unui cerc restrâns de „filosofi“ în căutarea adeptilor, ajunsese celebru, și opera sa *le Devin de village*, care se reprezintă peste trei ani, în 1752, la Fontainebleau, căpătă aplause entusiaste, de și muzica nu era de loc extraordinară, iar textul — o imitație stângace și fadă a cântecelor populare din Elveția romandă — nu cuprindea nicio notă de poezie adevărată.

Într'un nou memoriu pentru Academia din Dijon, care, din partea ei, întrebuița interesul creat în jurul acestor chestiuni, despre „originea neegalității condițiilor“, el dă o mai mare întindere unora din ideile fundamentale din cea d'întăiu disertație. Se va cufunda, cu sau fără chemare și pricepere reală, dar cu acel cutezător curaj al spiritelor simpliste care forțează totdeauna popularitatea și creiază opere ce impun prin unitatea și regularitatea lor, în problema începuturilor societății omenesti, căutând să fixeze momentul și condițiile în care apar toate elementele care pe încetul duc la diferențiere. Contemporanii, încântați de artificiile unui stil a cărui simplitate aparentă ascundea o artă nesfârșită, n'au observat, urmărind meandrele cele mai subtile cugetări, că problema însăși e, cu cea mai mare dibăcie, evitată, și mai ales că se suprimă tot ceia ce în conclusii ar putea să îndemne la o primejdioasă luptă contra unei stări de lucruri a cărei rațiune de a fi el o tăgăduia mai radical decât oricine scrisese până atunci.

De unde venia noutatea, care cucerise așa de răpede, de jur împrejur, a acestor lucrări și mai ales a memoriului contra „artelor și științelor“, deci contra „luminilor“, contra „filosofiei“ în clipa când ea se putea crede mai statornic așezată în Scaun de stăpânire?

În rătăcirile-i, pe apucatele, pentru a-și face plăcere lui

singur, Genovesul cetise mult ; ştia latineşte şi, foarte bine, italieneşte (il vedem citând, cu pricepere, versuri din Petrarca). Răsfoise şi el acele cărţi de călătorie prin regiuni patriarhale, care se bucurau de o popularitate din ce în ce mai mare. E iarăşi netăgăduit că literatura englesă contemporană exercitase, cum se va vedea mai ales din lucrările lui ulterioare, care nu se pot înţelege fără aceasta, o influenţă adâncă asupra sufletului său.

Nu numai filosofia englesă, răpede cunoscută şi discutată în Franţa, care trăia supt influenţa lui Newton, a lui Locke, cu „Încercarea lui asupra Înţelegerii“ (*Essay on understanding*), a unui Hume, filosof şi istoric, şi, mai ales supt aceia, mai veche, a lui Hobbes, cu preocupările lui privitoare la „natura omului“. Literatura englesă din tineretea lui Voltaire câştigase teren, prin virulenţa pamfletului ca şi prin buna rânduială a disertaţiilor poetice despre marile probleme ale „filosofiei naturale“. Un alt farmec trebuia să-l exercite poezia mai nouă, răsărită, prin opoziţia faţă de formalismul sec ori de cărtirea bătrânească a celeilalte, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, în luptă cu teoreticianul despreţuitor al acestui clasicism de împrumut, dictatorul care a fost, în cluburi, la mese, la serate, Samuel Johnson, autor al acelor „Vieţi ale poezilor“ în care a fixat cu atâta suficienţă ranguri ce nu s’au putut menţinea.

Se revine la spiritul epocii elisabetane, la duiosia lui Spencer, la simţul lui adânc pentru natură, la presimţirea misterului a toate, care se întâlneşte la acela ca şi la Shakespeare. Era şi o protestare contra unei vieţi publice fără talente, fără strălucire, fără onestitate, din care lipsia şi gloria şi o activitate spornică, în mijlocul necontenitelor succese ale unei adaptări dibace şi al unei bune organizaţii. Musicalitatea lui Milton revine şi ea într’un stil care caută a se depărta de dura cristalizare a alexandrinilor lui Pope.

James Thompson († 1748) e principalul iniţiator al acestei poezii de renovare, de întinerire. *Anotimpurile* sale (*The Seasons*) au fost ca neaşteptata revelaţie a unei naturi pe care n’o văzuseră cum trebuie, cum i se cuvenia, ochii acelora chiar cari se născuseră în mijlocul ei.

Mai noi sunt Grey († 1771) şi Young († 1765). Printr’înşii o notă de melancolie străbate sufletul engles, contribuind să îmbogăţească şi întreaga armonie a sufletului unei nouă epoce.

Cel d'întâiu plînge în versuri celebre crucile umile ale unui cimitir de sat în care nimicnicia omului apare și mai bine cu toată splendoarea, care e eternă, a naturii d'împrejur; cellalt, în ohinurile „Noapților“ sale, străbate, fără a găsi răspuns pentru ele și liniște pentru propriul său suflet, toate problemele care agitau spiritul omenesc.

Dar alături de această literatură poetică se dezvoltă cu o putere extraordinară *povestirea*, influențată de romanul spaniol, de sigur, dar cu o notă de sentimentalitate, de predicăție morală pe care acei scriitori catolici din peninsula iberică n'aveau de unde s'o capete. E vremea când, în așteptarea micilor lucrări, de un fin și străbătător humor, ale lui Sterne («Călătoria sentimentală», *Sentimental Journey*, — o protestare) și a simplei idile fără aventuri a lui Goldsmith. în „Vicariul de la Wakefield“, câmpul tot este al marilor pictori de pânze vaste: un Richardson (1689-761) cu *Pamela*, cu *Clarisse Harlowe*, un Filding, mai puțin popular, cu *Grandisson*, cu *Joseph Andrews*, și cu *Tom Jones*, — romane pentru a învăța, pentru a plînge, pentru a se pocăi și a se reformă.

Și unele și altele, și poeziile și aceste povestiri, trebuiau să exercite o adâncă influență asupra lui Rousseau: Geneva lui înfățișă aceleași farmece ale naturii ca și pajiștile și livezile Angliei; conștiința lui de calvin, fie și trecut printr'un botez formal, cunoștea aceleași neliniști, aceiași sete de adevăr dincolo de formule.

Și, pentru a-l apropia de literatura engleză, nu-i trebuia cunoașterea limbii înseși. Traducerile din englezăște invadaseră, copleșiseră litera ura franceză întreagă. Încă de la 1717 se tipăria la Paris o *Bibliothèque Anglaise*, a doi necunoscuți, pentru ca la 1733 pentru același public să apară la Haga o *Bibliothèque Britannique*. Milton e tradus cam pe atunci, de două ori — unul din traducători nu e altul decât Louis Racine, fiul marelui tragic —, și poema despre Religie al lui nu e decât transpunerea notei pioase a marelui poet engles. Evident că Pope a apărut și în versiune franceză. Nici pamfletii n'au fost uitați, și Marivaux, în *Spectateur français*, a imitat pe Addison.

În opt volume se dădea la 1745 un *Théâtre Anglais*, care înfișa supt toate laturile repertoriul dramatic al Angliei. Voltaire va vedea la capătul zilelor sale, în vremea când, cu toate ono-

rurile date idolului, cu tot zgomotul în jurul eronilor judiciare denunțate de dânsul, omul, izolat în colțul lui de la țară, nu se mai sălășluia în inimi ca odinioară pe Shakespeare întreg, tradus de Letourneur și cetit cu pasiune de o societate întreagă, și aceasta-l va face să fulgere în plină Academie, dominată încă de dânsul, contra „barbarului“ — nici măcar un „barbar de geniu“ — și a produselor lui monstruoase, care vin acum — ca și cum el însuși nu le-ar fi tradus și imitat — să înlocuiască stăpânirea legitimă a marilor tragici din veacul al XVII-lea și să corupă gustul public. Hotărât că are dreptate cine scrie că „limba engleză iea locul pe care-l avea limba spaniolă în veacul al XVI-lea“¹.

Când predică egalitatea, pe care o știa bine că e imposibilă în complicatele societăți ale secolului al XVIII-lea, Rousseau își amintea însă de Geneva lui, de care sufletul nu i se despărțise niciodată, în atâtea deșertări și peregrinații. Cu pietate el o va zugrăvi, — răspunzând cu indignare îndemnului lui d'Alembert de a-i desăvârși viața culturală și socială prin reprezentații de teatru —, cu viața ei timidă, cu casele de oraș care se părăsesc seara pentru a se căuta odihna și frumuseța unei naturi impunătoare în casele de țară din împrejurimi, cu munții vecini unde se grămădesc într'o pitorească amestecătură colibebe sătenilor săraci, fericiți fără «științi și arte», fără efectele «luxului» și «răgazului», fără stricarea «egalității primitive».

La Paris venise cu planuri mari, și acestea i se zdrobiseră. Academia de muzică găsea că noul lui sistem de notație, înainte de toate nu e nou. Voltaire îl va privi de sus, iar, înaintea revoltei acestui periculos concurent, va arunca versuri ca acestea:

Il tient beaucoup du naturel d'un chien:

Il jappe et fuit, et mord qui le caresse.

Diderot își va atribui meritul de a fi îndrumat pe tânărul său prieten în altă direcție decât aceea, favorabilă ideilor admise, pe care acesta avea intenția de a merge pentru a răspunde captivoasei întrebări a academicienilor de la Dijon. Mijloacele lui de traiu erau restrânse, și trebuia să și caute hrana copiind note de muzică, pentru ca mai târziu să vândă femeilor „sensibile“ copia

¹ L'anglais prend la place qu'avait l'espagnol au XVI-e siècle; Jusserand, o. c. (unde și celelalte studii), p. 149.

caligrafică a operelor lui literare. Ofertele din străinătate vor veni târziu, și în astfel de condiții, încât trebui să răspundă lui Frederic al II-lea că mai bine s'ar gândi întâiu să dea o pâne tuturor supușilor săi¹. În general sprijinirea lua caracterul unui ajutor sau al unei protecții jignitoare, și firea lui, extrem de delicată, bolnavă de bănuieli, supusă unor neajunsuri fizice de care nu s'a lecut niciodată și amărâtă de o legătură nevrednică, cu o femeie incultă și stupidă, suferia adânc.

Astfel ochii i se deschisără mari asupra tuturor neajunsurilor societății contemporane, așa cum le va descrie în cea d'întâiu operă mare ieșită din mâinile lui.

Va fi vorba acolo de coteriile care hotărâsc meritele și fixează rangurile, de femeile care judecă pe oamenii de știință și pe filosofi, de toată acea lume care se bucură la spectacole zădarnice ce nu adaugă la educația națională² și înjosesc haina romană pusă pe obiceiuri moderne³, de „poesia manierată, care n'a cunoscut niciodată natura“⁴, ba chiar de „acel plictisitor și lamentabil cânt frances, care samănă cu strigătele colicei mai curând decât cu delirul pasiunilor“⁵. Gustul romanelor, mai nou, arată și el un «popor corupt»⁶. E mai ales o veșnică țesătură de intrigi, *un choc perpétuel de brigues*, în care nimeni nu e sincer, *nu poate fi sincer*, nu e îngăduit —, căci aceasta ar însemna o creștere insuficientă, o rebeliune la mediu, — să fie sincer. Ce scrie cineva, ce spune, ce face sunt trei lucruri cu totul deosebite⁷, și astfel «toată morala nu e decât o vorbărie goală»⁸.

Acestei societăți ar fi vrut să-i strige în față o mărturisire sinceră și, fiindcă ea se pretindea virtuoaasă, și o mărturisire de

¹ Vous voulez me donner du pain: n'y a-t-il aucun de vos sujets qui en manque? Ôtez de devant mes yeux cette épée qui m'éblouit et me blesse!

² Aucune sorte d'instruction sur les moeurs particulières du peuple qu'elles amusent.

³ Ils calquent les modes françaises sur l'habit romain.

⁴ Une poésie maniérée, qui ne connut jamais la nature.

⁵ Cet ennuyeux et lamentable chant français, qui ressemble aux cris de la colique mieux qu'aux transports de la passion.

⁶ Il faut des spectacles dans les grandes villes et des romans aux peuples corrompus.

⁷ Ses écrits, ses discours, sa conduite sont trois choses toutes différentes.

⁸ Toute la morale est un pur verbiage,

defecte, de păcate, de vicii, ba, fiindcă ea evita să admită orice în dauna ei, o înșirare de greșeli, chiar dacă s'ar fi putut întoarce cu toatele contra reputației sale, așa cum era deprinsă lumea a-și închipui o reputație¹. În deosebitele momente ale vieții sale, după ce ajunsese în contact cu focarele «luminilor», în Paris, unde stătu mai mult ascuns, în adăpostul din l'Ermitage, în Montmorency, în refugiul său de la Neuchâtel, din grația regelui Prusiei, în Anglia, unde merge chemat de Hume, pentru ca, urmărit de mania persecuțiilor, a cărui jertfă era, să fugă de acolo, cu toate precauțiunile cuiva care părăsește supt ochii străjerilor o teribilă închisoare, el pregătia, după exemplul, dar și cu îndreptariul înțelept și pios al Sfântului Augustin, acele *Confesiuni* care umplură lumea de indignare, de uimire și de admirație.

E înuntru viața lui întregă, în tot ce a putut avea ea duios ca și în tot ce a putut prezenta cinic, în toate intențiile bune și în toate scăpăturile, pe care le crede așa de mult nelipsite, fatale, încât pofteste, de la început, pe oricine să fie, dacă poate, mai bun, mai curat, mai sfânt decât dânsul. Sunt chinurile de conștiință ale unui suflet neliniștit, care găsește în zbuциumul său chiar o supremă plăcere. E destul adevăr, multă minciună și încă mai multă închipuire de sine, multă satisfacție naivă de a face pe alții să creadă ceia ce lui i-ar fi plăcut să i se fi întâmplat.

Nu povestea unui suflet care, având o țintă, se străduiește să ajungă la dânsa, prin luptă și cu prețul oricăror dureri, de a căror dărză îndurare apoi să fie mândru, ca să poată spune lumii care l-a chinuit, cu sau fără voie: iată prin ce am trecut. În religie, așa cum i-au transmis-o părinții, așa cum i-au impus-o protectorii, așa cum o vede în jurul său, nu crede; și golul lăsat prin dispariția credinței în dogma nediscuțată nu-l poate umplea decât printr'o admitere a naturii, printr'o resignare în fața ei, care se mântuie într'o adorație, într'un cult. *Răzunea nu joacă niciun rol în acest nou păgânism, care sfințește, ca o mare*

¹ Je ne veux pas passer pour meilleur que je ne suis. — Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature, et cet homme ce sera moi. Je ne suis fait comme aucun de ceux que j'ai vus; j'ose croire n'être fait comme aucun de ceux qui existent. Si je ne vau pas mieux, au moins jè suis autre,

putere firească, pasiunile și, între ele, alături de prietenie, „acea ușoară aplecare a inimii care cucerește într'o clipă amicitiei veșnice¹: iubirea, în care vede ce e mai scump și mai sacru pe lume. Și, astfel, fără ca el însuși să fi știut vre-odată în adevăr ce înseamnă o patimă, fără să fi trăit în viața lui cu gândul la o singură femeie, el trece, într'o ameteală de iata-curi, de la una la alta, păstrând iluzia că e pretutindeni iubit și că doar împrejurări neprevăzute, zăpăceala momentană față de o stângăcie prea bruscă l-au împiedecat une ori de a căpăta tot ce doria.

Neputând prezenta societății acest ciudat titlu la stima ei, el a căutat pe altă cale, amestecând reminiscențe personale, capitole din propria sa viață, visuri ale perfecțiunii pe care și-ar fi dorit-o cu elemente de critică și cu expunerea metodică a unor teorii inovatoare, să predice aceia ce era pentru dânsul o evanghelie nouă.

Iată deci că publică, încă de la 1759, influențat de sentimentalitatea cea nouă a Englezilor și împrumutând povestitorilor de dincolo de Canal forma, artificială și cam obositoare, a scriitorilor, *Julie ou la Nouvelle Héloïse*, în care contopește desfășurarea sentimentului pe care Saint-Preux îl hrănește pentru Iulia, ceia ce n'o împiedecă pe aceasta de a se căsători cu un om de treabă, cam în vrâstă, bun gospodar, fără gelosie, dar și fără alte sentimente, cu observații asupra neajunsurilor vieții parisiene, așa cum vechiul amant, rămas fără rost și silit să plece în lume, le prinde în cursul călătoriei lui de desilusionat, și cu expunerea condițiilor în care soțul Iuliei izbutește a organiza o tovărășie omenească, muncitoare și spornică, ai cărui colaboratori se ajută și se iubesc. Nu trebuie să se uite că după moartea, accidentală, a iubitei lui Saint-Preux, care, după tot ce i-a ars trupul pe vremuri, isprăvește ca o sfântă, cuvântul final cade, plin de sens social adânc, ca și versul cu care Voltaire își încheia odată „Discursurile asupra omului“: „Ni rămân mari datorii de îndeplinit pe pământ“².

¹ Cette facile tendresse du coeur, qui conquête en un moment des amitiés éternelles.

² Il nous reste de grands devoirs à remplir sur la terre; VI, 10. — E interesant că Rousseau cetise vechiul *Roman de la Rose* (IV, 10), alături de versurile lui Petrarca.

Și de aici se desface adâncă evlavie față de natură, aceia care nu minte. Pe când „orașele sunt prăpastia în care se înghite neamul omenesc”¹, ceia ce n’a fost cucerit, utilizat și pângărit de om îi păstrează la ceasuri grele cele mai mari mângâieri, oferindu-i oricând plăcerile cele mai sănătoase. Descripții, cum nu le mai cunoscuse literatura francesă — căci vechile nule-romane n’au cadru sau acest cadru se reduce la ceia ce între patru păreți încunjură și influențează o societate —, se întâmpină aici, ca aceasta, a unui pictor: „În depărtare, imensul lanț al Alpilor încununa vederea, razele soarelui răsărind atingeau acum șesul și, proiectând asupra câmpiilor, în lungi umbre, arborii, dealurile, casele, îmbogățeau cu mii de accidente ale luminii cel mai frumos tablou de care poate fi lovit ochiul omului”².

Natura din afară și cea din lăuntru nostru, noi și aceia din care venim și către care va trebui să ne întoarcem, iată tot ce trebuie să cunoaștem. Ce valoare pot avea oare cărțile pe lângă revelațiile directe, exterioare și interioare, pe care paginile scrise le diformează, le mint? Să nu mai căutăm în cărți principii și regulile pe care le găsim mai sigur în lăuntru nostru! Să lăsăm toate acele zădarnice gâlcevi ale filosofilor asupra fericirii și virtuții; să întrebuițăm pentru a ne face buni și fericiți timpul pe care ei îl pierd căutând cum trebuie să fim astfel³.

Dacă stricăciunea vine din „cetire, singurătate, lipsa de o ocupație, viața molâie și sedentară, tovărășia femeilor și a tinerilor”⁴, nu e mai puțin adevărat că „abusul cărților ucide știința”⁵. Și, în lupta contra pretenției de a înlocui prin ele

¹ Les villes sont le gouffre de l’espèce humaine.

² Dans l’éloignement l’immense chaîne des Alpes couronnait le paysage; les rayons du soleil levant rasaient déjà les plaines et, projetant sur les champs, par longues ombres, les arbres, les coteaux, les maisons, enrichissaient de mille accidents de lumière le plus beau tableau dont l’œil humain puisse être frappé.

³ N’allons donc pas chercher dans les livres des principes et des règles que nous trouvons plus sûrement au-dedans de nous! Laissons-là toutes ces vaines disputes des philosophes sur le bonheur et la vertu; employons à nous rendre bons et heureux le temps qu’ils perdent à chercher comment on doit l’être.

⁴ La lecture, la solitude, l’oisiveté, la vie molle et sédentaire, le commerce des femmes et des jeunes gens.

⁵ L’abus des livres tue la science.

natura, Rousseau spune: „N'aş înţelege niciodată că aceia ce tot omul e îndatorit să ştie e închis în cărţi şi că acela care nu are la îndemână nici cărţile, nici oameni cari să le înţeleagă trebuie să fie pedepsit cu o ignoranţă fără voie¹.”

Dintr'o asemenea concepţie a ieşit o vastă carte, în care iarăşi se amestecă elemente deosebite, disparate, într'o construcţie căreia-i lipsesc proporţiile şi în care nu s'a căutat măcar, cu tot farmecul obişnuit al stilului, armonia ansamblului. E aici un fond de roman: copilul crescut în afară de sistemele îndătinate ale educaţiei, care, ajuns mare şi fiind prin atingerea directă cu lucrurile şi prin trezirea spontană a forţelor sale sufleteşti, un om întreg, «luminat» în adevăratul înţeles al cuvântului, bun şi pur, îşi caută tovarăşa — şi aici sunt capitole care par luate din „La Nouvelle Héloïse” — pentru ca, aflând-o, să se găsească, faţă de răutatea lumii, înaintea celor mai gingaşe probleme de conştiinţă, pe care, dacă n'ar fi atâta hotărâre „filosofică”, am zice că le rezolvă mai curând naiv. Este — şi aceasta rămâne până azi partea resistantă — critica fundamentală şi amănunţită a pedagogiei secolului, atât în partea iesuitică, moştenită, cât şi în aceia nouă, care se introdusese odată cu moda pentru ştiinţile fizice. Acesteia-i atribuie de la început întreg răul: «Totul e bun așa cum iese din mâinile autorului lucrurilor, totul degenerază în mâinile omului... El răstoarnă totul, el desfigurează totul; el iubeşte diformitatea, monştrii; el nu vrea nimic așa cum l-a făcut natura, nici pe omul însuși: trebuie să-l dreseze pentru el, ca pe un cal de manej; trebuie să-l sucească după moda lui ca pe un copac de grădină», — ca pe un biet stejar de grădină iaponesă putând să încapă pe marginea unei ferești atunci când rădăcinile lui i de ar fi fost lăsate întregi, ar fi dat atâta putere, de să umbrească o lume².

¹ Je ne concevrai jamais que ce que tout homme est obligé de savoir soit enfermé dans des livres et que celui qui n'est à portée ni des livres, ni des gens qui les entendent soit puni d'une ignorance involontaire.

² Tout est bien sortant des mains de l'auteur des choses, tout dégénère entre les mains de l'homme. Il bouleverse tout; il défigure tout; il aime la difformité, les monstres; il ne veut rien tel que l'a fait la nature, pas même l'homme; il le faut dresser pour lui comme un cheval de manège, et le faut contourner à sa mode comme un arbre de son jardin.

Se face deci cu fiecare copil în parte ceia ce, cum spune Rousseau aiurea, un pedant politic, fie și genial, ca Petru-cel-Mare, a făcut cu un popor întreg, refabricându-l, în loc să-l lase a merge pe drumul fixat de calitățile și originile sale: «el a împiedecat pe supușii săi de-a ajunge vre-odată ceia ce puteau să fie, băgându-li în cap că erau ce nu sunt»¹

Colegiile, care dăduseră pe toți oamenii de samă ai timpului, acelea pe care nici «filosofii» nu se gândiau decât să le transforme în tendințele lor, sunt pentru acest inovator nerespectuos de trecut «așezăminte ridicule». Ele învață ceia ce nu trebuie vieții, une ori nici măcar ce ar putea-o îndulci și înfrumuseța. Ele cresc mlădița nouă în praf muced de morminte. Ele ridică ziduri între lumea din afară și locul unde se pregătesc tocmai aceia cari trebuie să lupte totdeauna, să conducă une ori în mijlocul ei. «A trăi e meșteșugul pe care vreau să-l fac învățat. Acela care știe să sprijine mai bine cele bune și cele rele ale vieții acesteia e după mine cel mai bine crescut².» Și întreagă această sclipitoare societate era deprinsă, formată tocmai pentru a evita orice atingere aspră, sau serioasă măcar, cu această viață!

Nu putea trăi cineva însă în acest veac al XVIII-lea cu o mare reputație ca a lui Rousseau, în legătură cu o misiune ca aceia pe care și-o recunoștea, fără a răspunde mării întrebări, totdeauna în aier, peste toate problemele de sentiment și de educație: în ce sens trebuie îndreptate societățile omenești care se vedeau bine că nu mai pot fi menținute — măcar în afară de Anglia — așa cum le lăsase trecutul.

Simulând numai, după cât se pare, că desprinde câteva capitole dintr'o lucrare mai întinsă, pe care împrejurările timpului nu-l ajută a o duce la capăt, Rousseau prezintă contemporanilor săi, fără a-și da samă ce va ieși din formula pe care o arunca minților, ușoare de cucerit prin silogisme, ale rașionabilștilor secolului, cărticica sa *le Contrat social*.

¹ Il a empêché ses sujets de devenir jamais ce qu'ils pouvaient être en leur persuadant qu'ils étaient ce qu'ils ne sont pas.

² Vivre est le métier que je veux lui apprendre. Celui qui sait le mieux supporter les biens et les maux de cette vie est à mon gré le mieux élevé.

Cum putea începe altfel decât cu noua afirmație a dogmei despre perfecțiunea omului primitiv, care nu putea fi decât liber? «Omul s'a născut liber și totuși pretutindeni e în fiare ¹.» Chiar fără piedecile pe care le a pus libertății primordiale o dezvoltare greșită, este ceva în starea actuală care nu vine de la natură: principiul însuși care face ca oamenii să trăiască și altfel de cum vrea și poate fiecare dintre ei, ba chiar de cum vreau toți și poate oricare, anume așa încât să rămâie și unuia și altuia, garantată, o cât mai largă parte dintr'o libertate care nu se poate păstra întreagă. «Ordinea socială e un drept sacru, care servește de basă tuturor celorlalte. Totuși acest drept nu vine de la natură ².»

De unde vine deci? Noi am răspunde: dintr'o serie infinită de experiențe, de acțiuni și reacțiuni, de înfrângeri și suferințe. Mai simplu, Rousseau va răspunde în același stil pontificant, de axiome: *de la convenții*. Căci forța, „act fizic“, nu poate crea un drept, și forța, schimbătoare, nu poate produce ceva constant: *la force ne fait pas droit*; forța, în stare să răsbată însăși, nici n'are nevoie de drept, care, la rândul lui, proclamă că „nu e îndatorit cineva să asculte decât de puteri regiuite“ ³. De o abdicare, la un om cuminte nu poate fi vorba. Războiul nu poate face pe nimeni să renunțe la libertate, căci aceasta ar însemna «să renunțe la calitatea sa de om» ⁴. Sîla poate da numai „asociații“, nu un „bine public“, un „corp politic“; șeful răsărit astfel e totuși numai un „particular“, având doar un «interes privat».

Aceste convenții, adevărat aceia care le-a precedat pe toate, care a servit tuturor și caută el deci s'o determine.

Le-a impus, ce-i drept, nevoia societăților primitive de a prezenta față de dificultățile care le împresurau o *sumă de forțe*. Dar nu e mai puțin adevărat că, atunci când s'a hotărât această însumare, a intervenit un *pact social*, veșnic, absolut, *fiecare dându-se total totalului*.

¹ L'homme est né libre, et partout il est dans les fers.

² L'ordre social est un droit sacré, qui sert de base à tous les autres: cependant ce droit ne vient point de la nature; il est donc fondé sur des conventions.

³ On n'est obligé d'obéir qu'aux princes légitimes.

⁴ Renoncer à sa liberté c'est renoncer à sa qualité d'homme.

Astfel, și numai astfel, s'a putut crea „corpul moral și electiv“, „persoana publică“, „cetatea“, „poporul“, care, pentru tot ce dă din nemărgenita libertate naturală, capătă în schimb „libertatea civilă“, și „proprietatea“, în locul „libertății naturale“ și a simplei posesiuni. O „egalitate morală și legitimă“ se substituie, deci, celei vechi, care n'avea nici unul, nici altul din aceste caractere.

Dar e bine înțeles că singura «voință generală», decide. Suveranitatea e a corpului întreg; ea nu înseamnă decât „exercițiul“ unei „voinți generale“; o «represintare» printr'o singură persoană, prinț, rege, Împărat, e imposibilă, fiindcă nimeni „nu poate fi represintat decât de el însuși“¹, și acest drept e inalienabil și indivisibil. Nu poate fi — cum credea Montesquieu, după Englesi, — o «separație a puterilor» măcar. Legile nu sunt decât „condițiile asociației civile“, iar Guvernul, puterea executivă, decât un «intermediar». «Membrii acestui corp se chiamă magistrați sau regi, adică guvernatori, și *corpul întreg poartă numele de prinț*“². O părere mai explicabilă decât aceasta nu poate fi pentru un „cetățean al Genevei“, care, cu toate desaprobarile și prigonirile, ținea la acest titlu și-l purta bucuros: la el acasă «prințul» în Republică era în adevăr adunarea tuturor cetățenilor, oricât de mult, ca în Florența Medicisilor, unele familii ar fi avut de fapt conducerea afacerilor.

Monarhia poate fi astfel, ca orice altă formă de Guvern, o necesitate socială și politică: se pot desvolta într'însa și scopuri proprii, care nu sunt însă, bine înțeles, ale „fericirii publice“. Și se înșiră neajunsurile: reaua alegere a miniștrilor, hasardurile și riscurile succesiunii. Și ea poate găsi și un sprijin religios, în creștinismul cum a ajuns a fi, căci altul e *vechul* creștinism: „Religia omului sau creștinismul, nu cel de azi, ci acela al Evangheliei, care e cu totul deosebit“³.

Rămâne însă bine înțeles că poporul suveran — de aici numele care a făcut atâta vâlvă și a produs atâtea tulburări și usurpații — e singurul în drept a legifera; când el apare, de

¹ Ne peut être représenté que par lui-même.

² Les membres de ce corps s'appellent magistrats ou rois, c'est-à-dire gouverneurs, et le corps entier porte le nom de prince.

³ La religion de l'homme ou le christianisme, non pas celui d'aujourd'hui, mais celui de l'Évangile, qui en est tout à fait différent.

altfel, încetează și orice rost legal al puterii executive înseși, care e numai «provisională». Ca pe vremea Romanilor, ca în vechea Franță, ar trebui să fie, și fără convocare, adunări periodice. „În clipa când poporul e legitim adunat în corp suveran, orice jurisdicție a Guvernului încetează, puterea lui executivă e suspendată, și persoana celui din urmă cetățean e tot așa de sfântă și inviolabilă ca și aceia a primului magistrat, pentru că unde se află cel represintat nu se mai încapere represintant¹». Sau, dacă acesta pretinde a se substitui permanent, se ajunge la parodii, ca a vieții constituționale engleze, care nu fac decât să ascundă un alt fel de sclăvie.

Dar Rousseau își dă sama că această intervenție a nației întregi, de și e o datorie, cea d'intâiu din datorii, fără care o societate intră în decadentă, e aproape imposibilă în practică: „Nu se poate închipui ca poporul să rămâie neconținut adunat pentru a se ocupa de afacerile publice²». Toate încercările lui pentru a ieși din acest impas trebuiau să fie zădarnice. Încercarea de a da, nu numai considerații filosofice, dar și un îndreptariu practic — cum făcuse într'un caz special, dând răspuns cu soluții precise la întrebările puse de Republica polonă, îngrijită de reforme, — cade.

Și aceiași îndoială, aceiași neputință de a găsi o soluție se află la capătul oricăreia din expunerile lui, care par a se prezenta une ori așa de sigure de sine. Începând de la primele tratate, de la acel care vorbește așa de călduros despre datoria «înțoarcerii la natură», se recunoaște, în tratatul despre inegalitate, că nu toți se pot duce la pădure și că aceilalți trebuie să-și afle un loc în lumea așa cum este. În *la Nouvelle Héloïse*, nici de Saint-Preux, nici Iulia n'ajung la un capăt: el pleacă în lume; ea, care a luat un prosaic om mai vrâstă, se supune sorții sale, până ce o moarte, banală, îi dă prilejul de a dispărea. Nu e nicio soluție pentru viața împreună a unor oameni, pe cari, în ciuda

¹ A l'instant que le peuple est légitimement assemblé en corps souverain, toute juridiction du gouvernement cesse, la puissance exécutive est suspendue, et la personne du dernier citoyen est aussi sacrée et inviolable que celle du premier magistrat, parce qu'ou se trouve le représenté, il n'y a plus de représentant.

² On ne peut imaginer que le peuple reste incessamment assemblé pour vaquer aux affaires publiques.

legilor, îi unește numai sentimentul. Admirabilul sistem de educație al lui Émile e imposibil fiindcă nicio societate nu dă copii pentru a fi crescuți contra intereselor sale. Și iată că nici „poporul suveran“, care nu-și suferă stăpâni definitivi și absoluți, nu e în stare a funcționa.

Dar Rousseau cercase măcar cu o îndărătnică sofisticărie raționalistă soluția; un altul, din aceeași generație, va desprețui chiar să facă o asemenea încercare.

În Denis Diderot (1713-84) avem a face, nu cu un fiu de familie, ca Voltaire, trăind, într'o anume epocă, de la o casă nobilă la alta, și încă mai puțin cu descendentul unor nobili având castelul lor, ca Montesquieu. Acestă!alt filozof, căm de vrăsta paradoxalului Geneves, e născut la țară, dintr'o familie de meșteri, tatăl său fiind cușitar la Langres. Învăță la Iesuiții din Paris, dar toată educația acestora nu poate schimba firea copilului din popor, de o psihologie așa de deosebită de-a orășenilor.

Diderot a învățat enorm de multe lucruri, le-a învățat greu și cinstit; pentru un simplu articol de dicționariu cerea să vadă mașina, s'o cerceteze cum funcționează. Dar acestea le face mai mult pentru satisfacerea unei curiozități veșnic treze, căci niciodată nu i-a dat prin minte să scrie o lucrare mai întinsă, cu gândul de a cuprinde într'însa ce era mai bun în ființa sa întreagă.

E adevărat că a lucrat enorm, mai mult ca oricare altul — și mai desinteresat, — pentru a face să înainteze acea refacere, ținută în curent cu copleșitoarea grămadă de documente și experiențe, a lui Beyle, care a fost *Enciclopedia*, la care a colaborat, și nu din fugă, însuși Voltaire. Dar «Enciclopedia», faimoasa «Enciclopedie», care a stărnit atâtea uri și a hrănit atâta entuziasm, acest temut și cercetat arsenal de luptă contra ideilor până ieri admise și a stărilor de lucruri încă existente n'a dat și n'a căutat să deie — fiindcă era imposibil, și filozofii unei nouă generații se convinseseră de aceasta —, o teorie generală, un sistem cuprinzător a toate, care să înlocuiască religia compromisă, tradiția zguduită până în a!âncurle ei. Putea s'o cetească în toată voia la Râmnicul-Vălcii învățatul și curiosul de știință episcop Chesare : ea nu convingea decât pe aceia cari dorjau să-și întărească o convingere prealabilă.

Prefața e a lui d'Alembert, și personalitatea autorului ca și tonul acestei introduceri cumpănite, sigure de sine, respectuoase de hotare pe care cel d'întăiu atac al „filosofilor“ le trecuse fiindcă nu le văzuse, un adevărat act de abdicare pentru ambițiile de până atunci ale noii credințe, sunt caracteristice pentru momentul de dezvoltare unde se ajunsese.

Jean le Rond d'Alembert e singurul dintre „filosofi“ — între ei se numără, ori dacă a dorit-o el însuși ori ba, — care și după tată și după mamă este de sânge nobil, pe care însă n'avea voie să-l declare. Născut la 1717, din legăturile cavalerului de Destouches-Canon cu vestita doamnă de Tencin, una din femeile cele mai „spirituale“ din epoca sa, el e întâiu părăsit, pe treptele bisericii parisiene St. Roch, pentru a fi apoi crescut de soția, care-l va îngriji apoi, devotat și neînțelegător, o viață întreagă, a unui sticlar și a și face studiile, când tatăl său prinde a se interesa de dânsul, la Colegiul Mazarin, apoi la janseniști. Aceasta-l pune în măsură să poată comenta în toată competența epistola către Romani a Sfântului Pavel, în același timp când învața cu pasiune matematicile — care-l duseră, în 1741, la Academia de științi și, în 1754, la Academia Franceză — și chiar medicina. Refusă și invitația lui Frederic al II-lea și a Ecaterinei de Rusia; alipit un timp de tovarășa bătrânei doamne du Deffand, odinioară regină a saloanelor din Paris, d-ra de l'Espinasse, el e adânc lovit de pierderea ei și isprăvește, nu după mult timp, o viață de o exemplară puritate și de cel mai nobil entusiasm pentru știința singură.

S'ar putea zice că această viață a fost, fără zgomot și provocare, ca o continuă protestare contra filosofismului năvălitor, superficial, zgomotos și intolerant. În *Essai sur la société des gens de lettres avec les grands*, el atacă parazitismul, hrănit de pensii și favoruri, al reformatorilor, blânduți îndată ce era vorba de propriile lor avantagii. Iar în *Éléments de philosophie*, din 1759; ea și în acel celebru *Discours préliminaire* din fruntea «Enciclopediei» (1751-72), tot la 1759, el cere două lucruri. a se întrebuința într'o expunere onestă, cu o «logică exactă», termeni preciși, cari să nu sufere interpretări deosebite, și, al doilea, și mai ales, să nu se confunde singura siguranță absolută, a matematicilor, cu siguranța relativă, pe o basă de experiență însă așa de restrânsă și capabilă de a fi întinsă neconținut, a științelor natu-

rale. *Aici stătea însă pentru „filosofia“ secolului al XVIII-lea marea renunțare.*

Diderot însuși, și el atât de serios inițiat în științe pe care înaintașii le atinseseră abia în trecut, nu e de altă părere. Cugetarea sa poate fi prinsă, nefiind expusă nicăiri întreagă, în pamfletele lui, în micile lui lucrări ocazionale, pe care le scrie, în câteva săptămâni, în câteva zile, pentru a găsi o pâine, și pentru familia lui legitimă, și pentru familiile cu care, pe rând, a trăit împreună. După triviala glumă de tineretă, *Les bijoux indiscrets*, în *Lettres sur les aveugles*, de un radicalism care l-a înlăturat pentru totdeauna, stângaciu cum mai era, de la distincții și onoruri, în *Principes de la philosophie morale*, după Shaftesbury, în *Promenades d'un sceptique* (1749) în scrisorile despre surdomuți și mai ale în *Pensées philosophiques* din 1746 și în *L'interprétation de la nature*, — toate scrise înaintea marelui succes pe care i-l creiază lui Rousseau setea societății saturate de negațiuni de a găsi în sfârșit un drum de siguranță către adevăruri nouă, către soluții simple și definitive —, el se ridică nu odată împotriva unei suficiențe a «filosofiei naturale» pe care n'o putea împărtași. «Nu suntem noi», scrie el, «mai nebuui decât cei d'întăiu locuitori ai câmpiei Senaarului? Noi cunoaștem distanța nesfârșită care este de la pământ la ceruri, și totuși ne trudim a ridica turnul»¹, turnul lui Babel menit ruinei. O circumscriere a sarcinii care revine fiecărui domeniu al cunoștinței a ajuns marea necesitate, și tendința nouă către ce e „util“ o va impune.

O nesfârșită oboseală se vedește în pasagii tot așa de frumoase, ca sinceritate, avânt și adevăr, în care se constată falimentul eforturilor titanice în aierul fără sprijin, în care poți naviga spintecându-l, dar mult mai greu, și numai până la un punct, te poți înălța străbătându-l: «a reîntra în sine și a ieși din sine, neconținut», iată înțelepciunea, pe care, de altfel, omeneirea o știa încă din zilele lui Socrate. ...S'a bătut mult teren în zădar, dacă nu te întorci la stup încărcat de ceară. S'au

¹ Ne sommes-nous pas plus infatués que les premiers habitants de la plaine de Senaar? Nous connaissons la distance infinie qu' il y a de la terre aux cieux, et nous ne laissons pas que d'élever la tour.

făcut și multe îngemănări de ceară zădarnică dacă lumea nu știe să facă din ea faguri¹.”

E deci mai bine să spui limpede și modest: *nu știu*, „decât să bâlbâi numai cuvinte și să te faci vrednic de milă pentru tine însuși încercând a explica toate“.² „Căutând probe“, va spune, el aiurea, «am găsit dificultăți»³.

Rațiunea însăși e detronată de pe scaunul unei prea lungi usurpații. Ca și Rousseau, Diderot îi preferă pasiunile, care, cel puțin, sunt un izvor al plăcerilor, fără care viața nu se poate înțelege. Ele sunt și un element stenic, care înalță sufletul și-l întărește. Cu *passions fortes* se trăiește, și poate cu ele și gândul înaintează. Și, pentru a cere descătușarea lor, libera dispoziție a omului asupra mijloacelor active pe care natura i le-a pus la îndemână, el a scris cartea sa de protestare contra claustrației, a amputației morale, în *La Religieuse*.

S'a încercat, de un prieten fără înțelegere, ateul Naigeon, biograf și adunător al operelor lui, și mai ales de dușmani, a se face din Diderot încă un atlet al negației acelor taine ale naturii care se cuprind de religii supt formula supremă a divinității.

Aceasta ar însemna să-l confunde cineva cu spiritele mediocre și triviale care pe atunci strângeau spicele pierdute ale unui seceriș isprăvit. Astfel Grimm, unul dintre cei trei Germani de origine, — ba chiar și de profesiune, afară de Helvétius, — cari pe acel timp introduc în corul turbulent al „filosofilor“ și o notă de stridență străină; parazit al lui Diderot, Frederic-Melchior Grimm, născut la Regensburg (în 1723) și moartă la Gotha (în 1707), după ce servise pe centele de Schonberg, pe prințul de Gotha, pe contele de Fussen, nepotul mareșalului de Saxa, ba chiar guvernul rusesc, ca reprezentant al lui în Saxonia Inferioară, înseamnă vorbele de spirit ale comensalilor săi, își asimilează procedeele lor corosive ca să arunce în lume, prin a

¹ Rentrer en soi et en sortir sans cesse.. On a battu bien du terrain en vain si on ne rentre pas dans la ruche chargé de cire. On a fait bien des amas de cire inutile si on ne sait pas en former des rayons.

² Balbutier des mots et se faire pitié en soi-même, en s'efforçant de tout expliquer.

³ C'est en cherchant des preuves que j'ai trouvé des difficultés.

sa *Correspondance littéraire, philosophique et critique* (1753-90), mai mult denigrări, adesea interesate, și rare ori interesante mahalagisme literare, decât judecăți socotite și consecvente. Helvétius, un *Schweizer*, totuși dintr'o familie care trăise în Palatinat și trecuse prin Olanda, fiu (născut la 1715) al unui medic al reginei Maria Leszczynska, financiar, care ajunge *fermier général*, își întrebuințează, ca o datorie socială, răgazurile pentru a judeca pe Montesquieu (*Jugement de l'Esprit des lois*), pentru a se încerca în vastul domeniu nesigur al «filosofiei naturale» (*Système de la nature* de la 1758) și mai ales pentru a înseila o bagatelizare a literaturii, a scopurilor ei, a idealurilor de care trebuie să se lege, în acea colecție de disertații incoherente, care e *De l'Esprit*. Îndreptându-se către Francesi, al căror sânge nu-l avea și pe cari-i califică de „poporul cel mai galant, cel mai amabil, dar și cel mai frivol din Europa”¹, el proclamă că națiunile nu există decât ca niște creațiuni ale formei de guvern, din care vin apoi calitățile lor osebitoare. Ideile vin de la simțuri, rațiunea e la discreția patimilor. Orice încercare morală, orice «acțiune generală», orice exemplu mare nu face decât să încrețească o clipă apele sufletului în veșnică mișcare neliniștită, precum o face piatra căzută în valuri.² «Interesul e măsura acțiunilor oamenilor»³. Și, «calea ambiției fiind, prin forma guvernului actual, închisă celor mai mulți dintre cetățeni, nu li rămâne decât calea plăcerilor»⁴.

Mai rămânea doar ca Paul-Henri-Thierry, baron de Holbach, născut la Hildesheim (în 1723), să adauge forma agresivă a acestui nihilism moral prin seria de greoaie pamflete pe care le-a aruncat, cu o masivă convingere, asupra unei societăți care ajunsese acolo încât putea să suporte și pretenția lui⁵.

¹ Le peuple le plus galant, le plus amable, mais le plus frivole de l'Europe.

² L'action la plus généreuse, par le bienfait de l'exemple, ne produit pas, dans le monde moral, un effet plus sensible que la pierre jetée dans l'Océan n'en produit sur les mers, dont elle élève nécessairement la surface.

³ L'intérêt est la mesure des actions des hommes.

⁴ La route de l'ambition est, par la forme de notre gouvernement, fermée à la plupart des citoyens, il ne leur reste que celle du plaisir.

⁵ Opere: *Le christianisme dévoilé, l'Esprit du clergé, l'Imposture sacerdotale, Histoire critique de Jésus-Christ*, un inevitabil *Système de la Nature*. — El mosre la 1789.

Din partea lui, Diderot constată că „natura nu e Dumnezeu“, precum „un om nu e o mașină“ și „o ipotesă nu e un fapt“¹. Nu se poate o declarație mai categorică, mai corespunzătoare ideilor lui d'A'embert însuși. Cunoștința naturii nu creiază atei, pentru cari el ar fi în stare să se roage lui Dumnezeu, căci *adevăratale* „lumini“ nu sunt ale lor², ci duce la un deism „luminat“, ca acela din „Discursurile asupra omului“ ale lui Voltaire.

Dar, ridicându-se mult mai sus, prin puterea de a simți, pe care el o are într'un grad așa de înalt, pe când celuilalt ea-i lipsește cu totul, Diderot înțelege și sensul și menirea religiilor, și mângâierea ce aduc, și frumuseța morală pe care o presintă; el pătrunde în valoarea lor simbolică, aceasta în adevăr nemuritoare. Creștinismul, *privit astfel*, îi apare deci, natural, ca „religia cea mai sfântă și mai blândă“³. Și el face pe unul din personagiile operelor sale de imaginație să se rostească astfel asupra înrâuririi lui I-us în inimă: „Atunci am simțit superioritatea religiei creștine asupra tuturor religiilor din lume: ce adâncă înțelepciune eră în cea ce filosofia oarbă numia nebunia crucii. În starea în care eram, ce mi-ar fi putut folosi icoana unui dătător de legi fericit și copleșit de glorie? Vedeam pe cel nevinovat, cu coasta străpunsă, cu fruntea încununată de spini și dându-și ultima suflare în suferinți, și-mi ziceam: Iată Dumnezeul meu, și cutez a mă plânge“⁴.

Depărtându-se tot mai mult de științele naturale, care revin acum oamenilor în stare a-și închina modest viața pentru pătrunderea lor — căci epoca a dat pe un Cuvier, creatorul geologiei, pe un Turgot și Quesnay, supt influența lui Adam Smith, în economia politică, în același timp când pe ca ea lui d'Alembert mergeau mai departe Lagrange, Laplace, Bailly —, mișcarea de învoire a umanității se întoarce spre domeniile pe care le

¹ La nature n'est pas Dieu, un homme n'est pas une machine, une hypothèse n'est pas un fait.

² Je prie Dieu pour les sceptiques (athées). ils manquent de lumières.

³ La plus sainte et la plus douce des religions, le christianisme.

⁴ Ce fut alors que je sentis la supériorité de la religion chrétienne sur toutes les religions du monde: quelle profonde sagesse il y avait dans ce que l'aveugle philosophie appelle la folie de la croix. Dans l'état où j'étais, de quoi m'aurait servi l'image d'un législateur heureux et comblé de gloire? Je voyais l'innocent, le flanc percé, le front couronné d'épines et expirant dans les souffrances, et je me disais: Voilà mon Dieu, et j'ose me plaindre.

socotise un timp ca secundare sau în care nu fusese 'n stare să deie lucruri nouă și trainice.

Cercetările istorice ajung din nou în cinste. Foarte prețuit de societatea care admisesse pe Voltaire, care studia pe Montesquieu și găsia un plăcut gust de amărăciune în Rousseau, Duclos (1704-72) încă de mai înainte scrisese, alături de «Anecdotes littéraires», o Viață a lui Ludovic al XI-lea, „Considerații asupra moravurilor“, note asupra Italiei, pe care o cerceta, cu înțelegere numai pentru proporții și armonie, președintele des Brosses, și mai ales prețioasele sa'e „Memorii pentru a servi la istoria moravurilor secolului al XVIII-lea“¹. Mably cercetează vechile timpuri ale Franciei, într'o carte plină de puncte de vedere nouă². Raynal, culegând păreri în jurul său și inspirându-se mai mult de la marele furnisor pentru toată lumea care a fost Diderot, se ocupă, pentru a lovi și în iesuitism și în «tiranie», de descoperirea Americii, în a sa «Histoire philosophique des deux Indes».

Nu era fără influență nici avântul pe care-l luase o nouă școală istorică în Anghia, nu fără a primi și ea unele lecții din Franța, prin Robertson, dar mai ales prin Gibbon, cunoscător al mediului „filosofic“ frances — mul'tă vreme el a fost închinător al femeii inteligente care era să fie soția ministrului Necker —, și continuator al lui Montesquieu în tentativa, glorios dusă la capăt, de a înfățișa „decăderea și caderea“ — *decline and fall* —, la Roma și la Bizanț, a vechiului Imperiu.

Nu va lipsi și o nouă școală de critică atunci când Marmontel (1728-99), redactor la revista de căpetenie a timpului, cu privilegiu oficial, «le Mercure», va publica Elementele sale de literatură și La Harpe, preceptorul nepotului de fiu al Țarinei, viitorul Alexandru I iu, va prezenta, cu o liniștită obiectivitate svițeriană, un «Tablou» corect al literaturilor. Am văzut că supt condeiu mai multora Memoriile, îndemnate și de vădirea acelora, de un detaliu așa de minuțios, de colorat și de cutezător, ale lui Saint-Simon, asupra sfârșitului lui Ludovic al XIV-lea și asupra Regeței, învie și ele. O școală de filantropi, pornind de la aba-

¹ *Mémoires pour servir à l'histoire des mœurs du XVIII-e siècle.*

² V. și *Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale et de la politique.*

tele de Saint-Pierre, caută să găcească viitorul omenirii, pregătindu-l fericit și lin prin proiecte de împăcare universală.

Filosofia atrage din nou materialul istoric scormonit de mâni pricepute și neconținut crescut, în tăcere, de binecuvântata trudă a Benedictinilor de la Saint-Maur, cari dăduseră marea culegere de „Istorici ai Galiilor“, ordonată de dom Bouquet, și alcătuiseră imensele repertorii ale „Galiei creștine“, ale „Orientului creștin“ (de Le Quien); îl atrag cu o atenție, o răbdare, un respect, o dispoziție de a primi învățăminte, de care fusese cu totul lipsită, în mișcările ei brusce, în gesturile ei desprețuitoare, până atunci. Un filosof de valoarea reală a lui Condillac (1715-80), autor al unui tratat asupra sistemelor și mai ales al aceluia asupra senzațiilor, asupra teoriei cunoștinței¹, va studia istoria veche și cea modernă și va consacra un opuscul special „studiului istoriei“ (*De l'étude de l'histoire*): va ajunge astfel să aprobe și proprietatea, moștenirea. Iar, ceva mai târziu un alt cugetător, care era să vadă ororile Revoluției franceze, perind, după ce o dominase în Adunarea Legislativă, de pe urma ei, Condorcet (născut la 1743), nepot de episcop și crescut la Iesuiți, urmaș în matematici ai lui d'Alembert, polemist pentru libertatea economică, încheie ultima sfortare a cugetării sale într-o modestă carte de istorie universală, concepută ca dezvoltare a culturii, *Esquisse des Progrès de l'esprit humain*.

Literatura iese și ea tot mai mult de sub tutela filosofiei universale, omnisciente, întrebuintând totul numai ca un instrument al ei. Chamfort (1741-94), încă un copil natural și un aventurier social, care ajunge secretarul surorii lui Ludovic al XVI-lea, învie în cugetările sale, îndrăznește ca și vestita, inepuisabila sa conversație, genul maximelor, care făcuse celebru pe la Rochefoucauld; Vauvenargues dăduse și el asemenea cugetări.

O anume literatură „morală“ nu se putea să nu răsară pe urmele modei lui Rousseau. Și, firește, fără a neglija o antichitate așa cum o prezintă, pe baza lui Plutarh, Colegiul iesuit, iar istoria lui Crevier sau a lui Rollin n'o schimbă esențial în ce privește concepția și sensul valorii sale, ea va alerga pentru tipuri

¹ *Traté des systèmes; Traité des sensations, Essai sur l'origine des connaissances humaines.*

și exemple la civilizațiile primitive pe care le îndrăgise, supunându-se curentului, și Voltaire însuși. Marmontel va da astfel un *Bélisaire*, povestiri așa-zise peruviene despre Incasi (*les Incas*), și va prezenta epocii sale învățăturile, recunoscător primite, din *Contes moraux*. În *la Religieuse*, cu toate cruditățile ei, Diderot înțelesese să fi rostit o protestare în folosul *moralității pasionale*, și, din punct de vedere literar, trebuie să recunoaștem că pentru întâia oară ni se dă un mediu social perfect studiat și suggestiv reprodus. Idila americană va găsi forma cea mai simplă și mai dragălașă, cea mai pură în cel mai bun sens biblic, în capodopera lui Bernardin de Saint-Pierre, *Paul et Virginie*, povestea unei iubiri, nevinovate, dar atot puternice — după teoria pasiunilor necesare, binecuvântate —, într'un înflorit și sălbatec coîț de Antile, ucenic al lui Jean-Jacques același suflet blând, care se inițiasese în știință prin Buffon, dă frumoase priveshti de natură, însuflețite de înțelegerea sensului ei misterios, mistic aproape, în *Etudes sur la nature*. Și, când abatele Prévost, desfăcând un incident din memoriile sale, apoi cetite numai de specialiști, înfățișează în cărticica de o popularitate eternă care e *Manon Lescaut* povestea unei mari iubiri nenorocite, — și ea purtată, prin Parisul viciilor, la Nouvelle-Orléans din America —, între un tânăr, rămas curat chiar în decăderea sa de cartofor trăind și din dezfrâuul tovarășei sale și între aceasta, care se răscumpără oarecum — nota se dă aici întâiași dată — prin iubire, e tot spiritul lui Rousseau care conduce, desfăcut însă tot mai mult de abstracțiile lui proprii.

Prin Diderot chiar, teatrul e chemat la o nouă activitate, pe care autorul o înțelege, după obiceiul său, și ca moralizatoare în noua direcție, ca răscumpărătoare supt raportul social. Din această concepție au ieșit, naturali, modești, fără mască și coturni, vorbind un limbajiu șters, în ritmul întrerupt al inimii omeneshti însuși, bucăți ca *le Père de famille*, din 1750, care, cum vom vedea, a produs și peste hotare o revoluție în arta dramatică, și ca *le Fils naturel*. Sedaine, cu mai mult temperament sau măcar cu mai multă stăruință în unul și același domeniu, va da opere care vor rămânea, în dezvoltarea comediei burghese.

Lumea de sus, aceia care era străbătută de curiositatea lucrurilor nouă, neliniștită de presimțirea schimbărilor pe care

le prevestia și la care colabora chiar prin neliniștea ei, nesănătos doritoare, cu toată predica lui Rousseau, de micile intrigi și de marile scandaluri, și, în sfârșit, acea lume «intelectuală» care nu putea să despartă teatrul de menirea pe care Voltaire voise să i-o deie fără a izbuti altfel decât în ilusia părtenitoare a epocii sale, cerea și altceva. Ca și societatea engleză a doua zi după schimbarea de la 1688, ea simția nevoia — pe care în Anglia a îndeplinit-o Congreve și pe care în Franța însăși o satisfăcuse cândva, în afară de teatru, mușcătoarele paradexe de nemilostivă critică din *Le Neveu de Rameau* al lui Diderot —, a unui dialog scânteietor de actualitate, corosiv de răutate, încărcat de alusii și amenințător ca satiră, în legătură cu niște tipuri oarecare pe care le-ar fi acceptat fără discuție, chiar dacă erau să vie gata făcute din altă literatură.

Acest teatru de supremă și elegantă impertinență, de provocare cinică și de sfidare liniștită, fără nimic din energia propagandistului, din convingerea cugetătorului ori măcar din înălțimea de spirit a urmăritorului de ideale, l-a dat un individ curios, de proveniență mai mult populară, cu numele împrumutat, cumpărat, cu averea câștigată prin speculații, cu cariera împovărată de bănuieli urâte, cu faima câștigată printr-un proces încurcat de judecători venali, — Caron de Beaumarchais, care intrupă în el, în dușmăniile lui, de ordine hotărât privată, tot ceia ce, din motive mai adânci și pentru ținte mai nobile, uria și desprețuia această societate întreagă.

Avuse o soră măritată la Madrid — încă un prilej de ceartă pentru acest gâlceviitor, cu cumnatul, Clavijo, — trăise o bucată de vreme în Spania, făcuse și acolo afacerile cărora li închinase viața. Ajunsese astfel a cunoaște foarte bine literatura dramatică spaniolă, mai mult decât poporul spaniol însuși, pentru care un om ca dânsul, cu viața pe care o ducea, nu putea să aibă ochi. «Memoriile» lui, contra cărui membru al Parlamentului, în procesul pe care a știut să-l tacă celebru, îl așezaseră în cel d'întăiu rând al pamfletiştilor francesi, inferior celor englesi de la începutul veacului pentru că nu servia, ca aceștia, o cauză sau măcar un partid. În piesa lui „*Eugénie*“, el continuase tradiția dramei burghese. Atunci scrise opera care l-a făcut nemuritor, *le Barbier de Séville*.

Nimic nu e al lui cu adevărat în țesătura comediei sau în fixarea

tipurilor. Totul vine din teatrul spaniol : bărbierul Figaro nu e decât personagiul comic din repertoriul, vechiu și nou, al acestuia: un secundant glumeț, frondeur, cinic, care s'a desfăcut, pur și simplu, de partenerul principal, pe lângă care-l alipise datina, căci contele, cu viciile lui de mare senior, e mai mult o țintă neînsuflețită pentru satira revoluționară a secolului, iar femeile: conțesa geloasă, subreta cochetă și provocantă, Rosina, apar, evident, numai ca niște comparse. Lucrul de căpetenie e aici dialogul, admirabilul dialog scânteietor, explosiv, cărâind, criticând, lovind, răsturnând, ici cu lovituri ascunse contra stării de lucruri din Franța însăși, cu ironii la adresa tuturor cercurilor, fără a cruța pe filosofi, cari nu recunoșteau ca egal pe acest aventurier compromis, iar dincolo cu tirade de o putere de stil extraordinară, de o armonie puternică — omul era și musicant — și — pentru întâia oară — de o noutate de vocabular în care se simte, nu numai studiul lui Rabelais, cunoscut și lui Voltaire, dar și familiarisarea cu graiul ca și cu sufletul claselor populare.

Piesa a avut atâta succes, încât o repetare, o continuare a ei, în *Mariage de Figaro*, cu aceleași calități, a întâmpinat încă o primire din cele mai simpatice.

Din «filosofie» rămăsese astfel pentru acele mase pe care le represinta Beaumarchais, în înaintarea lor fatală și amenințătoare, numai acest îndemn violent la răsturnare. El era să ducă pe nesimțite la revoluție. Și aceasta a înviat doctrine pe care noua generație le privia cu neîncredere, — și pentru că n'avea altele la îndemână și pentru că marile acțiuni politice și sociale se fac totdeauna cu ideile de ieri, puțințel întârziate, și cu atit mai puternice.

XVII.

Încercarea de integrare a curențelor romanice în Germania lui Schiller și Goethe.

Curențele care s'au întâlnit până acum în literaturile romanice ale secolului al XVII-lea și mai ales în literatura franceză a „filosofilor“ nu s'au unit într'o formă integrală acolo în Franța chiar, sau în vre o alta din țerile romanice¹.

O încercare se face însă, aproape numai cu aceste elemente, în țerile germane din a doua jumătate a veacului, producând ceea ce se numește, prin abus, „literatura națională“ a poporului german, în fruntea căreia se așează marile nume ale lui Lessing, Schiller și mai ales Goethe.

De fapt, cum se va vedea îndată, aceste curențe se strecoară toate peste Rin, se înfățișează în operele răzlețe ale unei literaturi estetice care e abia începătoare, și, la un moment dat, în așa-numita *Sturm- und Drangperiode*, perioada „furtunii“ și a „asaltului“ ele caută a se uni în creațiunile lirice, narrative dar mai ales dramatice — ar fi destul să se noteze predominarea acestei forme ca să se vadă de unde vine influența — ale celor doi mai poeți, până atunci și după aceia, ai națiunii lor.

Dar nu vom mai avea acum, ca la sfârșitul celorlalte două mari împărțiri ale istoriei literaturilor romanice, o personalitate, vrednică de a sta alături cu un Dante, un Shakespeare, care, nu numai să resume în fața sa literară tot ce putea să deie trecutul, dar să armonizeze aceste curențe deosebite și, adăugînd ceva din fondul său personal și, eventual, din calitățile

¹ Totuși pentru Gosse (*Littérature anglaise*, p. 277) „factorul ultim care a isprăvit fuziunea literaturilor anglo-saxone și latine într'un stil general a fost Rousseau“.

rasei sale, să ducă cu un mare pas rar departe dezvoltarea în formele cugetării și artei, a spiritului uman.

A toate înțelegător, curios de toate, receptiv, senin și măreț, — receptiv pentru orice, capabil să dea fondului împrumutat, cu o rece chibzuială de superior meșter, o formă care, fără să fie și aceia în adevăr a sa, căci se schimbă de la o epocă la alta, după succesiunea influențelor, îi aparține totuși în fiecare moment — Goethe a lăsat, — după ce dăruise poporului său o operă imensă, nespus de variată, adesea contrazicătoare, cu elemente une ori diametral opuse, negându-se absolut unul pe altul, într'o splendidă operă fără îndoială, — starea sufletească a lumii, de la care din dreapta și din stânga împrumutase ca din moștenirea sa, exact unde o lăsase.

Trebuie semnalată deosebit — dar nu fără posibilitatea unei transmisiuni prin Francesi — influența literaturii englese. Ea creiază, prin Milton, pe Klopstock, care începuse a se forma în acea Elveție de pașnice presbiterii și de aspră sublimitate muntoasă, care, în marele Rousseau ca și în modestul paroh-poet Bodmer și în cei d'întăiu ucenici ai săi, nu era alta în caracterele ei. *Mesiada* se inspiră vădit de la *Paradisul pierdut*, cu acea deosebire că Milton crează, cu adâncă evlavie, dintr'o bucată, iar Klopstock întrebuintă mulți ani, cu destule întreruperi, pentru a duce la capăt o lucrare care de la început i se va fi părut prea grea pentru puterile lui. Și, dacă impulsia engleză i-a dat subiectul și i-a suggerat felul, modern, semi-păgân în care el se poate trata, pe alături de Scriptură, în schimb forma clasică, pentru acest poem, ca și pentru *Ode*, în genul lui Jean-Baptiste Rousseau, cu alexandrinul ei șlefuit în Franța, arată foarte bine cel de-al doilea motiv al inspirației sale.

Epicurismul, de dragoste și beție, de zbuțiu vesel și de plăceri ușoare ca și preferința pentru subiectele de simplă distracție și negațiunea zglobie au pătruns cele d'întăiu în literatura germană, și, cum Voltaire degradase figura Ioanei de Arc, astfel voiosul Wieland, cu surâsul parisian încremenit pe buze și cu amintirile din Ariosto în mintea-i de cetitor atent, a stricat farmecul medieval și a tulburat amintirile shakespeariene prin felul cum a tratat legenda lui Oberon. Iubirea de singurătate a lui Rousseau va inspira pe Zimmermann, în vestita lui cărti-

cică, în prosă, *Die Einsamkeit*. Patriarhalismul svițerian care se esface din scrierile aceluiași a încurajat pe un Gessner, care, rândul lui, n'a rămas fără influență asupra unor poeți franceși de la sfârșitul veacului. Singur spiritul combativ al lui Voltaire a întâmpinat piedeci din partea unui regim politic care rămăsese, la micile Curți germane și mai ales în puternicul Stat de autoritate regală fără margini al Prusiei create de Hohenzollerni, mult mai strict față de idei nouă și de atacuri revoluționare decât Franța ironică și zimbitoare, până sus, în preajma regelui, și desprețuitoare pentru mijloacele polițienești de constrângere, a lui Ludovic al XV-lea.

Dar ceia ce a răzbătut mai răpede, mai ușor și a stăpânit mai mult timp, a fost teatrul. Tot teatrul. Din cel vechiu, mai ales al lui Racine, simpatie sufletelor „simțitoare“, al căror număr era fără sfârșit în această Germanie a secolului al XVIII-lea. Din teatrul mijlociu, al comediei de la începutul veacului : Des-touches, Marivaux, chiar La Chaussée, punând în umbră pe Molière¹. Din cel nou însă, trecându-se peste Voltaire, în generalitatea lui neacceptabil, din cauza tendințelor șale, mai ales teatrul lui Diderot², a cărui „dramă burghesă“, ale cărui scene de toate zilele, al cărui stil de stradă trebuiau să placă în special auditoriilor cetățenești, ca acela din bogatul Hamburg, unde reprezentării, foarte cercetate, au dat prilej să se scrie cronicile, reunite apoi în „Dramaturgia din Hamburg“, ale lui Lessing.

Renovatorul german, luptătorul contra artificialității teatrului frances, sprijinitorul entusiast al teatrului de energie shakespeareian, acela care în *Laokoon* a stabilit hotarele literaturii întregi de către celelalte mijloace de realizare a frumosului, procede din fondul german numai prin legăturile cu Winckelmann, acel simplu om din popor capabil de a aprecia tehnic frumusețile artei antice, pe care merse să o caute în Italia, unde până atunci doar de călătoriau arheologii și culegătorii de inscripții, pentru a o revela apoi el însuși publicului restrâns ce se ocupa de aceste lucruri în Germania.

Tot restul e frances la marele anti-Frances. Frances e gustul

¹ Goethe, Opere complete, ed. Cotta, IV (Strasburg 1863), p. 32.

² Nu lipsia din repertoriu nici *le Devin du village* al lui Rousseau; *ibid*

său, influențat de al lui Diderot, fie și prin mijlocirea unui Grimm, naționalicește mai aproape de criticul german. Francesă, ideea și tratarea „Laokoonului“ său, cu fixarea hotarelor dintre poezie și artele plastice, căci Diderot se încercase a o face în a sa „încercare asupra picturii“. Francesă, opera lui teatrală, poeziile lui proprii, în care se întâlnesc și tipurile și stilul „dramei burghese“ (*Mina von Barnhelm*). Frances e spiritul său, dușman creștinismului, „toleranța“ lui, care nu tolerează doar religia conaționalilor, de și cea ce avea sens în Franța n'avea sens aici, unde, în mare parte, lipsia tendința dominatoare, exclusivismul îngust, arhaismul formalist al clerului catolic. *Nathan der Weise* nu e numai recunoașterea drepturilor Evreilor de a fi tratați ca și ceilalți supuși ai aceluiași Suveran, dar e un omagiu adus iudaismului de un desertor al religiei creștine, care se înfioară încă de rușinea că i-a aparținut. Cine se gândește la prietenii lui Lessing, la librarul Nicolai, la Evreul berlines Mendelssohn, dușman nesfidelnic și indiscret al religiei creștine, va înțelege și mai bine care e situația exactă a marului critic în literatura universală.

Într'o vreme când influența lui Wieland, încă foarte puternică, prea puțin corectată de stima ce se acorda lui Bürger—, poet nou numai într'o foarte mică parte a scrisului său, și el însuși ucenic al Francesilor, când iea, în cuvinte adânc mișcătoare, apărarea șerbului ogoarelor față de stăpânul său —, dar, iarăși, într'o vreme când, pe de altă parte, atitudinea lui Lessing trezia simpatii și făcea să se întrevadă speranțe, începe a scrie Goethe.

Burghes din Frankfurt-pe-Main. Tatăl, un om puțin înzestrat, mândru de relativa lui însemnătate, bucuros de orice distincție oficială. Mama — a cărei personalitate a fost exagerată —, femeie extraordinar de isteată, de vioaie, de vorbareță și aplecată spre independență, spre franchetă și luptă. Orașul unde s'a născut, la 1749, se află în apropierea Rinului, asupra căruia pe atunci se revărsau, din Alsacia cucerită, anexată și foarte bucuroasă că face parte dintr'un mare și glorios regat, tolerant pentru supușii săi de limbă germană, tot felul de influențe franceze. E sigur că nu se știa în Frankfurtul de la jumătatea veacului al XVIII-lea ce e aceia patriotism german între cei cari

se ocupau de afacerile publice, unii erau, din cauza prestigului lui Frederic al II-lea, pentru Prusia, pentru aliatul ei, preten dentul bavares la Coroana imperială, alții preferau Casa de Austria, vechea deținătoare a sceptrului și globului, cu atât mai mult, cu cât nu se putea ști în ce chip se va mântui un conflict care ținu aproape treizeci de ani și amestecă toate armatele și flotele lumii civilisate ¹.

De o viață spirituală cu un caracter deosebit în Frankfurtul vechilor afaceri încete și a îngusteie vieți de familie, împărțită pe clase, nici nu se poate vorbi.

Despre represințațiile de teatru frances, la care cu atâta sete asistă și el, ni povestește Goethe în Memoriile sale. Colaborația, mai târzie, a tânărului la *Frankfurter Gelehrte Anzeigen* (1772-3) se mărginește la crude dări de samă, interesante prin preferințele pe care le arată, puind în cel d'intăiu rând al poeților pe «Ossian ², Klopstock, Shakespeare și Miłton», cu adausul lui Pope, și apărându-i contra criticilor. Universitățile Inseși, pe atunci încă puține, trăind adesea în umbra Curților, în legătură cu urmașii princieri ai ctitorilor și ocupate și ele cel mult cu „*Gelehrte Anzeigen*“, cu „anunciuri erudite“, ca la Göttingen, n'aveau nicio influență asupra vieții publice: sporțurile medievale în societăți turbulente dominau. La Lipsca viața literară, pe mâna editorilor comerciali, preocupați de deverul bălcuirilor, se desfășura pe alătura de vechea școală înaltă.

Goethe a mers acolo, la Lipsca, unde a petrecut trei ani, de la 1765 la 1768. Dar orașul, unde acum era templul în care se venera Gellert, fusese, în lunga luptă pentru influență dintre Elvețianul Bodmer și Saxonul Gottsched, reședința însăși a acestui din urmă, care era, supt peruca lui stil Ludovic al XIV-lea, cu totul aservit modei frances ³. De la Lipsca, tânărul care începea să-și simtă puteri de poet, trece la Strasbourg, unde mediul frances încunjura din toate părțile

Influențele ce se exercită asupra lui pe această vreme sunt: a lui Shakespeare — indirect, prin recomandația și interpretarea

¹ *Dichtung und Wahrheit*, cartea a 2-a. Cf. și ediția Cotta a Operelor complete, IV, p. 25 și urm.

² Despre el, pretinsul bard gaelic descoperit de Englesul Macpherson, v, mai departe.

³ Cf. Operele complete, IV, p. 95.

lui Lessing —, a lui Herder, strabătut la inespaturile sale de un internaționalism de pecete franceză, care-l face să urmărească pasionat pretutindeni «sufletul popoarelor», și a simplului, aproape medievalului și bizarului Jung-Stilling.

Ambiția scriitorului Goethe e, la început, când încearcă primele versuri, să fie un Gellert, un Hagedorn, personalități de al doilea rang, având, mai ales întâiul, scopurile morale pe care Rousseau și Diderot le puseseră la modă. Dar în curând ceia ce capătă predominarea asupra spiritului său ca și asupra aceluia al întregii tinerimi e *cultul pasiunilor. așa cum, usese anunțat și propagat de cei doi apostoli francezi ai săi*

De aceea pentru cea d'ntăiu dramă a sa, apărută la 1773, în plin fanatism pentru Rousseau, Goethe, care va traduce pe *Mahomet* și pe *Tancréd* ale lui Voltaire, alege fabula sălbatecului Götz von Berlichingen, vechiul senior renan, mai mult decât pe jumătate tâlhar, care lăsase în naive frase aspre povestea, ajunsă populară, a isprăvilor sale, și în tratarea acestei teme nu uită să adauge figurile colaterale pe care le cerea un sentimentalism de aceeași origine.

Die Leiden des jungen Werthers din 1774, vestita carte, nesfârșit de mult imitată în toate literaturile, e repetiția situației sentimentale din „Nouvelle Héloïse“, rotele zilnice ale eroului înlocuind doar schimbul de scrisori. Dar Werther, care vede cum Lotte a lui e datoare cu iubire unui prieten, Albert, nu pleacă după exemplul lui Saint-Preux: el rămâne, într'o situație evident ridiculă adesea, cu toate strigătele pasiunii desperate. Goethe resolvă chestia, cum Rousseau nu îndrăznise a o face, printr'o sinucidere, care a servit, în epoca lui *Wertherfeber*, ca îndemn la atăția amănți nenorociți. Ingredientele toate ura contra orașelor, setea de natura nouă și proaspătă, vagile reflecții filosofice amintesc la fiecare pagină acea literatură franceză de unde se inspirase poetul.

Și, mai târziu, precum Lessing însuși tradusese pe Diderot, Goethe va da o versiune „din manuscript“ după „le Neveu de Rameau“, povestire a aceluiași, și va întrebuința timp ca să prezinte conașionalilor săi „Încercarea asupra picturii“ a îndreptătorului său. *Clavijo* al marelui poet german e luat de a dreptul din teatrul lui Beaumarchais.

Peste șapte ani, o altă piesă, cu același caracter de revoltă pasională sfidând totul, provocând societatea în toate temeiurile ei, era să răspundă acestui întâiu produs al geniului lui Goethe. Într'un orașel din Württemberg se născuse, la 1759, dintr'un tată ajutor de medic și dintr'o mamă fără cultură, un copil șubred, din care părinții voiau să facă un teolog, apoi un militar, dându-l la Academia din Stuttgart. Friedrich Schiller fu izgonit de acolo în anul ce urmă alcătuirea dramei *die Räuber*, în care Karl Moor, aprigă ființă primitivă, calcă în picioare toate legăturile, toate datorile și cu mâna brutală a unei onestități care nu cere certificat de la nime își smulge dreptul la viață și la iubire.

De aici, — cu toate că Goethe ajunge nedespărțitul prieten, conform cu acel *Freundschaftskultus* pe care Germanii se grăbiseră a-l împrumuta de la Francesii contemporani lui Rousseau, al ducelui de Weimar, iar Schiller e bucuros că află un adăpost la doamna de Wollzogen, al cărui ginere va deveni —, *cariera amândurora va corespunde, fără a se cunoaște ei personal și a se sfătui*, și aceasta pentru că *influențe care erau aceleași nu întâmpinau rezistența niciunui fond original, de caracter individual ori național*.

Supaindu-se modei lui Diderot, Schiller va da la 1784 *Kabale und Liebe*, cu mediu burghes, cu încercarea corupătoare a celui ce are nobleța și puterea — ca în Beaumarchais —, cu împotrivirea biruitoare a sufletului femeiesc nevinovat. Dar în acest timp Goethe visează de o dramă a lui Mohammed — ca a lui Voltaire —, de un Prometeu „filosofic“, de un drum în America, după ultima rețetă francesă. Și, când va scrie o nouă piesă în prosă, subiectul va fi luat din mijlocul unei revoluții: *Egmont*, iar tratarea va fi în felul învălmășit, cu îngrămădirea tipurilor deosebite, cu ciocnirea felurilor particulare de expresie, cu disonanțele violente topite într'o largă armonie finală, al lui Shakespeare, din nou creator, în acest domeniu al istoriei, — unde nimeni n'a ajuns facultatea lui de înțelegere și pătrundere —, prin tânărul German. Numai cât prosa lungilor explicații pe care le dă regenta, Macchiavelli n'are, în stilul german al secolului al XVIII-lea, încă 'n formațiune, asprimea naivă și bizară, așa de atrăgătoare, a originalului engles. Nu e același simț de viață, de la un capăt la altul, și până la cele mai grosolane scăpături de

măsură și gust. Retorica, pamfletul secolului „filosofilor“ și-au lăsat urmele, autentice.

În schimb, tot dintr'o revoluție iese drama lui Schiller, *Fiesco*, în care se prezintă viața agitată a unui tumult popular în Genova. *Don Carlos* nu prezintă decât tot antagonismul între sufletul curat, doritor de libertate, care vrea să tindă neînfrănat către scopuri mai înalte, și tirania, părintească și regală, a lui Filip al II-lea, care-l strivește. În sfârșit *Wallenstein* pune în conflict cu puterile materiale existente, sprijinite pe așezăminte și pe tradiție, acel geniu personal care e în stare a le înfrunța și înfrânge. De la Rousseau prin Gotz, prin Karl Moor, prin Don Carlos și Wallenstein suntem în drum către un Napoleon, pe care tot Franța e aceia care-l va da.

Și, cu aceasta, ajungem în pragul revoluției celei reale. Vom vedea cum o va primi Germania, cu tineretul prelucrat de poezii singurei revolte. Deocamdată Goethe a plecat, isprăvind cu inspirația francesă, din care nu putea stoarce mai mult — căci nu voiă să se repete, cum a făcut-o Schiller în „Fecioara de la Orléans“ și în „Wilhelm Tell“ — spre Italia. Ca și Milton; cu un veac înainte, el mergea, având și urmele lui Winckelmann pentru a-l îndrepta, ca să caute spiritul clasic, armonia estetică, în care singură credea că se pot contopi elemente până acum încă răzlețe 'n propriul lui suflet¹.

Dar aceasta nu era decât o *integrare de latinitate*.

¹ De aici va aduce și admirația pentru *Memoriile de „om al naturii“* ale lui Benvenuto Cellini, pe care le-a tradus.

Originile literaturii nouă. Clasici francezi din ultima fasă. Noul clasicism italian. Inspirația populară și istorică a literaturii engleze.

În apropierea Revoluției franceze, cu toate urmările ei în vecinele țeri romanice, dar fără a voi și a putea servi, prin reprezentanții ei de căpetenie, o mișcare legată sufletește de „filosofia” în decădere, apare o nouă literatură, de o spontaneitate, de un caracter natural, de o putere de emoție și de o legătură cu masele adânci ale națiunilor, care până atunci nici nu se cunoscuseră, nici nu se crezuseră de cuvântă.

Această literatură nu se pregătește în Franța, și greșit au fost așezați între protagoniștii ei scriitori cari au rămas tineri în amintirea urmașilor prin vrâsta la care, în circumstanțe triste și adesea tragice, li s'a mântuit viața, dar a căror operă, privită cu atenție, pusă în relație cu acele curente de unde pleacă, nu prezintă nimic din semnele unei inovații începătoare.

Evident că nimeni nu se poa e înșela asupra caracterului elasic, în cel mai vechiu, și nu în cel mai bun sens al cuvântului, pe care-l are opera, așa de întinsă, fastidică prin enormele proporții ale unei manifestări de o jumătate de veac, fără nicio dezvoltare și fără niciun progres, a lui Delille, — bunul, harnicul și nepretențiosul «abate» însurat Delille. Născut la 1738, într-o localitate din Auvergne, elev al unuia din obișnuitele Colegii iesuite, apoi și profesor după neschimbatele lor programe și potrivit cu tendințele lor neschimbate, el se inspiră de la Rollin, cel din urmă povestitor, fără pătrundere în spiritul însuși al vremurilor, dar într-o plăcută formă curgătoare, care l-a făcut ilustru, al istoriei Romanilor. Are astfel atingeri cu o renovare

clasică, vădită pe atâtea terenuri și asupra căreia va trebui să revenim mai târziu, fără ca această atingere să-l fi făcut capabil de a da o adevărată notă de clasicism literaturii sale corecte și sfătoase ca și prosa lui Rollin însuși.

Traducerea lui din *Georgice*, «l'Homme des champs», această modernizare superficială din partea unui om fără adâncă știință de gospodar agricol a vechiului poet roman, cu înaintași țărani și care însuși și-a căutat moșioara, — și-i lipsia orice sentiment de intimă iubire pentru brazda ale cărei taine pretindea să le desvelească —, a avut totuși un foarte mare succes. Era cel puțin învățătură, și lumea se arăta lacomă de dânsa, într'o vreme când fiecare avea ambiția «luminilor»... Succesul a întezit verva blajină a scriitorului, care, îndemnat și de stăruințele soției lui, ce purta grija casei, a continuat printr'o poemă despre grădini (*Les Jardins*), tot așa de necompetentă și tot așa de fără poezie, în mijlocul perifrazelor cu care cochetă («le chantre du jour» pentru cocoș, «l'architecte de l'univers» pentru Dumnezeu dau gustul acestui stil) Peste cutremurele Revoluției, care l-a tulburat, dar nu l-a influențat, cu atât mai puțin să-l înoiască, el s'a încurcat apoi, urmărit de aceeași iubire a publicului, cu o ciudată stăruință, tocmai în domeniile pentru care nu era făcut, puind în forma sa didactică banalități reci despre milă (*la Pitié*), despre imaginație (*l'Imagination*), ori transcriind pe Buffon, fără vre-un simț adevărat pentru măreția privescilor și sublimitatea motivelor naturii, în «Les trois règnes de la nature», și cutezând să transforme credința adâncă, misterioasa musică de vers a lui Milton, într'o contrafacere a «Paradisului Pierdut». La moartea lui, în 1813, bătrânul de aproape optzeci de ani a fost înmormântat cu onoruri naționale fără păreche: nu jignise pe nimeni decât adevăratul bun gust, care nu admite repetițiile și pastişarea, fie și aceia, fără păgubași străini, de sine însuși.

Altfel apar figurile, fixate într'o dureroasă atitudine de violentă smulgere din viață, ale lui Millevoye, Gilbert și André Chénier.

Înainte de a-i cerceta supt raportul noutății, se presintă însă, ca intermediar între cuviința poetică fără relief a lui Delille și pasiunea lor, influențată de Rousséau, melancolia cu zimbet așa

de dulce a lui Florian, «cavalerul de Florian», cel modest ca o fată mare.

Cavalerul (n. 1755) era un foarte bun cunoscător al literaturii spaniole, ca o datorie față de mamă, o Castilică, pe care o pierduse ca prunc. Crescut de bunicul său într'un vechiu castel din Languedoc¹, nu primește nicio impresie din acest mediu particular; n'are de acolo nici simț istoric — căci romanul său, tradus și în românește, de Alecu Beldiman, *Numa Pompilius* e numai o serie de disertații morale pe un fond de fantasmă —, nici nota populară, care acolo se menținea puternică. Relații de înrudire îl pun, foarte tânăr încă, în legătură cu Voltaire, care l-a întâmpinat cu multă bunătate, dar de la care n'a luat nimic decât oarecare încredere în mijloacele lui literare. Paj și atins de stricăciune, uită tot răul când părăsește postul. Ofițer, și unul care înțelege a-și petrece, în scrisul lui nu se va găsi nimic din frivolitatea spirituală care deosebia pe acel timp această categorie socială. Va trece prin vârtejurile Revoluției franceze, care-l va arunca în temniță, fără ca în sufletul aceluia care, odinioară, riscând Bastiia, înfățișase suferințele șerbilor din Jura, să poată trece ceva din fanatismul ce stăpâna spiritele².

Începe traducând, prelucrând și imitând din povestitorii spanioli. Dă într'o formă îndulcită *Galatea* lui Cervantes, încearcă o pastorală *Estella*, înfățișează în panglicile propriului său secol al XVIII-lea pe asprul Gonzalv de Cordova — și acesta tradus la noi, puțin după «Numa Pompilius» — ; va ajunge să „prefacă“

¹ Ducis, traducătorul, încă de pe la 1770, al lui Shakespeare, îl poartă la el la țară, unde Florian ar fi încununat chipul lui Cervantes cel iubit de dânsul (*Oeuvres de J.-F. Ducis*, III, Paris 1826, p. 171 și urm.):

Mais Platon, dans des bois heureux,
T'aura mis au bosquet des roses,
Avec ton maître Fénelon,
L'Ovide des Métamorphoses,
Et l'ombre auguste de Platon,
Et Cervante, avec qui tu causes,
Avec Tibulle, Anacréon,
Sapho fuyant encore Phaon,
Gentil-Bernard, en l'Art de plaire,
Gresset et ton oncle Voltaire.

² Și-a descris copilăria în *Mémoires d'un jeune Espagnol*, publicat de Pujoux, în 1867.

pe *don Quijote* el însuși. În *Nuvele* se simte aceeași influență spaniolă.

Fabulele lui sunt foarte populare până astăzi. Delicate, blajine, — tablouri de Fragonard —, fără nimic din energia lui la Fontaine, lipsite de sevă și incapabile de a urmări o tendință, dar corecte și elegante, ele pretind în zădar că se inspiră de la tăiosul, de la amarul Yriarte.

Ce e mai frumos în opera lui, care a căutat, fără succes, pastorală în atâtea alte locuri, sunt povestirile biblice, în versuri care au ceva din pitorescul special al cărților sfinte, din Evanghelie mai mult decât din Vechiul Testament, care, totuși, a dat subiectele. Cine a citit povestea lui Tobia cel orbit de «ștercul» păsărilor văzduhului și prin minune dăruit iarăși cu puterea de a vedea, a bunei Ruth lângă Boozul ei bătrân, culegând pe câmpul secerat snopii rămași, ori chiar poemul *Eliezer et Naphthal* — tradus la noi de Grigore Alexandrescu, la începuturile lui, — nu va uita ușor această bună literatură care înseninează.

Într'însa este ceva din Bernardin de Saint-Pierre, estec eva din E'vețianul Gessner († 1787), așa de popular în Franța la sfârșitul veacului al XVIII-lea, și firește este ceva — ca la toți — din Rousseau, cu iubirea lui pentru «primitivitate». Dar taina particulară a acestei literaturi trebuie căutată, ca și farmecul ei, într'un temperament de o calitate deosebită. În asemenea condiții, nu se poate exercita însă o influență asupra altora, și evanghelicul cavalier de Florian nici n'a exercitat-o.

Ca imitator al lui Gessner, în *abil*, și ca unul din continuatorii tradiției romanelor de aventură cu subiecte orientale, apare într'un colț de provincie, la Dôle, apoi la Nancy, din care bunul bătrân, regele polon Stanislas, un Frances prin cultura și gusturile sale, făcuse un lăcaș de artă și literatură, Gilbert (n. 1751). Fiu de țeran, foarte sărac; elev al unui Colegiu după sistemul iesuit; străbătut de latinătate și străin de viața contemporană, care, statornic, îl răspinge în miserie. El protestă contra neînțelegerii ei printr'un poem în care presintă Geniul în luptă cu Soarta invocând și umbra lui „Malfilâtre mort la spital“¹, și se zăgravește pe sine ca „poetul nenorocit“. De la bucăți închinat

¹ Mediocru poet din întâia jumătate a secolului,

măririlor locale trece la izbucniri de pasiune răsbunătoare, contra tuturorora (*Le Carnaval des auteurs, Le dix-huitième siècle, Mon apologie*). Moare la Paris după o cădere în cap de pe cal, în chinurile nebuniei, la spital și e^l, nu împlinise treizeci de ani.

Atacurile lui contra enciclopediștilor și a Academiei s'au uitat ca și odele de circumstanță, din opera-i a rămas însă bucată, nemuritoare, din ultimele zile, în care se zugrăvește ca „oaspetele nenorocit“, apărut o clipă la „banchetul vieții“, pentru ca, murind răpede — o presimțire îl urmăria de mult —, nimeni să nu semene flori pe groapa lui :

Au banquet de la vie infortuné convive,
J'apparus un jour et je meurs,
Je meurs et sur la tombe où lentement j'arrive
Nul ne viendra verser des pleurs.

Această bucată, pe care și-o transmit antologiile, are însă o notă care nu aparține poetului frances: elegia lui Grey și-a făcut drumul în literatura francesă.

Printr'o altă elegie — ca aceia din cimitir al lui Grey —, asupra căderii foilor, cu poetul care străbate murind cărările răvășite de vântul aspru al toamnei:

De la dépouille de nos bois,
L'automne avait jonché la terre:
Le bocage était sans mystère,
Le rossignol était sans voix...

a rămas în amintirea timpurilor care au cunoscut o mai mare poezie, Millevoye (n. 1782).

Acesta e născut într'o familie burghesă. Trece prin nelipsitul Colegiu, la Abbeville, locul său de origine, și apoi la Paris. Încearcă dreptul și librăria. Cântă, foarte tânăr, cele d'intăiu isprăvi minunate ale lui Bonaparte, supt imperiala stăpânire a căruia era să trăiască, întrecând-o cu puțin (moare la 1816) și pe care l-a asămănat cu vechiul Cesar franc în poemul său *Charlemagne*. O iubire nenorocită face să vibreze în sufletul lui coarda elegiacă (*La Demeure abandonnée, Le poète mourant, le Souvenir, L'anniversaire*, cu plângerea pentru tată, *La colombe*, duioasa tânguire pentru porumbița săgetată). Găsise liniște într'o căsnicie fericită, și, împăcat cu noul regim al Restaurației

de și-i îngustase pensia, se gătia să cânte pe Sfântul Ludovic când o veche boală, la care se adauge un început de orbire, îl iea, înainte de bătrânețe. Moare ascultând un pasagiu din Fénelon, cel iubit lui Florian. Prevăzându-și moartea, o vedea cu liniștea poetului antic:

Pourquoi s'épouvanter à l'aspect du trépas ?
Est on infortuné quand on n'existe pas ?
Non, l'être, fatigué d'un chemin difficile,
Calme, se réfugie en son premier asile¹.

Dar nu fără să spuie acelor cărora li cerea, opt zile înainte de a se stinge, rugăciunile lor :

Il fut court mon pèlerinage.

Afară de bucata lui favorită, asupra căreia a revenit de mai multe ori, Millevoye are și în altele din elegiile sale note de sinceritate și de realitate care lipsiseră veacului al XVIII-lea ca să producă o poezie lirică, și o poezie în genere. Concepția lui despre poet, în *Les plaisirs d'un poète*, e cu totul modernă. O adevărată iubire a naturii se desface din bucăți ca „Pădurea distrusă“ (*Le bois détruit*) :

Je n'entends plus sous les vertes allées
Des passereaux les jôyeuses volées.

Elegiile biblice, cu o delicată mireasmă de Orient sacru, sunt de sigur nouă în concepție și formă². Nu lipsesc nici miragiile Orientului profan, care apare întâiu aici (v. mai ales *Le tombeau du poète persan*) : sufletul cuprinzător al poetului pare că urmărește în aceste luminoase locuri aventura lui Bonaparte. Evul mediu i se descopere lui întâiu când povestește iubirea lui Eginhard cu Emma ori ciurma din Marsilia:

— Voilà donc ces remparts si fameux d'âge en âge,
Ce sol des troubadours, dont le ciel sans nuage
Semblait du ciel romain répéter les splendeurs — ;

¹ *Poésies de Millevoye*, avec une notice de de M. de Pongerville, Paris 1860

² David vorbește:

Tantôt pâle, abattu, par la soif consumé,
Je me traînais, la nuit, sur des sables stériles,
Aux tigres du désert disputant leurs asiles,
Tantôt, assis au bord des torrents irrités,
Je comparais ma vie à leurs flots agités,

intr'o splendidă evocare de trecut, Musa lui Ariosto-i zimbește 'n *Charlemagne à Pavie*, cu versul sprinten și peisagiile nouă¹, și, imputând lui Shakespeare și lui Pope că au uitat pe regele Alfred, el îi închină poemul, plin de exotism colorat, care-i poartă numele: accente osianice lovesc urechea de la cele d'întăiu versuri. Nota medievală, în graiu chiar, sună pentru întâia oară în *La Bachelette*, cu dulcele paj și fetița care moare de iubire:

Au temps passé, l'innocente Louise
 Du beau Vindal s'enamoura, dit-on...

 La blanche lune argentait la fougère
 Quand douze fois le sombre airain sonna...

 Il s'étendit sur la terre sauvage
 Et d'un frisson tout son corps fut transi.
 Il dit trois fois: „Tu dors longtemps, beau page!„
 Au point du jour Vindal dormait aussi².

Câteva elegii cu subiectul antic arată și ele un fel mai viu de a înțelege o antichitate elenică fără fardul acelora cari o caricaturau. Ele se potrivesc cu acel curent care, în politica imperialului Napoleon ca și în arta lui David, în clădire, în mobilă, în costum, îndrepta din nou spre vremurile greco-romane, mai bine cunoscute și mai adânc înțelese. Această parte dintr'o operă destul de întinsă nu merită uitarea în care a căzut. Căci întâlnim versuri ca acestea:

Monarque aux flèches d'or, que révère Délos,
 A l'heure où tes coursiers se plongent dans les flots,
 Tu la vis, tu l'aimas; et la nymphe charmante
 T'apparaissait, les nuits, sur la vague écumante.

¹ Il était nuit; dans le royal domaine
 On n'entendait que le souffle des vents
 Qui frémissaient sur les vitraux mouvants
 Et tourmentaient le feuillage du chêne,
 Ou quelquefois le monotone bruit
 Des surveillants dont la voix assidue,
 Des vastes cours traversant l'étendue,
 Va mesurant les heures de la nuit.

² Cf. și „romanțele“ lui.

Sur la vague, une nuit, dans le calme des airs,
Des oiseaux de Thétis écoutant les concerts,
Elle vit un nocher, dont la barque sans voiles
Voguaît légèrement au rayon des étoiles.

Cu atât mai mult cu cât tratarea în noul stil clasic a unor subiecte din același vast ciclu face, ca și farmecul elegiilor sale triste, gloria unui contemporan al lui Millevoye, cu care Revoluția s'a arătat mai crudă decât cu Florian, zdrobit numai între păreții Inchisorii. E vorba de acea interesantă victimă a Teroarei care a fost André Chénier.

Născut la Constantinopol, în 1762, dintr'o mamă levantină, aparținând familiei de interpreți Lomaca, tatăl e un negustor de Orient, aclimatizat, și scriitor în domeniul istoric¹. Petrece toată copilăria—de la doi ani—în Sudul Franciei, cu fratele, și el având un temperament poetic, Marie-Joseph (el însuși e André-Marie). Când face anii de Colegiu, are cunoștința deplină a limbii grecești, cas unic la contemporanii săi. Traduce pe băncile școlii din Sappho, cum Millevoye, în tinereță, traduce din Anacreon. În câteva luni de carieră militară, află la Strasbourg un mediu universitar unde stăpânesc tot studiile clasice. După o boală grea, tânărul, care-și câștigase acum o faimă de poet, călătorește: în Italia, în insulele Arhipelagului, la Constantinopol nașterii sale (1784-6). Apoi e secretar de ambasadă la Londra, unde i se urăște.

Revoluția-l prinde: o cântă, o îndumnezeiește, el care scrisese încă înainte de convocarea adunării de la Versailles poemul *la Liberté*. Scrie ditirambe 'n care pasiunea sfarmă vechiul metru al lui Boileau la care cu atâta scrupularitate ținuse până atunci. Dușman al Iacobinilor, cari-i împiedecă o carieră politică dorită cu nerăbdare, îi atacă furios, înfrind și într'o polemică aprinsă cu propriul său frate. Retras un moment din luptă, sângele lui oriental îl aruncă din nou într'însa. «Minunile de imbecilitate și josnicie», crimele contra nevinovaților duși la eșafod îl revoltă. Lovește fără cruțare în corifeii „epocii de nebunie“, „ces bourreaux barbouilleurs de lois“. Acest ton îl duse la eșafod în ziua de 7 thermidor 1794.

¹ *Recherches historiques sur les Maures; Histoire du Maroc, Révolutions de l'Empire ottoman.*

Înainte de această silnică întrerupere a zilelor lui, André Chénier scrisese idile în gen clasic¹: *le Mendiant*, *l'Aveugle*, *la Jeune malade*, cu aceeași notă de melancolie, împrumutată poeziei engleze celei mai recente, încă de înaintașii săi. Alte bucăți fură cunoscute numai după moartea lui. *la Jeune Captive*, cu aceeași dureroasă plângere împotriva sorții nedrepte ca și în Millevoye și în Gilbert, *la jeune Tarentine*; și el compusese, ori pregătise numai, poeme de un vast cuprins: *l'Invention*, *Hermès*, *Suzanne*.

S'a înfățișat oare acest poet, care nu și-a putut destăinui sufletul întreg, ca un înoinitor cu adevărat clasic al unei poezii căzute în perifrasede, încurcată în circumlocuțiuni, slăbită prin neconținute aluțiuni la o cultură de mult demodată? L-ar fi ajutat întru aceasta cunoașterea de acasă a limbii grecești și chiar cadrul de Orient în care și-a petrecut cel d'întăiu timp al vieții. Și el însuși, relevând, cu siguranță de sine, noutatea pe care-o aducea, a pomenit aspru de „greaua podoabă a unei eleganțe banale“, *la lourde parure d'une banale élégance*), care lui nu-i trebuie și de care spera să-și desvețe contemporanii, chiar când el însuși cădea în păcatul lor².

De fapt, contactul cu natura Orientului al copilului, curând adus în țara tatălui său, este aproape nul. Mama nu era o femeie distinsă, și Grecii, Levantinii din vremea lui n'aveau pe departe simț pentru pura armonie a Eladei. André Chénier a putut găsi în biblioteca părintească însă din acele cărți de inițiere în literatura clasicității elenice pe care știau să le facă învățații greci din acel timp, de la București, de la Iași, din Viena, pentru a comunica elevilor lor frumuseța unor modele, până la bucăți bine

¹ Asupra raportului său adevărat cu clasicii v. Arnould Fremy, *André Chénier et les poètes grecs*, în „Revue indépendante“ din 10 Maiu 1844, și Sainte Beuve, *Un factum contre André Chénier*, în „Revue des deux mondes“, același an, p. 879 și urm. Cf. aceeași revistă, același an, p. 240 și urm., despre fratele Marie Joseph, cu note și despre mama lor.

² Căci iată ce perifrastic vorbește însuși de originea lui:

Salut, Thrace, ma mère et la mère d'Orphée,
Galata, que mes yeux désiraient dès longtemps!
Car c'est là qu'une Grecque, en son jeune printemps,
Belle au lit d'un époux nourrisson de la France,
Me fit naître Français dans les murs de Byzance.

alese din Antologie, în care ei prețuiau mai mult decât sensul dificultățile de stil și de ritm¹.

Simțul formei, respectul pentru valoarea unică a cuvintelor, iubirea simplității transparente pentru înțeles, acestea erau însușirile pe care i le dăduse lui André Chénier hasardul fericit al vieții sale. Ele i-au permis să dea impresia imediată a unei lumi de contururi sigure, de mișcări armonicase, de atitudini plastice, așa de mult deosebită față de aceia în care trăia el însuși. Mitologia nu e la dânsul un ornament, ci o parte integrantă a creațiunii poetice. Ca de pe un sepulcru antic pentru o fecioară moartă tânără se desfac versurile din *la Jeune Tarentine*, mult superioară bucăților mai larg cunoscute și mai mult lăudate:

Pleurez, doux alcyons, ô vous, oiseaux sacrés,
Oiseaux chers à Thétis; doux alcyons, pleurez!
Elle a vécu, Myrto, la jeune Tarentine!
Un vaisseau la portait aux bords de Camarine.
Là l'hymen, les chansons, les flûtes lentement
Devaient la reconduire au seuil de son amant.
Une clef vigilante a, pour cette journée,
Sous le cèdre enfermé sa robe d'hyménée
Et l'or dont au festin ses bras seront parés
Et pour ses blonds cheveux les parfums préparés.
Mais seule, sur la proue, invoquant les étoiles,
Le vent impétueux qui soufflait dans ses voiles
L'enveloppe; étonnée, et loin des matelots,
Elle tombe, elle crie, elle est au sein des flots
Elle est au sein des flots, la jeune Tarentine!

Și Thetis apare firește, plângând, ca s'o ascundă în adâncul stâncii, de monștrii, lacomi, ai apelor, și ea chiamă pe Nereide ca s'o clintească lin spre țerm, dând-o în sama nimfelor tovarășe.

Dar în afară de aceste tablouri cu adevărat clasice elementele nouă ale lui Chénier nu contribuie la creațiuni care să treacă dincolo de marginile impuse de tradiția stăpânitoare. Imnul său către Franța e în obișnuitul gen enumerativ, ca și evocația

¹ După moartea lui se publicau astfel la Viena, în 1806, *Στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἤτοι ἀνθολογία ποιητικῆ*, de preotul Kftimie.

Romei antice. Poemele mai întinse au receala poesiei didactice din secolul al XVIII-lea, ca *l'Invention*, o nouă „Artă poetică“, plină de precepte, ori abstracția raționalismului negativ, ca anti-religiosul *Hermes*; și «Suzane» cu subiectul biblic trebuie să fi avut o tentință.

Și era natural. Acela care nu trecu de criza Revoluției n'a putut adăugi ființei lui sufletești ceia ce a rezultat din isprăvirea mișcării, ceia ce s'a sporit prin deschiderea unor neașteptate orizonturi de către Napoleon. Cu atâta mai puțin a putut el să prevadă acea înviere și reabilitare a evului mediu care a venit printr'o mișcare științifică, filologică, începută abia în epoca Restaurației.

Dar opera neîncheiată a lui Chénier răsări la 1819 în mijlocul chiar al acestei Restaurații, când era atâta nevoie să se gasească puncte de sprijin contra concepției și tendințelor revoluționare¹. O așa de nobilă victimă a Teroarei apărea tocmai la timp. Primirea, ajutată și de valoarea literară, academică și politică a fratelui Marie-Joseph, vestit autor dramatic, scăpat din furtună², a fost strălucită, și mai mulți se declarară ucenici ai lui Chénier cari n'aveau nevoie de dânsul pentru a fi ceia ce-au fost. Millevoye, mult mai nou, mai bogat și mai interesant, căzu în umbră față de acela în care el nu văzuse un rival³.

* * *

Italia n'a cunoscut pregătirea și îndeplinirea unei Revoluții, apoi desilusiile pe care trebuia să le producă acelora tocmai cari o doriseră mai mult.

Aici vechea viață locală continuă, în republicile rămase fără chemare istorică, în monarhia piemontesă închisă 'n tradițiile, prejudecățile și ticurile ei bătrânești, în principatele mulțamite cu pompa convenabilă a unor stăpânitori de talia lor, cu apagiile austriece, mai ambițioase, având ceva din strălucirea unei vieți împărătești, cu indiferenta Romă a Papilor fără avere și fără influență și cu Sudul napoletan al Bourbonilor, rămași, și după complecta lor italianizare, în calități și defecte, oarecum

¹ Un Delatouche căpătase manuscritele de la alt frate al lui André, Sauveur (după procesul Sotir). Același dădu o nouă ediție la 1834.

² El a scris și *Chant du Départ*, rivalul ca popularitate al Marsilhezei lui Roger de Lisle.

³ Roucher, executat odată cu Chénier, a dat o imitație în stilul usual a Anotimpurilor lui Thomson, în „Lunile“ sale (*Les mois*).

străini Italiei celei adevărate. Ca un concept unitar aceasta există, de altfel, prea puțin, afară de „Antichitățile italice“ și de „Scriitorii lucrurilor italice“ a lui Muratori.

Dar aici contactul mai strâns, mulțămită proporțiilor mai înguste, între intelectuali și mulțime, în limba căreia, neprefăcută, scriu și vorbesc, a cărei familiaritate o îngăduie în comedie ca și în cea mai pretențioasă din tragedii, contribuie să dea literaturii un caracter de realitate, de utilitate morală și o putință de progres care, până la un anumit moment, nu există în Franța.

Și, vom adăugi, norocul face să răsară aici personalități de o mare putere, cu un caracter limpede, unitar, câte odată dur în ireductibilitatea autonomiei lor, care sunt mijloacele de înaintare ale unei literaturi.

Încă în operele lui Giuseppe Parini putea să se întrevadă mișcarea.

Născut în 1729, acest fiu de mic negustor lombard care începuse trăind din lecțiile ce dădea pentru a intra apoi în Ordine mai mult ca să-și ție viața, continuând și vechea lui meserie de institutor prin casele nobile, a trăit până la sfârșitul precis al veacului al XVIII-lea, murind la 15 August 1799. I-a fost dat să vadă pe Bonaparte intrând biruitor în Milano și a făcut apoi parte din Consiliul municipal de acolo.

Pornise pe drumul oricărui poet de «Academie», dar, răpede, spiritul lui serios, critica lui străbătătoare, pornirea lui spre luptă îi arătară alte direcții. Și, astfel, o mare parte din viața lui a fost întrebuințată pentru a da, în marele poem *Il giorno*, care zugrăvește viața obișnuită, de pierdere leneșă a timpului, pe care o duce un tânăr din clasele privilegiate, satira puternică, de și elegantă, a întregii societăți contemporane, așa cum în Franța nu cutezase a o încerca nimeni.

Căci el știa ce e lipsa și simția pe umerii lui greaua datorie de a ținea și pe maică-sa, fără alte mijloace:

La mia povera madre non hâ pane
 Senon da me, ed io non hâ danaro
 Da mantenerla almeno per domane.

De aici și, pe atunci, accentele de răsbunătoare energie din

Odete lui, care nu-și greșesc ținta. De aici *popularitatea* lui, care-l face să întrebuițeze, cu plăcere, și dialectul milanes. De aici, cu toate că s'a supus și el gustului curent pentru poezia didactică, nota de vioaie realitate ce se simte adesea în scrisul său. De aici nuanța de ironie cu care vorbește de «Atena galică» și de «înțelepții ei ușori» (*facili sapienti*).

Opera lui de căpetenie are însă semnele foarte vizibile ale epocii în care a fost scrisă. În stil și în metru nu e nicio inovație. Descripția e circumstanțiată și nu scapă niciunul din amănuntele care se înșiră cu obișnuita receală a enumerațiilor complete. Abstracțiunile își capătă locul datorită în poetica veacului. Comparațiile se desfășoară după tradiție. Alușiile neconținute îngreuează înțelegerea. E departe simplitatea plină de sens a lui Dante! Dar rămâne ideea proprie de a fi luat un subiect din viața încunjurătoare și de a-l fi tratat cu energia cui nu-și cruță dușmanul — fie și cu prețul de a muri sărac și neținut în samă — și nu înțelege a fi cruțat nici el. Atacul lui e mai serios decât al lui Voltaire, și, ferindu-se de orice personalități, care l-ar scădea, atinge întreaga categorie socială cu care voințește a lupta.

Revoluția, pătrunzând în Italia, îl găsi, nu zdrobit firește sau incapabil de o activitate literară, dar, de sigur, cu mult prea bătrân ca să-l poată schimba. Fanatismul ei îl desgustă: credea că „poporul trebuie condus cu sfaturi bune și dându-i să lucreze și să trăiască, și nu să-l lovești drept în părerile lui fa'șe, ci să-l crești și să-l încredințezi mai mult cu bunul exemplu decât cu legile”¹; protesta contra celor ce izgoniau pe Hristos dintre frații vremii nouă, când el e «întâiul întemeietor al frăției și egalității»² și, invitat să strige: «Trăiască libertatea! Moarte aristocraților», îndreptă: «Trăiască libertatea! Moarte nimănuia»³.

Dar cu Vincenzo Monti se intră cu adevărat într'o altă lume.

¹ Il popolo doversi condurre co' buoni consigli e col dargli da lavorare e da vivere, e non prenderlo di fronte nelle sue false opinioni, me educarlo e persuaderlo più col buon esempio che colle leggi“; *Versi e prosa di Giuseppe Giusti*, ed. a 4-a, Florența, 1856, p. LIV.

² Perchè escludete di trà voi il primo fondatore della fraternità e dell'uguaglianza?; *ibid.*

³ Viva la libertà e morte a nessuno; *ibid.*

È din părțile Raveniei, unde se născu la 1754. Trece curând la Roma, unde, în Academiile locale, își începe activitatea literară încă înainte de 1780. Ajunge secretar la un nepot al Papei și îmbracă mantia de abate.

Într'o vreme când ochii tuturor erau întorși spre regalitatea literară a lui Voltaire, care a socotit totdeauna teatrul ca ramura cea mai însemnată a literaturii și ca principalul mijloc de-a ajunge la popularitate și de a o menține, Monti avu hotărârea de a încerca și el renovarea unui gen care, de la exercițiile de Colegiu, nu fără calități de formă însă, ale Iesuitului Bettinelli, se va ridica la o vedere estetică mult superioară, prin geniul cuiva mai puternic, dar de care trebuie să ne ocupăm deosebi, potrivit și cu mândra isolare a omului însuși, Vittorio Alfieri

Aristodemul lui e de prin anii 1780. Se simte îndată influența covârșitoare, nu a poezilor francesi contemporani, ci a lui Shakespeare însuși, pe care traduceri mai mult sau mai puțin bine făcute îl popularisaseră în Italia. Vechiul rege elenic apare torturat de chinuri ca acelea care uimesc și înspăimântă în tragediile marelui Engles.

Smania, geme, sospira, e come fronda
 Gli tremano le membre, spaventato
 Erra lo sguardo, e su le guancie stanno
 Le lagrime per solchi inaridite.

El duce cu sine suferința unei crime neispășite, gândul la fîca pe care a jertfit-o pe altar ca să-și satisfacă ambiția căpătînd domnia. Desnădejdea lui, care se isprăvește puntr'o sinucidere, în mormântul chiar al victimei, fără să știe că aceia pe care crede că a ucis-o se găsește în viață, și chiar lângă dînsul Casira, zguduie fără niciun fel de exagerări de stil, ci prin simpla înfățișare a figurii tragice

Deocamdată poetul italian se sfiște a face să apară spectrul shakespeareian din Hamlet, dar vedenia, înșelătoare, chemată numai de preocupările aceluia care de fapt n'a ucis, s'a înfățișat celui ce se chinuiește cu un singur gând pentru a se distruge printr'însul — prea încet, crede el —, și pune mâna pe armă; povestirea lui halucinantă dă ascultătorului impresia lucrului văzut:

Cum mă vezi acum tu pe mine, așa văd eu
Adesea umb a fetei mele-ucise.

Și, vai, ce grozavă! Atunci când toate
Cele dorm pe lume și eu st n singur treaz
La raza cea fugaiă a candelii de noapte,
Lumina înainte-mi de-odată scăpătă,
Și, când ochii înalț, iată și spectrul
Că mi stă în față: pr de p arta toată,
Amenințător și uriaș. E 'nfășurat
În giulgiul de moarte, ace ași giulgiu ca
În ziua 'n care Dirce în fața-mi stă gătită
Și a trecut în groapă. Iată, văd părul ei
Tot încheșat în sânge și praful drumului;
Îi cade peste față în răsturnarea lui,
Și-acoperită tata, îmi pare mai grozavă¹.

Și visul său, oribila înșelare de sine, exteriorizarea unei vedenii
care e o iluzie urmează în versuri neuitate care au impresionat,
la Roma, pe Goethe

Și, după același model al lui Shakespeare, *umanitate*, consi-
deratăi asupra soartei omenești, asupra fatalii vicisitudinii a tu-
turor lucrurilor, se amestecă în dialog; dar și îndemnuri dintre
care unele se pot aplica propr ei sale Italii. Astf l când nenoc-
rocitul rege, primind pe solii spartani și înăbușind câteva clipe
veșnica plângere din fundul sufletului său, pentru ca să apară
numai ca șeful încoronat al unui popor, se ridică împotriva
războaielor interne și cere Grecia pașnică, unită și fericită.

¹ Come or vedi tu me, così vegg'io
L'ombra sovente della figlia uccisa;
Ed, ah, quanto tremendo! Allor che tutte
Dormon le cose, ed io sol veglio e siedo
Al chiaror fioco di notturno lume,
Ecco il lume repen^{te} impallidirsi,
E nell'alzar degli occhi ecco lo spettrò
Starmi d'incontro ed occupar la porta
Minaccioso e gigante. Egli è ravvolto
In manto sepolcral, quel manto stesso
Onde Dirce coperta era quel giorno
Che passò nella tomba. I-suoi capelli,
Aggrumati nel sangue e nella polve,
A ruscio gli cadono sul volto
E più lo fanno. col calario, orrendo. (Actul III, scena VI.)

Eu aleg pace.

Războiul să l aleg n'am dreptul, când eu văd
Că pace tot poporul meu dorește. O dacă ar fi fost
Măcar adevărat!... Dar lasă... Facem pace,
Și să fim iarăși frați, puind în teacă spada.
Ținea-vor fără capăt mâniile umane?
Avem din ceruri viața în dar ca să urâm,
Și ca să dăm pe alții omorului trăim?
Natura și-a lăsat poate din sin
A-i smu'ge fierul pentru a trebui
Să-l infundăm în pieptul altuia și să fa em
Din el unealta crimei și-a morții pe pământ?
De nu vom pune capăt mâniei, în curând
Pustiu vor fi Sparta și Mesenia;
Va rămânea doar stolul de jalnici cerșitbri,
Orfani fără de mame și văduve ce plâng.
Și pân' atunci ce spune de noi ea, Grecia¹?

Încă de la această d'intâiu încercare scenică, reluată cu trudă din nou — Monti presintă formele părăsite ale redacției primitive — se mai vede la noul poet mare un element care, spre paguba lor, lipsise înaintașilor: cunoștința adâncă a graiului italian, a celui popular, în ciuda jargonului meșteșugit al Academicilor, — și a graiului tradițional, pe care mersese, peste epoca

¹ Io scelgo pace:

E sceglier guerra a me non lice allora
Che pace il popol mi domanda. Oh fosse
Stato pur ver'!... Ma via.., tornamo amici,
Torniam fratelli, e d am riposo al bando.
Gli umani sdegni dureranno eterni?
Forse avremmo dal c'el la vita in dono
Sol per odiarci e trucidarci insieme?
Natura si lasciò forse dal seno
Svellere il ferro, perchè l'uom dovesse
Darselo in peto l'un c n l'altro e farlo
Istrumento di morte e di delitti?
Se fine a l'ira non porran, trà poco
Un deserto saran Spar a e Me senia'
Ne rimmarravi che uno stuol mendico
Di vedove piangenti e di pupilli,
E frattanto di noi Grecia, che dic? (Actul II, scena VII)

lui Frugoni, să-l caute, nu numai la clasicii epocii moderne, ci la Dante însuși, pe care l-a studiat și l-a înțeles, închinându-se cu adâncă reverență umbrei mărețe.

În 1788 o a doua dramă-și iea subiectul din istoria evului mediu, *Galeotto Manfredi*. Data aceasta, se presintă o femeie care bănuiește trădarea din partea soțului ca și a prietenei — și aici ca și în «Aristodem» se înfățișează deci un fulgerător sfârșit de tragedie, provocat, nu de o vinovăție reală, ci de o închipuire, cea ce crește valoarea psihologică a portretului, dar, firește, scade pe aceia a dramei —, și care isprăvește, după torturi ca ale regelui mesenian, printr'un omor care i se pare o dreaptă ispășire și care va fi pentru ea însăși cea mai îngrozitoare pedeapsă, pierzând și pe cel iubit și înțelegând și năpasta a cărui unealtă s'a făcut.

Aici procedeele lui Shakespeare sunt mult mai vizibile decât dincolo, adaptarea se recunoaște de la cele d'întăiu scene. Nu o lady Macbeth care-și plătește crima și alături de care soțul, suggestionat de ambiția teribilei tovarășe, face el fapta și suferă, în slăbiciunea lui, de om care nu era făcut pentru aceasta, mai mult decât aceia care i-a inspirat-o și impus-o, ci o singură ființă, femeia, Matilda, după ce trece prin procesul chinuitor al suspiciunilor contra lui Manfred și a Elisei, dă lovitura, pentru ca tragedia să se rupă brusc în momentul când dincolo începe delicata pregătire a muștrărilor de cuget.

Imitația e, cum am spus, de neîngăduit. Ea se îmbracă într'o formă impresionantă. Astfel, către sfârșit, când Rigo și Zambrino, cari uneltesc moartea lui Ubaldo, bunul sfetnic, întru toate asemenea cu cei doi în *Macbeth*, ținută treji de grija crimei care vine, simt fiorii apropierii momentului suprem.

Zambrino. —

Cerul deci și el

E conjurat cu noi. Spăimântătoarea

Lui înfățișare crudă pare asemeni cu fapta

Ce pregătim noi... Tăcere. — Parcă aud

Șoapte aproape.

Rigo. —

Aici nu aud

Decât vântul în freamăt. Și de funebră

Noapte adâncă palatul cuprins e întreg.

Zambrino. — A fost o înșelare de-aprinsă 'nchipuire?

Între întâiul gând și fapta unși

Sălbatece isprăvi, ce este 'n mijloc
 E plin de arătări și de 'ngroziri urâte.
 Dar ce spun de 'ngroziri? Sângerile meu
 Curge tihnit ori, de s'avântă iute,
 Avânt de bucurie-i. Ci, hai, fă-ți inimă,
 Aproape este țelul. Întăiu bagă de samă
 Să nu pătrundă nimeni, apoi zboară și iea
 Din lume pe Ubaldo. Umbră propice
 Ni'tinde noaptea însăși; cu tine vei avea
 Un sprijin de viteji aleși. Lui Guelfo
 Întăiu să se dea vestea e bine, pentru ca,
 Atunci când ceasul șase va auzi, cu spada
 S'asigure cetatea și-apoi iute să vie 'n
 Odăi, în case și-acolo, luându-le pe rând,
 Să taie capete proscrise. Somnul,
 Furtuna și vârtejul de ape, totul chiar
 Va ajuta isprava. Iar restul — mă privește¹.

¹ *Zambrino*. —

Il cielo adunque anch'esso
 Congurato è con noi. La spaventosa
 Sua sembianza feral l'opra somiglia
 Che prepariam... Silenzio. — Udir mi parve
 Un vicino bisbiglio.

Rigo. —

Io qui non odo
 Che il fremere del vento. — E di funebre
 Densa notte la reggia ingombra è tutta.

Zambrino. — D'accesso immaginar fu dunque inganno²

Tra il concepire e l'eseguir qualcuna
 Feroce impresa l'intervallo e sempre
 Tutto di larve pieno e di terrore.
 Ma di terror che parlo² Il sangue mio
 Scorre tranquillo, o, se più ratto avvampa,
 Egl e vampo di gioia. Or su; fa' core;
 Che la meta è vicina. In pria provvedi
 Che alcun non entri; e poi vola e sprigiona
 Di questo mondo Ubaldo. Ombra opportuna
 Ne diffonde la notte, e prendrai
 Teco l'arte de' più forti. A Guelfo
 Dar però dèssi primamente avviso,
 Che al suonar della sesta a nuda spada
 Assicuri la rocca e ratto scenda
 Ai quartier, alle case e ad una ad una
 Tronch' le teste già proscritte. Il sonno

Figura însăși a Matildei e pregătită după zguduitorul original. Nu mai e una din palidele figuri ale tragediei din veacul al XVIII-lea, dintre fantasmalele tipice ale retoricei resuite. Auzim strigând:

Dar nu voiui pierde

Răsunarea mea; ci voiui avea-o, de-ar fi s'o și plătesc
Cu preț de suflet și de sânge;
Da, o voiui avea întreagă¹.

În această tragedie, scrisă ntr'un moment când nu se puteau prevedea împrejurările de totală prefacere ale Revoluției celei mari, de care Italia însăși, și, în rândul întâiu, Nordul ei, nu erau să scape, poetul, prins de pasiunea timpului său contra Curților, în care se bănuiau dușmanii, atacase cu energie „lupii” de acolo, cari sug laptele mioarelor, cari «fac să plângă cinstitul cetățean, meșterul folositor ce se scoală înainte de zori ca să asude pentru cel ce doarme», care împiedecă pe «obositul plugar, întors acasă, suspinând», de a da pâne celor de-aproape ai lui, — și acestea toate

Ca să fumege mai din bielșug și cu mirezme
Mesele voastre și să vă culcați coasta
În paturi mai molcuțe și mai nerușinate,
Să umple slugi de-a' voastre sălile casei scumpe².

E la tempesta e il turbine e al fin tutto
Fia propizio all' impresa. Il resto é mo.

(Actul V, scena IV.)

¹ Ma non perduta

La mia vendetta, ed io l'avrò; pagarla
Dovessi a prezzo d'animo e di sangue;
Sì, compiuta l'avrò. (Actul V, scena V.)

² Della corte i lupi

Che per empirsi l'affamato ventre
Suggono il latte d'innocenti agnelle.

Perchè fumin più laute ed odorose
Le vostre mense e vi corchiate il fianco
In più morbido letto, e più sfacciati
V'empian le sale di tumulto i servi;
Perchè pianga l'onesto cittadino,
L'utile artista che previen l'aurora
A sudar per chi dorme, ad affinarli

Acela care mai târziu era să batjocurească Revoluția, pierdută prin esecesele ei, în vehementa satiră cu apucături dantesce, — Monti a editat *Convito* al lui Dante, — mult superioare materiei inuseși, în *Bassvilliana*, — cântecul de înfierare al tulburătorilor republicani în legătură cu un tânăr diplomat iacobin ucis de mulțimea din Roma —, acel care vedea în Voltaire un «impiau răutacios filosof» și în Diderot un scriitor «furbund și viclean»¹, acela, în sfârșit, care era să primească bucurios pe Bonaparte, să-i dedice prefețe, să închine imnuri «marelui Franc» pentru Marengo și Iena, trebuia să aibă deci, la bătrânețã alte vederi în ce privește prefacerile violente ale societăților omenești. În *Cajo Gracco*, a treia operă dramatică, cerută și plătită, la 1800, el care, în ce privește forma, nu face decât să repete acțiunea, natura personajilor, opozițiile de temperament, mijloacele de efect din „*Coriolanul*“ lui Shakespeare, se rostește puternic, prin gura unora din luptători, această osândă contra „libertății de tâlhari și de asasini“¹.

Zei de libertate, pretextul cel etern
Al omcării crime! Lăzile le frâng
Fără peșteapsă, samănă pretutindeni
Furia de partid și cu atroce
Calomnii înminte chinuie pe oricine
Nu e ca dănșii; pun curse vieții,
Averii și faimei; până și accente,
Până și gânduri le pun în lanț, apoi
Plini de toată tina predică virtutea,
Iubirea trătească, și-și atribuie

Il piacer della vita e la mollezza,
Perchè lo stucco agricoltor la sera
Rueda all' albeigo sospirando, e vegga
D'intorno al fecolar mesti e spauriti
Consorte e figli demandar del pane,
E pane non aver. (Actul I, scena III)

¹ Di Ferney l'empio maheno

Filosofante,

Il furbundo e foibo Diderotto.

În 1797 *Fanatismo* e scris contra Angliei Caracter politic, după împiejurări, au *La superstizione* (1797), al căui cuprins se găcește după titlu. *Il pe. icolo* și *Mascheroniana* (1801)

Titlu de buni cetățeni, și neconținut
Pe buze li i țara și niciodată 'n inimi¹.

Și de pe înălțimea tribunei consulul Opimiu denunță furia
oarbă, idioată a mulțimii, pe care nu știi cu ce s'o împaci și
care din iubirea ce-ți arată azi trage mijloacele urii ce te va
pierde mâni:

E plebea roman' așa o fiară,
De, când nu te-aștepți, deschide ghiara
Și, orb sălbătăcită, te sfășie.
De-o măgulești ori de-o jignești, tot una :
Azi te adoră, mâne te ucide
Spre-a reveni să te adore mort².

Iar ca singură scusă luxul barbar al stăpânilor, contra cărora
s'a grămădit mânia. Cu o rară putere de impresie se adună tot
ce alcătuiește această încărcată, insuportabilă socoteală, când se
enumeră, pentru a le restitui cui de drept.

Tot ale noastre curțile strălucind
De barbarul lux, vasele de aur,
Mirezme arabe, ori din Sidon
Purpure, și covoare din Alexandria,

¹ Zelo di libertà, pretesto eterno
D'ogni dehtto ' Frangere le leggi
Impunemente. seminar per tutto
Il furor delle parti, e con atroci
Mille calunnie tormentar qualunque
Non vi somigha; insidiar la vita,
Le sostanze, la fama; anco gli accenti,
Anco i pensier incatenar; poi lordi
D'ogni sozzura predicar virtude,
Carità di fratelli, attribuirvi
Titolo di puri cittadini, e sempre
Su le labbra la patria, e nel cor mai,
Ecco l'egregia, la sublime e santa
Libertà di ladroni e d'assassini.

² P' la plebe romana una tal belva
Che, come manco il pensì, apre gli artigli
E, inferocita, ciecamente sbrana
Del par chi l'accarezza e chi l'offende,
Oggi tadora e diman t'ucide,
Per tornar poscia ad adorarti estinto,

Tot ai noștri câmpii și regalele
 Desfătări tusculane și din Tibur.
 Pânzele mândre, statui și tot ce
 Fastu-l hrănește, tot acel sânge
 Ce curge 'n valuri prin bălăii,
 Când îl pornește spada dușmană¹.

Căci ale lor, ale celorlalți, li sunt doar — păcatele².

È nouă alipirea la tehnica shakespeariană, e nouă potrivirea cu interesele și pasiunile contemporane, e viața modernă ce se zbate puternic în libertatea acestui vers familiar. Dar sunt și alte elemente de noutate.

Monti a cunoscut pe Ossian, inchipuitul mare cântăreț al Nordului, Omerul brumelor celtice, și de la el se inspiră cu totul în „Cântărețul pădurii negre“, care e un „bard“ (*Il bardo della selva nera*). Antichitatea biblică-i dă accente puternice, cum nu ar putea să le aibă cine caută în Scriptură numai ținte pentru săgețile lui. Dacă și-a petrecut prefăcând în versuri italiene, mult mai bune, mai vioaie, *La Pucelle*, impietatea fără talent a lui Voltaire, a încercat o „Viziune a lui Ezechiel“ (*Visione d'Ezechiello*). Și niciodată trădarea lui Iuda și iertarea lui Hristos „cu moarte pre moarte călcând“, n'au fost mai frumos înfățișate decât în acest celebru sonet:

I.

Zvârli prețul infam și, desperat,
 Se duse spre copacul morții vânzătorul,
 Își strânse lațu 'n gât. Și atârnat
 De sus din crengi stătu cutezătorul.

¹ Sempre nostri i palagi folgoranti
 Di barbarico lusso, e l'auree tazze,
 E d'Arabia i profumi e di Sidone
 Le porpore e i tappeti alessandrini,
 Sempre nostri quei campi e le regali
 Tusculane delizie e tiburtine.
 Quelle tele, quei marmi e quanto in somma
 Il loro fasto alimenta, è tutto sangue.
 Che a largi rivi, in mezzo alle battaglie,
 Vi trassero dal sen spade nemiche.

² Non han di proprio che i delitti.

Și horecâie 'n strânsoare 'năbușită
 Sufierea 'n sunet furios și jalnic,
 Și blastămă pe Domnul și ispita
 Ce trimetea în Iad vânat așa de falnic.

C'un urllet îi ieși din gât sufletul rău.
 Atunci Dreptatea-l apucă și, sus, pe munte,
 În sângele cel sfânt muind degetul său,

Îi scrise-acelui ticălos cu slovă roșă 'n frunte,
 Zvârlindu-l mâniaasă 'n infernalul hău,
 Osânda' nesfârșirii lacrimilor crunte.

II.

Căzu de-a dreptu 'n rău-afurisit,
 Și se făcu atunci cutremur și lung vaier:
 Se clătina muntele 'ntreg, și se mișcă în aier
 Hoitul cel spânzurat de sus și 'nvinețit.

Iar ingerii, trecând în prea ma seri,
 Cu zborul lor tăcut și 'ncet pe-aproape
 De el, fură cuprinși de spaima vederii
 Și-și puseră aripa lor peste pleoape.

Dar draci, venind la locul de pierzare,
 Luară 'n cârcă resturile sale,
 Făcând sicriu din spata lor cea arzătoare.

Așa, urlând și scheunând pe cale,
 S'au dus spre Styx, și umbrei călătoare
 Îi azvârliră trupul într'a morții vale.

III.

Atunci, luându-și iară umbra pustită
 Întregul înveliș de carne și de oase,
 Osânda de pe fruntea-i înegrită
 Ieși în dungi de sânge luminoase.

Văzând-o, fu cuprinsă de un zbucium nesfârșit
 Mulțimea rătăcită, ci unii s'adunară

În dosul bălăriei hrănite de Cocit,
 Și alții fug în fundul de mlaștină murdară.
 Iar el, plin de rușine de fapta ce-a făcut,
 Fugia, fugia într'una, cu fălcile 'nclăștate,
 Și unghia pe frunte rupea ce-a fost văzut,
 Dar slovele atuncea păreau mai apăstate,
 Căci Domnu-l însemnase să fie cunoscut,
 Și ce e scris de dânsul, de nimeni nu se scoate.

IV.

Un zgomot s'auzi atunci din înălțime,
 Și Iadul tot zvoni de-un glas adânc, sfărmat:
 Era Isus, de oaste 'ncunjurat:
 Venia să piardă 'ntregă a Iadului mulțime.

Sinistrul păcătos în acel loc
 Îl întâlni, 'l privi făr' să se miște,
 Și plânse-apoi, din ochi plini de răstriște,
 Adânci. Plângea cu lacrimi de foc.

Atuncea fulgeră pe trupul dureros
 Lumina cea eternă, și 'n flacăra cumplită
 Peri în negre valuri sârmanul ticălos.

Și 'n fum, își puse spada de sânge înroșită
 Dreptatea cea eternă, iar Domnul cel milos
 Întoarse fața 'n lături din calea-i neoprită¹.

Și, în sfârșit, frumusețile naturii, pentru care atâta vreme nu fuseseră ochi — căci enumerațiile bucăților didactice se puteau face fără a vedea — nu rămân neobservate, menind astfel un veac nou prin acela care, în «Bassvilliana», pare a reproduce vechile versuri spaniole despre liniștea deplină a câmpului fără frunză care să se miște și numai cu „plânsetul apei“, ca la apropierea furtunii:

Non stormiva una fronde alla foresta,
 E sol s'udia trà sassi il rio lagnarsi,
 Siccome all' appressar della tempesta.

¹ Întâiu în *Floarea Darurilor*, II, pp 195-6.

Tot așa va zugrăvi în versurile către prințul Chigi dealurile ce încunjurau adăpostul lui de la țară, râul cuprins între mările verzi, pădurile din față și turmele albe de pe stârci, pe când înălțimile fumegă: *fumar le colline*. În liniște el observă «lumea cea mică» din ierburi, muncind pentru hrană, iubindu-se, luptând până cad încleștați de pe foaia ce i sprîjină.

E avviticchiati insieme ambo repente
Giù dalla foglia sdruciolar li vedi,

ba une ori îi vede ajutându-se cum nu fac oamenii. E ca într'una, din poeziile, de o așa de puternică viață, ale Sicilianului Meli.

Puterea însăși a naturii, creatoarea «armoniei lucrurilor», îl încălzește, îl bucură, îl întărește pe Monti, cântărețul lui Prometeu. Noaptea, vede stelele „pe neîntreruptele câmpii ale cerului“ și se întreabă dacă nu „va veni vremea să cadă și ele, când Cel Veșnic își va retrage privirea de la ele și atâția sori se vor stânge“¹. Și nu lipsește chiar o notă de simțire ca a noastră în versurile lui de iubire

Totul piere aici. Înghite vremea
Faptă și gând. Acolo unde dau
Stelele sunet imens și-aici unde stau
De mă jălesc cu vântul trecător,
Se va întoarce umbra Nimicului tăcut².

Niciuna din aceste însușiri³ *moderne* nu se întâlnește la marele isolat prin voința sa Vittorio Alfieri, care totuși a fost nou într'un fel pe care nu-l împărtășește cu nimeni, pentru că sistemul era prea greu și rezultatul prea simplu.

¹ Oh vaghe stelle, e voi cadrete adunque,
E verrà tempo che da voi l'Eterno
Retiri il guardo, e tanti soli estingua ?

² Tutto pere quaggiù. Divora il Tempo
L'opre e i pensieri. Colà dove immenso
Gli astri dan suono, e qui dov'io m'assido,
E all'aura che passa m'lamento
Del Nulla tornerà l'ombra e il silenzio.

³ Curentul shakespearian în tragedie e continuat de Giovanni Pindemonte (1785-1821). Monti, de și trăiește până la 1828, nu mai lucrează în ultimii lui ani.

Acesta e aproape un străin față de Italianul care trăiește pe pământ italic și vorbește graiu italian. Fiu al Piemontului (născut la Asti, în 1749), țară cu o dinastie de origine și de tradiții franceze, el aparține acelei nobilimi care era mai înstrăinată decât restul populației: acelei nobilimi a Casei de Savoia, care ceva mai târziu dădu literaturii franceze pe Xavier de Maistre, autorul celebrei „călătorii în jurul camerei sale“ (*Voyage autour de ma chambre*), și pe Jean de Maistre, fratele acestuia, cel mai hotărât, mai stăruitor și mai ireductibil apărător, contra Revoluției, al principiilor vechiului regim. Mama e din familia de Tournon. În Colegiul nobililor de la Turin n'a putut să învețe înainte de toate respect și iubire pentru literatura italiană și simț pentru speranțele Italiei. Nu cunoștea nimic din clasicii neamului său, și cu prietenii săi vorbea franțuzește. Când, după studii de drept, și acelea rău făcute, porni la Paris, nimic din ce putea oferi țara minunilor nu-l opria dincoace de Alpi. Trecu în Anglia, în Olanda. Abia întors, el pleacă în a doua călătorie (1767), care-l duce, prin Berlinul lui Frederic al II-lea, care nu-i impune de loc, la Viena. Ajunge până în Suedia și revede Anglia, pentru ca peste câteva luni să se găsească în Spania, în Portugalia chiar. La Londra revine și la 1783. Cele d'întăiu încercări ale lui sunt în limba care-i era mai obișnuită¹, și tragedia sa italiană din 1775, *Cleopatra*, represintată cu oarecare succes, a desființat-o singur fiindcă găsia stilul barbar.

Atunci, de năcaz și de ambiție, de ambiție de „a ști și italianește mai bine decât oricine“, de a poseda «divina și prea-necesara artă de a scrie bine și de a stăpâni limba sa proprie»², el se apucă de truda, grea și dulce pentru suflet, a *italianisării* sale. O expune într'un limbagiu de o energie rară în paginile, mai târzii, ale «vieții» sale.

Învățând în același timp latinește, până ajunse a reda pe Salustiu — de grecește se ocupă în ultimii ani și traduceriile lui din tragedia elină sânt numeroase, biruind dificultățile cele mai mari —, neobișnuitul învățăcel ceti de mai multe ori în tot răgazul și cu cea mai amănunțioasă sărguință pe Dante, pe Pe-

¹ Astfel o schiță de istorie, din 1778, *Esquisse du jugement universel*.

² „La divina e necessarissima arte del bene scrivere e padroneggiare la mia propria lingua.“ Și aiurea spune: „In ogni poesia il vestito fa la metà del corpo, in alcune (come nella lirica) l'abito fa tutto“

tarca pe unu scrutori ai viemurilor clasice. După mărturia lui, erau așa de uitați încât „doar unul la mie și cetește și înțelege și gustă și simte viu pe Dante și pe Petrarca”¹. Lecturile în alte limbi și le interzise, ca unele care ar putea atinge scumpul rezultat al ostenețelor lui. De acum înainte franceza și engleza îi apăruă ca niște „limbi surde și mute”². Antipatia pentru limba engleză nu-l făcu și dușmanul Angliei, unde căută un adăpost în 1792 și de care era așa de strâns legat prin iubirea și prietenia lui de o viață cu contesa de Albany, soția, apoi văduva — o Germană — a pretendentului englez, ultimul Stuart, mort de beție și de escese, în Italia. Dar pe Francesi, de la cari avu să sufere și brutalitățile Iacobinilor, cari-i confiscară averea și-i smulseră cărțile, ajunse a-i urî, și pentru a nu fi adus vre-o dată a se întoarce la limba și la civilizația lor. Poate de năcazul contra nației pe care o atacă într-o operă anume, *il Misogallo*, nu primi el nimic din spiritul revoluționar, de și «nu iubia de loc pe regi în genere, și încă mai puțin pe cei arbitrari»³. De și a glorificat căderea Bastiliei (*Parigi sbastigliato*), „avocăței” cari „s’au făcut regi” pentru „a întrece păcatele aceluia”, îi inspiră scârbă⁴. Pentru epoca napoleoniană, în gloriile ei trecătoare ca și în fundațiunile ei durabile, nu arată niciun simț, de și o putu urmări până în Maiu 1803, când muri relativ tânăr: pe vremea acia studiile grecești îl pasionau singure, și el avu ciudata idee de a se decora însuși pentru fericita lui isprăvire.

Închinându-se viața teatrului, în afară de care a scris doar puține ode și satire și câteva mici tratate politice, el ajunse a da un foarte mare număr de piese: tragedii după exemplul clasic, de și nu fără oarecare reminiscențe ale facturii franceze, pe care le-ar fi numit, în cântarea de noutate și în titluri. «tramegedii», amestecând pe Metastasio cu datina nobilă a tragediei. Redacția mergea une ori așa de răpede încât în zece

¹ Chi oramai in Italia, chi è che veramente e legge ed intenda e gustie vivamente senta Dante e il Petrarca? Uno in mille, e drimetto.

² Cf. și «codesta spiacevole e meschina lingua» (franceza); II, p. 176.

³ Ancorchè io non ami punto i rè in genere, e meno i più arbitrari; *ibid.*, p. 189. A scris *Della tirannide* (1771), *Del principe e delle lettere* (1776-86) în același sens.

⁴ *Ibid.*, p. 95.

lună a versificat șapte tragedii, a scris două cu totul noi și a îndreptat patrusprezece¹.

Incontestabil că teatrul lui Alfieri are o mare noutate față de tragediile din trecut. Nu doar că ar fi alta construcția lui, căci vechile forme le respectă și el; stilul nu se deosebește de al acelora. Față de limbajul, de o așa de elocventă retorică, al lui Monti, rivalul său, mai fericit în acest domeniu — gloria lui i-a îngăduit să fie înmormântat la Santa-Croce din Florența, între Macchiavelli și Michelangelo —, n'are decât mijloace mai modeste. Dacă măcar acest stil lipsit de amploare și de avânt, cum cu voință e lipsit de culoare și de orice s'ar putea înțelege ca o exagerație ori ca o declamație, ar avea acea precisiune elenică ce i se atribuie prea ușor și ar forma caracterul deosebitor al acestui teatru! Dar sunt repetiții, lungimi, inutilități, șovăiri. Se simte că avem a face cu o îndoită traducere: dintr'o mentalitate care nu e italiană într'una care este, și din prosă în versuri. Spontaneitatea creațiunii lipsește, și unii au pus la îndoială și sinceritatea, credința în vre una din ideile ce dezvoltă. Fiindcă, de fapt, cu toată ura lui contra Galilor și a „advocaților” respectivi, Alfieri a fost în politică un indiferent — Monti numai un schimbător, din interes și din slăbiciune —, care nici nu înțelegea adâncile motive și vastele perspective ale schimbărilor îndeplinite supt ochii lui, cum nu se dovedi în stare să măsoare talia reală a oamenilor vremii lui, — el, înfățișătorul de eroi.

Căci înfățișător de eroi, acest cetitor al lui Plutarh, este. Acesta, în afară de admirabila puritate italiană a stilului, așa de vîguros restaurat, e și farmecul deosebit al tragediilor sale. Figurile nu se deosebesc prea mult între ele, dar ele au atrăgătorul caracter comun al unei energii încordate ca un arc, care resistă la orice efortare de a-l stărma. E tragedia voinței și conștiinței invincibile, ireductibile, care se repetă din piesă în piesă, și aceasta corespunde cu atitudinea poetului însuși față de o societate ale cărei superiorități nu le-a recunoscut, ale cărei impuneri nu le-a acceptat și la a cărei viață a refuzat, în chipul

¹ Fattisi in Gallia rè gli avvocatuZZi,
Più che quanti mai rè delitti fanno.

Tutto fanno e nulla fanno.

cel mai absolut, să participe, dându-i numai tragediile sale, — și încă în așa fel încât te întrebi dacă i le-a dat ei ori și le-a dat lui însuși: nevoii de a spovedi și afirma a sufletului său mai mult decât unei ambiții, hotărâte să-și atingă, cu orice sfortări, ținta.

Adevărata dramă nu era nici la Monti, care se mulțamește, ca în „Caio Gracco“, să dea o pagină de istorie sau, ca în celelalte două piese, desfășură un sentiment fără a-i opune ceia ce ar putea provoca în adevăr o luptă, și dă apoi și lovitura tocmai în momentul când conflictul ar putea începe abia. Dar ea nu este nici la Alfieri, pe care-l interesează, oricât ar lăuda și urmări acțiunea în afară de acțiune, eroul, eroul singur, și aceasta nu în fapte, ci numai în gestul lui. Frumuseța acestui gest, acestui gest unic, pusă în lumină, restul nu mai are interes pentru poet, iar ce poate avea interes pentru public, îi este lui cu totul egal.

Valoarea dramaturgului scade cu atâta, dar a educatorului crește, a aceluia care, și fără să vrea, fără să se laude în orice cas, a fost, vorbind mai limpede și prin versuri ca acelea din dedicația tragediei *Bruto II* către Italienii viitorului, pregătitor de suflet pentru alte revoluții decât acelea provocate, dominate și exploatare de străini. Resistența eroilor lui e foarte adesea aceea la impunerea tiranilor. Și de aici vine marea iubire care, și după un veac de la moartea lui, singuratecul și desprețitorul, se îndreaptă către dânsul.

Pentru crearea eroilor îi lipsește, de altfel, și cunoștința vieții și familiarisarea cu paginile istoriei. Afară de casuri când ia fabula din St. Réal (*Filippo*; e vorba de Filip al II-lea, regele Spaniei), din Racine (*Polinice*; cf. *les Frères ennemis* a poetului frances), s'ar zice că-i ia numai din fondul său propriu, care ar fi avut astfel o remarcabilă adâncime. De și la acest om cu lecturi moderne puține, pentru a nu fi influențat, nu s'ar recunoaște fără greutate împrumuturi care, în fasa de comunicație internațională la care ajunsese vremea lui, erau inevitabile. Astfel, în cea mai frumoasă din tragediile lui, *Saul* (1782), — pe care și la noi a tradus-o, cu o corectitudine de școală, C. Aristia, — nebunul rege are o patimă care se apropie pe alocuri de a lui Lear¹.

¹ Despre Shakespeare vorbește așa (*Vita*, ed. engleză, Londra 1804, II, p. 36): „Quanto più mi andava a sangue quell' autore (di cui però benissimo distingueva tutti i difetti), tanto più me ne voll' astenere“.

Ce s'ar aștepta mai puțin la acest suflet tare, sau care vrea să se arate astfel, e *duioșia* care se întâlnește când și când, de face să se aplece într'un gest de umanitate iubitoare și dureroasă aceste sigure statui de marmură pură cu mâna întinsă înainte spre apărare. Astfel în *Saul*, fiica, Micola, ginerele chiar, David — căci, printr-o îndrăzneală preface a povestirii biblice, David, rivalul, dușmanul urât, succesorul menit de Dumnezeu, e un ginere plin de îngrijire, de nesfârșite atenții, care nu cere decât să fie tolerat lângă furioasa bănuială a nebunului rege, — au atitudini aproape sentimentale, care nu sunt lipsite de grație, de și grația ar fi ce se poate aștepta mai puțin de la poetul superbilor volționari sfidatori.

Astfel Micol vorbește către părintele ei:

Tată, ai pe fiica ta iubită alături:
De ești vesel tu, și ea e veselă; plânge,
De plângi tu... Dar ce să plângem acum?
E veselie.

Saul. — David, zici tu... Da, David...

De ce nu mă sărută și el cu ceilalți fi?

David. — O tată! Mă ținea în lături doar teama
De-a nu-ți fi neplăcut. O, de ce în mine
Nu poți ceti? Eu sunt veșnic cu tine¹.

Bucățiile lirice intercalate în această tragedie au ceva din sentimentalitatea pastorală a Psalmilor. Și această duioșie se întâlnește pe alocuri și în alte părți, în acele lirice, mai puțin cunoscute, ale acestei opere. Astfel în bucata pe care o închină tovarășei, așa de mult înălțate, și peste meritul ei, a vieții sale:

De te iubesc? O doamnă, n'aș spune-o bucuos...
De te iubesc? Întrebi? Și nu ți-o spun tăcând?

¹ *Micol*. — Padre, hai la figlia tua diletta di fianco:

Se lieto sei, lieta è pur ella; e pianse,
Se piansi tu... Ma di che pianger ora?
Gioia tornò.

Saul. — David vuoi dire. Ah!... David...

Deh! perchè non mi abbraccia anch'ei co'figli?

David. — Oh padre!... Addietro or mi tenea temenza

Di non t'esser molesto. Ah! nel mio core

Perchè legger non puoi? Son sempre io teco.

(Actul III, scena IV.)

Dar totul spune 'n mine: și singur graiul miei
 El singur ție-ți tace, odată ce-a aflat
 Că e nimic ce-ți spun, simțind ce simt. Mi-ești dragă¹.

Cu asemenea versuri se poate afirma că în Italia, la această dată și prin acest om, începea, fie și printr'o bucată pierdută, poezia de iubire modernă.

Caracterele timpului nou trebuiau să se precizeze însă toate aiurea: în Anglia.

Aici apare, la Bristol, în 1798, una din marile cărțicele ale literaturii universale, *Lyrical ballads with a few other poems* („Balade lirice cu puține alte poeme“), fără însemnare de autor, în care prefața ca și cuprinsul cuprind, în teorie și practică tot odată, vestirea — și nu numai pentru Anglia — a școlii celei nouă.

Vorbind întâiu de teorie, cele d'întăiu rânduri ale prefeței amintite cuprind această declarație: „Caracterul vrednic de laudă al poeziei este că *materialele ei se pot găsi în orice subiect poate interesa spiritul omeneșc*“, în orice este „pasiune omenească ori caracter omeneșc ori incidente omenești“. Poetii o dovedesc, fără să fie nevoie de vre-o demonstrație a criticilor. Și, în ce privește forma, — care era încă tot așa de fixată, de consacrată, ca și subiectele capabile de a fi îmbrăcate în acest veșmânt al poeziei —, bucățile compuse în cărticica de la Bristol „au fost scrise mai ales cu scopul de a vedea întru cât limbajul conversației în clasele de mijloc și de jos ale societății e potrivit cu scopurile plăcerii poetice“², ele întrebuintează hotărât, contra vechii tradiții *nobile*, „expresii familiare“, fără „demnitatea“ cerută.

Pentru a impune acest punct de vedere, nou și îndrăzneț —

¹ S'io t'amo? Oh donna! io nol direa volendo.
 S'io t'amo, e il chiedi? e nol dich'io tacendo?
 Tutto tel dice in me: mia lingua intanto
 Sola tel tace; perchè il cor s'è avvisto
 Ch'a quel ch'ei sente è un nulla il dirti: lo t'amo.

² It is honourable characteristic of Poetry that its materials are to be found in every subject what can interest the human mind.

³ They (the following poems) were written chiefly with a view to ascertain how far the language of conversation in the middle and lower classes of society is adapted to the purposes of poetic pleasure

mai ales în această Anghe a tradițiilor —, autorii află un sprijin în chiar acea tradiție englesă, în numele căreia spiritele delicate ar fi putut protesta. Numai cât o ieau mai de departe, din acel veac al lui Shakespeare și Spenser, de care se apropiase simțitor și generația precedentă. Și ei semnaleză faptul că și în vremea nouă au fost poeți „cari au izbutit mai mult a zugrăvi obiceiuri și patimi“ și al căror fel de a scrie nu se deosebește prea mult de acela pe care-l cere acum spiritul vremii.

Nouii poeți la cari se referiau acești revoluționari, modești în apucături, dar hotărâți în doctrină, sunt, mai puțin decât William Cooper, cu tablourile lui flamande de interior, într'un stil care e încă al trecutului (*Table-Talk* mai ales; lucrările lui apar la 1782), William Blake, cu totul stăpânit de magia mistică și de violenta anarhie a trecutului, și mai ales Robert Burns (1759-96), admirabilul poet țeran al Scoției, un Meli al Nordului, chemându-și în dialect iubita — de la „Maria cea din cer“, moartă la patrusprezece ani — pe văile pastoralei simple, ce se păstra ca viață obișnuită a mulțimilor în acea țară «înnapoiată», ori vrăjind tainic figurile mitologiei și superstiției populare (cea d'întăiu culegere a versurilor lui e din 1787).

Și, pentru ca să avem izvoarele inspirației novatorilor trebuie să se amintească întâia culegere de balade istorice, a episcopului Percy (*Relics of ancient poetry*, 1765). Apoi cele două mistificații pe basă de amintiri istorice și de cântece de la țară, de vechi legende ambulante: a lui Chatterton († 1770), care pretindea că reproduce poeziile, copiate cu mâna lui, ale vechiului călugăr Rowley, și a lui Macpherson¹, care, în stilul „sepulcral“ al lui Grey și cu vagile aspirații spre nevăzut, spre neînțeles și nesfârșit ale școlii lui Rousseau, înjghebă o epopeie nordică, de o antichitate imemorială, în care «geniul» unui alt-Homer vrăjia pentru luptă, dragoste și durere figurile lui Oscar și ale Malvinei, ce cuceriră cetitori din toate țerile, de la Goethe până la ultimul versificator².

¹ Cf. Philarète Chasles, *Les pseudonymes anglais au XVIII-e siècle*, în „Revue des deux mondes“, 1844, p. 757 și urm.

² Și Ducis (o. c.), în bătrâneța lui, visează de Trenumor, de Fingal, de Oscar și Malvina. — Gosse (p. 252) amintește și influența «Istoriei poeziei engleze» de Thomas Warton, apărută de la 1777.

Unul dintre cei doi tovarăși cari dau lumii cartea din 1798, în mijlocul haosului Revoluției celei mari și al războaielor ei, cel mai în vârstei dintre cei doi studenți e Samuel Tayleur Coleridge. E fiul unui factor ca acela pe care Oliver Goldsmith, unul din ultimii reprezentanți ai școlii clasice, l-a descris în „Vicarul din Wakefeld“, vestita cărticică tradusă în toate limbile, — și în a noastră. Lipsit curând de tată, e crescut în școala unui „spital“ din Londra, unde învață filosofie și teologie, și de acolo trece la un „Colegiu“ din Cambridge. Ieșit din Universitate, e soldat un moment — dar un soldat care cântă Franța dușmană —, apoi, în momentul următor, ziarist. Visează o colonie romantică în America și se retrage la țară. La acea dată se manifestă ca poet, în tovarășia unui conșcolar, Charles Lamb. Fusese prieten cu Southey, care, în același gen nou, va da vaste poeme cu subiecte istorice, ca *Madoc*, *Thalaba* ș. a., și acum a el publică hotărâtoarea cărticică de la 1798, cu Wordsworth, fără a-și fixa fiecare partea.

Acestălalt, mai tânăr, se ridică din același mediu și crește în aceleași împrejurări. La începuturile vieții îl sprijine sora, Doroteia, de care e legat prin cea mai deplină înțelegere sufletească. Familia e așezată la țară, nu departe de sălașul lui Coleridge. Din colaborația bucuroasă a celor doi tineri cari se prețuiesc așa de mult iese opera inițială, numai supt influența curentelor naționale și cu mult înainte ca și unul și altul să fi primit acea influență germană care mai ales asupra lui Wordsworth avu o puternică înrăurire în anii următori.

Coleridge introduce în același timp și stilul de trecut — ca în Chatterton — și noua atmosferă de mister, când înfățișează impresionanta «poveste a bătrânului marinari» (*The rime of the ancient mariner*), care a omorât pasărea ce urmăria corabia, și cu dânsul norocul lui, încremenit de acum pe vasul nemișcat în infinitatea Mărilor:

Day after day, day after day,
We stuck, no breath, no motion,
As idle as a painted ship
Upon a painted Ocean.

(Zi după zi, zi după zi,
Nici vânt și nici mișcare,

Nemișcați ca vas zugrăvit
Pe-un ocean de pânză.)

Oroarea lucrurilor ce nu se pot înțelege, și supt zdrobitoarea apăsare a cărora fința omenească stă fără apărare, fiindcă e și fără comprehensiune, nu se infățișase niciodată, în nicio literatură, cu această zguduitoare putere. Și niciodată atâta închipuire, din care să se hrănească un poem întreg, neașteptat la fiecare întorsătură, nu se cheltuise în jurul unui lucru așa de „ordinar“ ca un albatros împușcat.

O teroare de un alt gen, cu fantasme omenești rătăcind prin palate părăsite, prin vechi castele negre, se va vrăji de același spirit fecund și plin de o inițiativă poetică veșnic nouă în alt poem celebru, *Christabel*¹.

Restul cârticelei aparține lui Wordsworth. El caută intenționat a spune în graiul cel mai comun, fără ațâțarea măcar a stilului arhaic, „nimicuri“: colțuri de natură din preajma lui, căci

Glasurele dulci ale naturii sunt veșnic pline de iubire,
Și bucurie²,

lucruri neînsușite, ca «bietul scaiu», cărora li se strecoară sentimente umane; oameni de la țară ducându-și năcazurile triviale: cutare bătrân merge pe jos, liniștit, să-și vadă fiul, rănit în lupta pe Mare, ce se stânge într'un spital; copilași a căror viață se urmărește de aproape, cu iubire, de un tată care nu sfiște să spuie tuturoră ce-a văzut la dânsii și auzit de la ei, pomenirea celor șapte copii, dintre cari doi sunt în cimitir, dar așa de aproape, de se pot juca frații și surorile în jurul lui, — actele cele mai obișnuite ale vieții zilnice. Titlurile sunt de o simplitate care ar despera pe un poet după vechea datină: „versuri scrise la o mică distanță de casa mea și trimese prin copilașul meu persoanei căreia-i erau adresate“. Iată cam ce spune o bucată ca aceasta, fără măcar pornirea caldă a unei

¹ Încă din 1760 însă e „Castelul de la Otranto“ al lui Horace Walpole, așa de bine cunoscut și în Franța (v. corespondența d-nei du Deffand, publicată de Saint-Aulaire). Și d-na Redcliffe, cu subteranele și spectrele ei, e o contemporană.

² Nature's sweet voices always full of love
And joyance...

iubiri ca s'o înviezeze ori explicațiile subtile ale unei filosofii care s'o înalțe.

Și filosofia toată e doar că, în acest cadru și cu această menire, așa de mici și trecători, oamenii trebuie să fie frați, fără ca vre-un principiu să-i silească la aceasta.

Iar, pentru a ști ceva, fiecare să arunce cărțile și să ceară naturii răspunsurile pe care ea, surprinsă, le poate da:

Un impuls din pădure, vara,
Mai mult e în stare a spune,
De bune, și de rele iară,
Decât cumiști din zile bune¹.

Strigătul acesta însă: «destulă știință și artă» (*enough of science and of art*) era o sfidare a vremii care crezuse mai mult ca oricare alta, cu sau fără voia lui Rousseau, după dânsul ca și înaintea lui, în «progresele spiritului uman».

Noua direcție politică începuse. De ea se va ținea în poemele lui, odinioară foarte căutate — „Cântecul ultimului menestrel” (*Lay of the last minstrel*), *Marmion*, „Domnul insulelor” (*The lord of the isles*), „Doamna lacului” (*The lady of the lake*) (1805-15), — Walter Scott tânăr, viitorul mare romancier al trecutului Scoției sale și al Angliei, ca și, în unele din poeziile sale, mai târziu, ca aceia despre lupta de la Hastings, alt Scoțian (n. 1777), Thomas Campbell, autorul poemului sentimental «Gertruda de Wyoming» (1809). Cu toată influența lui Bürger, celebrul cântăreț al *Lenorei*, și a lui Goethe din „Götz von Berlichingen”, inspirația rămâne locală, iar forma se îndreaptă după aceia a epocii elisabetane.

Înainte de a se vedea ce trebuie să continue, cu alt ritm și spre ținte mai primejdioase, această mișcare engleză, e necesar să se cunoască ceia ce, în Franța însăși, a pregătit romantismul colorat, zguduit de pasiune, rătăcitor une ori pe multe cărări, dar descoperitor de orizonturi.

¹ One impulse from a vernal wood
May teach you more of man,
Of moral evil and of good
Than all the sages can.

(*The tables turned.*)

XIX.

Cugetătorii politico-sociali francezi : Chateaubriand și d-na de Staël.

Încă la 1769 se tipăria la Londra, de un biet tânăr refugiat, trăind din lecții de franceză și din traduceri anonime, François-René-Auguste de Chateaubriand, o cărticică împotriva Revoluției, care-l izgonise din țara lui, îi aruncase în temnița mama septuagenară, îi suise pe eșafod fratele și era să aducă moartea unei surori iubite, — *Essai historique, politique et moral sur les révolutions anciennes et modernes, considérées dans leurs rapports avec la Révolution française.*

Autorul se născuse în 1768 la Saint-Malo, port breton clădit pe piatră, în marginea unei Mări triste, și locuit de o populație care n'avea nimic din spiritul și din vioiciunea Francesului. Trăise într'un vast, dar sumbru și pustiu castel, în turnurile căruia băciuiau buhnele și se primblau în voie vânturile: tatăl, om cu planuri, dar fără noroc pentru îndeplinirea lor, își purta zilnic înaintea căminului unde muriau vreascurile silueta de om năcăjit care-și ascunde din mândrie durerile; mama, urâtă și îmbătrănită, înăbușia suferința unei vieți zdrobite; dintre frați și surori, numai Lucila i-a vorbit sufletului pentru că avea, cu nedreapta osândă a naturii, amărăciunea ce se sălășluia și în pieptul lui, copil slăbănog și puțintel diform, cu capul mare înfundat de-asupra spinării rotunzite.

Refusă să fie preot, și nu se pricepe să fie curtean. Cariera de soldat îi desplace. Societatea parisiană-i sperie timiditatea și-i rănește orgoliul. Aleargă înapoi la țară, în misteriosul castel care-l îngrozește și-l apasă, și aici face ca și cellalt orgolios, Alfieri: învață pentru șine, italienește, grecește, istorie, și se fo-

mează pentru ceia ce crede că datorește unui talent asupra căruia nu se înșeală, de și el se încercase numai în foarte mediocre poezii de tineretă. La 1791 pleacă în America pentru a nu mai îndura ororile Revoluției și trivialitățile ei.

Vede acolo pe Washington, și-i vorbește, natural fără a-l convinge de marele său plan, care nu era altul decât să găsească „pasagiul de Nord-Vest“. Se deprinde puțin cu lumea Indienilor, pe care de-alminterea n'a cercetat-o prea adânc, așa de adânc precum i-ar fi plăcut să se creadă¹. Destul însă, ca să fi găcit misterul nestrăbătutelor păduri, neînchipuita splendoare a unei naturi fără stăpân, vegetația luxuriantă a lacurilor ascunse vederii și deci lăcomiei omenești și firea întru toate deosebită, așa de simplă și plină de atâta energie, a poporului indian însuși, în concepția căruia despre natură, om și Divinitate genialitatea lui izbuti să între cu o iuțeală de necrezut.

Întors în Franța — din datorie de Breton regalist, ni spune el —, se însoară după voia familiei. Dar peste câteva luni era, singur, la Bruxelles, apoi la armata cocardei albe pe Rin, unde, rănit, stă să moară de vărsat, fiind părăsit de camarazi. Scăpat prin mila unor femei, el trece în Anglia, unde va sta, în cele mai grele împrejurări, luptându-se doar să nu piară de foame mai mulți ani de zile. Are aici legături de iubire care-i vor influența viața și care trebuiau să-l ducă la o căsătorie dacă n'ar fi fost prins aiurea. Se va „strecura“ în țară, supt un nume fals, abia în zilele autorității lui Bonaparte, încă neîncoronat, la 1800, pentru a fi admis, peste câțiva ani, în diplomația aces-

¹ V. ce spune Aug. Dupouy, în ediția lui *Atala și René* (Paris, Bibl. Larousse), p. 8: „En Amérique, il ne prit point le chemin du pôle, ni même, quoi qu'il en ait dit et écrit, celui du Mississipi ou „Meschacébé“. Pendant les cinq mois qu'il y passa, à peine eut-il le temps d'aller de Baltimore à Philadelphie et de Philadelphie aux Lacs. Vraisemblablement il vit la chute du Niagara et revint vers la côte, sans avoir traversé les Apalaches, ni les Florides, ni la Louisiane, sans avoir couché sous la hutte du Peau Rouge, ni fumé le calumet des sachems.“ Informația și-o iea de la Iesutul Charlevoix (*Histoire générale de la Nouvelle France*) de la Carner, Bertram (*Voyages, Description de la Floride orientale*) și Jmlay. Să nu uităm că în *L'imagination* Delille cântase pe Natchezii americani, și *Incasi* lui Marmontel erau populari. Cf. *Défense du Génie du christianisme* și ultima prefață de la *Atala*.

tuia, căruia-i dedicase opera lui capitală; dar uciderea ducelui de Enghien îl sili la o ruptură ireparabilă cu teribilul stăpân.

El însuși, în târzia carte care e Memoriile lui (*Mémoires de ma vie*; mai târziu numai, pretențios: *Mémoires d'outretombe*; înainte de 1815), nu ni va spune, — având înainte de toate grija, ca a lui Jean Jacques Rousseau în „Confesiuni“, ca a lui Alfieri în opera similară, de a se înfățișa pe sine și de-a afirma influențele pe care el le-a exercitat —, care au fost cetirile, de care s'a hrănit spiritul său în copilărie și în tinerețe, rămăind pentru totdeauna înfrurit de ele. De sigur în însă că Rousseau ocupă întâiul loc. După îndemnul acestui fascinant învățător trece el și Oceanul ca să vadă natura liberă, nediformată, și ființa umană trăind după singurele nevoi ale naturii sale în acest mediu necorrupt. Iar, dacă frumusețile acestui mediu îl lovesc așa de mult, aceasta este nu numai fiindcă trăise însuși la țară, cu spectacolul marilor realități naturale înaintea ochilor, dar și pentru că Bernardin de Saint Pierre din „*Études sur la nature*“ îi arătase ce comori se cuprind în creațiunea imensă de care cultura noastră ne-a desfăcut așa de mult și așa de nenorocit.

Și cartea din 1797 e în genul disertațiilor politico-sociale ale lui Rousseau. În ce privește tendințe ei, scriitorul e, nu numai contra *acestei* revoluții, ci și contra oricărei alteia; el e contra revoluției în sine. Fiindcă e haotică, urâtă, sângeroasă, nedreaptă, fiindcă distruge totdeauna și nu creiază decât une ori și fără voia ei, prin inșeși puterile pe care le-a deslănțuit și care acum, merg drumul lor și fac rostul lor. Dar e contra revoluției fiindcă se poate și fără revoluție. Omul e, de altfel, totdeauna același; societățile fac la o anumită vârstă această boală a revoluțiilor, care le lasă mai slabe, chiar dacă pe urmă forțele se refac mai zdravene. Orice s'ar petrece, se va reveni de unde s'a plecat. „Pasiunile“ provoacă mișcarea; „pasiunile“ îi zădărnicesc rezultatele.

Era o idee englesă, din țara evoluției lente, a tradiției neîntrerupte, a unității trecutului cu prezentul. Stând atât timp în Anglia lui Pitt și a lui Burke, Chateaubriand fusese adânc influențat de dânsa. «Trăisem», spune însuși în Memorii, «atâta timp în țara aceea, încât îi luasem obiceiurile... Eram Engles în maniere, în gust și, până la un oarecare punct, în cugetări... Opt ani de reședință în Britania-Mare, precedați de o călătorie în America, precum și o lungă deprindere de a vorbi, de a scrie

și chiar de a cugeta în englezește, înrăuriseră firește întorsătura și expresia ideilor mele¹.

Ambiția lui încă de atunci era îndreptată exclusiv către lucrurile politice — fiind oprit un moment numai de autocrația napoleoniană, contra căreia nu se ridică atunci, dar de care păru că se apropie, fără o motivare teoretică însă —; interesul lui era pentru formele de guvern, pentru problemele constituționale, pentru greutățile de a concilia ordinea necesară, autoritatea eternă cu noua libertate.

A fost redactorul în vogă al foii *le Constitutionnel*, apărătorul ideii regimului reprezentativ englez; a fost ministrul care a inspirat, a impus slabului Ludovic al XVIII-le actul militar, răscumpărător, al expediției în Spania, contra revoluției a fost adversarul Restaurației pentru că un rival, de Villèle, îl jignise de moarte; a pregătit, după plecarea de la postul de ambasador în Roma, catastrofa din 1830, și a regretat-o; de atunci înainte a fost, mai presus de orice, profetul fulgerat al unei cauze pe care nu va putea s'o schimbe cu alta, ci numai să afirme că, după năruirea tuturor credințelor, rămâne: una în „inteligentă și în faptele care compun societatea“, în „perfectibilitatea naturii umane“². Și, la adânci bătrânețe, el rămânea omul politic când scria: „Nu aștept de la noile generații decât desprețul, și li plătesc în aceeași monedă. Ele n'au cu ce să mai înțeleagă, ca unele care nu cunosc credința în jurământ, iubirea pentru instituțiile generoase, respectul propriilor convingeri, scârba de succes și de aur, mulțămirea jefelor, cultul slăbiciunii și al nencrocirii“³.

¹ J'avais vécu si longtemps dans ce pays que j'en avais pris les habitudes... J'étais Anglais de manières, de goût et jusqu'à un certain point de pensées... Huit années de résidence dans la Grande-Bretagne, précédées d'un voyage en Amérique, mne longue habitude de parler, d'écrire et même de penser en anglais avaient nécessairement influé sur le ton et l'expression de mes idées; *Souvenirs d'enfance et de jeunesse de Chateaubriand*, ed. Paris, Lévy 1874, pp. 212-3.

² *De la Restauration et de la Monarchie élective*.

³ „Je n'attends des générations nouvelles que le dédain, et je le leur rends; elles n'ont pas de quoi me comprendre; elles ignorent la foi à la chose jurée, l'amour des institutions généreuses, le respect de ses propres opinions, le mépris du succès et de l'or, la félicité des sacrifices, le culte de la faiblesse et du malheur.“ D. Georges Dumesnil, în *L'âme et l'évolution de la littérature*, II (Paris 1903), p. 16, nota 3. a relevat prevederea lui Chateaubriand

De aceia și trecutul îl atrage pe acela care va scrie o lucrare întinsă — și foarte frumoasă — pentru a găsi termeni de comparație în dificultățile prezente după restituirea Bourbonilor — despre „Cei patru Stuarți“ și care, împreună cu atâtea opusculă în legătură cu crizele care se succedă («De Buonaparte et des Bourbons»; «De la monarchie selon la Charte», biografia ducelui de Berry, notițe asupra Vendeli, «La politique historique»), a scris și studii privitoare la istoria poporului frances (*Études historiques; Analyse raisonnée de l'histoire de France*). În creștinism, de care e legat prin tradiția de familie, prin făptura însăși a sufletului său, prin amintirile de copilărie, dar și prin considerații politice, el vede un element de consolidare politică și socială.

Novicele în poezie care n'a mai continuat a face versuri după șablon nu se vedea — și nu s'a văzut niciodată — înainte de toate ca un scriitor beletrist. Puternicul lui temperament, spiritul lui de armonie în stil, neimitabil, având notele cele mai dulci și cele mai energice, răsunetul particular pe care de la sine-l căpătă orice lucru simțit și rostit de dânsul, cu o convingere fanatică, fie și numai trecătoare, simțul pentru culoare, delicata lui visiune a privesților naturii, căpătată în singurătatea castel din copilărie sau în aventuroasele rătăcirii americane ale pribeagului, au creat, fără voia și fără știrea lui, care nu trăia pentru literatură, pe cel mai mare poet în prosă al timpurilor moderne.

„Încercarea“ de tinereță fusese, după obiceiul veacului, ireligioasă. Rousseau stăpâna totuși sufletul lui, de și în prefața la *Atala* el declara că nu crede în frumuseța necesară a oricării naturi, ba mai curând a găsit-o urâtă de câte ori a văzut-o pură și adăugia că în cugetare nu vede o degradație a omului, ci însăși rațiunea lui de a fi¹. Legăturile cu secolul

în ce privește neapărata distrugere a ordinii sociale de acum prin întinderea conștiinței populare, care va atinge „rana secretă“. „prea marea inegalitate a condițiilor și averilor“.

¹ Je ne suis point, comme Rousseau, un enthousiaste des sauvages.. Je ne crois point que la *pure nature* soit la plus belle chose du monde. Je l'ai toujours trouvée fort laide, partout où j'ai eu l'occasion de la voir. Bien loin d'être d'opinion que l'homme qui pense soit un animal dépravé, je crois que c'est la pensée qui fait l'homme.

al XVIII-lea se desfăceau astfel pe încetul. Nenorocirile de familie, indemnul călduros al unei surori care-l părăsi puțin timp după sfaturile lui, îl readuseră, spune el însuși, la catolicism. El începu să pregătească atunci o altă carte de cugetător : „Geniul creștinismului“ (*Le génie du christianisme*), care nu-și propunea altceva decât să pledeze cauza unei religii asupra căreia trecuseră, nimicitoare, furtunile Revoluției și în care, — potrivit, de altfel, cu nevoile regimului restaurat, — generațiile noi trebuiau inițiate de la început.

Este înuntru multă, foarte multă știință, luată în pripă și a cărei acumulare obosește fără să poată convinge, erudiția exterioară neputând să deie autoritate unui diletant capricios și interesat. Este o foarte întinsă parte de critică, în care tot teatrul lui Voltaire e cercetat cu de-amănuntul, după procedările de răbdătoare analiză ale lui La Harpe, — pe care l-a lăudat la moarte, — dăunând încă regentul svițerian al literaturii franceze, pentru a se vedea câte din «frumusețile» acestui teatru sunt datorite creștinismului și cât de multe ar fi putut adăugi un creștinism mai consecvent și mai adânc la acestea. Sunt atâtea lucruri superflue, care obolesc. Este, peste tot, o construcție imposibilă. Lipsește dezvoltarea simplă și senină sau pătimașă și aprinsă a unui sistem de idei. Autorul pleacă de la o impresie, de la un fapt subiectiv, și pleacă fără să fi lăsat în sufletele cetitorilor altceva decât alte impresii, alte fapte subiective.

Reminiscențele personale sunt pierdute în mijlocul unui material pe care Chateaubriand îl credea fără îndoială mai necesar și mai prețios. Aceste reminescențe din America începuse el a le pune în scris ca *Voyages en Amérique* sau, supt forma haotică a unei povestiri dese ori întrerupte, în *Les Natchez*, cu personajile și scenele-i de primitivitate umană în mijlocul fermecatei naturi uriașe. Căutând în aceste amintiri pentru marea lui operă luptătoare, el desfăcu dintr'însa două povestiri pentru a le tipări deosebit: *Atala* întâiu, *René* pe urmă.

Aceiași melancolie deosebește pe amândouă, aceeași durere stearpă a sufletului omenesc merit nenorocirii fiindcă nu vrea să se prindă în curentul invietor al acțiunii, și, de jur împrejur, aceeași strivitoare atotputernicie a celei mai splendide naturi. Idila, pastorala era smulsă prin întâiul episod din vagul unei false frumuseți convenționale ori dintr'o mitologie în care porțe-

lanul multicolor înlocuia alba unitate a marmurii, pentru a fi localizat exotic în țeri despre care numai în treacă-t vorbise până atunci învățătorul și maestrul, Bernardin de Saint-Pierre. În țara unde, noaptea, „geniul văzduhurilor scutură pletele-i albastre, îmbălsămate de mireazma brazilor și se răsuflă slabul miros de chilimbar pe care-l revarsă crocodilii, culcați supt tamarinii râurilor“ și „luna strălucește 'n mijlocul unui albastru fără pată, iar lumina-i cenușie se coboară pe vârful nelămurit al pădurilor: niciun zgomot nu se aude afară de nu știu ce armonie depărtată care domnește 'n adâncul codrului, de ai zice că sufletul singurătății suspină 'n întinderea pustului“¹. O iubire castă de fecioară indiană moare, binecuvântată de legea creștină, supt acele ceruri de vrajă.

N'ar fi cu neputință ca lumii de nouă poezie barbară a lui Ossian Chateaubriand să fi voit a-i opune alta, cu nesfârșit mai multă culoare, dar cu același vag mistic al ideilor și sentimentelor². Și tot acolo era trimes să exprime³ o atonie morală absolut europeană, pornind de la desgustații lui Rousseau, insensibili la lecțiile naturii și fără sfat sănătos în ei înșiși — nu fără influența lui „Werther“, — René, icoana însăși a poetului care, și el până dincolo de moralitate, nu făcea, după spovedania lui însuși, decât „să-și remorce cu greutate urâtul zi de zi și să-și caște viața“⁴. Pasiunea, neînțeleasă pentru el, față de-o soră care, din partea ei, își dă sama de crimă, adăugia un ciudat farmec bolnav povestirii, rău construite, care se termină cu intrarea în mănăstire și moartea Ameliei. Așa de pregătită era lumea, de altfel, pentru acest tip, încât el apare aproape 'n același moment supt condeiul mediocrului de Sénancour, în *Obermann* al

¹ Le génie des airs secouait sa chevelure blanche, embaumée de la senteur des pins, et l'on respirait la faible odeur d'ambre qu' exhalaient les crocodiles couchés sous les tamarins des fleuves. La lune brillait au milieu d'un azur sans tache, et sa lumière gris de perle descendait sur la cime indéterminée des forêts. Aucun bruit ne se faisait entendre, hors je ne sais quelle harmonie lointaine qui régnait dans la profondeur des bois. On eût dit que l'âme de la solitude soupirait dans toute l'étendue du désert (*Atala*).

² Cf. în „René“ mențiunea „ultimului bard“ din Caledonia, care-i spune vechile poeme.

³ Apare întâiu în 1802, apoi (cu *Atala*) în ediția de la 1805.

⁴ Tout me lasse; je remorque avec peine mon ennui avec mes jours, et je vais partout bâillant ma vie.

ăcestuia, roman care până mai târziu avu o adâncă înrăurire asupra sufletelor, și nu numai în Franța.

«Geniul creștinismului» plăcu prin aceeași destăinuire a lumilor neștiute, de și un partid întreg, un regim care n'afila încă un sprijin moral, o lume refăcută ca formă, care cerea acum să fie și din nou însuflețită, și nu cu «filosofia» care o pierduse odată, avea tot interesul să creadă, să laude și să propage partea ceialaltă. Și aici pe alocurea aceeași duioșie de amintiri în aceeași magnificență de cadru, și cu aceeași artă, particulară și înăscută, de a face din lucru și gând, din mișcarea interioară care e simțire, o unitate, o singură imposantă și sacră unitate. Astfel trecerea răpede a ruinelor din toate cimitirele istoriei, curgerea măreață a uriașului Mississippi, apariția pitorescă a Niagarei, cu vulturii târați de vârtej în abis, vederea nopții lângă acea Niagara, în bătaia vântului ușor al nelimitatelor întinderi, supt lumina lunii odihnite une ori pe vârful norilor îngrămădiți ca munții și răspândindu-se ușor ca spuma, cu linia, când strălucitoare de raze, când înghițită 'n întunec a râului de-asupra căruia se mișcă încet umbrele paltinilor, pe când vuietul surd al cataractei „se prelungește din deșert în deșert și pierе în fundul codrilor singurateci“¹. Și sunt, în același timp, scene din tineretă, care revine cu „grațiile antice“ ale nunții la țară, lăutarii cântând „romanțele din timpul cavaleriei ori cântece religioase de-ale pelerinilor“ înaintea domnului și a șerbului, uniți în sfârșit la aceeași bucurie: «veacurile, ieșite din mormintele lor gotice, păreau că întovărășesc tineretă aceasta cu bătrânele lor moravuri și amintirile lor bătrâne»². Ori priveliștea serii în largul apelor, de pe corabie, când, „Dumnezeu, aplecat asupra abisului, cu o mână oprește soarele la porțile apusului, și cu alta ridică luna în zarea ceialaltă“³.

¹ Au loin, par intervalles, on entendait les sourds mugissements de la cataracte de Niagara, qui, dans le calme de la nuit, se prolongeaient de désert en désert et expiraient à travers les forêts solitaires.

² «En jouant sur leur violon des romances du temps de la chevalerie ou des cantiques des pèlerins. Les siècles, sortis de leurs tombeaux gothiques, semblaient accompagner cette jeunesse avec leurs vieilles mœurs et leurs vieux souvenirs», — ambele în ed. Firmin-Didot, I, pp. 150-1, v. apoi pp. 51-2 La noi Grigore Alexandrescu, în călătoria sa prin țară, dă, prin împrumut, aceeași notă,

³ Dieu, penché sur l'abîme, d'une main retenant le soleil aux portes de l'Occident, de l'autre élevant la lune à l'horizon opposé.

Împins odată pe acest drum, cugetătorul, care rămâne și un poet, simte nevoia de a mai face o dovadă: știe că o va găsi în viața celor cari au crezut și au suferit întâiu, a „mărturisitorilor“. Înainte de a-și urmări astfel demonstrația, el cată să se informeze, să prindă la fața locului elementele trebuitoare pentru ca să înjgebe viu un nou mediu. Călătorește, în 1806, spre Grecia și Orient, întorcându-se spre Spania, unde vederea Alhambrei fără stăpân îi inspiră ideia de a înfățișa patima pentru dulcea creștină Blanca a celui din urmă dintre Abencerragi¹, dispărut în lume ca să scape de chinul inimii lui. Întors, el dă viață subiectului său de gloriificație a creștinismului primitiv prin varietatea cadrelor, văzute, în care-l așează, de la Galia agitată a celor d'întăiu năvălitori barbari la neclintita Tebaidă a ermiților (*Les Martyres ou le triomphe de la religion chrétienne*).

Era cea d'întăiu înviere istorică ce se făcuse până atunci, și a rămas și până acuma cea mai mare. Călătoria însăși, «Itinerariul» său apare numai la 1811. Abia la 1825 el încredința publicului vechea carte de tineretă *les Natchez* — epepeia indiană a lui René amoretat de Celuta, — de și a trăit încă mulți ani de lupte, de desilusii, de abdicăție amărită (moare în mijlocul revoluției de la 1848, care era pentru el datorita ispășire a unei regalități de usurpație): era ultima lui faptă literară, de și în orice rând care l-a scris el duce aceiași fermecătoare putere a unui stil unic.

Între cele d'întăiu lucrări ale lui Chateaubriand după întorcerea în Franța a fost ¹ o dare de samă întinsă, foarte mult ținută în samă, cu privire la o încercare a doamnei de Staël asupra raporturilor dintre literatură și societate, — alt studiu în genul aceloră cu privire la principiile lucrurilor existente pe care le începuse, cu atâta putere dialectică, Rousseau, al cărui spirit încă domnia cugetarea contemporană, atunci când din Voltaire nu rămăsese decât amintirea unei mari personalități ocupând, cu sau fără drept, un loc imens.

Fata bancherului Necker, ajuns ministru, om popular, ajutător și regent al regalității falite, și a unei femei, tot o Elve-

¹ La 22 Decembre 1800, în *Mercur*.

țiană, romandă, în stare să farmece prin spiitul ei pe Gibbon, istoricul «Decăderii și căderii Imperiului roman», și să facă din casa ei locul de adunare al celebrităților timpului, crescuse în vuetul conversațiilor, în ciocnirea ideilor, în izbucnirea vorbelor de spirit. Era în cartea ei multă inteligență, atâta știință, un simț luminat pentru lucrurile publice, o ideologie plină de optimism care se credea în stare să aplice rețetele ei realității celei mai țesute din greutate și mai amenințate de primejdii, dar adevărata viață, în simplitatea și ignoranța, dar și în măreția și sfințenia ei, nu era acolo, cum nu era acea încunjurime de natură în mijlocul căreia numai ea se poate naște și desvolta.

De la început avu cultul cărților și, de copilă, tendința, așa de fi ească, de a le adăugi, fără a putea să le considere critic și să sporească ceva la adevărul din ele. Încă de la 1788, entusiasmata de Rousseau, ea debutează, spre marea bucurie a părinților, printr'un studiu, în formă de scrisori, despre „scrisele și caracterul“ acestuia, neavând nimic de adus împotriva, nici concepțiilor sofistice ale filosofului, nici moralității bizare a omului. O îndrăzneată încercare de a judeca pe omul a cărui cutezanță raționalistă a atins ce e mai însemnat ca și ce e mai gingaș în viață!

Revoluția izbucnește, ridicând pe Necker așa de sus în favoarea populară pentru a-l lăsa așa de răpede să cadă pentru totdeauna, pe dânsul care se credea singur — și femeile lui erau de aceiași părere — omul superior în stare să dicteze voința sa evenimentelor, oricăror evenimente. Un sentiment de dreptate, de nobilă pietate îndeamnă pe femeia tânără, — abia măritată în 1788, cu ambasadorul suedez, care gustase plăcerile spirituale ale Curții din Versailles și care acuma era silită (în Septembrie 1792) să părăsească Franța prigonirilor și a supremelor primejdii —, să iea apărarea nenorocitei regine Maria-Altoinetta, pe care oarba ură a energumenilor iacobini o tâni înainte tribunlului lor ca să-și creeze un «drept» de a o asasina pe eșafod. Pledoaria, datorită, «nu superstiției regalității, ci cultului sacru al nenorocirii¹», a fost răspândită în tipar anonim, și se

¹ Ce n'est point par la superstition de la royauté, c'est par le culte sacré du malheur, etc.

poate spune că de mult elocvența francesă n'avuse mai înalte și mai pătrunzătoare accente. Ceia ce vimește mai mult însă e urzeala tare a cugetării, mulțimea punctelor de vedere, necesitatea intențiunilor logice și energia concluziei. Este și una din cele mai durabile pagini de istorie.

Talentul ei fără grație, fără puterea imaginilor vizuale, fără noutatea cuvântului și simțul misterios al armoniei — calități pe care le-a putut invidia lui Chateaubriand fără a și le putea câștiga — era de natură curat politică. Un bărbat cu firea lup-tătoare era această femeie care, cu toate mânilor și picioarele ei mari, cu toată robusta ei talie și ochii cari impuneau prea mult ca să poată cuceri, își făcea — și și-a făcut până la sfârșit — iluzii cu privire la farmecele ei. Când Chateaubriand judeca Revoluția în zădărnicia ei¹, d-na de Stael, încă peste hotare, dar aprinsă de dorința de a străluci din nou în mijlocul salonului ei parisian, se ocupa de condițiile în care Revoluția ar putea întinde o mână de prietenie mării și statorniceii dușmane, Anglia lui Pitt (*Réflexions sur la paix, adressées à M. Pitt et aux Français*; 1794). Ea crede în caracterul trecător al tiraniei lui Robspierre și dorește întoarcerea la „ordine și la virtute“², dar în fond e împăcată acum cu această Revoluție care nu mai poate fi întoarsă înapoi și ale cărei roade e în stare a le prețui fără preocupăție. În Paris chiar ea scrie, la 1795, altă lucrare anonimă, care n'a fost măcar împărțită și în care, vorbind despre „pacea interioară“ (*Réflexions sur la paix intérieure*), recomandă aceiași înțelegere între partide și clase pe bazele puse de Constituanta de la 1789 și supt conducerea unei firești aristocrații intelectuale, căci, dacă „oamenii ignoranți vreau să fie liberi, spiritele luminate știu singure cum poți să și fii“³.

De fapt, incurajată de acei cari o încunjurau cu atâta admi-

¹ E epoca în care Sénac de Meilhan scrie și el «Des principes et des causes de la Révolution française (v. *Le gouvernement, les mœurs et les conditions en France avant la Révolution*, ed. Lescure Paris, fără an).

² Il faut ramener les Français et le monde avec eux à l'ordre et à la vertu; mais, pour y parvenir, on doit penser que ces biens sont unis à la véritable liberté; marcher avec son siècle, et ne pas s'épuiser dans une lutte rétrograde contre l'irrésistible progrès des lumières et de la raison.

³ Les hommes ignorants veulent être libres; les esprits éclairés savent seuls comment on peut l'être.

rație, uimiți de nouitatea ideilor ei și de forma strălucitoare în care cu așa de puțină trudă știa să le exprime, ea se impune publicului numai prin opera ei, izolată, de la 1797, în care cercetează «înfrăurirea pasiunilor asupra fericirii indivizilor și națiunilor¹». E o problemă pe care o pusese și Rousseau, din cercul de idei al căruia ea ieșise acum și căreia «filosoful» admirației tinere de odinioară nu-i dăduse aceeași soluție la el pasiunile sunt însuși principiul de viață pentru existența fiecăruia în deosebi și pentru largile, incetele și tulburatele dezvoltări ale societăților, pentru dânsa ele pot fi o stavilă a fericirii, o primejdie, un indemn la crimă chiar. Astfel ele se cer stăpânite ori și distruse de fiecare om în deosebi, înlocuindu-le cu o activitate spornică și binefăcătoare ori chiar cu meditația melancolică. În viața societăților însă pasiunile vor exista totdeauna, și e vorba numai ca ele să fie ținute în albia lor și mînate spre revărsarea lor firească.

Și până atunci ea se arătase, străină de preocupății religioase, o credincioasă a progresului necesar, fatal. Căută s'o spuie filosofic, unind, după vechile idei ale lui Voltaire — care nu erau numai ale lui —, literatura cu mediul social, în marea lucrare din 1800: «Despre literatura privită 'n raporturile ei cu așezămintele sociale» (*De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*). Cartea apărură la 1800, într'un moment când, după o nouă înfrângere a ambiției sale, ea căutase un adăpost în Elveția, deși încă fără un decret de exil formal în contra ei. A exprima în asemenea condiții credința nezguduită a perfectibilității umane, peste toate crizele și confuziile de principii, peste tot sălbatecul joc al pasiunilor, cu nedreptățile lor, îi era și o mângâiere. Iar studiul îndelung al istoriei universale, necesar pentru a se prinde toate legăturile, îi depărtase gândul de la tot ceia ce trebuise să părăsească. E și o istorie a literaturilor, cu scopul special de a învedera binele pe care l-au făcut, pe care-l mai pot face, pe care au și datorita de a-l face, criticând spiritual și viu pe contemporanii cari s'au sustras de la dânsa, și era și un studiu al moravurilor deosebitelor națiuni. Într'o privință și în alta, ea vede, un mers ascendent, literatura atârănând, fără îndoială, de ivirea geniilor crea-

¹ De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations.

toare și a talentelor, dar având și toate avantajile care pot deriva dintr'o mai mare masă de idei¹.

Chateaubriand răspinse hotărât — și nu fără jigniri — teoria progresului, așa de contrară ideilor emise de el însuși în acea «incercare» din 1797. D-na de Staël se lăsă ea însăși cucerită, dacă nu de talentul adversarului, cel puțin de procedările prin care așa de iute, dintr'o singură și mare lovitură, acesta ajunsese la adevărata glorie. Aceia care a schițat și nuvele, ba chiar câteva dramă, se aruncă în literatură printr'o mare operă, bine primită, romanul în scrisori *Delphine* (1805), în care expunerea îndătinată a romanelor engleze, așa de familiare ei, se unește cu farmecul destăinuirilor din viața proprie a scriitoarei și cu interesul pe care-l provoacă lupta între pasiunea modestă a femeii și legătura socială care o strânge și o reține. În *Corinne ou l'Italie*, unde lipsește îndemănarea corespondenței, scriitoarea, care avea acum societatea zilnică a lui Schlegel, unul din începătorii romantismului german, se înfățișează ca eroină tot așa cum Chateaubriand făcuse din René propria sa icoană. Tot de la acesta sunt și tablourile, din care coloarea lipsește mai mult decât observația personală, foarte străbătătoare, care dau, în așa de puține rânduri, impresia Veneției singuratece sau a Neapolei «numide», africane, cu voluptatea luxului, dar fără nevoile civilizației. Restul: pasiunea Corinei pentru Nevil, lupta cu ea însăși, renunțarea în folosul logodnicei impuse acestuia, sfătuirea, pregătirea morală a acesteia sunt construcțiile, răce potrivite, ale unei inteligenți superioare, căreia însă fantasia-i lipsia cu totul, ca și magia stilului, hotărâtoare în tot succesul, fără revenire, al lui Chateaubriand însuși.

«Germania» d-nei de Staël, acuma o scriitoare celebră, e din 1810. Această luminoasă carte, în care se schițează întâu, pe baza unei experiențe fugitive de călătorie, mediul natural național și social, pentru a se presinta pe urmă principalii reprezentanți ai spiritului german și a se analiza critic operele lor, e în parte punerea în valoare a lămuririlor date de Schlegel. Dacă însă scriitoarea s'a hotărât să atingă acest subiect, această

¹ Je ne prétends pas dire que les modernes ont une puissance d'esprit plus grande que les anciens, mais seulement que la masse des idées en tout genre s'augmente avec les siècles.

se datorește dorinții de-a arăta marelui dușman, persecutorului cu sentințe de exil, lui Napoleon, de atâtea ori biruitor, pedepsitor și stăpânitor al acestei Germanii, că ea posedă mijloace sufletești de care el în rândul întâiu lipsește Franța sa. E aceeași pornire care a dat naștere în 1814 memoriilor unui exil administrativ, orânduit de poliția napoleoniană, la 1804 încă (*Dix années d'exil*). Ultima-i carte, asupra Revoluției, ca să arăte cum ea ar fi putut să fie evitată urmând sfaturile lui Necker, *Considérations sur la révolution française* (1818), e poate cea mai clară, de și parțial colorată, din expunerile contemporane asupra acestor mari evenimente.

Vorbind de tatăl ei, d-na de Stael părea a-și face propriul testament de gânditoare, căci moartea o prinse 'n același an. Ea dispărea încă tânără (se născuse la 1766), lăsând națiunii sale și civilizației întregi cea mai însemnată comoară de idei politice pe care vre-un spirit o putuse acumula din studii și din experiență, de la Machiavelli încoace¹, dar cu o direcție educativă care-i fusese acestuia aproape indiferentă² și cu o fierbinte propagandă pentru „sentimentele și ideile generoase“.

Aceste două figuri eminente nu reprezintă însă tot ceia ce au dat asupra marilor schimbări ale Revoluției și ale epocii următoare generația pe care ele au apucat-o și aceia care s'a format chiar în mijlocul lor.

Fără preocupările de constituționalist engles și fără nuanțele

¹ Despre Machiavelli ea scrie, cu despreț pentru tendințele lui; „son fameux écrit du Prince, qui trouve encore des croyants parmi les possesseurs du pouvoir“ (*Considérations sur la Révolution*, IV, xviii).

² Cf. frumosul pasagiu contra contemporanilor din epoca Directoriului: „Il semble qu'il n'y ait qu'une chose à faire de la vie, c'est de se livrer au genre de jouissances que la fortune peut donner et de consacrer les facultés de son esprit aux moyens d'acquérir cette fortune. On appelle rêverie tout le reste, l'on voudrait créer un bon ton nouveau qui pût donner un air provincial aux affections profondes et aux idées généreuses“. (A se apropia de cuvintele pe care ea le atribuie lui Napoleon, *Considérations sur la Révolution*, IV, xviii: „Il n'y a qu'une chose à faire dans ce monde, c'est d'acquérir toujours plus d'argent et de pouvoir: tout le reste est chimère“.) — Tinzând către moral, ea-și dă sama că desăvârșirea în acest domeniu e interzisă: „Tous les sentiments profonds ont une teinte de tristesse, et l'homme ne peut s'élever au-dessus de l'existence physique sans éprouver que le monde moral est incomplet“.

de poet ale lui Chateaubriand, Piemontesul Joseph de Maistre (1754-1821), de origine din Languedoc, a apărut, nu cu vehe-mență, ci cu o rece convingere nefinduplecată, într-o formă de o distincție ironică, ițelele dinastice, legitimiste, dar mai ales religioase, pe care se sprijinise vechiul regim. Începând printr-o carte celebră, *Considérations sur la France*, în *Le Pape* (1813) el reclamă disciplina vechii ierarhii religioase și în *Soirées de St. Petersbourg* — el era acolo represintantul, cam uitat, al regelui Sardiniei, un timp izgonit, — el admira în țarism stăpânirea necontrolată a principiului de autoritate¹. La 1810 încă el încercase îndrăzneț o teorie unind punctele de vedere, atât de originale în fond și de france în formă, în cartea sa *Essai sur le principe générateur des institutions politiques*². Concepții nouă-i luminează mintea însă când apără integritatea Franței, „fie ea și republicană“, și vede în intenția de a crea Austriei un loc predominant în Europa „germenul a două veacuri de măceluri și îndobitocirea speciei umane“³. Doria o Italie liberă și unită supt Casa de Savoia, și în Rusia vedea o răscumpărătoare Dușman al «filosofiei» secolului al XVIII-lea, el care n'avea, pentru a i se opune, numai „contra-filosofie“, ci și temperament și simțire, scrie aceste cuvinte, care cuprind în ele mult adevăr. „Filosofia secolului al XVIII-lea a uscat așa de mult inimile, încât orice ideie mare trece drept romanescă“⁴.

¹ V. și cele două volume ale corespondenței lui, publicate de Albert Blanc. — De el ca și de d-na de Staël și de de Bonald (v. mai jos) se ocupă Émile Faguot, în *Penseurs et moralistes du XIX-e siècle*.

² A mai scris despre Biserica galicană, contra căreia -e rostește ca partizan al papismului nemărginit și necontrolat, despre „zăbăvile dreptății dumnezeiești“ (*Les délais de la justice divine*), despre filosofia lui Bacon, despre scrierile d-nei de Sévigné chiar

³ *Mémoires politiques et correspondance diplomatique de J. de Maistre*, de Albert Blanc, Paris 1859, p. 42: «Vive la France, même républicaine; „le germe de deux siècles de massacres, l'abrutissement irrévocable de l'espèce humaine“. Și, la 1791: „cette Maison d'Autriche est une grande ennemie du genre humain“; p. 51. Admirabila scrisoare din 1803 despre folosul ce ar fi adus Casei de Savoia orice reșire din neutralitate, p. 44. Contra anti-piemontismului lui Alfieri, p. 57. V. și *Lettres et opuscules inédits du comte Joseph de Maistre*, ed. Rodolphe de Maistre, Paris 1853.

⁴ La philosophie du dix-huitième siècle a tellement détrempé les coeurs que toute idée grande passe pour romanesque; p. 50. — Potrivire cu d-na de Staël, de pre care în *Lettres et opuscules*, I, pp. 31-2 o judecată drecapă. Despre Alfieri și ura lui contra Franței, *ibid.* p. 530.

Aceiași doctrină de intoleranță, cerând un vechiu regim conștient de drepturile lui și curagios în apărarea lui, o exprimă Louis de Bonald (1753-1840), care se manifestă în acest sens la 1796 încă (*Théorie du pouvoir politique et religieux*, scrisă 'n exil, la Heidelberg), pentru ca, la 1818, în *Recherches philosophiques*, să trimeată, ca și Chateaubriand, pe orice om chinuit de spiritul veacului la creștinism, pur și simplu¹. Cu strălucitul său tovarăș de păreri el colaborase, supt Imperiu, la ziarul *Le Mercure de France* și la *Conservateur*.

Din partea lui, ca șef de Stat, Bonaparte a avut în sprijin numai faptele sale, și despre dânsul vorbește, alături și împreună cu ele, acel lung șir de povestiri ale tovarășilor săi de lupte, care în ultimii douăzeci de ani au copleșit librăria francesă, chiar atunci când cetitorii nu găsiu în pretenția sau în naivitatea lor niciun element de distincție formală. O teorie a puterii sale autocratice se desface, însă din scăpărările conversației sale mai mult decât din „Amintirile de la Sfânta Elena“ ale aceluia care, când nu se gândia la ce este chemat, începuse ca discipol el însuși al lui Jean Jacques Rousseau.

Ideia liberală — cuvântul ar fi fost întrebuințat întâiu de d-na de Stael în Rusia — nu află în acest timp teoreticiani vrednici de dânsa.

Paul-Louis Courier (1772-825) a fost eșter al Imperiului, dar unul pe care-l interesau mai mult decât luptele manuscritele grecești din bibliotecile Italiei, unde-l aduseseră victoriile armatei lui Bonaparte. Nimeni din generația sa n'a avut largile și solide cunoștinți clasice ale cetitorului din tinerețe al lui Homer, ale admiratorului lui Socrate și traducătorului lui Cicerone ca și lui Xenofonte și lui Longus. El a contribuit esențial să aducă înflorirea în Franța a unei școli de cultivatori ai literelor elenice, care se onorează 'n această epocă și cu un Gail, cu un Boissonnade și cu Germanul pribeag Ilase.

La început istoria, cu principiile și tendințele ei cu tot, îi părea numai „o înlănțuire de prostii și de grozăvii“ (*un enchaî-*

¹ La 1830 încă el încerca o *Démonstration philosophique du principe constitutif de la société*. A scris și trei volume de *Législation primitive*. — E autorul teoriei că gândirea vine de la graiu și graul de la Dumnezeu,

nement de sottises et d'atrocités). Împrejurările brutal abusive a'e instalării regalității restaurate-l făcură să ajungă cel d'intăiu pamfletar al epocii sale. Scrisorile lui, apărute în *le Censeur*, ardeau, cu toată liniștita lor formă, întipărită de un aticism care n'a putut fi imitat de nimeni, necum întrecut. Prigonit, condamnat, el câștiga cu atât mai multă influență asupra publicului pregătit din clasa restrânsă care făcea atunci politică ea singură. Acela care se infățișa ca un biet provincial și-și zicea «vierul», muri încă tânăr, de mâna unui ucigaș trivial, fără a fi ieșit pentru o mai mare operă din hotarele, totuși atât de cuprinzătoare, ale polemicei de harță.

El va fi inspirat pe Béranger (n. 1780), care, nepot de fiu al unui croitor parisian, și el însuși zețar, e poet numai pentru că spune aceleași lucruri în versuri. Condamnările mai mult decât versurile lui au făcut dintr'insul chiar un mare poet pentru o generație care avea așa de multă nevoie de luptători pentru idei la care ținea și pe care avea motiv să le creadă primejduite. Către Béranger simpatiile mergeau cu atât mai multe și mai puternice, cu cât el a fost, și nu o singură dată, și cântărețul bonapartismului. Și, în sfârșit, pentru că versul lui sălătăreț, zglobiu, fără coloare, fără adevărată simțire și fără avânt, amintia cetitorilor fără multe pretenții tradiția acelei *chanson* franceze, care-și are începuturile în adâncul evului mediu. Ambiția maturității lui nu s'a ridicat mai sus decât mijloacele prin care se putea căpăta și menținea această popularitate, mare și trecătoare, — și bine a făcut. A uitat bucățile lui religioase de la început — cu „Meditații“ scrise în alexandrini — ca și planul de a celebra pe Clovis într'un poem epic; tot așa și pornirea de a exploata noul câmp poetic pe care-l deschisese Chateaubriand, laudând pe mai bunii creștini din veacul al XVI-lea. Și în genul la care se oprise, dacă burghesia era mulțămită, posesia populară ca și cea istorică puteau totuși mai bine.

Problemele cele mari ale timpului erau pentru Francesii de după Revoluție însă în domeniul politic, social și religios. Inteligențele cele mai mari, talentele cele mai puternice, chiar când se consacra literaturii, îndreptan poesia lor însăși în această direcție, și aceasta va fi și soarta generației mai tinere care se manifestă întâiu numai la începuturile Restaurației bourbonice.

Deschizătorii de cale italieni; Manzoni și Leopardi.

În celelalte țeri latine nu se întâlnesc aceleași condiții de pasionată frământare a unei societăți întregi, de aruncare spasmodică a ei în haosul mișcărilor interne și de amestec îndelungat, plin de jertfe și încununat de glorie, în toate marile prefaceri, cu caracter de epopeie, ale Europei la începutul veacului al XIX-lea. Un suflet social mai puțin tulburat poate da astfel opere în care ideea nu primează forma, în care tendința politică nu se substituie efectului literar, în care cei născuți pentru a fi poeți nu-și atribuie, după exemplul Titanului cuceririlor, o misiune providențială a cărei îndeplinire s'o caute unde năvala omenească e mai deasă și se aud mai furioase strigăte de luptă, capabile de-a înăbuși armonia oricărui cântec.

Totuși Spania ca și Italia au fost atinse neconținut și tulburate până în adâncul lor de tragedia revoluționară și de trecătoare creațiune colosală a lui Napoleon. Dar ideile în numele cărora se purta războiul erau în mare parte de origine străină; ele nu pasionaseră până în cel mai înalt grad mai multe generații una după alta, ciocnirea lor ajungând a fi însăși rațiunea de a fi a rasei. Aici filosofia avea într'însa cu adevărat ceva liniștit, etern, transcendental filosofic. Și, chiar când vâlmășagul era mai furios, steagul străin se ridica de-asupra lui, și aceasta ajungea pentru ca interesul să cadă pentru lupta însăși, ori ca, precum s'a întâmplat în Spania, energiile naționale cele mai bune să se ridice, indiferent de principii, contra acestui steag de cotropire.

Revoluția găsisse în Spania starea de spirit din care au ieșit poesile, tragediile, considerațiile critice ale lui Quintana (n.

1772), care poate fi considerat ca un tip reprezentativ pentru acest moment din dezvoltarea literară a țării sale. Influența franceză era atotputernică; viața unora din scriitorii spanioli din acest timp e întrețesută chiar cu a Franței: Melendez Valdes (n. 1745), întemeietorul „școlii mijlocii de la Salamanca“, moare la Montpellier în 1817. J. Bautista Arriaga (1770-1897) a îndeplinit rosturi diplomatice la Londra și la Paris. Martinez de la Rosa (n. 1789), întâiu profesor de filosofie, va cutreiera, după întoarcerea lui din Cadiz, la 1811, Franța și Italia, și „Arta poetică“ a lui are elemente aduse de dincolo de Pirinei; el a scris și o Istorie a Revoluției franceze. O carieră de diplomat în Anglia, Italia și Franța o are și vestitul duce de Rivas (n. 1791). Mariano José de Larra (n. 1810) va trebui, fiind crescut în Franța, să-și reînvețe limba.

O influență venită de peste munți se simte și în ziarele care încep a se publica în acest timp al luptelor contra lui don José, fratele, impus ca rege, al lui Napoleon, și al desbinărilor interioare în jurul Constituției: Nicasio de Cienfuegos (1764-809), autor de tragedii după tipicul francez și imitator al poeziei mitologice din Franța veacului al XVIII-lea, tipărește *Gaceta* și *Mercurio politico*, iar învățatul Alberto Lista, profesor, apoi preot, autor de bucăți poetice ușoare, dă la 1820 *El censor*, apoi *El imparcial*, mai târziu și *Gaceta de Madrid*.

La niciunul nu se simte pulsând viața timpului. Lupta de guerillas n'a avut poeți, pentru liberalismul luptător nu s'au ridicat imnuri; înfrângerea lui n'a trezit satire. Realitățile naționale nu-și află expresia poetică. Învățații sau oamenii politici—cu excepția cutelui de Torreno (1786-1843), care face, și din amintiri, tocmai istoria acestor convulsii — scriu despre interesante subiecte vechi, fără nicio tendință, fără nicio aluzie: Capmany (1742-1813) despre comerțul Barcelonei și despre elocvența castiliană, Conde (1757-1820) despre dominația Arabilor în țara sa. Neavând valoare reprezentativă, această literatură, de o formă foarte îngrijită și cu un fumos avânt retoric, nu poate să aibă influență în afară.

În Italia, dincolo de Monti ca și dincolo de Alfieri, pe drumuri proprii, cu sau fără înrăuriri din afară, se naște însă o literatură

nouă, nedefinită încă în orientarea ei, dar cu atât mai interesantă supt raportul manifestărilor individuale.

Manzoni și Leopardi dau pe cele mai puternice din aceste manifestări.

Școala lui Monti — intru cât se poate vorbi de așa ceva —, clasicismul — intru cât se poate admite acest titlu într'o literatură care a fost și mai departe străbătută de înrăurirea vechiului scris latin — e represintată înainte de ivirea, timpurie, mai timpurie decât aiurea, a romantismului de Ugo Foscolo și de frații Pindemonte, Giovanni și Ippolito.

E o asămănare de origine între Foscolo și André Chénier. Constantinopolului mamei poetului frances îi corespunde Zante —, foarte grecesc cu toată superficiala modă italiană, datând din evul mediu —, insula ionică în care a trăit mama lui Foscolo și în care s'a născut el însuși, la 6 Februar 1778, dintr'un tată venețian. Mama văduvă-l aduse în orașul acestuia în momentul tocmai al supremei decadente, al ultimei acțiuni politice nenorocite și al lichidării în folosul străinului. Autor de tragedie alfieriană la nouăsprezece ani, salută pe Bonaparte, cum Alfieri n'ar fi făcut-o, ca pe un liberator. În legătură cu Monti, și chiar cu bătrânul Parini, trăiește ca pribeag, după catastrofa Venetiei, pe care o privia ca pe adevărata lui patrie, la Milan. Face parte din armatele napoleoniene și apără regatul italian al lui Eugeniu de Beauharnais în momentul desfacerii edificiului imperial. Nu vrea să trăiască supt Austrieci și moare în exil lângă Londra (1827).

Fire melancolică, de și veșnic doritoare de acțiune, e stăpânit de Goethe în „Ultimele scrisori ale lui Jacopo Ortis“ (*Ultime lettere di Jacopo Ortis*), care, publicate în 1798, supt un titlu mai sentimental, sunt mai vechi decât imitația francesă, în mediu american, a „Patimilor tânărului Werther“ prin „René“ al lui Chateaubriand. Influențat de Gray, după ce moda acestuia se isprăvise în Anglia însăși, el scrie la 1807 poemul prin care trăiește și astăzi, „Mormintele“ (*I Sepolcri*). Lui Chénier îi samănă atunci când, inspirat de luminoasa și pura clasicitate a sculptorului Canova, traducătorul Iliadei dădea «Grațiile» (*Le Grazie*). A tradus capodopera de ironie a Englesului Sterne, — spirit asemenea supt acest raport cu Paul-Louis Courier —, și, ca și d-na de Staël, s'a ocupat de rostul social pe care-l poate avea liț-

ratura (*Dell'origine e dell'ufficio della letteratura*; 1809), interpretând-o potrivit cu mediul în care se produce, așa încât în Italia el deschide seria criticilor veacului celui nou.

O viață nouă, personală, locală, națională răsare din toate aceste influențe și împrumuturi. Ortis e nenorocit din cauza decăderii Venetiei sale, — ceia ce nu i se întâmplă lui Werther, trăind în „umanitate“, nici lui René, preocupat sălbatec de el însuși. În poemul „Mormintelor“, dacă desvoitarea e a modelelor din secolul al XVIII-lea, energia expresiei amintește pe Dante, mult studiat de Foscolo și asupra căruia a și scris Dante înviator al scrisului italian, cum scriitorii din epoca Elisabetei au inviat neconținut literatura engleză. Astfel când presintă singurătatea în care se ascunde poate mormântul lui Parini :

... și poate casele-i
 Cu cap tăiat le sângeră tâlharul
 Care-a lăsat pe eșafod păcatul.
 Anzi răcâind ruine, buruieni
 Cățeaua părăsită în pribegia ei,
 Care pe gropi uitate se cațără și urlă¹.

Și de sigur nu din prăfuita garderobă a „clasicismului“ se puteau culege ideile care la fiecare pas înviorează expunerea didactică a poemului, ca atunci când luminița morților apare ca o rază pios furată de prieteni de la soarele spre care s'au întors, lacomi, ochii celui care muria :

Rapian gli amici una favilla al sole,
 A illuminar la sotterranea notte,
 Perchè gli occhi dell'uom cercan morendo
 Il sole...

În oda către „prietena însănătoșată“ (*all'amica risanata*) e, în sprintenul metru tineresc, un simț delicat și viu al antichității elenice, care întrece pe acela pentru care a fost admirat André Chénier. Liniile vechilor statui se găsesc când înfățișează pe femeia iubită:

¹ ... E forse l'ossa

Col mozzo capo gl'insanguina il ladro
 Che lasciò sul patibolo i delitti.
 Senti raspar frà le macerie e i bronchi
 La derehitta cagna ramingando
 Su le fosse e famelica ululando.

La mișcarea ți, încete,
 Cad pletele lucii
 De ambrosia recentă,
 În luptă cu pieptenii de aur
 Și cu ghirlanda de rose
 Pe care cu sănătatea ți-o dă Aprile¹.

Și ce frumos amestecă el anintirea insulelor unde „și-a avut leagănul“, insule prin care rătăcește Sappho ca umbră — *ignudo spirilo* — și unde

Dacă nocturnul zefir
 Blând peste unde răsufală,
 Termul răsună de plânset de liră².

Aici, spune el aiurea, în lumea „fericiților portocali“ și a „cedrilor în floare“, s'a închinat copil divinității Venerei³.

Dei Sepolcri e dedicat lui Ippolito Pindemonte (1753—1828), care pregătia un poem despre „Cimitire“, în legătură cu cel din Verona, și care răspunse supt același titlu celui mai mare decât dânsul. Fratele dramaturgului după modelul lui Alfieri, e de un mai abstract stil tradițional, de și nu-i lipsesc, pe lângă ușoare cântece de tineretă (*Poesie campestri*; 1785), versuri care fac imagine, ca acelea în care se presintă vântul de dimineață, șuierând pe morminte peste scari și spini părăsirii:

¹ All'agitarti lente
 Cascan le trece, nitide
 Per ambrosia recente,
 Mal fide all'aureo pettine
 E alla rosea ghirlanda
 Che or con l'alma salute April ti manda.

² E, se il notturno zefiro
 Blando sui flutti spira,
 Suonano i liti un lamentar di lira.
 — Versurile la moartea fratelui unesc durere sinceră cu grija de frumuseță a vechiului clasic.

³ *Origine e lodi a Citerca e a Zacinto*:

... ivi fanciullo
 La deità di Venere adora.
 Și aiurea:
 ... rosea salute
 Spirano l'aure, da felice arancio
 Tutte odorate, e dai fiorenti cedri,

... e il mattutino
 Vento che fischia trà l'ortica e il cardo

Descrierea Siciliei, cu catacombele din Palermo, în care atârnă trupurile uscate ale morților oribili, e de o impresionantă realitate. Și e o frumuseță nouă și fragedă în descrierea mormântului alb din mijlocul pădurii, care nu sperie pē cei vii, ci li vorbește de o altă fericire. Și, în altă bucată, evocația «singurătății» nu e fără farmec.

Alessandro Manzoni s'a născut la 1785. Era nepotul de fiică a vestitului Beccaria, ale cărui aplecări însă către speculațiile abstracte nu le-a moștenit, fiind unul dintre cei mai mari cunoscători ai realității concrete din vremea lui. Tatăl era nobil. Mama lui e adusă a se așeza deosebi în Paris, și el merge s'o caute acolo la douăzeci de ani, după ce, foarte tânăr, și el ca și Monti, ca și Alfieri însuși, cântase „triumful de libertate“ pe care Franța revoluționară-i dăduse lumii.

Nu lucraseră până atunci nimic alta decât acea încercare poetică închinată noului spirit revoluționar. Parisul de la 1805 era acela unde începea să se ridice gloria lui Chateaubriand, dar tânărul Italian avu legături mai strânse cu acel Fauriel care vădi mai târziu epocii sale farmecul poesiei provențale ca și al cântecelor grecești moderne (1824-5). Deocamdată, în spiritul d-nei de Staël, și în legătură chiar cu cercul strâns în jurul ei, el publicase un studiu critic despre cartea acesteia privitoare la literatura 'n legătură cu condițiile sociale și era prietenul lui Cabanis, lui Destutt de Tracy, ultimii reprezentanți distinși ai vechii filosofii raționaliste. Fauriel știa sanscrita, ca și araba, și era capabil să traducă din limba danesă; toate cunoștințele literare intermediare erau în stăpânirea lui. De la dânsul Manzoni a învățat deci ceia ce nu știa până atunci, nici în Franța: respectul pentru mediul geografic și istoric și înțelegerea sufletelor naționale deosebite; vechile regule aristotelice nu valorau nimic în ougetarea îndrumătorului însuși. Învățatul frances avea o deosebită simpatie pentru literatura italiană, și el va traduce mai târziu (1823) o tragedie a celui Giovanni Berchet, tot un Milanese, care cel d'întăiu, la 1816, recomandase ruperea cu tradiția, în toate; făcuse și studii adâncite asupra lui Dante și

a „începuturilor limbii și literaturii italiene“¹, și vorbise, poate cel d'întăiu, despre scriitorul medieval franco-italian, Brunetto Latini, inițiatorul vechiului poet.

La Paris, unde a publicat câteva scurte bucăți fără mare originalitate, cu totul în genul tradițional, Manzoni s'a și însurat cu o Elvețiană de limbă franceză, Henriette Blondel, de care a rămas foarte legat toată viața.

Întors în țară la 1810, începea o mare activitate literară, pe care o continuă până în pragul morții (trăia încă la 1873). Și această activitate vine de supt influența noului curent religios, catolic, pornit de Chateaubriand. Cele d'întăiu bucăți lirice ale lui cântă Învierea, Crăciunul, Patima, Pogorirea Sfântului Duh, serbătorile Maicii Domnului, — în toate el fiind atras de frumuseța pompelor ritului roman. Ca formă, e însă, poate cu o mai răpede desvoltare, vechea odă, fără energia bucății citate, pe care Monti o scrisese pentru a săpa adânc în minte patima teribilă a lui Iuda. Nu e mișcătoarea poezie a minunilor primitive, și nici nu se întâlnesc elemente de cugetare pe care timpuri mai nouă au știut să le adauge legendei sacre. Nu e mișcare și emoție nici în poezia, pură și rece, închinată Fecioarei.

Singură moartea lui Napoleon îi smulse la 1821 acelaia care, singur între scriitorii italieni, n'avuse nicio legătură cu eroul fulgerat acuma pe stânca africană a exilului său, o cântare în adevăr neuitată, în care se unește duioșia cu simțul maiestății, totul fiind dominat, și de respectul față de personalitatea uriașă, mai presus de ură ca și de iubire, și de groaza înaintea nepătrunselor mistere ale fatalității, cu ale căreia hotăriri știe să amestece și griji religioase, ca în orice a scris după criza lui creștină din Paris. Ca poet liric se poate spune că Manzoni trăiește azi numai prin această incomparabilă odă, de un sentiment așa de modern.

Noutate *voită* se găsește însă în cele două tragedii ale lui Manzoni — una din ele dedicată lui Fauriel —, *Carmagnola* și *Adelchi*, pentru care el a cercetat de o potrivă, căutând adevărul psihologic și culoarea istorică, veacul al XIV-lea, al con-

¹ *Dante et les origines de la langue et de la littérature italiennes*, publicată după moartea lui (1844), abia în 1854.

dottierilor, și arhaica epocă lombardă. În cea d'intăiu operă, prefața însăși atrăgea atenția asupra faptului că ea «nu se potrivește cu normele de gust în de obște primite 'n Italia și sancționate de obiceiul celor mai mulți» și, dărâmand cetățuia «regulelor» cu argumente din Schlegel, el cerea dreptul manifestației individuale sincere. Se lovia astfel în suveranitatea lui Alfieri, strictul observator al acestor canoane, și se deschidea scena pentru romantismul pe care-l vor represinta apoi un Tommaso Grossi și un Niccolini. Lui Manzoni-i fusese cu atât mai ușoară această revoluție, cu cât n'avea să infrângă 'n el însuși acele scrupule pe care o educație clasică nesfârșit superioară trebuia neapărat să le deie altora.

Manzoni era lipsit și de o cunoaștere mai adâncă a literaturilor moderne. Influențele shakespeareane lipsesc în teatrul său începător, și, cum el însuși n'avea puterea creațiunilor proprii, versul șerpuiește ușor, dar fără putere de a impresiona, prin situații dintre care multe sunt banale și niciuna nu răscolește sufletul întreg. Liniștitele expuneri din Sfaturile venețiene cu care se deschide «Carmagnola» n'au, fără îndoială, nimic deosebit de tragic în ele. Nu e măcar comparația colorată, epitetul tare, smălțarea cu vorbe neobișnuite, arhaice sau populare, a stilului. Nicăiri nu se aude zvonul confus al mulțimilor, nici strigătul patimii singuratece. E o simplă povestire desfăcută în pacifice dialoguri. Dar putea să placă inovația corurilor, care nu se mărginesc a descrie o acțiune ce nu se vede, dar trebuie știută, ci cuprind și aluzii politice care erau să placă. Așa în „Carmagnola“

Cine sunt ei ? Mândrelor locuri
Ce străin vine războiu s'aducă ?
Cine-a jurat oare pământul
N' terii liber să-l fac' ori să moară ?

Dintrun pământ sunt toți, tot o limbă
Toți o vorbesc; frați li se zice
De cei străini, neamul același
Chiar și din față li-l vezi la toți.

Țara aceasta pe toți îi are,
Țara aceasta de sânge plină,

Pe care firea o despărți
Și o încinse cu Alpi și Mare¹.

În *Adelchi*, din potrivă, este energie barbară și simțire creștină. Carol-cel-Mare, despărțit de soția lui, fiica regelui longobard Desideriu, și venit cu oaste la Roma, evitând o luptă cu dușmanii de moarte pe cari și i-a făcut, pentru a ceda apoi sfaturilor și a lua o altă hotărâre, e o figură cu totul scăzută, aproape cu impietate, și fără, măcar, scusa că s'ar fi cules elementele acestei personalități inferioare în izvoarele istorice. Dar moșneagul rege, în indignarea lui², fiul, Adalgis (*Adelchi*), în hotărârea lui feroce de a se răsbuna, sunt vii. Găsim scene, ca aceea a neașteptatei năvăliri a Francilor, care au viață. Hermengarda, soția desprețuită, răspinsă, repudiată, care, murind, iartă pe Carol, e o frumoasă creațiune de sentimentalitate romantică, prea puțin «studiată» pentru ca figura ei de sfântă creștină să iasă destul în relief delirul care o face să vadă pe rivala ei lângă Carol, e însă un zguduitor moment dramatic, urmat de lungă plângere duiosă a corului. Desideriu se degradează însă la sfârșit umilindu-se înaintea lui Carol, a cărui trufie brutală e lipsită de orice maiestate, și agonia lui Adalgis, care se coborise căutând să fugă la Bizanț, e un zădarnic apel la compătimire, atunci când nu se putuse trezi prin alte mijloace, emoția tragică.

¹ Chi son essi? Alle belle contrade
Qual ne venne straniero a far guerra?
Qual è quei che hà giurato la terra
Dove nacque far salva, o morir?

D'una terra son tutti un linguaggio
Parlan tutti: fratelli li dice
Lo straniero: il commune lignaggio
A ognun d'essi dal volto traspar.

Questa terra fu a tutti nudrice,
Questa terra di sangue or intrisa,
Che natura dall' altre hà divisa
E recinta coll' Alpe e col Mar. (Actul II, scena VI.)

² E ridicul însă când, după îndemnuri zădarnice către ostașii lui, el declară că va fugi cu ei:

Ebben, correte, anch'io con voi
Fuggo . . . (Actul III, scena III.)

Dar preceptul de a studia trecutul, putința de a-l înțelege și de a-i reda nota, talentul de a învia deosebitele categorii omenești ale căror urme se întâlnesc în slova izvoarelor scrise, ca și credința creștină adâncă, interpretată în toată iertarea, mila și nespusa ei bunătate, fac o capodoperă din romanul istoric lombard de la stârșitul evului mediu, *I promessi sposi* (1825-7), care, fiind cel d'întăiu adevărat roman modern, a rămas nefutrecut până astăzi în orice literatură. Dar despre acesta va fi vorba și în legătură cu dezvoltarea povestirii moderne, în Italia ca și aiurea.

În jurul inovațiilor, câte erau și cum erau — numele de romantism nu l-a scris nime, și baladele lui Burger, de la care a plecat manifestul lui Berchet, aparțin secolului al XVIII-lea —, se duse o scurtă luptă. Novatorii, cari erau și naționaliști italieni, partizani ai ideii de unitate, se manifestară câteva luni, la Milano, prin foaia *il Conciliatore* (1818-9), având ca redactor pe acel Piemontes (din Saluzzo), Silvio Pellico, autor atunci al unei tragedii clasice, *Francesca da Rimini*, care, prigonit de Guvernul austriac și închis la Spielberg, scrise acolo simpla carte duioasă, «Inchisorile mele» (*Le mie prigioni*), care a cutreierat lumea. Acestei publicații i se opunea de cei interesați o alta, *Biblioteca italiana*, apoi revista de glume «Gâlcevitorul», *Accattabrighe*, căreia-i răspunse spiritul corosiv al poetului dialectal Carlo Porta. De fapt, revoluționarii erau numai niște naționaliști cari vorbeau de realism și de modernism pentru a chema interesul asupra suferințelor Italiei și asupra speranțelor poporului italian. Acesta era aici liberalismul, și, în loc să-i stea în față, dușmănește, catolicismul, acest catolicism însuși era unul din elementele fundamentale în noua poezie luptătoare. Ceva mai târziu, după 1821, Tommaso Grossi, unul din cei cari se adăuseră la legiunea războinicilor pentru nație și patrie, va cânta într'una din tragediile sale participarea Lombardilor la cruciată (*I Lombardi alla prima crociata*).

Într'un colț de provincie, la Recanati, lângă Loreto, cu pelerinagiul la Maica Domnului făcătoare de minuni, creștea, fără profesor, în studii cum nu le făcuse până atunci nimeni în Italia și care se pot pune alături cu ale lui Paul-Louis Courier și Boissonade, un biet copil slăbănog și bolnav (născut la 29

Iunie 1798), Giacomo, fiul asprului conte sărăcit Monaldo Leopardi. Învață prin el însuși în marea bibliotecă a tatălui său. Se pasionează — într'un mediu contrar schimbărilor moderne și în special dușman ideilor revoluției — pentru literaturile clasice, în rândul întâiu pentru cea greacă, oricare ar fi fost greutățile ce stăteau în calea tânărului fără călăuză¹.

Încearcă a scrie de la cinsprezece ani, amestecând cu cele d'întăiu idei ale sale proprii felurite reminiscențe de lectură². Se ocupă de subiecte literare și științifice în același timp, incapabil de-a afla de la sine o îndreptare. În acest timp bietul băiat, căruia cele mai multe din plăcerile vieții îi erau refuzate, cetește, între cei mai vechi, pe d-na de Staël, — care se amestecase în pregătirea noii literaturi printr'un articol în *Biblioteca italiana*, recomandând imitațiile — și cartea de debut a abatelui de Lamennais, *Essai sur l'indifférence en matière de religion*, catolică și papală ca scrierile lui Joseph de Maistre, fără a mai pomeni pe Courier, cu studiile lui de specialitate. Mai târziu va cunoaște din Chateaubriand operele politice.

Îl preocupă subiectele care se discută atunci în Franța, dar e incapabil de a-și expune vederile într'o operă personală. „Filosofia“ lui o face, de la 1817, în carnetul de casă. Reservă pentru mai târziu (de la 1824) studii de o pătrunzătoare psihologie, care distrug tot ce ating, Dialogurile, de un așa de subtil raționalism, menit să arăte zădărnicia civilizației, a fericirii, a vieții înseși. Pentru public are deocamdată studii de filosofie: în 1815 asupra lui Porfiriu, lui Hesihiu din Milet, asupra lui Moschos (în *Spettatore* din Milano, 1817), cu o frumoasă traducere a „Idilelor“ acestuia, asupra Batrohomiomahiei, pe care a „combinat-o“ cu o operă personală, plină de aluzii, în același an (publicată în același loc), asupra Odiseii (1816; *ibid.*, anul 1816³), asupra lui Horatîu (1817; *ibid.*), asupra unui Imn către Neptun, asupra lui Hesiod și asupra lui Virgil, asupra lui Eusebiu, etc., fără a mai vorbi de o notiță asupra Damietei medievale. Se ocupă de „erorile populare la cei vechi“, grămădind din bielșug lămuririle cele mai rare, fără a comunica lucrarea sa pu-

¹ Fratele Carol face studii de limba engleză; N. Șerban, *Leopardi et la France*, Paris 1913, p. 26, nota 1.

² Doveziile, în cartea citată.

³ *Studi filologici di Giacomo Leopardi*, Florența 1853.

blicului. Până la 1818 nicio bucată de poezie, afară de glume supt pseudonim în legătură cu întâia lui vizită la Roma, nu pentru altceva decât pentru cercetări de manuscrise antice, care-i atraseră prietenia lui Niebuhr și o invitație ca profesor la Berlin.

Atunci, la 1818, apar acolo, la Roma, dedicate lui Monti, două *Canzoni* ale traducătorului lui Homer și Virgil, care ca versificator dibaciu își făcuse proba. Una e cea, vestită, către Italia, alta se îndreaptă către Dante cu prilejul statuii ce i se gătia, în legătură evidentă cu o «canzone» din Petrarca, la Florența¹. Amândouă, cu o siguranță de metru extraordinară și în tonul zbuciumat al lirismului pindaric — cea d'întăiu face ca durerile Italiei să fie înfățișate în legătură cu Grecia poetului Alceu, — sunt numai o manifestare a patriotului italian, firește contra străinului care, învins, plecase — *la Francia scelerata e nera*, — iar nu contra celui care, fără binefacerile de civilizație și fără gloria militară a celui alt — Austriacul — se instala abia. I se aruncă Francesului vina prădăciunilor, furtului operelor de artă și a ironicei proclamări de libertate falsă, ca și, în urmă, a jertfirii soldaților italieni „pe murdarele șesuri rutene“ (campania din Rusia):

Și li făceau aierul și cerul
 Și oamenii și fiarele imens războiu.
 Cădeau grămadă de grămadă
 Pe jumătate goi, slabi și crunți,
 Și era pat trupului bolnav ghiața.
 Cadavrele lăsate fără gropi
 Pe marea cea grozavă a zăpezii
 Le sfășiară fiare² ...

În amândouă aceiași mustrare a generațiilor incapabile de a

¹ O ediție din 1824, la Bologna, cuprinde zece *Canzoni*.

² ... e lor fea l'aere e il cielo

E gli uomini e le belve immensa guerra.

Cadeano a squadre a squadre,

Semivestiti, maceri e cruenti,

Ed era letto agli egri corpi il gelo.

E i nepuliti cadaveri all'aperto

Su per quello di neve orrido mare

Dilacerâr le belve.

doni libertatea și de a o câștiga prin luptă, „somnereși și bolnăvicioși“ (*sonnacchiosi ed egri*) urmași ai unor strămoși cu altfel de suflet și deci cu alte puteri. Aceiași notă va răsuna în oda către Angelo Mai la descoperirea cărții lui Cicerone *de Republica*, care i se pare glas de îndemn din mormânt:

.. Nouă, la leagăn,
Drept stă, și lă mormânt, Nimica¹.

Toată gloria literară și cugetătoare a Italiei e invocată cu acest prilej, până la singuratecul «Alobrog feroce», Alfieri. Nota desprețului pentru present, a dureroasei invocări către eroismul dispărut domină în forma, trudită a tuturor acestor „Canzoni“. Și această formă, care în ea însăși pare a închide despreț, se umanizează numai când „ultimul cânt al lui Sappho“ strigă necesitatea morții ineluctabile, a zărlirii «vălului nedemn»:

... Morremo. Il velo indegno a terra sparto,
Rifuggirà Pignudo animo a Dite,

sau când amintirile întregii iubiri înlătură din mărturisirea nușcată retorică studiilor sale (*Il primo amore*), sau, în sfârșit, când își asemănă soarta cu a «păsării singuratece», a singurateicei «păsăruice» — *solingo augelin* —, care nu se amestecă în voioșia celorlalte (*Il passero solitario*).

Era mai multă energie, mai mult așânt decât în tot ce se scrisese cu acest caracter, dar nici sentimentul nu era nou, nici forma, în epoca lui Monti, Pindemonte și Foscolo, nu rupea cu trecutul, — pentru simplul motiv că pentru dânsul, indiferent din natură sau prin creștere la înoini, acesta nu era un trecut, ci forma firească, imutabilă, necesară, în care prin toate dibăcile savante ale rostirii indirecte se pot exprima sentimentele omenești.

Altfel cu *Idilele* din 1819 (*L'Infinito, la Sera del giorno festivo, la Ricordanza, il Sogno, lo Spavento notturno, la Vita solitaria*), apărute în «Nuovo Ricoglitore», altă foaie milanesă, abia în 1825-6, iar în volum (*Versi*) la 1826, și în noile *Canzoni*, publicate întâiu la Bologna în 1824 (între altele: *Bruto minore, Alla*

¹ ... A noi presso la culla
Inmoto siede, e su la tomba, il Nulla.

primavera, Ultimo canto di Saffo, Inno ai Patriarchi, Alla sua donna). Ediția «Cânturilor» (*Canti*) e din 1831 și a «Operetelor morale» (Dialogurile) din 1827. Ultimele poezii, «Apusul Lunii» (*Il Tramonto della luna*) și *La ginestra o fiore del deserto* sunt postume, căci autorul își isprăvisese chinuita viață, după patru ani petrecuți la Neapole — visase și de o ședere la Paris —, în ziua de 14 Iunie 1837¹.

La cealaltă parte din această operă venim, în părțile ei esențiale și decisive.

Fără a mai vorbi de „Imnul către Neptun“, pretinsă traducere, și de Elegii precece, la care se adaugă și o tragedie, „Idilele“ din 1819 nu sunt lipsite în formă de influența lui Petrarca, care e solidă, clară, inteligibilă, fără grele pregătiri clasice și fără multe reminiscențe istorice, oricui. Sunt seri de serbare a tuturor, când și el așteaptă să se apropie de dânsul iubirea lui, — în zădar, căci natura, «atotputernica», îi va spune oă «și speranța i-i refuzată»

... A te la speme

Nego, mi disse, anche la speme...

Și el strigă: „O zile grozave, așa de tânăr!“ Supt durerea lui învie amintirea tuturor lucrurilor care s’au dus, a tuturor ființelor care s’au stins, până la Împărăția imensă a Romei, — ca și cum rândurile desperate ale lui Villon ar fi trecut supt ochii oboșiți ai tânărului ce-și ucisese în trudă supraumană tinereța².

Ceia ce domină însă, strivind, e sentimentul zădărniceii vieții, asupra căreia se întinde „imensitatea“ infinitului și, ca pentru vechii Indieni, e în acest sentiment de confundare în uriașul inconștient, în această „innecare“ în Oceanul fără sfârșit o vultate

Totdeauna scump mi-a fost dealul pustiu

Și gardul care din orice parte

Văzu-l oprește să prindă zarea.

Dară, stând și privind, nemărgenite

Spații dincolo de dânsul, supraumana

Tăcere, și fără fund odihnă

¹ Stătuse și la Florența, Recanatului părea „détestable et inhabitable“; *Studi filologici*, p. 385

² *La Sera del giorno festivo*

Eu în gândire-mi închipuiu; și mi-ar veni
 Inimii groază. Iară, când vântul
 Care vîiește prin pomi îl aud, eu asămăn
 Pacea cea fără sfârșit cu-al lui glas,
 Și atunci veșnicia în minte se 'ntoarce,
 Vremile moarte și vremea de-acuma,
 Ce-i vie, și zgomotul ei. Astfel se 'nneacă
 În nesfârșirea aceasta cugetul meu
 Și să mă pierd în imensa Mare mi-e dulce ¹.

Și e ceva care farmecă și va fermeca totdeauna la dânsul, acest necontentit simț al veșniciei, al nesfârșirii, al imensului, grozavului — *V'acerbo, V'indegno mister delle cose* —, mister în care trăim și care nu răspunde nici la cel mai elocvent strigăt al pasiunii, nici la urletul suprem al celei mai mari dureri. Pe acest fond al nemărgenirii se desfac și cele mai mici amănunte, ca acel «cântec de noapte târzie care se aude pe cărări depărtându-se încet-încet, perind», când inima lui rănită deschide tot ce ascund tainițele gândului în seara lui singură după ziua de bucurie a tuturor:

... Ed alla tarda notte
 Un canto che s'udia per li sentieri
 Lontanando morire a poco a poco.

Și această maiestate incomensurabilă a fondului însuși îi permite să fie și plu, pastoral, ca în dimineața la țară, l'niștea

¹ Sempre caro mi fu quest' eimo colle,
 E questa siepe, che da tanta parte
 Dell' ultimo orizzonte il guardo esclude.
 Ma, sedendo e mirando, interminati
 Spazi di là da quello, e sovrumani
 Silenzi, e profondissima quiete
 In nel pensier mi fingo; ove per poco
 Il cor non si spaura. E, come il vento
 Odo stormir trà queste piante, io quello
 Infinito silenzio a questa voce
 Vò comparando; e mi sovvien l'eterno,
 E le morte stagioni, e la presente
 È viva, e il suon di lei. Così tra questa
 Immensità s'annega il pensier mio,
 E il naufragar m'è dolce in questo mare

de amiazi lângă lac, din *la Vita Solitaria*, ca în descrierea me-
asămănată a serilor pe lună, când „joacă iepuri în păduri la
lina rază“:

O caro lume, al cui tranquillo raggio
Danzan le lepri nelle selbe...

Poate fi prietenos cu lucrurile și cu oamenii, din ce vede și din
ce-și amintește, în subiectul care de la sine se înalță. Astfel când
în amintiri descrie casa de la Recanati, grădina, tăcerile serii,
cu „cântecul broaștelor departe în câmp“:

... il canto

Della rana rimota alla campagna,

cu „licuriciul strălucind în grădină“, cu arborii aromeți susu-
rând la vânt și chiparoșii negri ai pădurii, cu zvonul de gla-
suri, de mișcări grăbite în casa părintească. Căci gândul zboară
la „marea depărtată“, la „munții albaștri“, la tot ce visa să
afle pe valuri, peste culmi, când mai era o viață pentru dânsul,
când Nerina era o speranță, acum căzută, «trecută», «răpede
ca un vis»:

O Nerino, în inimă-mi stă

Doamnă iubirea cea veche. Dacă 'n serbări câte-odată

Și 'n adunări eu apar, îmi spun în mine:

În adunări și 'n serbări nu mai ești tu, Nerino.

Nu te apropii, nu te mai misti.

Dacă se 'ntoarce un Maiu și flori dau și cântec

Cei ce iubesc, copilelor lor,

Eu zic: Nerina mea, pentru tine

Nu se întoarce lumina, nu se întoarce iubirea¹.

Și tot așa când se plânge de miseriile oamenilor neînțelegători
din târgușorul sălbatec, unde stă «părăsit, ascuns, fără iubire,

¹ ... Ah! Nerina! In cor mi regna
L'antico amor. Se a feste anco talvolta,
Se a radunanze io movo, infra me stesso
Dico. O Nerina, a radunanze, a feste
Tu non ti acconci più, tu più non movi.
Se torna maggio, e ramoscelli e suoni
Van gli amanti recando alle fanciulle,
Dico: Nerina mia, per te non torna
Primavera giomm' i, non torna amore

fără viață», înăcrit, «despuiat de pietate și de virtuți, desprețitor de oameni, de câtă turmă are în jur», pierzând «unica floare a vieții sterpe».

... dell' arida vita unico fiore.

Când își chiamă una câte una scenele și momentele acestei triste copilării, totul se înalță, căci de-asupra sunt „stelele scânteietoare ale Ursei”.

E aici Petrarca, e, ca în *Alla donna*, în care vede „una din ideile eterne”, ca în *il Sogno*, Dante, cu visiunea albă a iubitei care a fost și care-i apare înainte, mărturisind moartea în care el n'ar crede:

... Son morta, e mi vedesti

L'ultima volta, or son più lune...

cu misticismul, în muzică religioasă, al sărutării cerute de Gonzalv în ultima lui clipă — „două lucruri frumoase are lumea: iubirea și moartea”, de o samă, înfrățite, nedespărțite:

... Due cose belle hà il mondo:

Amore e morte¹.

Dar, în amintirea sumbrei case fără părinți, fără iubire, fără zimbet, în adorația mângâietoarei naturi, fără sens, dar având dincolo de orice sens² frumuseța ei, cunoscută și iubită în cel din urmă amănunt, descrisă, ca în poezia „După furtună”, ca în „Sâmbăta la țară”, cum nu fusese de la Teocrit încoace — și de aceia totuși către dânsa se îndreaptă poetul, ca în „Cântecul de noapte al păstorului rătăcitor din Asia” ca să-i ceară rostul absurdei vieți:

Il patir nostro, il sospiro, che sia,

Che sia questo morir, —

ca și în exprimarea desgustului pentru tot ce poate oferi, afară de iubirea, interzisă lui, și de cugetarea glorificată (*Il pensiero*

¹ V. și *Amore e morte*.

² Care i se deneagă în *Risorgimento*, mângâiere însăși.

Sò che natura e sorda,

Che miserer non sà.

Che non del ben sollecita

Fu, ma dell' esser solo...

dominante), viața, răscolită de fiecare în zădar pentru a găsi un sprijin (*Al conte Carlo Pepoli*), în fine 'n scârba noii epoce de progrese materiale și de „legi economice“ care n'au a face cu fericirea râvnită (*Palmodia*), e ceva pe care-l cunceaștem.

E sufletul lui Chateaubriand, cetit sau ba, căci aceeași vreme creiază, la minți de aceeași înălțime, aceeași dominatoare stare de spirit. Astfel între clasicii greci, între Petrarca și Dante pe cari i-a tradus și cari, ca Simonide, i-au putut spune din fundul umbrilor milenare toată durerea vieții, și între cel mai vibrant suflet al literaturii moderne, Leopardi nu e așa de singur, de unic în poesia lui, cum se crede.

XXI.

Noua poezie francesă „romantică”: Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Vigny și Alfred de Musset.

Napoleon căzu, și un întreg regim *sufletesc* se isprăvi odată cu dânsul. Dar lupta continuă și peste ruinele puterii lui între cele două principii care urmau să-și stea în față, ireductibile: al autorității și al libertății revoluționare.

Noua regalitate restaurată — și în ce condiții uimitoare, cu ce oameni, cari, după un stăpânitor genial, n'aveau nicio superioritate umană' — se găsia, cu tot numărul crescând al apărătorilor prin scris ai religiei și monarhiei, într'o situație foarte grea: și față de bonapartismul răpede refăcut, din dorința emoțiilor, din setea carierelor răpezi și a strălucitoarelor glorii, și față de partidele din stânga, care nu se recunoșteau învinse într'o luptă cu drepturi egale, fără sprijinul biruitorilor străini.

Se poate zice chiar că Restaurația însăși a întărit aceste curente, prin insuficiența noilor guvernanți, prin lipsa lor de prestigiu și de farmec, prin situația scăzută, tot mai dureros evidentă, în care ajunsese Franța deprinsă a birui, a domina și a crește, ca și prin măsurile nepopulare pe care, cu multă stângăcie, le luă pentru a-și răsplăti vechii aderenți, pentru a momi, din același mediu, alții noi și a-și crea în sfârșit baza care-i lipsia.

Tineretul aproape întreg era pentru un regim de constituționalism onest, fie chiar dacă originea Constituției ar fi numai actul de «octroiare» al lui Ludovic al XVIII-lea, la începutul Domniei sale. Dacă abatele de Lamennais era, în cele d'întăiu scrieri ale lui, reprezentant al „ideilor sănătoase“, asupra cărora va sufla apoi cu atâta patimă avântul cald al inspirației sale,

protestantul François Guizot (1787-1874), foarte religios, de și în alt sens decât al catolicismului triumfător înfățișat de Chateaubriand, evolua traducând pe Gibbon în *Le Publiciste* al lui Suard, reprezentant al ideilor «filosofiei» către concepții hotărât liberale. La 1816, contra ultra-regaliștilor, cari atacau un Ministeriu tolerant, tânărul profesor și funcționar la Consiliul de Stat publică o importantă broșură despre rostul în Franța al unui adevărat „Guvern reprezentativ” (*Du gouvernement représentatif et de l'état actuel de la France*), și în altă lucrare el exprima idei nouă cu privire la instrucția publică, menită să deie o viață morală acestei societăți zbuciumate, care avea prea multe lucruri să-și aducă aminte și atâtea la care era dator să se gândească în chipul cel mai serios. În 1820, când speranțele de popularitate ale Bourbonilor se stânseseră odată cu viața ducelui de Berry, asasinat, Guizot revenia în discuție prin broșura sa despre „Guvernul Franciei de la Restauratie încoace și Ministeriul actual”¹. Și el era să continue, pregătindu-se de mari opere istorice închinare, pentru elucidarea aceluiași chestiuni, Revoluției engleze, prin cercetarea „mijloacelor de Guvern și opoziție în starea actuală a Franciei”². Cursul lui trata despre «originile guvernului reprezentativ», același curs care era să deie științei ca și cugetării politice marile opere asupra Civilizației în Franța și Civilizației în Europa de-a lungul evului mediu. Voiă, cum însuși spune în Memoriile sale, să reiere legătura cu trecutul, să-i lumineze părțile bune, zădarnic atacate de Revoluție, fiindcă ele nu făceau rău libertății, să restaureze tradiția. «Era în același timp liberal și anti-revoluționar, devotat principiilor fundamentale ale noii societăți franceze și însuflețit pentru vechea Franță de un respect afectuos», dar el recunoștea că auditorii erau de altă părere, de și «spiritul revoluționar era vizibil în scădere»³.

¹ *De gouvernement de la France depuis la Restauration et du Ministère actuel.*

² *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France.*

³ J'étais en même temps libéral et antirévolutionnaire, dévoué aux principes fondamentaux de la nouvelle société française, et animé pour la vieille France d'un respect affectueux. Je combattais des idées qui formaient la foi politique de la plupart de mes auditeurs, j'en exposais d'autres qui leur étaient suspectes, même quand elles leur semblaient justes... L'esprit ré-

Acela care era să-i fie urmaș în 1834 la catedra suprimată încă din 1812 de un ministru care nu voia să cedeze timpului nici atâta, Jules Michelet (n. 1798), fiul unui lucrător tipograf și crescut în foarte grele împrejurări, arată chiar prin „Tableaux” sale de învățământ al istoriei și prin admirabilul resumat de istorie modernă (1825-6, 1828) că tinerii mai tineri decât Guizot erau cu un pas mai departe în soluțiile lor. Ei adăugiau la o convingere absolută pentru ideile Revoluției un entuziasm poetic care lipsia cu totul celui alt istoric și pe care aceștia îl luaseră, ca și viziunea puternică a realităților, de la același Chateaubriand. Astfel acesta era mai viu decât oricând în domeniul politic și salvă prin extraordinara lui formă ideia cam bastardă a unei alianțe *necesare* între constituționalismul engles și regalitatea sceptic zimbitoare a unui Ludovic al XVIII-lea ori aceia egoistă și uscată a unui Carol al X-lea.

Și în literatură *această* direcție părea că trebuie să se impună. Întâiu Casimir Delavigne, care, încă din școală, cântase nașterea „regelui Romei” (1811), ca și moartea lui Delille, și publică la 1818, îndată după zdrobirea Împăratului, odele sale de indignată protestare contra umilirii, scăderii și despoierii de către străini. Acestei opere îi dădea (după Barthélemy, în „Călătoria tânărului Anacharsis”) titlul antic de „Meseniene”, și astfel amintea cele două *Canzoni* din același an pe care Leopardi le îndrepta contra Francesilor, pentru aceleași păcate, reale, sau unele și închipuite, tată de Italia lui. Delavigne are, de altfel, și o serie de *Études sur l'antiquité*, cu motto din Euripide și Simonide, din Eshile.

În dedicația „Meseniienilor” el făcea să se prevadă vremea când, la Waterloo, urmașii vor merge să caute fierul rupt și oasele muced, dar vor aduce cu ei asigurarea răsturnării îndeplinite:

Alors parafront à sa vue¹
Leurs glaives, par le temps rongés,

volonnaire dans cette jeune et vive portion du public était visiblement en déclin. Cf. M-me de Witt, née Guizot, *Monsieur Guizot dans sa famille et avec ses amis*, Paris, Hachette, 1880.

¹ A tinereței.

Leurs os brisés par la charrue...
Alors nous les aurons vengés.

Strigăte ca „Varus, rends-nous nos légions“, versuri ca acela că soarta datorii veteranilor, „ceia ce odată nu refusa Francesilor norocul de a muri într'o zi de biruință“¹, îndemnul către biruitoarii urmăriți de dorința distrugerii monumentelor victoriilor franceze ca, atunci, să distrugă propria lor țară, care li poartă urmele², erau potrivite pentru a trezi un mare și sincer entusiasm, — de și forma, simplă și clară, n'avea calități literare mai înalte, pentru opera însăși și pentru tânărul cântăreț care, în zile de silnică tăcere, îndrăznea a vorbi așa de limpede și de tare :

Des soldats de la Germanie
J'ai vu les coursiers vagabonds
Dans nos jardins pompeux errer sur les gazons...

Restaurația nu putea să împiedece totuși răspândirea acestui îndemn la unirea patriotică răsbunătoare, căci poetul primia steagul alb al vechii monarhii, pretinzând respect pentru vulturii napoleonieni:

Adoptez les couleurs des héros de Bouvines
En donnant une larme aux drapeaux d'Austerlitz.

Și el cânta pe Jeanne Darc biruitoarea, așteptând să înfățișeze mai târziu, cu un talent acum format, jertfa ei perind, într'un mic poem care singur aproape îi păstrează astăzi faima

Ah! pleure, fille infortunée,
Ta jeunesse va se flétrir,
Dans sa fleur trop tôt moissonnée.
Adieu, beau ciel, il faut mourir!

La 1819 teatrul lui Picard se deschidea cu o tragedie de același poet, „Vespelele siciliene“, în care se trece peste caracterul anti-frances al vechii mișcări medievale pentru a scoate la iveală numai pe cel revoluționar: între actul al IV-lea și al V-lea pu-

¹ Ce qu'aux Français naguère il (le destin des combats) ne refusait pas,
Le bonheur de mourir dans un jour de victoire.

² Alles, détruisez donc tant de cités royales
Dont les clefs d'or suivaient nos pompes triomphales, etc.

blecul a manifestat necontenit, și alte aclamații răspundeau de pe piața vecină. În *Le Paria* din 1821 el prezintă pe ultimul dintre oameni supt raportul social ca putând fi cel d'întăiu prin valoarea lui morală.

În sfârșit revoluția grecească din același an a găsit un energie apărător în acela căruia, încă de la „Meseniene“, i se zicea, cu admirație și simpatie, „poetul național“ al Franței. Aspirațiile noi ale Italiei și durerile Poloniei, de care Delavigne era legat prin sângele său, nu l-au lăsat nici ele nesimțitor.

Stilul poetic — am spus-o — nu e totdeauna la înălțimea unei simțiri înalte și pure. Dar, dacă n'are concisiunea și soliditatea lui *Cinque Maggio* al lui Manzoni, odată sa către Napoleon căzut, „zeul muritor supt care munții își pleacă fruntea și elementele supuse așteaptă semnul lui“:

Dieu mortel, sous tes pieds les monts, courbant leur tête,
T'ouvraient un chemin triomphal,
Les éléments soumis attendaient ton signal,

e dintre cele mai frumoase ale întregii literaturi franceze¹. Iar imnul către Venus, *âme de tout ce qui respire*, privită deci ca eterna fecundatoare a lumilor:

La déesse sourit aux mortels enchantés:
Elle entend s'élever au milieu des cités,
De l'épaisseur des bois, du sein des mers profondes,
Un murmure confus de cent bruits amoureux,
Et ce concert voluptueux
Est l'hommage éternel des êtres et des mondes.

De relevat și bucățile horatiene: cea către Nais (*Ode*), în *Stances*,

Qu'on porte envie au pontife romain, etc.
Anacréon n'a laissé qu'une page
Qui flotte encor sur l'abîme des temps.

e chiar, de la un capăt la altul, o prevestire fericită a acelei poezii filosofice pe care Leopardi o crease fără inițiator în Italia.

¹ Mai târziu, după ce aici a înfruntat pe tiran, el va cânta întoarcerea caselor lui:

Viens, ton exil a cessé.

Bomps ta chaîne, ombre captive (*Le Retour*).

Gf. și la *Napoléon*, din același timp, supt regalitatea lui Ludovic-Filip.

Și în *Au vallon d'Argental* sunt versuri care amintesc visurile de la țară, simple și pure, ale acestuia.

Să se adauge influența, contemporană, a cântecelor lui Béranger și a scrisorilor „țărănești“ ale lui Paul-Louis Courier ca să vadă cât de mult era dorită în anume cercuri o poezie tot așa de religioasă ca prosa de supt Napoleon a lui Chateaubriand și absolut loială față de regalitatea bourbonică.

Un spirit de rebeliune, de atitudine anarhică față de orice autoritate socială sau intelectuală, de sfidare a oricărei datină, a oricărei legi și chiar a oricărei legi morale — care nici nu era recunoscută ca atare — pătrundea tot mai mult, și în Italia, în Germania chiar, dar din cauza vecinătății, mai tare însă din cauza împrejurărilor, a similitudinilor, în Franța. E spiritul lor Byron (n. 1788).

Nobil englez, din părinți incapabili de a se stăpâni ei singuri. Nu e crescut de loc. Colegiul unde e pus îl învață a se răscula contra superiorităților fără inteligență; nenorocirea de a fi șchiop îl invierșunează contra societății, care nu era vinovată pentru aceasta. Cunoaște foarte tânăr toate plăcerile pe care le poate da voluptatea vulgară și venală. Figura de supraom a lui Bonaparte-l seduce: fără infirmitatea care-l doare așa de mult, poate ar fi căutat suprema glorie aiurea.

Cele d'întăiu versuri ale lui, scrise jucându se și aruncate provocător în capul contemporanilor săi, Coleridge, Wordsworth, «Ceasuri libere» (*Hours of idleness*), sunt foarte rău primite de „Revista de Edinburg“, căreia-i răspunde cu o satiră veninoasă contra «criticilor scoțieni». Pleacă 'n lume: vede peninsula iberică, Albania, Atena, Asia Mică, Constantinopolul. La 1843 face să apară *Childe Harold*, povestea mascată a propriului său pelerinagiu și apoi urmează cu poeme orientale, ca ale lui Southey, dar cu un diabolic spirit bătăios în ele, „Ghiaurul“, «Logodnica de la Abydos», „Corsarul“. „Lara“, amestecând cu înșirarea unor isprăvi neobișnuite până la absurd lovituri în dreapta și în stânga contra cui fi era sau nu vinovat cu ceva. Și după o căsătorie desfacută ca o aventură, adauge, cu aceiași răpezițiune a creațiunii spontane, la o operă asupra căreia meditația lui, în vârtejul unei vieți haotice, nu revine niciodată,

«Asediul Corintului», «Parisina», mai târziu «Prisonierul de la Chilon».

În acest timp, cum i se deşiră zilele, se înmulţesc cânturile din «Childe Harold». «Manfred» urmează, apoi «Mazepa» şi quintesenţa acastui superb spirit bizar se dăruieşte în ironicul *don Juan*, obiectul unei fanatice admiraţii din partea contemporanilor, — Smner, prietenul lui Leopardi, afirmă că acest „divin, infernal poem al contrastelor e adevăratul poem al veacului al XIX-lea». Lucrând la «Cain» şi la „Vedenia judeţului din urmă“, Byron se încearcă apoi, plin de amintiri italiene, legat sufleteşte şi trupest de Italia, şi în teatru cu un «Marino Faliero» şi cu „Foscari“. O capricioasă poezie lirică prinde momente din această zvăpăiată existenţă. Se ştie cum a dăruit Greciei ultima sa ambiţie şi ultimele sale puteri, căci a murit la Missolonghi, de friguri, în 1824.

Poemele lui Byron au o mişcare neîntâlnită până atunci în vre-o literatură ca, în «Mazepa» sau în descrierea pregătirii luptei de la Waterloo¹. Niciodată cu mijloace mai simple n'a trezit un poet mai multe imagini de groază (ca în inimitabila *Darkness*, cu sfârşitul lumilor, cei din urmă doi oameni, dusmani, murind fiecare de groaza celuilalt); misterul îi s.ă la îndemână ori ând, şi vedenia din „Mireasa de la Abydos“ arată ce vrăjitor era el în lumile supranaturalului. Icoanele ui de O`ent sunt exacte, şi în ce priveşte locurile, şi în ce priveşte oamenii, cu obiceiurile lor, de şi el n'a patruns niciodată în esenţa morală chiar a acestui Orient care trebuia s'î primească întâu oasele.

Dar une ori avem a face, ca în Walter Scott ca poet, cu pagini de proză versificate, cu poveşti, improsiu de călătorie, critice; descripţiile din natură sunt pierdute prea adesea într'o verbotitate vehementă, şi încă mai mult mişcările sufletului, pe care retorica le înăbuşă cu versuri asupra unui subiect care nu se mai vede din ele. Prea adesea ironia lui combativă înfăşură în bălăniile ei sălbatece acelaşi subiect. Formula poetica, impresionantă, definitivă, lipseşte. Şi niciodată nu e îngăduit să vedem în adevărul, nu în posa lui, sufletul poetului, despre care însă e vorba de la un capăt la altul.

Cu singurele cunoştinţi de literatură clasică dobândite din

¹ În *Childe Harold*

școală, nerăbdător de o educație mai departe, desprețuit de lecturi, neîncrezător față de ideile nouă, ca unele ce vin din Franța dușmană¹, el a dovedit cât poate de o minte genială, care nu dispune decât de fondul ei propriu, fără a se improspăta din scrisul, din viața altora, ori a se hrăni fără încetare din observația atentă și respectuoasă a mediului natural. Ceia ce nu exclude, în Anglia lui, o spontaneitate așa de uriașă încât e unică. În scrisul lui nu e o influență a poezilor cari se închinaseră, înainte de toate naturii și pe cari așa de violent îi atacase în cea d'întăiu a lui operă, nici chiar a lui Southey însuși, popularisator al subiectelor orientale pe care Byron le adăugase așa de mult prin experiența lui proprie. Moartea Medorei înaintea lui Conrad e ca a Indianei Atala înaintea lui Chactas. Karl Moor din „Hoții“ lui Schiller a sfătuit pe „corsarii“ lui Fără Faustul lui Goethe Manfred n'ar fi răsărit, așa de incapabil de a trăi, în mintea tânărului Engles, iar în filosofia lui asupra mărgenirii dureroase a ființei omenești a trecut marele suflu al lui Shakespeare, cu care samănă de câte ori, cu sau fără conștiință-l imită. În ultimele lui opere aceste înrăuriri, care stricaseră curentul mai limpede din *Childe Harold*, păreau că se unesc mai liniștit într'o unitate particulară, dând poesiei unive:sale o nouă coardă, dacă nu și cugetărilor asupra vieții o nouă direcție. E de mirare cum aceeași oboseală a vieții, pe care Leopardi n'a luat o de sigur de la furtunosul Engles, de ale cărui aventuri italiene era însă plină Italia, se întâlnește și la liricul din Recanati, care avea despre artă o concepție mai nobilă și mai pură².

Supt aceste înrăuriri începu a scrie cel d'întăiu dintre poezii francezi pe cari o grabă de clasificare îi rece supt numele comun de romantici

La 1820³ apărea un volum de «Meditații poetice», iscălit Alphonse de Lamartine. Autorul, cu numele adevărat de Prat, se născuse la 1791 sau 1792 în Mâcon, ca fiu al unui ofițer fără distincție, care și prolongi viața p'nă la 1840, și al unei femei

¹ V. ura din Oda către Napoleon „ucigașul fără tron“, Timurul în cușca.

² Cf. în *Manfred* vederea la lună a ruinelor Coloseului în comparație cu privești analoge în Leopardi.

³ Unele bucăți, atacând pe „Cesarul“ dușman, sunt, cum spune nota, din 1808 încă.

frumoase și inteligente, care a exercitat o mare influență asupra lui. Familia nu emigrează în timpul Revoluției — cu toate că tatăl luptă pentru Ludovic al XVI-lea și e aruncat în temniță, — și ea nu capitulează față de Napoleon. Crescut într'un Colegiu de provincie, tânărul regalist intranzigent face la 1813 o călătorie în Italia, de unde aduce, pentru a o transforma idealist în poezia sa, amintirea unei iubiri cu o fetiță de la Neapole care va fi Graziella lui. La Roma e inițiat în cetirea lui Dante.

În amintirile pe care, cu atâtea acele lucruri, le-a răspândit fără sistem, poetul ține să așeze preocupările intelectuale pe care le-a avut încă din școală, aplecarea lui către singurii oameni cari înfățișau o superioritate a spiritului, un prestigiu al talentului. Când era mic, la Lausanne, mâna lui Gibbon, urâțul vecin englez care prețuia farmecul vecinei sale și petrecea întregi ceasuri într'o convorbire unde aducea tot spiritul lui, se rătăcise în buclele părului negru al lui Alphonse¹. Între prietenii de Colegiu, cutare era fiul unui orator politic, cutare aducea „un suflet de Werther“, care se consuma de patimă — și pe acela-l prefera Lamartine. Nu ni se spune precis ce formă lectura acestor tineri, dar Chateaubriand și doamna de Staël, dintre predecesori Bernardin de Saint-Pierre², pe lângă cântăreții ușori ai veacului trecut, Dorat, Parny³, nu puteau lipsi; cunoștința limbii engleze acasă nu lipsia, se pare, — și Gray și Young, de altfel traduși de mult, sunt citați de poetul francez —, pe lângă aceia, mai slabă, a clasicilor, cu Teocrit în frunte, mai târziu cu dreptate se relevă hotărâtoarea influență a Bibliei, a *Imitației lui Isus Hristos*.

¹ *Souvenirs et portraits*, III, Paris 1 72, p. 5 și urm.

² *Une nuit de souvenirs* *ibid.*, p. 65 și urm. Întrebunța și cunoștințele inițiatorului său, Artaud.

Încântătoare note despre batjan țile lui, *ibid.*, p. 68 și urm.

Cu privire la Chateaubriand, ca și la *Paul et Virginie*, mărturisirea lui Lamartine, în *Jocelyn* (a treia parte), că operele lor erau purtate de colportori prin „hanuri de țară“.

³ *Ibid.*, pp. 13-4 Chateaubriand îi apare lui Lamartine, mai târziu: un grand homme de jeunesse, un grand séducteur d'imagination, un grand enivreur d'esprit“, *ibid.*, p. 17. Alurea: „de ce Rubens de style je n'ai jamais moi-même estimé très-haut que la palette; il n'était pas assez simple de cœur et de goût pour moi“; p. 20. „Mais c'était une grande sensibilité littéraire et le plus grand style qu'un homme puisse avoir en dehors du naturel, le génie des ignorants“, *ibid.*

S'ar putea ca o inspirație să se fi găsit în varietatea de tonuri nouă a lui Millevoye. Delavigne era un înantaș cu câțiva ani. Puțin din acea influență a lui Rousseau supt care se formase generația precedentă; dar se descoperise într'o veche comoră până și un Montaigne. Cât despre Voltaire, el nu era un mort, ci un dușman. Lângă lacul de Geneva trebuia să zărească, o clipă, pe misteriosul Byron, frumos și fatal¹. Se putea ca o asemenea natură să scape de magia lui Ossian²?

Dintre cugetătorii cei noi, de Bonald i-a plăcut lui Lamartine, tocmai prin nelămurirea filosofiei sale; era cea ce trebuia ca să-i întărească vechile convingeri religioase. Lamennais, care-i apare ca „flacăra propriei sale neliniști“, ca „unul din acele focuri fosforice ce plutesc pe iarba cimitirelor și pe care țeranii le cred a fi sufletul răposaților“³, l-a îndepărtat prin ironia lui. Nicio legătură cu liberalii decât întâlnirea în saloanele, cere, cu toată sfiala lui, îl prinseră și-l reținură⁴. Asupra lui Ec-ranger, ca poet, se pronunță ambiguu⁵.

Excursiile la țară pun în contact direct cu această zămbitoare natură a miezului Franceiei, și de la Bienassis el își va aduce aminte boltele de struguri, ulmii plini de păsări, livezile sămă-nându-și frunzele pe cărări, casa plină de toate bunătățile, căr-țile pe vechile rafturi de lemn putregăit, cetirile sara la lampă:

O champs de Bienassis ! maison, jardin, prairies,
 Freilles qui fléchis-saient sous leur grappes mûries,
 Ormes qui sur le seuil étendaient leurs rameaux
 Et d'où sortait le soir le chœur des passereaux,
 Vergers où de l'été la teinte monotone
 Pâlissait jour à jour aux rayons de l'automne,
 Où la feuille en tombant sous les pleurs du matin
 Dérobait à nos pieds le sentier incertain,

¹ *Ibid.*, p. 23.

² *Jocelyn*, ed. din 1854, p. 57; *Des destinées de la poésie*, 1834.

³ Je trouvai un petit homme presque imperceptible, ou plutôt une flamme que le vent de sa propre inquiétude chassait d'un bout de sa chambre à l'autre, comme un de ces feux phosphoriques qui flottent sur l'herbe de cimetières et que les paysans prennent pour l'âme des trépassés, *ibid.*, p. 26

⁴ O mențiune a lui Guizot, „un de ces hommes qui se caractérisent assez par leurs noms“, *ibid.*, p. 37.

⁵ *Ibid.*, p. 55.

Table riche des dons que l'automne étalait,
 Où les fruits du jardin, où le miel et le lait,
 Assaisonnés des soins d'une mère attentive,
 De leur luxe champêtre enchantaient le convive;
 Silencieux réduit, où des rayons de bois
 Par l'âge vermouus et pliant sous le poids
 Nous offraient ces trésors de l'humaine sagesse,
 Où nos yeux altérés puisaient jusqu'à l'ivresse,
 Où la lampe, avec nous veillant jusqu'au matin,
 Nous guidait au hasard, comme un pharø incertain,
 De volume en volume¹...

Și el se vede copil trecând în brazda carălor între garduile de
 cetune și duzii sălbateci:

.. quelques verts sentiers
 Creusés sur les coteaux par les bœufs du village,
 Tout bordés d'aubépine et de mûrier sauvage.

Ca elemente de viață sent mentală, pe lângă vechea idilă
 italiană, o legătură pasionată cu o femeie măritată, de o deli-
 cată simțire, care trebuia să i se stingă supt ochi. Din icoana
 ei a făcut el acel tip al Elvirei, către care se vor îndrepta cele
 d'întăiu versuri ale lui de iubire, cunoscute de dânsa și cetite
 îndelung în cercul prietenilor.

„Meditațiile“ cuprind acea admirabilă bucată de poezie care e
le Lac, cea mai diafamă înfățișare a iubirii pe care literatura
 o cunoscuse până atunci. Tot așa, în relație cu aceeași iubire
 nu mai puțin celebra *Le crucifix*. Câte o piesă politică plăcută
 noului regim al regalității — ca oda pentru nașterea ducelui de
 Bordeaux, ori oda către Napoleon, după Manzoni, nu lipsesc, și
 ele se înțeleg bine la cineva care păstrase cu atâta credință
 tradiția². Dar ele vădăiau și o filosofie, care trebuia să se des-
 volte în „Meditațiile“ următoare, de la 1823, și în micul poem,
 cu scop filantropic, dar cu sens foarte vag, *La Mort de Socrate*,
 apoi în *Le dernier chant du pèlerinage de Childe-Harold* (1825).

¹ V. și amintirile de la țară, de la el, de la Milly, *ibid.*, p. 378 și urm.,
 400 și urm., cf *les Confidences*.

² Sunt bucăți dedicate lui Bonald și tovarășului de păreri al acestuia, de
 Genoude, ca și lui Lamennais

Este adorarea unui Dumnezeu pentru care măsura omenească
ce se încearcă a i se aplica, nu există

L'espace est son séjour, l'éternité son âge,
Le jour est son regard, le monde est son image:
Tout l'univers subsiste à l'ombre de sa main.

Il peuple l'infini chaque fois qu'il respire.
Pour lui, vouloir c'est faire, exister c'est produire.

Sans s'épuiser jamais, il peut donner sans cesse¹.

Soarele însuși, cu magnificență gloriificat, e numai „o privire
a ochilor săi“:

O Soleil! n'es tu point un regard de ses yeux?

Une ori «natura» însăși se ridică vie pentru a odihni pe om
de eforturile lui din lăuntru (*Le Vallon*); e de-ajuns s'o urmăm
pentru a fi liniștiți ca dânsa:

Suis le jour dans le ciel, suis l'ombre sur la terre;
Dans les plaines de l'air vole avec l'aiglon;
Avec les doux rayons de l'astre du mystère
Glisse à travers les bois dans l'ombre du vallon.

Și, în sfârșit, Dumnezeu, creând, n'a putut da numai atâta:

Tu n'auras pas borné le nombre de mes jours
A ces jours d'ici-bas, si troubles et si courts.

E însă, alături, — și cea d'întăiu nu mulțamește și nu înseni-
nează — afirmarea zădarniciei lucrurilor, a peirii fatale pentru
tot ce există a pierderii în „adâncă noapte ce se coboară din
vrâstă în vrâstă“:

L'universelle nuit pèse sur l'univers.

Și este chiar acel strigăt de supremă durere, pe care-l cunoaștem
în altă formă, superioară, de la altul, mai profund, asupra va-
nității celor cari nu au nemu irea:

¹ E tocmai ca în Lamennais: „Toute existence émane de l'être éternel,
infini... S'urce fécond des réalités“, etc.; locul citat în Noël et Delaplace,
Leçons françaises, Bruxelles 1844, p. 161.

Que s'ent un jour de plus à ce qui doit mourir ?

Și se ajunge a insulta gândirea:

Toute pensée est une erreur

Poetului îi place a se înfățișa ca unul care a trecut și prin ce are viața mai rău și mai greu, care „a golit cupa otrăvită“ (*La coupe empoisonnée*), și el nu-și înțelege rostul vieții.

Mon sort est un problème et ma fin un mystère.

El întreabă pe Dumnezeu de ce osânda vieții:

Quel crime avons-nous fait pour mériter de naître ?

Cât privește țara, abia dacă amintirea lui Delavigne îl face să regrete vremea când ea se găsea „în fruntea neamurilor“¹.

În verbositatea poetică, desfășurată fără frâu, încântată și îmbătăită de ea însăși, dar aici și fără violențe și fără ironii, e Byron, căruia i se și închină una din bucăți, dându-i-se sufletul însuși al noului poet. Mișcarea ca și elocvența cuceritoare a celuiia lipsesc, dar este o supremă armonie, o musicalitate aeriană, pe care Byron, nu numai că n'a atins-o în aruncarea răpede a versurilor sale, dar a părut chiar că o desprețuiește. În peisagiile fragede și pașnice, de idilă în răgaz desfășurată, este însă țara sa și sufletul său, și, când «meditațiile» se vor pierde, acelea vor rămânea ca partea solidă a acestei opere de tinerețe, care deschidea intrarea în luptă a unei noi generații. Dar pe acolo au trecut și Bernardin de Saint-Pierre și Chateaubriand.

În „Noile Meditații“ sunt poesii cu inspirație italiană, din Ischia, din Roma, din Neapole, o bucată în care Sappho e adusă a cânta pare-a aminti pe Leopardi.

În *Harmonies politiques et religieuses* (1830) apoi, poetul e un închinător plin de evlavie al ca olicismului, întru cinstea căruia repetă limbajul Psalmilor, ca în minunata rugăciune a copilului:

O père qu' adore mon père,
Toi qu'on ne nomme qu' à genoux ..

¹ Où sont-ils ces jours où la France
A la tête des nations
Se levait comme un astre immense,
Inondant tout de ses rayons ?

și momente din istoria regalității, ca încoronarea, după datinile medievale, a lui Carol al X-lea la Reims, sunt celebrate împreună cu aceste imnuri religioase. Subiectele au variat întru câtva, dar factura poetică e aceeași. Peste credință îndoielă de odinioară persistă, e aceeași neîncredere în omenire, în progresul «copilului de șase mii de ani». Stilul n'a făcut niciun progres, personalitatea creatoare n'a căpătat puteri. Dar a se ținea un scriitor în aceeași notă, fără un pas înainte, fără o încercare de revoluție interioară, e, nu numai a se obosi și a obosi; e a decădea. Versul ajunsese a fi pentru el un mai comod mijloc de transmisiune pentru că „dă sunet și coloare ideii”¹.

Odată o ambiție mai mare prinsese pe acela care se încercase în scurte poeme, după proporțiile acelor ale lui Byron. Se întoarse la vechiul plan al unui poem al umanității și dădu, în 1836, *Jocelyn*.

Aceleași admirabile descrieri ale naturii. Poate fi ceva mai delicat decât dămireța în valea pierdută, cu fetele ce deschid ferestile „frecându-și ochii și saluând de departe cu zimbetul și cu gestul”, ori pieptănându-se de li atârnă cosițele dincolo de prichiciuri, până la zburătăcirea pe afară, până la petrecerile câmpenești în sunetul cimpoiului idilelor:

Que ce jour s'est levé serein sur le vallon !
 Chaque toit semblait vivre à son premier rayon,
 Chaque volet ouvert à l'aube près d'éclorre
 Semblait comme un ami solliciter l'aurore
 On voyait la fumée en colonnes d'azur
 De chaque humble foyer monter dans un ciel pur ;
 Du pieux carillon les légères volées
 Couraient en bondissant à travers les vallées,
 Les filles du village, à ce refrain joyeux
 Entr'ouvraient les fenêtres en se frottant les yeux,
 Se saluaient de loin du sourire ou du geste,
 Et, sur les hauts balcons penchant leur front modeste,
 Peignaient leurs longs cheveux qui pendaient au dehors.

.

¹ Cette langue accentuée du vers qui donne du son et de la couleur à l'idée et qui vibre quelques jours de plus que la langue vulgaire dans la mémoire des hommes (Prefața la *Jocelyn*).

Încolo, un roman în versuri, cum adesea Byron, ca și, mai ales, Walter Scott dau povestiri în același veșmânt al poeziei. Un roman psihologic: drama ce se joacă în sufletul unui tânăr cleric; o luptă în care imaginația a întrebunțat, spune Lamartine însuși, elemente de realitate. Eroul a luat haina neagră pentru ca sora să aibă o zestre, și sufletul lui tânăr, doritor de iubire, se zbate între păreții seminariului, unde nu l-a chemat vocația, ca sufletul lui Leopardi între zidurile vechiului castel de sărăcie și întemnițare de la Recanati. Revoluția trece, sfărâmându-i cuibul, zburătăcind pe cele două femei de acasă, izgonindu-l în sălbătăcie. Rătăcirea prin pustietate dă prilej la cele mai frumoase descrieri pe care le avuse versul frances: munții patriei sunt pentru întâia oară zugrăviți cu energia cu care Chateaubriand zugrăvisse, ajutându-se și de tot prestigiul depărtărilor, îndepărtate colțuri de natură cu totul străină:

.... L'aigle noir qui comme un point obscur
 Semble dormir cloué dans l'immobile azur,
 Ou qui, bercé là-haut sur ses serres obliques,
 S'abaisse en décrivant des cercles concentriques,
 Lance d'un revers d'aile au soleil, en plongeant,
 De sa plume bronzée un vif reflet d'argent,
 Et jette, en me voyant couché près de son aire,
 Un cri d'étonnement où vibre sa colère.

Un pribeag care moare luptând cu soldații ce-l urmăresc îi lasă în grijă, solitarului, pe copilul crescut de dânsul, Laurence. Viața tânărului cleric capătă astfel un scop. Într'un târziu tragedia unei furtuni ucigașe în miez de iarnă, răbind de moarte pe acela pentru care Jocelyn trăiește, îl face să descopere femeia ce se ascundea sub hainelă băiatului. O viață de sfioasă și temătoare prietenie începe acum, analizată cu o fineță extremă. Paul și Virginia, învie cu conștiința că se poate ceva de care se feresc, ori, p ntru porunca religioasă care desparte, e din nou Atala și Chactas:

Comme un Dieu je craindr is du doigt de la toucher

Datorii religioase-l clama, e s c p i e s u d pã o grea luptă; fata de pe munte e d ă 'n s ma al o a, cù c ă durer ! E aici o dramă ca ac'a veche dintre Abailard și Eloisa. Jocelyn e acum preot de sat, și scrisori către sora sa, întoarsă

din exil, descriu și sălașul lor și viața pe care o duce el. Urmează moartea mamei, în duioase împrejurări: cum își revede ea casa pierdută, așa se va înfățișa Lamartine bătrân dorind să revadă, și revăzând prin alții, casa lui din Milly. La Paris, preotul regăsește pe Laurence: e o femeie de petrecere și de lux. Are dovada că nu l-a uitat, dar el, onest față de cruce, nu vrea s'o vadă. Se întoarce, zdrobit în cuibul lui pustiu — și acum idila câmpului se desfășoară în jurul lui, splendidă 'n pacea sigură a liniilor sale. Preotul s'a învățat acum a fi un sfânt, și pământul păcătos îl mai rabdă încă mult. Va revedea printr'un hasard pe Laurence murind, care în preot va recunoaște pe prietenul zilelor bune; e înmormântarea Atalei. El moare în conștiința martiragiului dus până la capăt.

Am analizat pe larg această foarte importantă operă, mult superioară ca formă la tot ceia ce, în prosă, se spusese de alții până atunci în acest gen, nou pentru un nou veac, de care gen ne vom ocupa mai târziu: al romanului. Încercarea de a-i da o tovarășă în *La chute d'un ange*, reminiscență miltoniană (1838), izbuti mult mai puțin.

Cele d'întăiu „Meditații“, vândute în peste douăzeci de mii de exemplare, fură bine primite și de frații intru poezie. Delavigne recunoscu în aceste versuri «un ecou al concertelor Ataliei», și el oferi o durabilă prietenie aceluia care cucerise așa de răpede toate simpatiile¹. Alte recunoașteri vor veni mai pe urmă. O „carieră literară“ părea că se deschide tânărului și de sigur ambițiosului scriitor.

Dar el o refusă, ca și Chateaubriand. Viața care fierbea în jurul ei îl atrăgea cu prea multă putere ca să poată rezista. Se lăsă încetul pe încetul prins în mreșile ei. Fixă poeziei numai o parte din viața sa, și cealaltă o dădu, cu plăcere întâiu, ca

¹ ...Ces sons dont l'harmonie
Semble un écho pieux des concerts d'Athale.

.....
Dans un même temple à deux autels voisins
Offrons nos dons divers, sans désunir nos mains,
Mais, quel que soit le bord où tendre votre audace,
Pour vous montrer du doigt l'écueil qui vous menace,
Vous saluer d'un signe et d'un regard ami,
Laissons tomber la rame élevée à demi, etc.

îndeplinirea unei datorii, cu pasiune pe urmă, ca umărarea nerăbdătoare a unei ținte, luptei pentru aceea ce, în condițiile sociale și politice, trebuia să fie dincolo de dogmă — pe care ajunge a o pune la îndoială în una din prefetele la *Jocelyn* — și dincolo de tradiție. *Novissima verba* din „Armonii“ par o despărțire dureroasă din viața sentimentală de la care nu mai așteaptă nimic, și sunt o zădarnică încercare de a găsi fericirea în quietismul adorator al religiei. În *Recueils poétiques* din 1839 o ultimă privire se va arunca trecutului, și privirea e *de pe alt drum*.

Când Bourbonii din ramura față de care se credea îndatorit cad, el se crede deslegat de orice îndatoriri. Părăsește diplomația, nu mai primește niciun serviciu de Stat, trece în Anglia, și, căutând soare pentru fiica lui bolnavă, — se căsătorise cu o Engleză —, el face, pe urmele lui Chateaubriand, o călătorie în Orient, pe care ea și acesta, dar nu cu aceleași mijloace de știință și de artă, o descrie (1835). Întors, reiea onestul lui războiu pentru bine și pentru „umanitate“.

Acestai războiu, crede, acum, că i se datorește el în rândul întâiu. Vorbind despre zilele în care era numai poet, spune la 1836 cuvinte tot atât de adevărate pentru orice epocă de crasă, de convulsii măcar în viața societăților umane: *„Nu trebuie să se dea acestor opere de complență ale imaginației decât ceasurile pe care le lasă libere datorile familiei, ale patriei și ale timpului: acestea sunt voluptățile cugetării; nu trebuie să se facă din ele pâinea de toate zilele a unei vieți de om. Poetul nu e omul întreg... Ce fel de om e acela care la sfârșitul vieții sale n'ar fi făcut decât să cadenteze visurile lui poetice, pe când contemporanii săi luptă cu toate armele lupta patriei și a civilizației, pe când toată lumea morală se mișcă în jurul lui în teribila naștere a ideilor sau a lucrurilor?.. Este, orice s'ar zice, o mare neputință sau un mare egoism în această izolare contemplativă care se recomandă oamenilor gândirii în zilele de trudă și de luptă.. Opera veacului e aceasta. toată lumea lucrează sau gânde, e, chiar cei cari afectează a o desprețui“*¹

¹ Prefață la *Jocelyn* „On ne doit donner à ces oeuvres de ce plaisir de l'imagination que les heures laissées libres par les devoirs de la famille, de la patrie et du temps; ce sont les voluptés de la pensée; il ne faut pas en faire le pain quotidien d'une vie d'homme. Le poète n'est pas tout l'homme... Qu'est ce qu'un homme qui à la fin de sa vie n'aurait fait que cadencer

Această luptă, care în curând îl iea întreg, vădind în el un mare orator și un agitator puternic, îl va duce, peste regalitatea burghesă, „fără poezie“, a lui Ludovic-Filip, la triumful strălucit din 1848, când sprijină steagul tricolor, „care a făcut încunjurul lumii“, răspingând pe acel roșu, înfățișat de mâinile crispate ale rebelilor sociali, — pentru ca apoi el să cadă în uitare, în greutatea din ce în ce mai mari, în miserie și în amărăciuni, nu pentru că invidia-l răspingea și-l urmăreau prigonirile unui nou regim, ci pentru că spiritul în numele căruia vorbea și lucra, dispăruse.

Acest spirit să-l căutăm acum și la alții, camarazii cari se grămădiau după 1820 pe urma pașilor lui răpezi, pentru a vedea cum și ei, ori de-i cedează, ori de se luptă cu el, trebuie să isprăvească prin supunerea față de forța lui absorbantă.

La 1823, cu bucăți din 1818-22, cu un caracteristic motto din abia descoperitul André Chénier și cu o dedicație către clericul progresist Soumet, ca și cu invocarea către Chateaubriand în fruntea celei d'întâiu bucăți, închinată Vendeii, apare un volum de versuri, cuprinzând, cum spune titlul lor, Ode și Balade. Autorul lor era un tânăr de douăzeci și unul de ani (n. 26 Februar 1802), care nu era cu totul necunoscut. După încercări de tragedii făcute la școală, fiul, crescut, greu, de o mamă iubitoare, dar fără cultură deosebită, al generalului Hugo, un auxiliar al regelui Ioșif în Spania, — fiul îi pomenește căsuța de la

ses rêves poétiques pendant que ses contemporains combattent avec toutes les armes le grand combat de la patrie et de la civilisation, pendant que tout le monde moral se remuait autour de lui, dans le terrible enfantement des idées ou des choses... Il y a, qu'on en dise, une grande impuissance ou un grand égoïsme dans cet isolement contemplatif que l'on conseille aux hommes de pensée dans les temps de labeur ou de lutte.. C'est l'oeuvre de ce siècle: tout le monde y travaille ou pense, même ceux qui affectent de la dédaigner“. („Lais ez les voirs“ îi zicea tot Talleyrand; *Souvenirs et portraits*, III, p. 53.)

Și, prin frumoase versuri, în *Jocelyn*, el înfățișează valul de metal topit care iea înainte, arde, distruge totul în cale:

Métal extravasé, qui bouillonne et qui fuit,
Court, ravage et renverse, dévore et détruit.

(Aceași ediție, p. 61.)

Blois¹, presintase Academiei, ca orice adolescent din epoca lui Rousseau, un memoriu la premiu despre folosul studiilor și, ca orice debutant din zilele lui Marmontel, concurase și la „jocurile florale“ din Toulouse:

Toulouse la romaine, où, dans des jours meilleurs,
J'ai cueilli, tout enfant, la poésie en fleurs.

Face ode în spiritul vremii îndată după Restauratie, închinându-se statuii lui Henric al IV-lea, sprijinul legendar al unei dinastii altfel neputincioase, și glorificând „Fecioarele de la Verdun“, care primiseră cu flori, în zilele Revoluției, pe soldații prusieni (*La statue de Henri IV; les Vierges de Verdun*). Încă de la 1820, deci înainte de cea d'întăiu manifestare a lui Lamartine, pe care avu astfel prilejul să-l salute la intrarea în arenă, el publică supt un discret pseudonim, articole de critică într'o foaie care arbora cel mai imaculat steag alb supt raportul politic, *Le Conservateur littéraire*, creațiune a sa ori și a sa (1820). Era însurat, avea o pensie de la rege, ducele de Rohan îl cerceta încă în „apartamentul jos și obscur“ din vecinătatea bisericii Saint-Sulpice; Lamartine venia să-i strângă mâna în acest colț unde mama, despărțită întâiu de general, iar acum văduvă, îngrija de copiii mai mărunți²; un «cenacul» se strânga în juru-i; și, în sfârșit, pentru răsunetul profund, pentru scânteierea de imagini a frazei lui poetice, pentru prococitatea posesii și aplecările culturale, Chateaubriand, recunoscându-și odrasla, îl botezase «copilul sublim».

Pe lângă un excepțional temperament, de creațiune clocotitoare, de voință care-și rodea frâul, de napoleonică sete de a domina, de poftă ca ale lui Byron pentru senzații nouă, dar fără avea și fără curajul acestuia, fără rasa lui de Normand aventuros și de Engles volițional, tânărul nu aducea nici lectură, nici — firește — experiență. Copilul fusese dus prin Italia, Florența, Roma, Turin, Neapole³ —, fără a putea culege impresii statornice. Fusese câteva luni într'un Colegiu spaniol, trecuse,

¹ V. și bucată *Mon Enfance*

Enfant, sur un tambour ma tête fut posée,
Dans un casque pour moi l'eau sainte fut puisée, etc.

² Lamartine, *Souvenirs et portraits*, III, p. 41 și urm., nota și urm.

³ *Mon enfance*, în „Ode și balade“ chiar.

făcând voia tatălui său, pe la Școala Politehnică, unde matematicile nu i se părură nici neinteligibile nici neplăcute — aici avu ca profesor pe Andrieux, autorul comediei *les Étourdis* și a povestirii despre moara de la Sans-Souci, o mare reputație a epocii imperiale, — dar mai ales visase îndelung cu cartea în mână prin aleile unei vechi grădini de mănăstire, la Feuillantines, unde mamă-sa găsisese, în vremurile bune, un colț de poetică adăpostire, ca soție a unui general al Imperiului și adiutant regal. Pretindea că e inițiat, nu numai în literatura latină, ci și în cea greacă, din care va lua — și din cea mai modernă, a fraților Suțu — câte un motto pentru poeziile sale. Arăta un deosebit interes pentru poezia Orientului și i plăcea mult să apară ca un confident al specialiștilor timpului în ce privește ghazelele arabe ca și poemele persane, și istoria n'ar mai fi avut nicio taină pentru dânsul. Afară de Madridul văzut pe fereasta școlii, el nu cunoștea nimic decât acele unghiuri de Paris unde copilărise. Iar, supt raportul pasiunilor, era așa de tânăr, și legătura lui cu prietena din anii cei mai fragezi, d-ra Adèle Foucher, fusese așa de pură! Toate bucățile ce i se închină în ultima carte din «Ode» au aceiași notă „îngerească”. Până atunci poetulu în plăcea să spu'e că a cunoscut și „de Pathmos le déli”. Făcând ac asta în epoca lui Byron ar fi fost o degradare. Pe lângă anu', Lamartine era un erudit, un mare călător prin lume și un adevărat călător care i-ar fi putut spune așa de multe, — pe lângă marea sa erudite și de vârstă și de mediu social a căn rețel i „Me itaților”.

«Ode», care nu uitau nicio dată importantă din calendarul contra-revoluției (moartea d-rei de Sombreuil, Quiberon, restabilirea statuu lui Henric al IV-lea, moartea ducelui de Berry, nașterea, botezul fiului său, expediția din Spania, înmormântarea lui Ludovic al XVIII-lea, apoi încoronarea lui Carol al X-lea) și acoperia de muștrări umbra lui Bonaparte, „fals zeu”, «criminal» al istoriei¹, în versuri de un mal larg avânt, amintind însă tuturor regilor că-i pândește „tigru popular” (*le Repas libre*) și luând, mai târziu, partea lui Chateaubriand în disgrația lui, n'aveau în ele nimic deosebit de nou. Poezii din epoca napoleoniană, care simția nevoie zilnic de așa ceva,

¹ V. și bucata *A mon père, A l'arc de triomphe de l'Étoile*.

pentru celebrarea victoriilor și împodobirea pompelor oficiale, întrecuseră ca formă cu mult pe înaintașii lor din veacul al XVIII-lea, și ca fond chiar nu se putea ca un așa de puternic curent de viață, biciuit de furtuna unor supraumane emoții, să treacă vijelios pe lângă dânsii fără a-i influența. Inspirat și de Ossian, Baour-Lormian, foarte prețuit în vremea lui, găsisse puternice accente în cutare din imnurile sale. Pentru avântul odelor sale Écouchard Lebrun († 1807) a putut, multă vreme, să se creadă, nu fără oarecare aplauze din partea publicului, o nouă incarnație a lui Pindar. Mai frumoase, cu un element de vioiciune și noutate, sunt odele lui Pierre Lebrun (n. 1785), care, de altfel, era să deie, în 1828, o Călătorie în Grecia, cu superbe versuri descriptive, care întrec ca putere de imagini și ca elasticitate a desfășurării lor „Ultima călătorie a lui Childe Harold”. În poemul despre navigație al lui Esménard († 1811) nu rare ori o adevărată inspirație atinge înălțimile odei, el văzuse, ca și Lebrun, locurile despre care cu atâta ovlație vorbea în scrisul său din 1805¹.

Oda lui Hugo n'are alte mijloace, alt stil, altă mișcare. Ea se adresează eroilor morți, îi chiamă, îi îndeamnă; e vorba de lira pe care mâinile tinere abia de-o pot ținea; „tirani” ocupă, ascultători, locul ce li se cuvine, trecutul se pierde în fumul rălămurit. Mai vag, Lamartine e mai armonios. Poate și mai sincer. Dar evocația lui Ludovic al XVII-lea, regele copil încununat cu spini, e înduioșătoare; un decor viu se schimbă în jurul unei suferinți care se desemnează cu atâta mai bine; căderile dureroase ale ultimului vers din strofă sunt în tonul subiectului tragic. În același chip se va plânge, și de acest poet, asasinatul ducelui de Berry. Iccane se trezesc în regi în acest produs ceva mai târziu al unei puternice imaginații pe care o urmărește furia poetică a lui Byron

Baladele erau un gen nou — și Hugo-i atribue ca Lorențiu, la 1826, «schifele capricioase, tablouri, visuri, povestiri, legende superstițioase, tradiții populare»². iar ca formă ceva care ar

¹ Cf. descrițiile americane ale lui de Saint-Victor, în *Voyage d'un poète*.

² Ce sont des esquisses d'un genre capricieux: tableaux, rêves, scènes, récits, légendes superstitieuses, traditions populaires, Prefața la „Ode și balade” din acel an.

sămăna cu scrisele „primilor trubaduri din evul mediu“, pusă la modă de lucrarea, recentă, a lui Fauriel.

Alături de evul mediu, va fi legenda, cu împrumuturi de la Shakespeare, în partea cea mai seducător de delicată din opera lui, ca în admirabila plângere a „Silfului“ supt fereastă. Bucata, nu mai puțin frumoasă, *la Grand' Mère*, cu copiii uimiți înaintea bunicii moarte:

Dors-tu?... réveille-toi, mère de notre mère,
D'ordinaire en dormant ta bouche remuait.

e pusă fără rost între balade. Noul poet le încearcă îndrăzneț. Aceia care cântă „juta“ medievală a regelui Ioan¹ are ritmul particular al calului care se apropie în trap la ciocnirea sulitelor. El merge în chemarea morților din *Ronde du sabbat*. Și, ca și la Millevoye, ca și în modelele prezentate de Fauriel, limba însăși capătă o formă nouă.

Această formă Hugo își propune mai mult decât Lamartine, incomparabil mai mult decât dânsul, s'o învie și s'o impuie Iată în adevăr cum vorbește mai târziu despre această operă de învoire și integrare.

A existat odată o limbă francesă energetică și colorată, transparentă și expresivă. Rabelais o știa așa de bine²! O curățire i s'a impus în numele amintirilor clasice și a bunei cuviinți de Curte la începutul veacului al XVII-lea. Ea tot avea însă destulă vigoare în mâinile unui Mathurin Régnier, de numele căruia se alipește al predicatorului Mathieu. Molière, La Fontaine, mai pe urmă Saint-Simon se vor servi de dânsa. Dar ea nu-i place unui Racine — Lamartine îi găsea lui Hugo³ asămănări „raciniene“! —, și astfel o nouă operație va mai răpi ceva, în numele clarității și liniștii armonioase, acestei limbi capabile de a rosti lucrurile cele mai deosebite cu aceeași perfectă potrivire. În acest nou graiu scrie totuși «opere frumoase și grave, al căror stil va fi

¹ Și între ode *Le Chant du tournoi* are aceeași notă medievală, mai bine prinsă. Rimele gotice sunt cântate în *Anx ruines de Montfort-l'Amaury*.

² Și Ronsard e citat ca motto la *Le portrait d'une enfant*. Du Bellay apare în fruntea «Baladelor», cu versurile «Renouvelons ainsi toute vieille pensée».

³ *Souvenirs et portraits*, l. c.

totdeauna religios admirat de oricine va privi cu bună credință condițiile în care s'a format»¹.

Dar o a treia lămurire intervine. Lui Voltaire îi trebuie formule absolute, notațu abstracte de o perfecție neîndoielnică. Suprimând cu decisiune fără să adauge ceva, el ajunsese la capăt. „De aici acea limbă din veacul al XVIII-lea, perfect clară, seacă, dură, neutră, incoloră și insipidă, limbă de minune potrivită pentru ce avea de făcut, limbă a raționamentului, și nu a simțirii, limbă incapabilă de a colora stilul, limbă încă plăcută adesea în prosă și în același timp viednică de ură în vers, limbă de filosofi, într'un cuvânt, și nu de poeți.»².

Unui nou veac, care crede, care vrea, care luptă, care creiază, îi trebuie acum alt mijloc de expresie. Și, cu știință sau ba, poesia-l caută în popor și în trecut, cu „mârlul fecund al vechilor cuvinte din veacul al XVI-lea“³, cu pompa veșmântului ridiculizat al lui Ronsard. Rădă cine vrea, aceasta e limba viitorului!

Se pare că „Odele și Baladele“ — a căror prefață proclama așa de mândru că „emoțiile unui suflet nu sunt mai puțin fecunde pentru poezie decât revoluțiile unui Imperiu“⁴ — nu avură succesul așteptat. Lamartine cucerise pe cetitori, și li ajungea acestora un singur fel de poezie, acela care legăna sufletele fără să le tulbure, nici atunci când, într'o formă prea obișnuită ca să zguduie, li spunea lucrurile cele mai mari. Pe de altă parte, Delavigne, Béranger, câțiva chiar dintre poeții de mâna a doua ai epocii napoleoniene — dintre cari câte unul, ca Soumet, avea mari calități de adaptabilitate la un mediu nou — își păstrau credincioșii. În sfârșit revoluțiile naționale și liberale de la 1820 în Italia, de la 1821 în Orientul grecesc chemau și mai

¹ *Oeuvres belles et graves, dont le style sera toujours religieusement admiré de quiconque acceptera avec bonne foi les conditions sous lesquelles il s'est formé.*

² De là cette langue du dix huitième siècle, parfaitement claire, sèche, dure, neutre, incolore et insipide, langue admirablement propre à ce qu'elle avait à faire, langue du raisonnement, et non du sentiment, langue de philosophes, en un mot, et non de poètes.

³ Le fange fécond des vieux mots du seizième siècle.

⁴ Il a semblé à l'auteur que les émotions d'une âme n'étaient pas moins fécondes pour la poésie que les révolutions d'un empire.

puternic atenția asupra comotiuilor care scuturau neconținut Imperii în descompunere și societăți încă rău așezate.

Hugo voia însă, cu orice preț, să răsbată, și anume nu ca Lamartine, părăsind încetul pe încetul literatura pentru a trece la ceia ce el numia *fapta* acestei poesii, la politică, fie și cu hotărîrea de a poetisa cât mai mult pe aceasta, ci el înțelegea să aducă interesul, fie și interesul special epocii sale, politic și social în opera lui, și prin aceasta la opera lui.

Legătura cu Bourbonii era să se desfacă răpede, dinastia restaurată neavând, vizibil, perspective de viitor. Odată cu întărirea bonapartismului, Hugo se întoarce la dânsul, și acela care vorbise desprețuitor de cele «două insule» ale unui îndoit exil, se întoarce plin de reverență către coloana încununată pe vremuri cu statuia usurpatorului (*Ode à la Colonne*). În același timp el încearcă pe alt teren al literaturii, în teatru, o puternică lovitură prin drama *Cromwell*, întovărășită de o masivă prefață, cum nu se mai pomenise până atunci, în care se face, nu numai teoria poeziei dramatice, ci și aceia a literaturii întregi, el însuși apărând ca un profet și Mântuitor al ei, plin de emfasă și cuțezanță, cu toate reticențele dibace și gesturile de falsă modestie.

Supt Imperiu teatrul trăise supt o aspră censură. Era de ajuns un vers neplăcut într'o posibilă interpretare contemporană pentru ca vechi piese, de mult consacrate, să dispară din repertoriu. O greșeală de această natură din partea unui contemporan aducea disgrăția, prigonirile, exilul. *Omasis* a lui Lebrun, *Charlemagne* al lui Lemercier puteau pasiona opinia publică¹; după Restaurație, un *Louis IX*, al lui Ancelot, fucerca timid învierea subiectelor medievale, favor bilei ideii regale. Am vorbit de „Vêpres Siciliennes“ ale lui Delavigne și de enormul succes pe care-l avu. Soumet, Lebrun, influențați de Schiller, presintau subiectele acestuia, Maria Stuart, Ioana Darc. Ducis prefăcuse în versuri clasice repertoriul principal shakespearian. Popularitatea era gata să se acorde unei opere în adevăr remarcabile, și Delavigne el însuși avea să-i deie „*Les enfants d'Édouard*“ — după *Ricard al III-lea* al lui Shakespeare —, *don Juan d'Autriche*, ș. a.

¹ V. *Correspondance de M de Rémusat*, II, Paris 1888. „Charlemagne“ era judecat de d. de Rémusat (pp. 111 4) a având „des vers admirables... un style... fort et souvent éloquent“, prescriind caractere adevărate și, într'un cuvânt, „des beautés de premier ordre“.

În prefața la *Cromwell*, Hugo declara solemn și explica îndelung schimbările literare pe care trebuie să le aducă însăși schimbarea mediului încunjurător, — ceea ce, în Franța, spusese cu un veac înainte Voltaire el însuși. De la lirismul odei primitive, de la vechea epopeie, a vpra căreia era să discute și Lamartine, împărțind o în socială, individuală și „umană“, se ajunsese la tragedia ca gen predominant. Dar aceasta tragedie nu se poate incremeni în aceiași formă. Elemente nouă trebuie s'o învioneze și iată unul de care până acum nu s'a ținut samă în de ajuns: grotescul, — și aici o lungă expunere a rostului care-i revine și pe care, el Hugo, nu se sfiește a i-l și da, ca unul care-l întrebunțas și în cele d'întăiu povestiri în prosă, pline de figuri monstruoase și d'aburdiități teribile, *Han d'Islande*, *Bug Jargal*. Acest grotesc vine să înlocuiască sublimul. „Pedanții svăpăiați“ (*étourdis*) „rutinieri“, partizanii „neregulelor“, ucenicii lui La Harpe, să i facă loc ziua „diformului, a urâtului“ stă să răsară. El s'a sculat numai ceva mai de dimineață ca s'o anunțe.

Față de predecesori, are idei juste, de și, pentru vremea aceea, ele înfățișau o profanație. Pentru dânsul Molière e în fruntea teatrului din secolul al XVII-lea, în care lui Racine i se face un loc cât de mic. Boile u, el nici nu mai există. Fiindcă la Molière mai mult decât la ceilalți sunt cele două elemente indispensabile unei poezii, un i literaturi tra'nice: «natura și adevărul»¹.

Acest manifest voia să treacă drept revoluționar, fiindcă *Revoluția interesa și ideile* «Conservatorului literar» un biruiseră. Se spune explicit că «este astăzi un vechiu regim literar ca și un vechiu regim politic. Veacul din urm apasă aproape supt toate raporturile supra celui nou»² Hugo își a schidea și el „supt toate raporturile“ un drum înainte, chiar dacă, deocamdată, nu-i știa bine țint .

Opera însăși, pentru care diamanturgul pretențios cerea „o

¹ Il est temps de faire justice des critiques entassées par le mauvais goût du dernier siècle sur ce style admirable et de dire hautement que Molière occupe la sommité de notre drame, non seulement comme poète, mais encore comme écrivain.

² Il y a aujourd'hui l'ancien régime littéraire comme l'ancien régime politique. Le dernier siècle pèse presque de tout point sur le nouveau.

seară întreagă“, ca pe vremea vechilor Elini, e enormă. Shakespeare îl sedusese pe tânărul Frances, ducându-l departe peste limitele unei imitații raționale. De fapt nici nu e o dramă, ci, după o cetire reală de o mare bogăție și nu fără o bună alegere a izvoarelor, se încerca zugrăvirea întregii societăți engleze în vremea lui Cromwell și presintarea tuturor doctrinelor în luptă, cu o *coloare istorică* necunoscută până atunci, cu un simț just al deosebirii între acea epocă și acea țară și tot ce s'a petrecut aiurea decât acolo și atunci.

Cromwell al lui Hugo suferă discursuri pe care cellalt le-ar fi răspins brutal. I-ar fi părut bine să le poată ținea și el, pentru care se și încearcă după puteri. Căci n'are acea netăgăduită onste care se ascunde la cel adevărat supt formule care în alte timpuri, mai nouă, au acoperit prea adesea ipocrisia. E un tiran și un înșelător, corespunzând lui Mohammed al lui Voltaire, înfățișat cu tot atâta neînțelegere a unei figuri istorice dominante. Dorește coroana și menajează tot ce i-o poate asigura, de și are oricând o linie de retragere. «*Quand donc sera-t-je roi ?*», spune el la sfârșit. Ceva din Napoleon, pe care Hugo nu-l iubia încă, din bruscheria, din falsa lui sinceritate, din manierele lui voit plebeiene, din neînfrânta lui hotărâre de a fi și de a rămânea s'a coborât în protestantul cu vorba înceată, cu fraza ruptă, cu gândul torturat, pe care ni-l arată discursurile lui, luminate într-o strălucire favorabilă de Carlyle. Și, fiind așa, el suferă înfruntările, nu numai ale fanaticilor gata să-și verse sângele pentru ideia lor integrală, dar și ale soției, ale fiicei, care compătimeste pe Carol I-iu și e convins regalistă.

Dar versul, — în enorma cantitate de versuri care copleșesc —, e puternic și sigur, colorat și elastic. Nu un vers pus la îndemâna eroilor, ci unul care avea nevoie de eroi numai pentru ca suretele lui de trâmbiță să se auda. Virtuositatea poetului se vădă strălucit, mai presus de orice concurență posibilă, în această dramă care nu s'a reprezentat și nu putea fi reprcsintabilă așa cum fost scrisă. Limbă nouă, strălucită, capabilă de toate familiile itățile și servind tuturor asinilor. În lă de o popularitate pe care prcu o nu useseră izvoarele engleze contemporane, care nu se dădeau înlături nici de la cea mai crudă trivialitate, ca și pretutîndeni-visibila lectură a lui Shakespeare. Subiectul însuși, studiat onest și adânc, dăduse ocarde nouă

talentului de formă, genialității de factură a poetului. Cum prin operele lui Chateaubriand se crease o nouă prosă, noua poezie datează, fără îndoială, de la «Cromwell».

De și noii poeți, ajutați întru aceasta și de presatori mai deprinși a presinta și a apăra ideile, ca Beyle (Stendhal), de care va fi vorba pe urmă, își aveau acuma firma — pe care Hugo o răspinge —, firma neîndreptățită, nepotrivită și, mai la urmă, fără sens, de «romantici»¹, de și erau adunați, de la 1824 încă², în jurul foii *le Globe*, care se îngrija de cuvenita reclamă, de și bizareria modernă găsea și alți înfățișători, ca Prosper Mérimée, în mistificația pseudo-spaniolă, *Théâtre de Clara Gazul*, cu grozăviile lui ca în Lope de Vega și Calderon, marea lovitură de efect din *Cromwell* nu izbuti. Notorietatea vastă, zgomotoasă nu-i ajungea totuși lui Hugo, el voia celebritatea reală, asigurată, trainică, și prin ea influența asupra societății contemporane, *dreptul de a o conduce*, așa cum Lamartine din ce în ce mai mult, prin calități pe care amicul său nu le avea în același grad, îl câștiga tot mai mult.

În căutarea subiectului nou, viu, popular, autorul lui „Cromwell“, căruia scândurile teatrului îi erau încă refuzate, se îndreptă către marele eveniment poetic de actualitate al revoluției grecești, al luptelor pe care le purtau niște neobișnuiți și pitoresci ostași, în ajutorul căror alergaseră, din toate colțurile Europei, fileleni și Byron însuși sfîntise cauza jertfindu-i, odată cu viața, puterea creatoare a unui geniu ce se credea incomparabil și de a cărui furie cucentoacă era agitat, în carieră, dacă nu în viață, Hugo el însuși.

Așa apăru admirabila culegere de bucăți răsăritene, care poartă titlul *les Orientales* (1829). Orientul de aici e mai ales al Greciei revoluționare, dar și al țărilor musulmani, cari iese

¹ Romantic era și stilul lui Chateaubriand când își refăcea energic și colorat stilul Amintirilor și când scria „Viața lui Rancé“.

² La această dată o nouă prefață la «Ode și balade» răspingea însă calificativul de „romantic“. „Pour lui (l'auteur), il ignore profondément ce que c'est que le *genre classique* et le *genre romantique*“. Și discuta părerile în această privință ale d-nei de Staël. — Prefața e interesantă fiindcă prezintă noua literatură ca un „resultat“ al Revoluției — cea ce era atrăgător pentru liberali (mai târziu tot el va spune că ea e liberali mul în literatură), — dar nu ca o „expresie“ a ei, pentru a susține atitudinea conservatoare.

Înainte de temutul Ali-Paşa, îl provoacă şi-l blastă, al superstiţiilor populare turceşti (*les Djinns*), al scnelor felurite, de «romantism» exotic, de supt acele ceruri depărtate, ba chiar al balurilor spaniole, al răsbunărilor din «Romancero» şi al pedepselor biblice din vremea Patriarhilor (*Sodome et Gommorrhe*). Ca sprijin pentru interesul cetitorilor câte un motto neaşteptat, în atâtea limbi, din cărţi aşa de rare — nu s'a lăudat poetul că a luat cutare subiect dintr'un poem persan încă netipărit în Franţa¹ —, câte o notă plină de lămuriri erudite, de destăinuirii a legăturilor cu învăţaţi iluștri.

Prefața reclamă, data aceasta, ca vechea înștiințare a lui Coleridge și Wordsworth, numai nețermurita alegere a subiectelor («tout a droit de cité en poésie»), esențialul fiind felul lucrului². Acest drept nu se gândia nimeni să-l tăgăduiască aceia care cerea atâtea altele.

Căci el se întorsese la teatru cu *Marion de Lorme* și *Hernani* (din 1829 ambele). Cea d'întăiu, povestea unei fete pierdute, pe care o răscumpără dragostea unui suflet nobil, nu s'a putut reprezenta fiindcă mediul epocii, a lui Ludovic al XIII-lea și a lui Richelieu, cel d'întăiu tutelat de al doilea, era descris într'un chip pe care foarta delicata regalitate nouă, subminată de spiritul revoluționar, îl găsia degradant pentru sacra instituție. Nu mai puțin „periculoasă“ era de fapt și cealaltă, în care regele Spaniei — fie și Carol al Spaniei! — apare ca un om de nimic, slab, brutal, stricat, până-l luminează, la încoronarea ca Împărat, grația lui Dumnezeu. Nobilii de pe lângă dânsul n'au nicio consistență morală, iar eroul e un bastard, un șef de bandă, un conspirator — dar ce delicat cu femeile! —, decis să omoare pe rege fiindcă acesta-i dispută, cu mijloace josnice, de doña Sol, care pe dânsul și numai pe dânsul îl iubește, pentru a muri cu el, de otravă, într'o moarte care e o apoteosă. Data aceasta, în locul mișcării de figuri bine studiate din „Cromwell“,

¹ „Une édition de ce grand recueil s'imprime en Allemagne, avec une version latine.“ Alina se citează, ca izvor arab, „le Divan de la tribu de H déil“. În altă parte e vorba de «un petit curieux et inconnu».

² Actul al IV-lea se petrece în cripta lui Carol-cel Mare, și acela care va fi ca Împărat Carol Quintul îi vorbește de cearta pentru investituri. — În *Marion Delorme* atmosfera timpului e mult mai bine redată. Și sfârșitul e zguduitoare și cu totul nou.

nimic decât linii aspre, atitudini zmuncite, o declamație meridională aprinsă, exagerare ce la un capăt până la altul. De și i se părea, probabil, că astfel redă — după oarecare tradiții ale teatrului frances din timpurile cele mai bune —, nota spaniolă, se vede bine că nici Hugo nu cetise în zădar «Hoții» lui Schiller.

Drama, data aceasta rău studiată — și ridiculizată pentru aceasta, ca și pentru libertățile unui vers care șerpuieste și se frânge —, era o provocare aruncată în fața represintanților gustului curent, de la Curte, din saloane și cenacule, de pe catedre, din Academie. Și de aceia lupta a fost cumplită la teatru — tineri cu crăvăți imense, având în frunte pe Théophile Gautier, luând zgomotos apărarea șefului și strigand în cor pleștivilor clasici: „à bas les genoux“. Data aceasta, Hugo avea un scandal, și unul răsunător, cum dorise de mult.

Dar tot nu-i ajungea. Câteva luni după represintație Carol al X-lea cădea, o revoluție așeza, puțințel cam fără voie, pe ducele de Orléans ca Ludovic-Filip, «regele Francesilor». Pentru «camenii de talent», buni scriitori, buni vorbitori, polemisti de forță și bucurându-se de prestigiu și de popularitate, o cale largă era deschisă, și cine știe unde putea duce? Guizot, un adversar statornic, ajunsese atotputernic ministru, Lamartine un șef de opoziție, un orator divin, Lamennais un profet, un nou Luther, rămas catolic, dar neînfricoșat față de fulgerele Romei. Ce nu putea să aștepte, cu cât făcuse, cu ce simția în el, omul încunjurat și de aureola luptei pentru o „ideie nouă“?

Anul 1831 e al unor nouă sfortări puternice ale celui rămas fără concurent în lupta pentru a câștiga locul cuvenit în cellalt domeniu, mai important în conștiința fiecaruia, fiindcă în acela se discuta marea problemă a viitorului omenirii înseși

Pregătește *Le roi s'amuse*, în care iarăși regele, Francisc I-ii, e o figură de vițios, iar nobleța de suflet, simțul onoarei, curajul răsbunării se întâlnesc la bietul bufon Triboulet, care cutează a vol moartea regelui care a furat, pentru a-și bate joc numai, sufletul copilei lui și sfârșește prin a provoca moartea acesteia¹. Dă un mare roman istoric, cu reconstituiri istorice impresionante, *Notre Dame de Paris*, în care, cum o arată titlul, se dă pentru întâia oară suflet, sufletul decisiv, lucrurilor de

¹ Opera a luat, cum se știe, subiectul pentru faimosul *Rigoletto*

piatră care nu pot vorbi, naturi încunjurătoare cu nesfârșite influențe, misterioase în originea lor chiar: conform cu teoria lui de răsturnare a valorilor admise și cu mijloacele lui de opoziție a contrastelor, marea figură nu e aici a învățaților, a clericilor, a nobililor, a regelui — care e Ludovic al XI-lea —, ci, de o parte «fata cu capra», dănțuitoare țigancă, Esmeralda, iar, de alta, monstrul Quasimodo, cu un suflet mare în trupul maltratat de natură. Romanul era o revelație, și va fi vorba de el și aiurea, arătându-se dezvoltarea genului.

Și tot odată în culegerea lirică *Feuilles d'automne* el vedește esența însăși a cugetării și simțirii sale în acel moment.

În prefață, Hugo protestă contra «zgomotului pieței publice¹». Reclamă drepturile «omului întreg» — *l'homme tout entier* —, din care politica poate să reclame pentru dânsa numai o mică parte. Literatura se simte mai mult decât această trecătoare politică: ea se îndreaptă, în adevăr „copiilor, mamelor, fetelor, moșnegilor, în sfârșit oamenilor cari vor iubi, cari e vor bucura, cari vor suferi²”. Ceia ce nu înseamnă că el însuși se va despărți de această zgomotoasă mișcare din afară. Fără să uite „părerile, credulitățile și chiar *greșelile* întâii tinerete”, fără să admită că numele regelui căzut, „care nu mai are pe cap decât părul lui alb”, poate fi luat în ușor, el promite „o parțialitate pasionată pentru popoare în imensa luptă care se agită în al XIX-lea veac între ele și regi”.

Mai toate bucățile din această nouă culegere, al cărei titlu e semnificativ la acela care, spunând că n'are treizeci de ani

L'été n'a pas encore trente fois rayonné,

vorbește de fatalitatea «căderii anilor» și a înmulțirii părului alb la «bătrâni» ca dânsul:

Viellir enfin, vieillir comme des fleurs fanées,

Voir blanchir nos cheveux et tomber nos années,

sunt pline de melancolia omului care n'a răzbătut, care nu și-a atins ținta. Nimic nu-i amintește de vechea regalitate, nimic

¹ Le tumulte de la place publique.

² Il y aura toujours des enfants, des mères, des jeunes filles, des vieillards, des hommes enfin, qui aimeront, qui se réjouiront, qui souffriront. C'est à eux que va la poésie

nu-l apropie — nici pe dânsul — de cea nouă, cu totul în mâna liberalilor raționaliști, dintre cari unii îl vor răsturna pe regele sprijinit de ceilalți. Bonapartismul face progrese în spiritul lui, i se trezește în minte priveriștea lui Napoleon trecând pe dinaintea-i, a copilului de șapte ani, în imensele aplause ale unei mulțimi înebunite

... muet et grave ainsi qu'un Dieu d'airain,
cu suta de steaguri după el

Cent aigles l'escortaient en empereur romain.

Vede pe mamă-sa care-l adusese și-l susținea la ceremonie, mamă-sa cu „ochii blânzi“, *ma mère aux doux yeux*, pe tată, lăsându-l să se joace cu epoletele lui de aur.

Je me jouais sur son dos indulgent
De l'épaulette d'or aux étoiles d'argent.

Pentru întâiași dată, anume peisagii în Franța însăși sunt descrise cu o iubire deosebită, Blaye și alte locuri legate cu viața lui. Scene de familie frumoase, ca în Rugăciunea ficii sale, îi trec pe dinainte.

Încolo însă nimic nou, care să însemne un pas mai departe în orientarea lui de cugetător, în cucerirea lui ca poet. Pentru orice mângâiere aceiași nedeslușită credință, asemenea cu a lui Lamartine însuși, în divinitatea naturii¹.

Un singur dor nou se desface la acela care până atunci fusese osândit a face poezia sa în același loc, supt același cer: acela de a pleca în lume².

Volumul liric următor, din 1838, se chiamă — așa de de vreme. — *Cântece de Amurg, Chants du crépuscule*. Titlul se explică în prefață. e o vreme tulbure, nimic nu se desface 'n zare, și în această clipă de nehotărâre, la această *heure trouble*, ce deslușire, ce siguranță s'ar putea cere de la Musa lui, care e, de fapt, un învins în lupta cu viața, tocmai pentru că prea curând și pe drumuri nevroite de dânsa încercase, nerăbdător, s'o domine!

Un cuvânt de protestare pentru jgâful a adusă reamintăte' vechii cause bourbonice, ducesa de Berry, prinsă ca agitatcare

¹ Numărul xxxviii.

² Numărul xxvii.

și închisă atâta timp cât să se vadă că, dintr'o căsătorie morganatică, purta un copil în sânul ei.

... n'étant plus reine, elle était encor femme.

Încolo gloriificarea lui Napoleon, chiar când se pune în alăturare mărirea lui cea mai mare cu apropiata cădere prăpăstioasă

Non l'avenir n'est à personne,

Non, l'avenir est à Dieu !

Causa libertății în Polonia, în Grecia nu rămâne fără îndemn din partea poetului, care, în melancolia-i, nu abdicase de locul social, și care în sentimentele sale nu găsea decât obișnuitul, dar din ce în ce mai frumos rostul prinos către soția sa (*Date lilia*). Dar, în nehotărârea lui, el nu dorește Franciei decât încetarea „veșnicelor lupte“, care aduc „triste libertăți“ numai pentru a le relua — după câtă suferință ! — a doua zi.

O Dieu, si vous avez la France sous vos ailes,

Ne souffrez pas, Seigneur, ces luttes éternelles,

Ces tristes libertés qu'on donne et qu'on reprend !.

Les Voix intérieures (1837), *Les rayons et les ombres* cuprind aceiași nehotărâre.

În cele d'întăiu, dedicate tatălui, al cărui nume a fost uitat pe Arcul „de l'Étoile“, prefața compară luptele politice cu imbulzeala zgomotoasă a cărușelor pe stradă, în „loviturile de biciu ale partidelor“, și vorbește speriat de acel „amestec“ de cameni, de doctrine și de interese care se aruncă așa de violent în fiecare zi asupra fiecăreia din operele pe care veacul acesta trebuie să le facă², dar poetului îi revă cinstea ca el să facă din simple lupte „evenimente istorice“. Și înșiră toate calitățile de simpatie obiectivă, de distincție critică necesare pentru aceasta. Independent, dar aparținând partidelor prin laturea lor „bună“, el ar fi în stare sa-și îndeplinească misiunea.

Poesia repetă aceste lucruri, cu o lacrimă pentru sunetul glasului lui Isus care se pierde. Pomeniște solemn moartea lui

¹ Numărul VII.

² Les coups de fouet des partis. . Cette mêlée d'hommes, de doctrines et d'intérêts qui se ruent si violemment tous les jours sur chacune des œuvres qu'il est donné à ce siècle de faire.

Carol al X-lea în exil — cea mai frumoasă din poeziile lui istorice —, glădifică Arcul de triumf napoleonian.

În această șovăitoare stare de spirit, o nouă încercare dramatică, a „Burgrăvilor“ (*Les Burgraves*, 1843), cu prezentarea a trei generații, de la o sută douăzeci de ani (!) în jos, cu vrăjirea figuri legendare a lui Frederic Barbă-Roșie, arată prin absurditatea voită oboseală și neîncredere. Piesa căzu.

Căci curentul timpului mergea așa de răpede înainte, încât nu se putea opri la această poezie din care oarecare abilitate transformistă nu lipsia, ca să caute de aici îndreptări de sigur, dar poate și un șef. Prietenii de odinioară, aceia cu cari se schimbau ded cații e odelor, începeau a se răci. Delavigne, care era în teatru un concurent, protesta contra intenției de a se impune noi reguli «geniului creator» supt pretext că se înlătură cele vechi. «Desprețul acestor reguli nu e mai puțin nebunesc lucru decât fanatismul pentru ele¹.» Și acela care se înălța acum în furtună, rupând cu B'serica, înfruntând pe Papă, aruncând anatema în numele noului și marelui sfânt al misticismului politico-social modern, «Poporul», Lamennais, zguduit de frigurile profetismului în prosă, cu avântul biblic al predicilor în pustiu și încunjurat de o adorație a mulțimilor fanatisate, cum Hugo însuși, nici vre-un alt poet, cu toată setea lor de a domina, n'a putut s'o aibă, vorbea în acești termini de literatura care cerea dreptul de a exprima indirect ceea ce spuneau acum direct articolele de ziar, broșurile, discursurile de Parlament, strigătele agitatorilor și șoaptele intriganților «Nu e literatură aceste piese de teatru și aceste romane, mai monstruoase unul decât cellalt, ca e se publică azi și se uită mâni. Aceste producții răspingătoare, visuri grele ale unei societăți bolnave, manifestă neorânduiala spiritelor, în același timp ca suferința sufletelor, cărora orice li este bun numai să scape de ce este².» Și fără aceste

¹ Quel génie créateur se révoltera contre les formes anciennes pour s'en laisser prescrire de nouvelles? Ce n'est que changer de servitude. Le mépris des règles n'est pas moins insensé que le fanatisme pour elles.

² Lamennais, *Correspondance*, I, Paris 1833, p. 16. „... n'est pas de la littérature que ces pièces de théâtre et ces romans, plus monstrueux les uns que les autres, qu'on publie aujourd'hui et qu'on oublie demain. Ces productions repoussantes, rêves pénibles d'une société malade, manifestent le désordre des esprits en même temps que la souffrance des âmes, à qui tout est bon pourvu qu'elles échappent à ce qui est.“

scrânteli față de bunul gust vremea își face opera, care e acum revoluționară:

„Totul se pregătește de o profundă și universală revoluție¹. Nimic pe lume n'o va opri, pentru că ea nu e decât mișcarea instinctivă a omenirii dezvoltându-se după legile ei firești și nemuritoare... Neamul omenesc e pe cruce, și conchid de aici că mântuirea se apropie.“ „Nu mai e un colț de loc trainic... De la Cadix la Petersburg se va merge în sânge“², spune cu alt prilej visionarul; „vechea societate, târâtă spre canal, va sfârși în noroiu“³, «o boltă de fier se lasă peste popoare». „Neamul omenesc caută pretutindeni nu știu ce care-i lipsește, nimic din ce este nu răspunde doriușilor sale, nevoilor sale, și trecutul e îndată trecut pentru el, nu se va mai întoarce niciodată la dânsul“⁴. «Lumea pleacă, plină de o infocată speranță, spre viitor.» Literatura, «de la Iov la Byron“⁵, n'are decât rolul de a spune suferințele omenirii. Ea nu-l poate întrece, încercând să îndrepte și să domine prin simplele produse ale imaginației, atunci când de altceva, de inspirație, e nevoie. Iar a face din criitor centrul atenției publice e a cădea în păcatul, de o bucată de timp insuportabil, al lui Chateaubriand. „Ne-am săturat de s risorile lui, de zdrențele lui, de cetirile lui furisate, de conbririle lui scrise“⁶, spunea în aceiași vreme un alt om politic.

Tout se prepare pour une profonde et universelle révolution: rien au onde ne l'arrêtera, parce qu'elle n'est que le mouvement instinctif de humanité se développant selon ses lois naturelles et impérissables... Le ne humain est sur la croix, et j'en conclus quu le salut approche; *ibid.*, p. 20, 277.

¹ Montrez-moi quelque pan de murailles solide, *ibid.*, p. 442. De Cadix à Petersbourg on marchera les pieds dans le sang; *ibid.*, p. 299.

² Quant à ce que nous avons, avec un peu d'adresse, cela pourra des- cendre assez tranquillement le ru sseau, mais au bout du ruisseau est l'e- vout, p. 278 Ce qui fait sa hont c'est d'avoir choisi la boue du ruisseau ur y expirer: p. 281

Je vois comme une v îte de fer s'abaisser sur les peuples... Le genre human cherche partout je ne sais quoi qui lui manque, rien de ce qui est e répond à ses besoin, e. le passé est passé pour lui, il n'y reviendra J mais, *ibid.*, pp. 303-7.

Depuis Job jusqu'à Byron chacun tour à tour élève la voix pour raconter le douleu's humaines, *ibid.*, p. 378.

⁶ On est las de ses lettres, de ses lambeaux, de ses lectures dérobées, de se conversations écrites; *ib. d.*, p. 360, nota (an. 1834).

Și prevederea de viitor a lui Lamennais era de o claritate absolută, lumina proiectându-se și până în timpurile noastre. Legiuni grele de muncă și de ură i se par a înainta prin noapte. Întăiu națiunile, apoi clasele sociale cer violent desrobirea lor. «Cred tare că, de drept natural și divin, națiile nu-și aparțin decât lor înseși și că a face din ele proprietatea, fie a unui om, fie a unei clase de oameni, oricare ar fi ea, este o inichitate monstruoasă... De chestia imensă a pauperismului atârnă soarta viitoare a omenirii.» Creștinismul, primejduit, are numai puțința de a conduce „această mișcare ce târăște neamul omenesc spre o stare socială nouă“¹. Ce ar putea face literatura, fie și acest nedefinit liberalism al formelor, care nu găsisse, cu toate eforturile și mai ales schimonositurile sale, un cuprins corespunzător veșmântului ?

E momentul când, după Augustin Thierry, istoricul doctrinar al începuturilor Galiei romane și al cuceririi Angliei de Normanzi, Michelet își iea avântul cu «Istoria Romană» și cu acea «Istorie a Franciei», care, cu strălucite calități de formă, ce amintesc pe Chateaubriand din «Martiri», cu nesfârșit mai multă știință și cu un admirabil instrument critic are aceiași înfățișare de profetică întrebare a soartei ca și «Paroles d'un Croquant»². Ba înainte, în «Ducii de Burgundia», aducea același farmec al stilului. La „liberalii“ Villemain, Cousin agitau fără sfială chestiile zilei, eclecticismul istoric al unuia, cel literar al celuilalt nefiind fără convingeri și poftă de luptă. Din tabăra cealaltă se aude aspra hotărâre dogmatică a lui Montalembert, glorificatorul mănăstirilor medievale (*Les moines d'Occident*), laudătorul sfinților (*Vie de S te Élisabeth de Hongrie*), apărătorul Iesuiților, și răsună accentele de polemică de pe amvon ale lui Lacordaire. Elocvența parlamentară pasiona mai mult ca oricând, și gloria lui Lamartine în acest domeniu eclipsă gloria lui literară. L

¹ Je crois fermement que, de droit naturel et divin, les nations n'appartiennent qu' à elles-mêmes et que d'en faire la propriété soit d'un homme soit d'une classe d'hommes quelconque, est une iniquité monstrueuse. Cette immense question du paupérisme, d'où dépend le sort futur de l'humanité... Le mouvement qui entraîne le genre humain vers un état social nouveau, *ibid.*, pp. 331-2.

² Guizot le socotia „des livres d'une science douteuse et d'un jugement mal réglé, quoique honnête“, M-me de Witt, o. c., p. 207.

Temps, le Constitutionnel, le National, marile ziare, erau hrana cea mai căutată a tuturor spiritelor. Glasul poetului, în orice ritm ar fi fost prins, nu se mai putea auzi.

Drama era să se degradeze prin brutalitățile fără poezie ale unui scriitor venit din colonii și având sânge negru în vine — imaginație deci, dar nu și poezie —, Alexandre Dumas, care dă, nu fără succes, *Henri III* și acel *Antony* în care parcă reclamă, fără convingere, dreptul supraomului de a smulge iubirea sau de a ucide pe cine i-o refuză. Poezia lirică, în dulcile ei accente de pastorală, în plângerea ei „filosofică“ asupra fatalităților existenței, în înjururile ei către un Dumnezeu conceput ca în „*Génie du christianisme*“ ori în „*Meditații*“, e exploatată de femei având, mai toate, un deosebit talent de formă, d-nele Desbordes-Valmore, Delphine Gay, Waldor, ori de suflete simple, naive, ca al lui Reboul. Satira politică e mulțumită cu «iambii» tari și duri ai lui Barbier.

Un întreg curent de frenesie a acțiunii și de sentimentalitate vapoasă a aspirațiilor, care se isprăvia astfel în apropierea anului teribilei comotțiuni revoluționare. 1848.

Dar în prepararea vizibilă a noilor vremuri poezia franceză are și alte atitudini decât a lui Victor Hugo.

Iată contemporanul, un moment și camaradul de arme al lui Lamartine, prietenul, tovarășul de luptă literară al lui Hugo, Alfred de Vigny.

Cu cinci ani mai în vârstă decât autorul „*Odelor și Baladelor*“ cu care se întărește tot odată înaintea publicului prin poemele *Hélène, la Dryade, la Somnabule, la fille de Jephté, la Femme adultère, la Prison* (1821) și *Éloa* (1823)¹, fără prefață, fără teorie, fără pretenții, fără zgomot. Fiu de ofițer, care-i povestește luptele cu Frederic al II-lea contra căruia a luptat și în care vede un prototip al lui Bonaparte, tatăl trăiește până târziu, gârbov, pentru a se îndrepta mândru numai ca să salute moartea². O mamă de care a fost strâns legat cu inima și care i-a întovărașit mult timp viața pe care i-o dase atât de asemenea cu

¹ Analiza poemului „*Hélène*“, cu critica lui, în *Journal d'un poète*, Paris 1867, p. 277 și urm.

² *Ibid.*, p. 57 și urm., cf. p. 223 și urm. — Nu se suferă a fi prezentat ca un membru al Cenacolului *ibid.*, p. 75

viața ei înseși. O mare avere pierdută în haosul revoluționar, dar nu uitată. O căsătorie obscură, o viață de familie modestă, o durere pe care a preferat s'o ascundă.

Se face ofițer din instinct de familie. Voiă să ieie parte la cavalcadele imense ale Imperiului. Locotenentul, căpitanul din garda roșie a regelui restaurat¹ n'are prilej de lupte, dar prilej de fugă, în cele «o sută de zile» ale întoarcerii lui Napoleon, da. Întâlnește umbra splendorii de odinioară și-și interzice a o repeta. Viața de regiment îl îmbolnăvește; scuipe sânger îl apasă «servituzinea militară», pe care o va descrie într'o curioasă și așa de atrăgătoare carte, care, ca mai toate ale lui, nu poate intra în niciun gen. Se retrage din oștire, fără a avea, fără a căta, fără a primi vre-o carieră.

Are cunoștinți multiple și foarte serioase, sămănând și în această privință ca și în a suferinței, a izolării, a mândriei tăcute, cu Leopardi. Le dovedește, nu atât prin soliditatea versului, cât prin concentrarea formei, prin puțința rară de a se cuprinde tot în puține pagini. Nu cunoaște țeri, nu cunoaște lume: nu-i trebuie; elementele poeziei lui le va lua din el însuși, din fondul insondabil al unei naturi care n'a voit să se cheltuiască: la 1863 a murit încă tânăr sufletește, lăsând admirabile bucăți inedite, care respiră aceiași tinerețe ca acelea de debut ale lui. Fisicește se păstrase chiar tot așa ca vechiul „muschetar“ regal «tot tânăr și de spirit plăcut, fără ca vremea să fi schimbat mai nimic în talia și în fața sa, afară de câteva ușoare nuanțe, abia vizibile, c'e tranziție, între părul care amenința să albească și undele moi și blonde ale buclilor pe care le lăsa să fluture pe gulerul răsfrânt al hainei»².

Manifestarea lui literară, din care voiă să facă apoi „un poem epic al desiluziei“³, nu arată întâiu, la acest om care cetia latinește, grecește și englezește — soția sa era o Engleză — altă influență dominantă decât a lui Byron și a lui André Chénier,

¹ Cf. Lamartine, *Souvenirs et portraits*, III, p. 141 și urm.

² Toujours jeune et agréable d'esprit, sans que le temps eût presque rien changé à sa taille et à son visage, excepté quelques légères nuances imperceptibles de transition, entre les cheveux qui menaçaient de blanchir et les ondes molles et blondes de sa chevelure, qu'il laissait flotter sur le collet de son habit; Lamartine, *Souvenirs et portraits*, III, p. 138.

³ *Journal d'un poète*, p. 77.

în bucățile suprimate, și a Bibliei. Biblia-i dă subiecte ori inspirație pentru *Moise*, *Le déluge*, *Éloa*, *la Femme adultère*, — «Hélène», pe care n'a cuprins-o în culegeri ulterioare fiind de ideie greacă¹. Căia ce apare ca nou în aceste bucăți e același sentiment de oboseală, împrumutat din Byron, a omului care s'a prăbușit în sfortărea lui către înțelegerea integrală a ultimelor cauze, în dorința lui arzătoare către ce e absolut și nemuritor. Dacă Eloa, înger născut din lacrima lui Isus la moartea lui Lazăr și binecuvântat ca să aline orice miserie, izbutește aproape să înșeneze desperarea lui Lucifer, Moise², cel „puternic și solitar”, cere înaintea Domnului a fi iertat de marea lui uimitoare:

Je suis puissant et grand, mais triste et solitaire.

Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre³.

Și într'o formă mai desăvârșită decât în Lamartine răsună aici plângerea omului finit pe care-l stăpânește osânda de a cunoaște lucrurile infinite.

Qu' est-ce que c'est que tout cela qui n'est pas éternel⁴?

Dolorida are aceiași gravă notă tragică, — iubitul otrăvit de iubita lui —, și niciodată legenda medievală n'a aflat o mai măiestrită tratare în poezia veacului al XIX lea decât în acel poem *le Cor*, în care se presintă lupta și suferința lui Roland în Pirenei, cu o sobrietate evocatoare a peisagiului, a sunetelor, a veșmintelor, a figurilor, cu o mistericasă apăsare a primejdiei ce amenință pe erou, de care nu sunt capabile decât marile minți creatoare. Și toată melancolia, nu numai din poveste, dar și din sufletul celui care o relua fără naivitatea, oarecum împăcată, a vechilor rapsozi medievali, răsună în acel refren :

¹ Fragmente din ea și bucăți inedite din aceiași epocă le dă Louis Ratisbonne după *Journal*, p. 281 și urm.

² Pentru influența lui Moore, poetul irlandez al „Iubirilor Îngerilor”, și legăturile cu ducesa de Broghe, fiica „angelică” a d-nei de Stael, v. Lamartine, *l. c.*, pp. 146-7. Lamartine spune că de aici i-a venit lui ideia pentru *Chute d'un ange*; *ibid.*

³ Bucata a fost scrisă după o excursie a poetului în Pirenei cu mama sa; Lamartine, *o. c.*, p. 146.

⁴ Și el va zice, târziu, ca Hugo:

Le malheur c'est la pensée.

(*Ibid.*, p. 275.)

Dieu, que le son du cor est triste au fond des bois¹

O încercare de roman istoric, tocmai din perioada pe care Hugo a ales-o pentru «Manon Delorme», *Cinq-Mars* (1826), plecată și ea din iubirea pentru asemenea narațiuni pe care o trezise imensa popularitate a lui Walter Scott din *Ivanhoe* și *Waverley*, pe care l-a cunoscut și personal², e de o reconstituire cu totul superioară³, și aceeași însușire o va duce el și în alte evocații. După ale aceleiași epoce în drama *La Maréchale d'Ancre*, cele din *Stello* (inceput la 1824)⁴, în care e vorba de poezii părăsiți morții de societatea în care au trăit: Chatterton, pe care l-a prezentat și într'o dramă, nu fără succes (1835), Gilbert, ori acelea din *Grandeur et décadence militaire*, în care, lângă vrăjirea lui Napoleon, *tragediante-commediante*, înaintea Papei cu ochii de pătrunzătoare fineță de Italian și de duhovnic, stă dureroasa povestire a «Lauretei sau pecetii roșii», icoană a răsbunării Directoriului contra unui tânăr scriitor a cărui soție, Laureta, nebunește în clipa executării pe corabia unde nu bănuia ce li așteaptă iubirea și e purtată așa în lungul Europei napoleoniene, cu o nesfârșită milă, de însuși executorul nevinovat al inapelabilei sentințe (1835). Un *Othello*, imitat după Shakespeare, trezise un scandal ca acela de la „Hernani“.

Toate acestea omul le făcuse, nu fără o conștiință puternică de propria lui valoare, fără o convingere energică despre datoria societății față de poezii prin care ele vor trăi în vremile ce stau să vină, fără indignarea contra părăsirii în care, cu câteva complimente de la confrăți, bucuroși că scapă de concurența lui⁵, fusese lăsat a cădea și era menținut. Jurnalul vieții sale, publicat de Louis Ratisbonne, unul din puținii prieteni⁶, a mărturisit-o într'un târziu, când s'a deschis și saltarul cuprinzând între altele bucata de crudă comparație cu soarta lui însuși, «Lupul», lupul rănit care moare scrâșnind din dinți, stăpânit, tăcut⁷.

¹ L-a ispitit și subiectul Fornarinei în iubire cu Rafael, *ibid.*, p. 79

² *Journal d'un poète*, pp. 34-35, an. 1826.

³ În câțiva ani avu treisprezece ediții; Lamartine, *l. c.*, p. 147.

⁴ Lamartine găsia o asemănare cu Sterne; *ibid.*

⁵ El plânge cetind pe Lamartine; *Journal*, pp. 64-5. Cf. pentru *Jocelyn*, p. 110. Pentru nepotrivirea *in idem*, *ibid.*, pp. 129-31

⁶ *Journal d'un poète*.

⁷ *Les destinées poèmes philosophiques*, Paris 1864.

Încă de la 1824 orice scânteie de încredere în om și viață se stânsese la dânsul, înainte chiar de a fi putut încerca lupta cea mare. I se pare că oamenii toți sunt ca niște osândiți, orbi asupra soartei lor, cari nu-și dau samă că-i așteaptă în fiecare clipă sentința, din partea unui aspru și inexorabil stăpân pe care nu-l știu¹. Și, ironic, el strigă: „Ce bun e Dumnezeu, ce adorabil temnicer, care samănă atâtea flori câte sunt în curtea închisorii!”². Și îndată: „Trebuie mai ales să se nimicească speranța în inima omului. O desperare pașnică, fără convulsii de mânie și fără muștrări către ceruri e însăși înțelepciunea”³.

Regalitatea o desprețuiește ca nevolnică, de și în 1830 era gata, din loialism, să se ofere întru apărarea lui Carol al X-lea⁴. Mult timp a refuzat să se presinte, ca nou membru al Academiei, după datină, lui Ludovic-Filip⁵.

Hristos e frumos prin sacrificiul lui singur. Plăcerea supremă, în lung extas, e „fericirea inspirației”⁶. «Elixirul», singurul, e poezia⁷. Un suflet omenesc se poate ținea și dintr’atâta. Comunicația cu publicul nu e necesară, și el și-a interzis, de la un timp, să publice. S’a ținut de cuvânt aproape treizeci de ani. Publicul, el, avea altceva, — „Teatrul în ziar”⁸.

Această atitudine, cu grația lăsată să cadă înaintea lui — *la herse*: voiă să scrie poemul⁹ —, cu zidurile de fildeș ale turnului de care s’a vorbit atâta, era *alta* decât a contemporanilor. Un Byron nevorbaret, indignat că pe Dumnezeu nu-l atinge și oamenii nu-l ating.

Dar mai putea fi și o altă atitudine. A dovedit-o cineva ale

¹ *Journal*, pp. 31-2.

² Que Dieu est bon, quel geôlier adorable, qui sème tant de fleurs qu’il y en a dans le préau de notre prison! (p. 32).

³ Il faut surtout anéantir l’espérance dans le cœur de l’homme. Un désespoir paisible, sans convulsions de colère et sans reproches au ciel, est le sagesse même (*ibid.*).

⁴ *Ibid.*, p. 45 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. 206 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. urm.

⁷ *Ibid.*, pp. 173-4.

⁸ *Ibid.*, pp. 68-9.

⁹ *Ibid.*, pp. 171-2. — Voiă să arăte în alt poem nescris, *Hiena*, cum critica roade și „umbra” omului care a fost; *ibid.*, pp. 176-7. Și alte subiecte, *ibid.*, p. 245 și urm. Ideia de a continua *Îlloa*, *ibid.*, pp. 275-6,

cărni multiple talente, de o mlađiere rară și de o încântătoare spontaneitate grațioasă, n'aveau nevoie decât să fie conduse de o mai puternică ambiție pentru a da literaturii franceze pe unul dintre cei mai însemnați scriitori ai ei¹. E Charles Nodier, odată cercetător în domeniul științelor naturale ca și al filosofiei, apoi trecut la poezie², predecesor încă din vremea Imperiului — căci „tânărul bard“ apare din 1804 și narațiunile lui terifice după modelul scriitoarei engleze lady Radcliffe sunt anterioare anului 1810, prieten intim al renovatorilor și rival posibil pentru oricare din ei în orice domeniu. Dar omul, a cărui casă deschisă oricui a fost până târziu unul din saloanele timpului și care a răsbătut la Academie înainte de Vigny, s'a mulțămît să fure lui La Fontaine talentul de a povesti câte un apolog, cu teme nouă orientale, cu neconținute excursuri cochetete și într'un ritm care se învârte cu o libertate cochetă totdeauna sigură de sine. În povestirile sale (*Smarra*, 1821, *Jean Slogor*, *Trilby*, etc.), care nu sunt atâta nuvele ori mici romane, cât fantasii fermecătoare, el arată aceiași persistentă, supt moda solemnă, pompoasă, cam țapănă, ajunsă răpede la capătul mărețelor sale mijloace, a vechiului fond tradițional din care Hugo știa să culegă numai cuvinte rare, iar ceilalți nu voiau să facă nici atâta.

Cu aceleași îndemănări de stil și cu aceiași lipsă de jenă în mișcări apare acel mare poet al romantismului pe care l-a colorat deosebit cu inguvernabila lui personalitate, care a fost Alfred de Musset (n. 1810).

Nođier era fiul unui legist, din aceleași rânduri ale burgheziei se ridică și acest poet: tatăl său, Musset-Pathay, fără particulă, scrisese, între alte multe, și despre Jean Jacques Rousseau. Nu s'ar fi zis că această influență se putuse exercita asupra

¹ Lamartine (*Souvenirs et portraits*, III, p. 85) vorbește de „cette molle ineurie de l'âme et du talent, qui faisait la faiblesse de un caractère“.

² *Poésies diverses de M. Ch. Nodier*. Apar, adunate de un prețuitor, la 1827.—Una din ele, *Napoléon*, îndrăznise să atace pe împăratul însuși. Pe urmă însă a conșmțit să meargă ca bibliotecar la Laybach, unde a tipărit ziarul *Le Télégraphe illyrien*. Și mai târziu a fost bibliotecar, la Paris. — De notat și acela că debutase, la Besançon, orașul său de naștere, în 1801, cu un volumuș de cugetări scese din Shakespeare.

fiului, când, fără osteneala unei călătorii în Italia și în Spania, — popularisată pentru tineret prin Byron, care domina încă secolul, ca și prin poeții noi franceși, fiecare din ei mai mult sau mai puțin imitatori ai diabolicului Engles —, el publică, la douăzeci de ani *Contes d'Espagne et d'Italie*¹, cărora li urmară *Poésies Nouvelles*, între altele *le Coupe et les livres*, *Namouna*.

Suntem, data aceasta, în byronism pur², ca alegere a subiectelor, în *Don Paéz*, în *Les Marrons du feu*, în *Rolla*, ca formă a poemului, ca zugrăvire a eroilor fatali, ca pasiune pentru desnodământul tragic și, tot așa, ca gust pentru presintarea eroilor și situațiilor, cu acea nuanță de ironie, care e îndreptățită la Byron și care nu trecuse la ceilalți imitatori ai săi. Și Musset împărtășește aplecarea către scenele de voluptate lacomă, de obosită desiluzie a simțurilor, în momentele de slăbiciune a resortului vieții, dar — însemnată deosebire — fără a se gândi să ceară socoteală cuiva, în cer sau pe pământ, de această fatalitate a existenței lipsite de rost și de scop.

În procedeele stilistice chiar bate la ochi, față de Byron, similitudinea lungilor comparații epice, prea lungi pentru a da imaginea, iuțeala cu care se desfășură acțiunea, odată încheștată, pecetluirea ei cu vagile tânguiri și invocații, întrebările ce se grămădesc asupra eroului și blastămele ce-l urmează. Până și în bucățile mărunte pecetea învățătorului e pusă.

Mai presus de Byron e însă perfecțiunea, stăpânirea magistrală, tiranică a unui vers pe care-l îndoaie și-l frânge după voie, luând epocelor trecute ale literaturii franceze, nu numai vocabulariul impresionant, ca Hugo, dar și elasticitatea sintactică, naivă și elegantă, după împrejurări. Lacheii lui au făcut bună școală la ai lui Molière, și Rafael el însuși din „les Marrons du feu“ are ambițiile lui don Juan. La Fontaine ar fi recunoscut în câteva din poeme continuația, cu o rafinare pe care n'o cunoștea, a Poveștilor lui nerespectuoase pentru decență³.

Căci capriciul lui suveran face un poem din dialoguri. Fami-

¹ Ar mai fi dat, puțințel înainte, supt mișale, o povestire în prosă, în genul fantastic al lui Nodier — care și el vorbise de tovarășia lui cu un Engles pentru publicarea împreună de autori clasici —, *L'Anglais mangeur d'opium*. V. Mantz, în *Dictionnaire de la Conversation*, art. *Musset*.

² I s'a spus, și el a răspuns, în *Namouna*, că și Byron a imitat pe Puleu.

³ A pus în versuri și una din bucățile *Decameronului* lui Boccaccio,

liarul și tragicul se urmează fără o întrerupere, se înlocuiesc ori se și amestecă fără o discordanță, fără o notă falsă, cu o măiestrie incomparabilă la acest băiețuș, care ar putea să aibă o întreagă carieră literară după dânsul, cătând cele mai mari greutăți, ca un domesticitor bestiile lui în plesnitul elegantului biciu, mânuit ușor. Și niciodată femeile alintate de iubire n'au știut vorbi ca la dânsul.

Și toate acestea fără nicio pregătire serioasă. Căci n'are clasicii săi. Copil, a cetit pe Petrarca tradus¹, a umblat în treacăt prin Shakespeare, și din vechii scriitori franceși știe cât îi trebuie pentru un motto. Prin Madrid a trecut doar ca să audă sunând clopoței de la gâtul catarilor, iar Italia e pentru dânsul numai visul de o clipă al unui călător grăbit și amoretat; când pomenește pe Dante, se vede că „Alighieri“ e pentru el un nume interesant, un amănunt pitoresc. Citațiile din Schiller, comune cu Hugo, ba chiar cele din bizarul romantic german Jean-Paul, servesc numai pentru a da distincție pieselor sale. E mai ignorant decât Hugo, și nu va învăța nici pe departe cât a învățat, din mândrie, acesta.

Sinceritatea lipsia adesea, în schimă, ca și în sludare. Cântecul pentru „Venise la rouge“, ca și vesuta baladă către luna înfiptă 'n vârful de turn

— comme un point sur un i —

nu sunt decât artificii de tehnică victorioasă în serviciul unui capriciu. Așa va fi și mai încolo, alară de momente de uitare, ca atunci când își cere pe mormânt gâcindu-l timpuriu — salcia ou umbra ușoară.

Mes chers amis quand je mourrai.
 Plantez un saule au cimetière
 J'aime son feuillage éploré,
 La pâleur m'en est douce et chère,
 Et son ombre sera légère
 A la terre où je dor nirai,

sau când elemente din propria lui ființă se amesteca de fapt, dând spovedania „Noptii de Maiu“ și a „Noptii de Decembre“,

¹ *Le fils du Triton*

a „Noaptea de August“ și a „Noaptea de Octobre“, în care, gândindu-se la plânsetele de durere, el spune

Les plus désespérés sont les chants les plus beaux
Et j'en sais d'immortels qui sont de purs sanglots,

ori, în sfârșit, când, în „Sensoarea către Lamartine“, se apleacă spre el pentru a-i mărturisi credința¹. Imitație, de o parte; de alta, virtuositate. Dar fiecare vers ne amestecă într'o intimitate adâncă, misterioasă a poetului, care, cochet și el de talentul său, nu vrea cu niciun chip să se deie altfel.

Totuși nu putea trăi cineva în vremea când toată lumea bătea cu pumnul la porțile de aramă ale cerurilor pentru a-și aduce îndoielile care-l chinuiau, fără ca nota aceasta, de căpetenie pentru alții, să fie măcar atinsă de acela care unia așa de original plânsul cu râsul încât nu s'ar fi putut crede că e în adevăr capabil nici de unul, nici de altul. De acolo invocațiile către Grecia, senină, clară, bună:

Grèce, ô mère des arts, terre d'idolâtrie,
De mes vœux insensés éternelle patrie,

către zeii elenici pe cari până atunci — fără a exclude pe André Chénier — nimeni nu-i înțelesese mai bine, de acolo și admirația pentru Renașterea îndrăzneț creatoare, ca să se răspingă cu scârbă banalitatea pretențioasă a vremurilor noi. Dar aici de cele mai multe ori versul se rupe în gângăvirea vorbăriei oboșite.

Alfred de Musset întrebunțase, când nu era Engles, filosof și diabolic, dulcele ton al poeziei populare.

J'ai dit à mon cœur, à mon faible cœur.
N'est-ce donc point assez d'aimer sa maîtresse ?

E ceva aici și din Mathurin Regnier, din vechii poeți fără „misiune sufletească“ și fără intenții politice. Lumea trebuia să guste aceasta poezie simplă, vicioasă, zimbitoare, cea ce nu ex-

¹ Cf. și *L'Espoir en Dieu*, de un și mai puternic avânt
Le monde entier te glorifie,
L'oiseau te chante sur son nid,
Et pour une goutte de pluie
Des milliers d'êtres t'ont béni,

cludea amărăciunea, — poezie de care Titanii fugerați¹ o desvătaseră¹.

Unele din aceste lucruri se puteau spune în prosă. E adevărat că pentru vers Alfred de Musset a avut o adevărată adorație, și de atâtea ori s'au repetat delicioasele versuri din *Namouna*, care au spus-o.

J'aime surtout les vers, — cette langue immortelle.
C'est peut-être un blasphème, et je le dis tout bas,
Mais je l'aime à la rage. Elle a cela pour elle
Que les sots d'aucun temps n'en ont pu faire cas,
Qu'elle nous vient de Dieu, qu'elle est limpide et belle,
Que le monde l'entend et ne la parle pas.

Prosa i se părea un mijloc de comunicație a ideilor, fără a li se lua esența însăși, care *aceasta* e poezia²; chiar când este armonie în potrivirea cuvintelor, ritmul, ritmul *constant* lipsește³. Și totuși ce avea el de spus, în domeniul povestirii pure — în care încercă Memoriile, de un caracter exagerat, din *Confession d'un enfant du siècle* — ori în acela al teatrului, — unde ca poet se riscase doar în scena merovingiană pentru marea artistă Rachel, sau în *le Songe d'Auguste*, iar pe ton de comedie, în *Louison*, — cerea întrebuintarea stilului obișnuit al veacului. Și, astfel, el, care a stăpănit și în prosă mai bine decât oricare dialogul elegant al iubirii care se pregătește și luptă, care încunjură, care șuguiește în jurul dulcii prăzi, a creat un nou gen dramatic, — având ca singur predecesor pe Vigny, într'o bucată răpede uitată, *Proverbele*, dintre care au avut mai mare succes *Le Caprice*, *Il ne faut jurer de rien* și *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée*.

De și, când Molière nu e modelul, se imită aici Shakespeare, în fanteziile pe care el nu le înțelegea astfel ca un joc, ci ca realități cum le vedea el, nimic nu arată aici, ori dacă e vorba de lucruri contemporane, ori dacă se vrăjește Italia Renașterii, distincția poetului. Sunt scene une ori triviale, adesea prea lungi, în care dincolo de patima care tândălește și află plăcerea

¹ O mențiune a lui Lamartine în bucată *A mon ami Édouard B.*

² *Entrer dans la sève du monde*, spune el, în observațiile pe care le cităm și mai jos.

³ V. *Poète et prosateur* în *Oeuvres posthumes*, Paris 1860.

În lungirea voluptății sufletești, în rafinările scimei amoroase, niciun orizont nu se desface, nici o geană de lumină nu se deschide asupra unei lumi mai bune, mai curate, mai vrednice de trăit. Nimic nu vine să împace cu viața care, dacă oferă numai atât, nu face osteneala de a o târi.

Adevărata pasiune lipsește în aceste vioaie scene, une ori spirituale, pe alocuri însă de un cinism brutal, în care, atunci, scriitorul, a cărui existență însăși, după câteva romane înseilate, e definitiv sfărâmată, fără să se poată rechema măcar din trecut amintiri mângâietoare, exprimă în cea mai ispititoare formă elegantă cel mai inexorabil pesimist. O asemenea pasiune, dacă n'ar înălța personagiile înseși, dându-li și contururi mai ferme, ar face acțiunea reală, mișcătoare, încordată puternic către o țintă pe care cugetarea logică o poate găci. Dar „dramaturgul“ însuși nu e de loc grăbit: încântând pe alții, el se încântă singur de meșteșugitele zăbăvi, care ele, și nu subiectul, sunt cea ce-i place, cea ce-a avut în vedere.

De la imitatorul posei byroniene¹, care o părăsește numai pentru a căuta în fondul frances cea ce distrează fără emoție și place fără reflecții, nu se mai putea aștepta nimic nou (el a trăit până la 1857, când l-a răpus o boală de inimă, dobândită în excese). Cu atât mai puțin o atitudine politică și socială. E singurul poet pe care l-a putut câștiga Guvernul «burghes» al lui Ludovic-Filip, pe lângă care, îndeplinind rolul unui Lamartine și chiar unui Victor Hugo față de regalitatea ramurii *ainée*, el va înfiera atentatele contra persoanei regale, va lauda însușirile de artistă ale princesei Maria, va plânge moartea, neașteptată, într'un accident de trăsură, a ducelui de Orléans, Moștenitorul Tronului, va slăvi nașterea contelui de Paris, etc. Și de aceea îi va fi scârbă de partidele revoluționare, și în câteva satire, mai ales în aceia care presintă tipurile contemporane ale lui Dupont și Durand, el va înfiera pe advocații cu gura mare, pe ziariștii răscolitori de pasiuni și otrăvitori ai rănilor societății, pe acei cari au întemeiat „domnia hârtiei și abuzul scrisului“, *le règne du papier, l'abus de l'écriture*².

¹ Cetise și pe Alfieri, ale cărui Memorii sunt citate în „povestea“ *Le Mouche*. De alminterea în *Histoire d'un merle blanc* el poate vorbi de «la strophe de Spencer».

² *Sur la presse*.

Va râde amar de acești sectari, continuatori ai lui Rousseau și Voltaire, al căror veșmânt îl poartă: *vieux galons de Rousseau, détroqué de Voltaire*, cari joacă danțul revoluționar în „zdrănțe forate lui Robespierre“: *Carmagnole en haillons volés à Robespierre*. Nu-i place «piața publică», unde «se zbiară și se schimbă neconținut atitudinile»:

Je ne suis pas l'amant de vos places publiques:
On n'y fait que brailler et tourner à tous vents.

Îl va desgusta calomniile și minciuna cu care se duce această luptă, în dosul căreia vede numai condamnabile ambiții personale.

Ah, Dupont, qu'il est doux de tout déprécier !

Le mensonge anonyme est le bonheur suprême.

Tot ce făcuse până atunci literatura, de la Chateaubriand încoace, sămănând idei, popularisând direcții, combătând sau recomandând persoane, i se pare o trudă zădarnică, dar și o deraiare, o greșeală de gust, și ar vrea în loc jovialitatea secolului al XVII-lea, ca la Régnier ori La Fontaine, și, în cuvinte care vibrează, el amintește acel răs frances stăpân al lumii, acel bun simț robust, caracteristic nației:

Rire dont on riait d'un bout du monde à l'autre,
Esprit de nos aïeux, qui te réjouissais
Dans l'éternel bon sens, lequel est né français¹.

Și în *Lettres de Dupuis et de Cotonet* va lua reformele «umanitare» pe rând ca să rădă cu o inimitabilă vervă de tot ce încearcă a se aduce din vechea Lacedomenă și din noul New-York contra nevoilor și tradițiilor Franței: în forma lor glumeață sunt acolo cuvinte de o adâncă înțelepciune. Dar el nu știa ce

¹ V. și caricatura literaturii curente în *Histoire d'un merle blanc (Contes)*. Pare a-și râde de Memoriile lui Chateaubriand — și de alții, fiindcă e vorba de ode și de „le grand sujet qui préoccupe maintenant tant de monde, à savoir l'avenir de l'humanité“. Pentru George Sand, iubita tinereții lui: „il ne suffit pas à une femme de lettres d'être dévergondée pour faire un bon livre“. E vorba și de felul cum scrie: „il ne lui arrivait jamais de rayer une ligne, ni de faire un plan avant de se mettre à l'oeuvre“. — Satira literaturii curente și în *Lettres de Dupuis et de Cotonet* (strălucită glumă cu privire la romantism și clasicism).

să recomande afară de acea ordine, care byronianului, pătrecătorului trebuia să-i pară une ori, și ea, sarbadă. Poesiile lui patriotice se resumă în răspunsul, — mai mult, ștreqăresc decât demn, dar cu atât mai bine primit de un public căruia, ca și lui Musset, Lamartine, autorul altui răspuns, îi părea «imbătrănit» în solemnitatea lui, — la «Rinul german», convins și dârz acela, al lui Becker. Lăudătorul lui Leopardi, pe care el întâiu l-a recomandat călduros:

Sombre amant de la mort, pauvre Leopardi,

n'avea mândria dogmatică, impunătoare, a acestuia, cum n'avea, pe departe, minunata cultură a lui. Și de aceea, pe când poetul italian cade drept, sfidând soarta, acestălalt s'apleacă șovăind, cum o spune în ultimele lui versuri, de o așa de coplesitoare tristeță:

Mon courage, éteint, chancelle et s'abat.

Lamartine se plânge undeva ¹ de influența covârșitoare pe care acest poet, și acest poet singur — căci soneriile violește de trâmbiță ale marelui virtuoz Théophile Gautier răsunară în vânt, — o exercita asupra tineretului. Și el pune în comparație cu acesta, crescut în ironie și despret, gata a ridiculisa întâiu, a distruge apoi — dacă ar avea curajul — orice, generația sa proprie în anii de început, când se ridica având convingeri tari, fanatice decisiuni și un nestrămutat ideal în față.

Avea dreptate: multe din turpitudinile sociale următoare s'au datorit acestei educații prin literatura de bagatelizare. Și, arătându-i capii, bătrânul poet, care și-a făcut o mândrie să rămâie el însuși până la sfârșit — în ciuda mediului, care l-a lăsat aproape să moară de foame —, adauge la Musset — pe lângă Evreul german Heine, semi-francisat în exilul ² său parisian, — pe Stendhal ³.

¹ *Souvenirs et portraits*, III, p. 118 și urm.

² V. laudele bizarului Gérard de Narval pentru poesiiile lui, în *Revue des deux Mondes* pe 1848, p. 914 și urm. (n-1 de la 15 Iulie).

³ Lamartine, *l. c.*, p. 112: «Tu ne reconnaissais pour philosophe que Stendhal et pour maître que Musset, et tu te targuais d'avance tous les matins des oeuvres inouïes que tu couvais sur ton oreiller inspirateur entre une nuit d'orgie et une aurore de paresse.»

Să desfacem un moment din rândul povestitorilor pe acest spirit rar prin calitățile sale de profundă și minuțioasă informație, de gust personal așa de sigur în materie de artă, de simț local și simț istoric, de notațiune stilistică precisă și discretă, pentru a vedea numai laturea care-l apropie în adevăr de Musset.

Henri Beyle (1783-1842), care iscălia Stendhal¹, era fiul unui avocat, crescut de un medic, dat la școala călugărilor, tutelat de un istoric, Daru, ucenic în pictură, pentru ca să fie funcționar la Milano. Ca și Paul Louis Courier, și în aceeași dispoziție cu totul particulară, servește în armata lui Napoleon, părăsind-o cu tot atât de puține amintiri militare. Face un stagiu în comerț și se întoarce la birouri, nămerind iarăși la Milano, unde stă acum nu mai puțin ca șapte ani. După vre-o zece alți ani de aventuri amoroase, în care, scriind, tratează literatura ca pe femei, cu aceeași artă rece, sigură de sine și extrem de sensibilă la voluptate, se face diplomat în aceeași Italie iubită pentru cerul ei ca și pentru moravuri, pentru acestea ca și pentru trecut. Moare consul al Franciei la Civita-Vecchia, tot tânăr, nu cu parerea de rău că n'avea public, ci cu aceia că pentru alte cuceriri spațiul era prea îngust.

Dacă e vorba de cuncașterea Italiei și a artei italiene, ba chiar și a muzicii lui Mozart, Haydn și Rossini, nu se poate un călăuz mai bun, știința lui era admirabilă, stăpânirea ei incomparabilă. Cartea lui, neiscălită, *Histoire de la peinture en Italie* (1817), a avut trei ediții, care, de altfel, îl vor fi interesat prea puțin. Amestecul între luptele dintre clasici și romantici prin curagioasele broșuri despre Racine și Shakespeare (1823-5) erau numai pentru a satisface un gust trecător².

O carte a lui despre iubire (*De l'Amour*, 1822) s'a desfăcut mai adânc din sufletul lui, și, când dădu două mari romane în cadru italian, *Le rouge et le noir* (1831), *La Chartreuse de Parme* (1839) pe lângă *l'Abbesse de Castro*, ceia ce-l interesa mai mult era savanta scolastică asupra iubirii care supt acel cer și în acel timp i se părea mai naturală și mai plină de farmec decât

¹ Ea încă și L.-A.-C. Bombat.

² Cineva l-a găsit în bizarerie și pretenție un predecesor în alt călător, Simenă.

aiurea. Dar în dosul perdelei se vede totdeauna o față care râde: „amorul“ la el nu e niciodată zeul poezilor, nici lămuritorul de lume al filosofilor, ci numai acel lucru foarte plăcut fără care viața ar fi și mai lipsită de sens și de scop.

Dar triumful lui Stendhal și lui Musset arată că, dacă mai trăiau romantici, cari se vor schimba, de altfel, în crisa anului 1848, care aduce, la capătul frământărilor de idei, crima socială, *romantismul murise*. Musset o spusese în acele scrisori ale sale: «Azi în Franța nu mai e posibil decât ce e simplu, redus la ultima sa expresie¹».

¹ Mais je dis qu'aujourd'hui, en France, avec nos mœurs et nos idées, après ce que nous avons fait et détruit, avec notre horrible habit noir, il n'y a plus de possible que le simple, réduit à sa dernière expression.

Mai departe „Toute forme, toute enveloppe des choses humaines est tombée en poussière devant nous, il n'y a rien d'existant que nous n'ayons touché du doigt, et ce qui veut exister maintenant doit en subir l'épreuve“

Literatura spaniolă și literatura italiană a romantismului.

Spania n'a avut „precursori“ romantici ca Chateaubriand, revelatori ai altei literaturi în altă țară, ca d-na de Stael. Și, în condițiile particulare ale vieții ei politice înainte și după înăbușirea, cu armele franceze, puse în mișcare tocmai de autorul „Geniului Creștinismului“, a regimului Constituției de la Cadiz ea n'a avut, afară de conspirații și de incidente insurecționale ori de pronunțamente, o viață politică de o intensitate care să poată înviora, frământa și îndrepta pe drumuri nouă literatura. O poezie activă ambițioasă, luptătoare nu se poate dezvolta acolo unde societatea însăși nu părăsește drumurile obișnuite decât pentru a fi întoarsă înapoi, violent, și pe multă vreme, vre-o trei decenii, înapoi la condițiile de până atunci.

Dar, iarăși, oricâtă amărăciune ar fi lăsat în partidul clerical, conservator, regalist dominația napoleoniană și, pe de altă parte, oricât în partidul constituțional, liberal, progresist s'ar fi strecurat dușmănia contra Franciei, în noua formă regală a regalității restaurate, pentru intervenția trupelor ducelui de Angoulême și înfrângerea spaniolă de la Trocadero, influența de peste munți rămânea atotputernică. Ea singură, căci nu se mai poate vorbi de o influență a Italiei sau a țărilor nelatine în acest colț de izolare politică. Franța luă Spaniei subiecte, istorice și populare, coloare locală, legende, „teatrul Clarei Gazul“ și „poveștile“ lui Musset; în schimb, ea-i dăde și propriile ei creațiuni romantice și ceia ce ea însăși împrumutase din Anglia lui Byron și a lăcăștilor din Germania lui Goethe și a lui Schiller.

Astfel principalii reprezentanți ai romantismului spaniol vor

putea fi aduși fără greutate la modelele franceze pe care acumă le cunoaștem.

Ca înaintași, în *Profecia del Pirineo* a lui Arriaga este un accent patriotic care a făcut ca această bucată de indemn la lupta contra străinului să fie pusă alături cu Marsiliesa acestor năvălitori ei înșii. În „Oda la moartea lui Isus“ a lui Lista sunt note care ar dovedi reluarea creștinismului ca izvor de inspirație, dacă el ar fi încetat vre-odată de a fi acest izvor¹. În „romanele“ ducelui de Rivas evul mediu castilan revine în formă, trecutul spaniol formează fondul.

José de Espronceda (1808-42) aduce în țara sa byronismul într'o formă mai deplină decât oricare dintre poeții franceși, fără a excepta pe Musset tânăr. Elev al lui Lista, fără a primi pecetea acestuia, copil precoce ca atâția dintre romanticii tuturor țărilor. Conspirator, cum n'a fost niciunul dintre Franceși, și închis pentru aceasta: în temniță încearcă un poem istoric, patriotic, închinat vechiului rege Pelagiu, „descălecătorul“ contra Maurilor, *Pelayo*. Prin Cadiz trece în Portugalia, de aici în Anglia, unde avea să primească influența decisivă. În Iulie 1830, la Paris, e în rândurile revoltaților, rămânând pentru a intra în compania polonă, alături de exilații altui revoluționarism. După amnistie, se face soldat acasă, fără a părăsi agitația din nou arestat, el întrebunțează răgazul silit ca să scrie un roman istoric, după modelul lui Walter Scott. Redactează un ziar de luptă liberală, *El Siglo*, de pe urma atitudinii căruia trebuie apoi să fugă din Madrid. Din nou se aruncă în valurile celei mai furioase propagande, cu vorba, dar și cu fapta. Nu se poate o răscoală fără dânsul. Dar, când putu vorbi în sfârșit de la o tribună, el își dădu samă că-i lipsește talentul. Întră în diplomație, și, cum era zdrobit de o asemenea viață, se întoarse din negurile olandese numai ca să moară acasă.

N'a scris decât poeme, vehemente, furioase, sforțând stilul să spuie lucruri cum nu se mai auziseră vre-odată. Lovind în calăi (*el Verdugo*), compătîmind pe cerșitori (*el Mendigo*), protestând, în numele «Condamnăului», el nu face decât să sërvească, într'un limbaj de exclamații și imprecății, cu totul peste marginile a ce e natural, cauza căreia i se devotase. În *Piratul*,

¹ Pentru apropiere v. Schen, *Literaturgeschichte*, ed. 1875, I, p. 412.

În *Studentul din Salamanca* e același strigăt. Nici în *Imnul către soare* și în *El diablo-mundo*, — dracul unit cu lumea, cele două noțiuni confundându-se, — nu e mai multă ordine, mai multă logică, mai multă umanitate. E povestea însăși a unei vieți zbuciumate și nenorocite. Dar descrierea mării în „Pirat“, alte spectacole de natură au rămas printre paginile ce nu se pot uita ale literaturii spaniole moderne. Și în „Despărțirea tânărului Grec de fiica apostatului“ patriotismul spaniol a găsit cu ce să se hrănească. De altfel cel care a cântat „Două Maiu“ și rușinea dominației franceze, s'a înduioșat la strămutarea în Paris a cenușii lui Napoleon. Și, în sfârșit, acest neobosit luptător nu va fi un pesimist, ci, la capătul gândurilor sale, înălțând un imn Nemuririi, care biruie Moartea, el strigă omului însuși „să-și înalțe fruntea“, ca unul care și el trebuie să participe la această imortalitate :

Hombre débil, levanta la frente,
 Pón tu labio en su eterno randal;
 Tú serás como el sol en Oriente,
 Tú serás, como el mundo, inmortal.

La José Zorrilla (1817-93), care se înfățișează cu „Cantos del Trovador“, inspirația amintește pe Hugo, E bogat, vorbăreț, plin de varietate, meșter în coloare, virtuos în ritmuri ca și acesta; ca și poetul frances are trufii mari de dictator și, împreună cu ele, momente de mișcătoare modestie, duioase clipe de aducere aminte. Copilăria lui îi rămâne în minte ca o vreme de fericire pe care n'ar fi vrut să o vadă isprăvită¹.

Trecutul îi e așa de scump: în numele lui doar vine „trubadurul“ să cânte „despre vitejii cavaleri, cu doamna ingrată și reaua amantă, orașul ascuns și luptele vajnice, cu care și-au dus la capăt isprăvile pentru frumoase sclave și princese“:

Que yo sé de los bravos caballeros,
 La dama ingrata y la cautiva amante,
 La cita oculta y los combates fieros,
 Con que a cabo llevaron sus empresas
 Por hermosas esclavas y princesas².

¹ *Ofrenda poética* din 1848.

² Introducția la „Cantos del Trovador“.

„Ordineros țerii, „legii și altarelor ei“, poetul, „Edel aluzbaș al veselei

Catolicismul nu l-a numărat între desertorii săi pe acela care scrie că singurul îndemn vine de la Dumnezeu și „credința artei e fiica credinței“:

Dio es la inspiracion: la fé del arte
 Es hija de la fé de la creencia:
 No la busqueis jamás en otra parte;
 La cruz es de la gloria el estandarte:
 Dios es la luz; Dios es la inteligencia¹.

Poetul, «zburând, ca profeții, pe aripa cântece or sale, la cer»², nu face decât să transmită o solie care din cer vine.

Și, pios față de amintirile istorice ale neamului, el descrie ca niciunul până la dânsul nopțile Spaniei, pe Guadalquivir, «în lumina de a gint pe apă de cristal», în barcă, lăsând lopețile 'n voie³, în grădinile fermecate ale Sevillei (*en la encantada Sevilla*)⁴, ori la Granada, cu turnurile Alhambrei în față:

Noapte albastră totul cuprinde:
 Luminează tăria
 Luna albă: vântul blând
 Mișcă pădurea încet sunând,
 Și turnurile la Alhambra,
 Sprijinite pe cupole,
 Se desfășură în faldurii
 Verdei lor steag⁵.

știință“, „Își va ridica glasul mângâietor de-asupra ruinelor în care spaima plânge“:

Y, fiel ministro de la gaya ciencia,
 Levantaré mi voz consoladora
 Sobre las ruinas en que España llora (*ibid.*).

Și totul numai „pentru un surâs al dulcii lui Spanii“, *de mi dulce España*

¹ *Ibid.* („N'o mai căutați în altă parte;
 Crucea e al gloriei stindard,
 Dumnezeu e lumina;
 Dumnezeu e inteligența“.)

² Cantad, poetas!
 Volañ como volaron los profetas
 Su alas de sus cánticos al cielo!

³ *Recuerdos a Saavedra.*

⁴ *Ibid.*

⁵ Noche azul cife la tierra,
 Lumina el firmamento

Și frumusețile Granadei, înșirate cu evlavie, îl îndeamnă să se îndrepte din nou către Dumnezeu ca să i mulțamească pentru darul făcut astfel Spaniei și, prin Spania, lumii¹.

Zorrilla era un adânc cunoscător al literaturii italiene, de la care se inspiră odele și sonetele lui; noaptea-i pe lună în Madrid pare o reminiscență din Leopardi; un mic grup din opera lui o formează traducerea din Maffei, din Monti, din Petrarca. Literatura francesă-i era foarte bine cunoscută, și metrul lui săltăreț se iea, victorios, la întrecere cu al lui Hugo în *Odes et Ballades*. Poate Lamartine l-a îndemnat a scrie idilele pure ca «Povestea de iubire» (*Un cuento de amores*), lauda în formă epică a Maicei Domnului, operă unică prin întinderea și viața ei după exemplul lui Manzoni tânăr, mai clasic, mai sărac și nespus mai sec², ori „poemul biblic” „Ira de Dios” (istoria pierderii cetăților vinovate, Sodoma și Gomora), de și el corespunde poemului cu care Hugo însuși își deschide „Orientalele”, întrecându-l însă prin întindere ca și prin varietatea priveliștilor. Și, în sfârșit, în tonul familiar, intim, glumeț, din târzia operă *Cuento de Cuentos* ori în *Granada*, „poem oriental”, răsună ceva din glasul nesigur între ironie și durere al lui Alfred de Musset.

Teatrul lui Zorrilla are vioiciune și strălucire. Subiectele sunt luate din Italia, ca *Juan Dandolo*, din trecutul visigot, ca *El rey loco* («Regele nebun», povestea regelui Wamba), și *La Calentura*, din Portugalia, ca *La Reina y los favoritos*; din Spania însăși, ca *El escornulgado*, ori *Traidor, inconfeso y márti*; dar forma e toată a înaintașilor, cu toate că nu s'a luat din Calderon, incomparabil mai „romantic” decât acest romantic, nimic din acele elemente de prisos care îngreueie acțiunea pe care o împetrițează. Ordinea, măsura nu exclud nici energia unora din scene, nici mersul viu al întregii acțiuni, care, ce e dreptul, nu

Blanca luna: manso viento
Mece el bosque en lento són,
Y las torres de la Alhambra
Que á sus copas sobrepujan
En los plugues se dibujan
De su verde pabellon.

(*Alláh-akbár.*)

¹ Desde el mirador de la Sultana.

² E de o frumuseță deosebită plângerea Fecioarei la Cruce, în acel dureros refren: *Pobre madre*

se încoardă pentru precisa punere și deslegarea violentă a unei probleme dramatice. Astfel când, în „Traidor, inconfeso y martir“, se aude doña Aurora

Vorbește-mi, spune-mi cine sunt și cine ești.
 De ești de jos și 'n vinele-ți plebeie
 Sânge impur și blăstămat ai tu
 De Jidov ori de vre un trib de Mauri,
 Te-oiu iubi, Gabriel, iar dacă regi
 Poți să arăți în scutul vieții tale,
 Încoronați și cu splendide steme,
 Te-oiu iubi, Gabriel; și, de esti poate
 Un criminal fugar și te temi pentru mine
 De pata unei furci necinstitoare,
 Te-oiu iubi, Gabriel. Chiamă, de(vrei,
 Preot, și cu eternă legatură
 Cuprindă inimile noastre, și să nu crezi
 Că desonoarea faptei criminale
 M'ar umili, căci te iubesc atât de tare,
 Că m'aș ruga cât aș trăi n mormântu-ți,
 De numele ce mi-ai lăsa, trufașă¹.

O încercare de a readuce la moda vechile „mistere“ medievale e făcută, nu fără succes, în *La creacion* și mai ales în *El di-*

¹ Habla Dime quien soy, dime quien eres.

Si eres villano y entus venas viles
 La sangre impura y maldecida tienes
 De raza hebrea o de mor s a tr bu,
 Yo te m ré, Gabriel si re l s puedes
 Ostentar de tu estirpe en el escudo
 Corona o y e pléndidos cuart les,
 Yo te am ré, Gabriel; si ert caso
 Criminal fug tivo y por mí temes
 De un pat ulo infame la deshonra
 Yo te amaré, Gabriel. Llama si quiere ,
 A un sacerdote y que con lazo e rno
 Anude nuestras almas, y no pi use
 Que el deshonor de cr minal memor a
 Me humile: te amo con amor tan fuerte
 Que oraré mientras iva en tu sepulcr ,
 Orgull sa del nombre que m deja . — Toată scena (ac ul II, x1) e deo-
 sebit de pasionantă.

Iuvio, piesă în trei acte, în care Lucifer apare din nou ca să tulbure frăția dintre copiii lui Noe și relațiile cu părintele lor: o întreprindere îndrăzneată, în care numai puternica imaginație a unui mare poet era în stare să de-o viață umbrelor vechii Biblii, făcând din ei figuri caracte isate și ineunjurându-i de un mediu neconținut în mișcare¹.

În literatura italiană a aceleiași epoce — la Spanioli însă scriitorii ce apar pe la 1830 sunt secotiți drept clasici, și vremea romanticilor vine numai vre-o zece ani mai târziu², — este întâiu un curent care continuă pe înaintași sau imită pe maieștri. Nu e vorba, bine înțeles, de Alfieri, prea greu și prea sec pentru gustul cel nou, nici de Leopardi, care e unic și răspinge, ci de acela a cărui simpatică înfățișare și ale cărui legături cu o însemnată categorie din societatea contemporană, represintând mari și durabile interese, îi asigurase, ca și talentul său, cât și talentul său, locul de frunte, calitatea de conducător al vremii sale, în poezie ca și în prosa narativă: Manzoni.

Lângă dânsul vom avea pe alt Milanese, Tommaso Grossi (1791-853). Un om muncitor și plin de o sfântă răbdare, presupuind una asemenea și la cetitorii săi. În țara unde urmele istorice sunt pretutindeni și mărturiile trecutului se îmbulzesc, el cetește, excerptează și compilează cronici cu alt talent pentru asemenea operații pe care, acolo nu-l au numai erudiții, ci toată lumea aproape. Și, când și-a cules materialul, când e sigur de dânsul, acest om, care și-a studiat clasicii și căruia, nu numai metrul lui Ariosto și Tasso, dar toate mijloacele lor tehnice îi stau așa de perfect la dispoziție, începe a povesti, fără vre-o tendință la capăt și fără vre-o ideie conducătoare înlăuntru: „Lombarzii în cruciata întâia“, un *pendant* la „Gerusalemme liberata“, care nu duce însă genul cu un singur pas mai departe: *Ulrico e Lida, Ildegonda*. De la un asemenea vers pur narativ în monotonia lui, pe care nimic nu vine s'o releveze, se poate trece apoi foarte ușor la prosă, și, fără extraordinarele resurse ale lui Manzoni, acest contemporan scrie *Marco Visconti*.

Tocmai așa Giovanni Torti, Sestini (cu *Pia de' Tolomei*), vor-

¹ Asupra literaturii spaniole v. *Revue des deux mondes* din 15 Iulie 1843 și în același an, p. 925 și urm.

² *Revue des deux mondes*, l. c.

barețul Giovanni Prati (cu *Edmenegarda*; e tot așa de legat și de difus în lirică), Giulio Cărcano și mai ales Silvio Pellico, pe care-l ascultăm înduioșați numai când vorbește de temnița lui austriacă, în *Mie prigionii*, prezintă figuri „romantice” numai prin vanitatea numelor în *Rasilde*, în *Adello*. Mai variat în producție decât Grossi el atinge figura Francescăi da Rimini, pentru a spune într’o piesă întreagă, lăncedă și corectă, mai puțin decât Dante — evocat și de Giovanni Marchetti, în *Una notte di Dante*¹ —, în câteva versuri. Iar, când încearcă struna lirică, vorbește prea des de leagănul său, Saluzzo, de Piemontul cu graiu italian stricat, pentru ca aceste repetiții să poată impresiona pe cine cunoaște prin Leopardi altfel de pomeniri ale locului de origine.

Nota imnurilor religioase și-o va însuși Terenzio Mariani, care, când încearcă idelle, se pierde în lungi descrieri, ori și Borghi.

Cu aceiași exactitate istorică, dovedită prin numeroase note în toate limbile, a tratat Giambattista Nicolini (1782-861) subiecte dramatice care au plăcut: *Antonio Foscarini*, *Giovanni da Procida*, *Ludovico Sf rza* (cu intrarea Francesilor în Italia), *Arnaldo da Brescia*, *Filippo Strozzi*, *Beatrice Cenci*. Versul lui n’are nici mlădiere, nici energie: discursurile, dese și lungi, nu sunt elocvente. Ici și colo se văd îndemnuri patriotice către societatea contemporană; ele nu sunt date însă cu energia care ar putea să impresioneze. Pe mult timp, după Alfieri teatrul italian era sfârșit.

Până aici influența străinătății se arată puțină. Nu se vede nimic de la Germani, cu toată întinderea dominației austriece în peninsula și hegemonia politică derivată din acest fapt. Lui Guerrazzi, despre care va fi vorba pe urmă, i s’au atribuit, cu sau fără dreptate, intenții byroniene. O evidentă înrăurire de peste Alpi o suferă Venețianul Luigi Carrer, când scrie balade care au mișcare și cuprind în ele ceva din neapăratul mister, ca *La vëndetta*, *la Cappella degl’innocenti*; *Il Sultano*, cu Pașahul așa de puternic și totuși nemulțămît, nu s’ar fi scris dacă niciun exemplar din «Orientalele» lui Hugo n’ar fi intrat în peninsula.

¹ Hauvette (*Histoire de la littérature italienne*, p. 459) observă că între 1880 și 1870 s’au dat două sute de ediții din *Divina Commedia*.

O notă veselă se întâlnește la Cesare Arici, cu „Călătoria melancolică“ („il viaggio malinconico“), amintind, dar nu în scurtimea și eleganța expunerii, pe Sterne în „Călătoria sentimentală“, ori la anaçreonticul Iacopo Vittorelli.

O altă notă, cu totul particulară, deosebit de plăcută în monotonia scriitorilor de școală bună, o are Giulio Perticari, care, fără a întrebuița dialectul (în dialect milanes scrie Carlo Porta și în cel romagnol Belli), știe să smulgă graiului popular ca și sufletului însuși al poporului tot ce trebuie pentru a pregăti o idilă de cel mai real și de aceia și mai cuceritor caracter, când, în *Cantilena del Menicone*, aduce înainte'n vorba bătrânului țeran pe baba lui cea harnică, îngrijind „de porc, de bărbat, de copii, de pisici“, — aceasta e`ordinea:

Cura il porco, il marito, e i figli, e i gatti —,

se scoală „supt lumina stelelor“, pe când zisul bărbat își doarme „somniașorul de aur“, face focul în vatră, «deschide ușile și le închide», până ce se așează, celelalte rosturi fiind isprăvite, la războiul ei de pânză:

Levasi al lume delle stelle e innante
 Che mi si rompa il sonnello dell'oro
 Risveglia il foco dal tizzon fumante,
 Apre usci e serra: un cigolar sonoro
 Di carrucole senti, ed alto freme
 De' percossi telai l'aspro lavoro.

Vezi acolo viața obișnuită a satului, cu femeile seara în tăcere, „ca greierușii când s'a culcat șoarele“:

Si stan le donne, nê fan più parole,
 Come presso la sera si stan quete
 Le cicallette quand'è morto il sole.

Și, ca să nu uite fetele, li dorește un iubit, nu mire și, după nouă luni, „un copilaș de mișcat în leagăn“:

A crollarvi un bambin dentro la cuna.

Dar, în fierberea pentru înfăptuirea Italiei unice și libere, care dă, aici, revoluției, nu un sens social, ci unul lămurit și exclusiv național, cea mai vie parte din această literatură se ocupă cu șormonirea în romane istorice, superioare cu mult — nefind

un model vechiu, care să poată fi imitat cu servil'ta e —, trecutului, în care poporul ital'an apare tocmai în stăpânirea ac lei libertăți, acuma așa de dorite, și din acest mot'v capabil atunci de a face lucruri care acuma se cred imposibile¹.

Astfel de romane le dă Guerrazzi (1804-73). *Battaglia di Benevento, Assedio di Firenze*, dar mai ales ginerele lui Manzoni, Massimo d'Azeglio, elegantă personalitate, foarte mult amestecată și în politică, jucând aici roluri mari. El nu va putea fi uitat pentru marile tablouri și pentru frumoasele avânturi de elocvență, pentru superioara viață morală, îndreptariu pentru vremea contemporană, din *Ettore Fieramosca* (1833) și mai cu samă din *Nicolò de' Lapi* (1841) În zădar învățatul istoric Cesare Cantù, care a scris „Istoria a o sută de ani“ din ultimele timpuri și a avut curajul unei faimoase istorii universale, se încearcă să atingă această culme în *Margherita Pusterla* (1838).

Lirica și satira se consacără și ele acestei mari și grele lupte naționale.

Giuseppe Giusti (1809-50), jurist, apoi tovarăș de activitate literară, la Milano, al lui Manzoni și Grossi, a creat un stil particular — de o puritate toscană admi abilă, cu tot numărul, așa de mare, al cuvintelor și expresiilor populare, trivi le chiar — pentru a lovi, în scurte învârt turi de b'ciu, pe micii tirani străini, pe Sfântul Părinte însuși, ca adversar al politicei tineretului. Cutare din acești *principiculi* se laudă că în «poporul său» a stâns focul revoluționar interzic^ndu-i... alfabetul:

Per antidoto al progresso
Al m o popolo hò concesso
Di non saper leggere.

El lovește fără osebire în „măștile din orice țară, adunări, cluburi, prinți și B serici“:

Le maschere d'ogni pa se
Le giunte i club,
I principi e le chi se, —

cu altă vigoare decât a lui Béranger, decat care e incomparabil

¹ O *Itahade*, foarte slaba, o încearcă Angelo M R I O R I C C I.

mai cult și mai reflexiv. Ajunge a râde și de vechea ipocrisie a bătrânului Talleyrand, «mâncând din răul oricui»:

Noi, valentomini,
Siam sempre ritti,
Mangiando i frutti
Del mal di tutti.

Versurile lui din urmă, de o așa de mișcătoare rezignație, arată ce adânc era sufletul acestui îndrăzneț *frondeur*

Lirica dă luptători pentru aceeași cauză: Poerio, care, rănit în luptă, suferă operația grea ca un Roman de pe vremuri, Giovanni Rossetti, cu mai puțin talent decât spirit de sacrificiu personal, care va plăti cutezanțele sale printr'un exil fără termin în Anglia, unde i se va naște acel fiu, Dante-Gabriel, merit a fi unul din fruntașii reprezentanți ai spiritului nou, mistic, simbolic, în literatura engleză. Dar în rândul întâiu lupta o duce Giovanni Berchet, acel care a cântat, în neuitate versuri, „țara divină prin șapte ursite, în șapte sfășiată de șapte hotare“.

Paese divino per sette destini,
In sette spezzato da sette confini.

Autorul mediocrului poem, legat de un episod al luptei grecești pentru libertate, *I profughi di Parga*, avea un talent poetic real și delicat, în stare să dea schițe minunate de natură italiană: femeile stând la balcoane, voioase, într'o zi de serb toare,

— donne che su i veroni
sfoggiano in gara vista —,

rândunelele întorcându-se la cu'bul lor d naștere, și unele-și moaie aripa în apă, se leagănă în văzduh, sîngă supt por ice:

Come la vispa rond'ne,
Tornata ov' ella nacque,
Spazia sul pian, sul fiume
Sorre a lambir fin l'acque.
Sale, riscende, libراسي
Su l'indefesse pume,
Viene a garrir nei portuci,
Svola e garrisce in ciel...

Comp' rația e aplicată exilatului care revine la vatră, acel exilat pentru patrie, „idolul“ său —

Cui la patria è un idolo —,

pe care o vede pretutindeni, între străini, „în mijlocul mulțimilor dese, de-a lungul căilor pustii, pe muntele aspru de ghețuri, în văile înverzite, între negurile statornice, supt cerurile albastre, pretutindeni“:

Per entro i fitti popoli,
Lungo i deserti calli,
Sul monte aspro di gieli,
Nelle inverdite valli,
Infra le nebbie assidui,
Sotto gli azzuri cieli,
Dove che venga l'Esule,
Sempre hà la patria in cor.

La el nu încapă crutare față de străin, de tiran, de ocupatorul înarmat al teritoriului național, de purtătorul „uniformei galbene și negre“, execrabilă pentru o inimă italiană:

Il giallo e il nero,
Colori esecrabili
A un italo cor.

Și se îndreaptă neiertător, fulgerând, contra robilor cari, uitând de strămoșii vechii Ligi Lombarde, izgonitori ai lui Frederic Barbă-Roșie la Legnano, primesc insulta și lovitura străinului, contra fetelor care se fac soțiile stăpânilor:

È la donna d'un vostro tiranno,
È la sposa dell'uomo 'stranier.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
Maladetta chi d'italo amplesso
Il tedesco soldato beò.

Așa s'a trezit Italia la o nouă viață sufletească prin poezii săi.

Se caută și formula noii vieți italiene, și Vincenzo Gioberti († 1852) credea că a găsit-o într-o confederație supt presidenția Papei (*Primato morale e civile degli Italiani*, din 1843; *Gesuita moderno*)¹. Botta, Cesare Balbo, în opere de istorie, adaugă partea lor în apărarea cauzei celei mari. Și, plecând de la prin-

¹ Numai la 1851 el se va ralia la cauza piemonteză.

ciunile de libertate, Genovesul Giuseppe Mazzini, începea de la 1832, prin vestita lui foaie *La giovine Italia*, o entusiastă propagandă pentru republica democrației italiene, ridicată prin sforțările acelui apostolat popular, căruia la 1842 îi dedica o lucrare deosebită.

Un rol important în chiar această falangă l-a avut și cineva a cărui erudiție filologică a fost extraordinară, înzestrând limba italiană cu un minunat Dicționar, strângând mărturii istorice ca un Muratori, publicând cu pietate cântece populare și în notițele lui literare arătând cel mai ales simț pentru poezia italiană a tuturor timpurilor, Niccolò Tommaseo (1802-74) din Sobenico ¹.

Prin el această nouă poezie ajunsese la înălțimi filosofice de care numai cu Leopardi se apropiase. Îi trebuie natura, liberă în voluptatea ei; arta-l obosește, îl desgustă, cu „datinele ei reci, de șarpe“:

Raro colui che intese
La sapiențe e pura
Tua voluttà, natura;
L'arte con freddi nei
Di serpe ci comprese.

În natură e totul, și ea însăși e în fiecare moment și în fiecare colț al ei, imensă în invisibil, eternă în ce e mai trecător, nemuritoare în moarte:

Cât drum din cer, o cât, iubita mea,
Prin ape și pământuri s'a trudit
Unda de aier care-mi aducea
Glasu-ți iubit ?

Din ce planetă ori izvor ascuns
Pornește 'n cale, linia-i frângând,
O rază care 'n ochiu-ți a pătruns,
Zimbînd, plângînd ?

Căldura celor cari se iubesc
Strângându-se de parcă n'ar muri,

¹ Și el a scris romanul său istoric, *Il Duca d'Atene*.

În câte vieți și 'n cât rost omenesc
Trăi, peri ?

Într'o mișcare câte sunt mișcări,
O cauză câte urmări produce
În inimi sunt lumini; un cântec sărutări
Îți aduce."

Numai veșmântul firii s'a schimba,
Va da vânt lin și râul curgătoriu:
Din unica iubire e viața ta,
Pasări și flori.

Trăiește tot. Și ce e oare moarte ?
Părerere: mint doar ochii, cari nu pot:
Senin și neschimbat de sus împarte
Un spirit, tot.

Aruncă 'n cerc de sfere arzătoare
Și 'n pacea groapelor de prin prejur.
Nimic nu-i jos: putere totul are,
Și totu-i pur.

O apă mârșavă din bălți va fi
Zăpadă; din gunoiu o floare iată;
Praf, ceia ce 'n April te 'mpodobi,
Frumoasă fată.

Poate că vântul de prin foi căzute,
Care zglobiu vine la mine-acum,
Are în sine moaștele-mi pierdute
Cândva în drum.

Vântul de noapte acestui pribeag
I-aduce suspin de la o mamă,
De la iubită ori prieten drag,
Care și-l chiamă.

S'adună 'n văzduhuri tot la un loc
Atâta sunet, cântec ce s'a strâns,
De sperii ceva ori ești fără noroc:
O! ce greu plâns...

Răsufă dușmân și cel iubitoriu,
 Și strigăt de slugi și glas de tron
 Se duc pe-aripi din zori și până 'n zori,
 Din an în an.

Din plâns și din taină o armonie
 Plutește spre timpul ce este-a veni,
 Din ură iubire, din fals drept să fie,
 Și tot va 'nflori.

Esența etern se confundă,
 Amestecul crește, dar nou tot fiind,
 Ca lebăda care în lac se cufundă,
 Albind.

În viața pe care o zic că-i a mea
 S'ascund alte sute de viețe acum,
 Și poate alt suflet odat' o avea
 Acest biet scrum.

Neobosiți merg Amor, Moartea, Firea,
 De 'n veci îmbătrânire-a' lumii n'au:
 Amor și Moartea cu toată iubirea
 Creștere dau.

Pământ și cer doresc a se iubi,
 Ca să se 'nnalțe ca o biată floare;
 În pic de apă se vor oglindi
 Pământ și soare.

În orice clipă-i o acumulare
 De ani; e lumea orișunde,
 În umbră-s raze; jos e înălțare:
 Taină ne-ascunde.

Și acela care-o viață întreagă făcuse cea mai grea muncă
 și pentru cultura ca și pentru libertatea italiană avea dreptul
 să spuie, că „numai moartea e mireasă; numai mormântul e
 loc de odihnă pentru cel ce vestește adevărul“:

Sola la morte è sposa,
Sola la tomba è posa.
All'uom gli annunziò il ver.

A lăsa la o parte poesia lui Tommaseo, care stă așa de departe ca gândire în fruntea celorlalți, e a se face o mare nedreptate, nu numai lui, dar și literelor italiene.

XXIII.

Literatura pozitivistă și naturalistă. — A. În Franța : Romanul.

Anul 1848 aduce încercarea violentă a transformărilor sociale în Franța. Regalitatea lui Ludovic-Filip, desprețuită de romantism pentru lipsa-i de caracter intelectual, pentru trivialitatea ei „burghesă” și neatenția față de poezie, de superioritatea umană în genere, cade supt loviturile acelor liberali chiar cari, cu optsprezece ani în urmă, o întemeiaseră sau măcar, înaintea dificultăților incalculabile ale celeilalte revoluții, consimțiseră la întemeierea ei. Apoi, în sinul chiar al legiunii biruitorilor, se ivesc cele mai mari neînțelegeri, datorită concepțiilor protivnice tot așa de mult ca și intereselor divergente. Liberalismul fără orizont, servind simple ambiții personale sau stricte interese, exclusive, de clasă, romantismul umanitar al lui Lamartine, ajuns, prin capriciul împrejurărilor, câteva săptămâni, stăpânul acelor împrejurări pe care n’avea cu ce să le domine, socialismul visător al apostolilor altei omeniri, din tagma lui Fourier, Saint-Simon și a bunului părinte Enfantin și, în sfârșit, socialismul de răsbunări și apetituri, de aspirații furioase la distrugerea—, după rețetele vechii Revoluții care, înfățișată, lăudată, de istorici, un Thiers, un Mignet, umbla prin toate mințile—, a unei lumi vinovate, toate aceste tendințe inconciliabile se ciocnesc din ziua întâia. Se ajunge la haosul, la măcelul idiot și criminal din Iunie. Și, ca orice izbucnire de animalitate anarhică într’o societate unde cei mai mulți au ceva de apărut contra minorității distructive, se ajunge la dictatură: a generalului Cavaignac, a prințului Ludovic Napoleon; se ajunge la Imperiu.

Vor veni astfel douăzeci de ani de muncă și de liniște, de acumulare a averilor, de câștigare asigurată a situațiilor materiale. Avântul vag de odinioară va fi condamnat pe baza rezultatelor care, nu fără dreptate, i se atribuie. Ceia ce pare romantic va fi socotit ca începutul unei noi primejdii sociale. În bizarerie, în isolare, în individualismul exasperat și provocant se va vedea un atentat la buna ordine, odată pentru totdeauna restabilită. O bună ipocrisie docentă va fi preferată, ca normă comună de viață, unei sincerități care prin îndoielile și rătăcirile ei poate să tulbure și să încurce. În locul bucuriilor pe care le poate găsi cineva în sufletul său propriu luptând pentru ceia ce crede că e adevărul și binele, se va da o glorie militară, în Italia, în Crimeia, care e comună pentru toți, un prestigiu european din care oricine era liber să-și ieie partea. Catolicismul, fără divagațiile democratice, socialiste ale lui Lamennais, rămas la o parte, cu gura închisă, după începerea epocii imperiale, va fi chemat în ajutor ca o instituție de asigurare și din ce în ce va ști, pentru scopurile sale proprii, să-și facă un loc mai mare. Științele, cele aplicate, cu deosebire, vor fi sprijinite în deosebi și, dacă, în fața și apoi pe ruinele eclecticismului lui Cousin, Auguste Comte (n. 1798 la Montpellier; profesor de matematică; încă din 1822 *Système de philosophie positive*, din 1839 *Cours de philosophie positive*, dar numai la 1851-4 *Système de politique positive ou traité de sociologie, instituant la religion de l'humanité*) a dat o filosofie a realului, a lucrurilor existente, în acel pozitivism al său, basat pe sinteza științelor pure, speculative, nu naturale, care e o religie, dar una care ține pe pământ, asupra pământului, fără „superstiție” și fără entuziasm, fără poezie și fără libertate, acest mare eveniment intelectual e privit ca încă o chezașie pentru viitor.

Poesia decade. Lamartine nu-i mai aparține; s'a desfăcut de dânsa cu totul. Va câștiga, din greu, pânea bătrânețelor lui sărace, de expropriat pe care-l urmăresc creditorii, compilând Istoria Gironrdinilor, Istoria Turciei, Istoria Rusiei, alcătuiind în pripă „Cursul” său de literatură, care cuprinde totuși pagini admirabile, ori redactând acele „Amintiri și portrete” pe care nu le cetește doar cine nu știe câtă informație și câtă frumusețe, de stil și de suflet, se cuprinde, se închide, în ele. Vigny alcătuieste pentru dânsul singur acele admirabile bucăți filosofice—

ca *La Mort du Loup* — care nu vor apărea decât după moartea lui, uimind pe aceia cari aveau păcatul de a fi uitat un astfel de poet și de a nu fi cerut mai mult unui așa de puternic talent, în stăpânirea tuturor mijloacelor sale. Musset e cu totul deconcertat de ce s'a petrecut și, zdrobit de bolile pe care și le câștigase, se lasă târât către o moarte timpurie, pe care, dacă nu și-a căutat-o, și-a prevăzut-o fără părere de rău.

Hugo, el rămâne în posesiunea unei tehnice înspăimântătoare, cum n'a mai stat la dispoziția vre unui făuritor de versuri, din câți îi cunoaște istoria literară. Un moment, acela care la 1848 se visase președinte al noii Republici, scosese un ziar politic, vorbise, vădind un adevărat talent retoric, la întrunirile tumultuoase ale poporului, n'a părăsit ambițiile de reformator politic și social pe care le hrănia de atâta vreme. A luat parte la luptele parlamentare, și, când prințul president și-a făcut lovitura de Stat, el a fost printre învinși. Refugiat supt steag engles, în insula Guernesey, unde va sta cât va dură și puterea dușmanului său încoronat, în care vedea, cu și mai mult năcaz, un concurent fericit la aceiași situație, el a fulgerat ca un profet înlănțuit, înfățișându-se lui însuși ca un Prometeu pe stâncă ori măcar ca, la Sf. Elena, un Napoleon, — cellalt, cel Mare; lui Napoleon 'al III-lea, *le petit*, i-a dedicat, pe lângă *les Châtiments*, și o altă culegere de răsbunătoare versuri, supt acel titlu chiar.

În *Contemplations* (1856) poetul mai înfățișează duioase momente din viața lui; în *Chansons des rues et des bois*, metrul se mlădie pentru a spune vioiu, ca supt o neașteptată influență populară, lucrurile tuturorora în limba tuturorora. Dar atâta nu-i ajunge. În masiva epopeie fragmentară, *Légende des siècles*, începută 'n 1859, el țintește mai sus.

Crezul politic e acuma al unui umanitarist, „prieteni al poporului“, apărător al dreptului lui, pregătitor al înscăunării noului zeu; un socialism cu gesturi ieractice, cu formule liturgice, cu invocații epice și imprecății biblice e fondul cugetării lui. Și, când acest izvor de inspirație seacă, se urnește în loc vechea mașină, a opozițiilor de termeni, a violentelor ciocniri între tipuri sau măcar între cuvinte, prin retorica hrănită, pentru efecte neașteptate, din lectura dicționarelor său din poștăia cu ceia ce au ajuns a spune științele. O haotică enciclopedie se amestecă, se lovește, se incurcă, amestecătoare, în versuri care

au pretenția de a lua de la toate cunoștințele ceia ce ajunge pentru a lumina toate problemele, pentru a face să se întrezărească toate soluțiile.

Dar Hugo rămâne *singur* în această atitudine. După aceia cari mai rechemă trecutul, ca Victor de Laprade, și alături cu demonismul căutat al lui Charles Baudelaire (*Fleurs du mal*; 1857-61), care adauge elemente sufletești subțile artei sale de o perfecție ascunsă în discreția ei, o nouă poezie apare, având o singură grijă, a formei perfecte. Subiectele-î sunt indiferente, și-i place să le caute chiar în lumea cea mai obișnuită. Singur Leconte de Lisle, cu temperamentul lui exotic — era născut în colonii, la 1818 —, va răscoli legendele, de la a lui Cain până la fabulele elenice, pentru a le transcrie erudit într'un solemn stil de o vibrație extraordinară (*Poèmes antiques, Poèmes barbares*); natura văzută cu acest ochiu, deprins în toate splendorile ei, e superbă. Influența lui Musset, care nu cunoaște, în ultima lui manieră, subiect și tendință, ci numai felul de a spune, arta, «intorsătura», se simte în capriciul zimbtor al lui Théodore de Banville, care însă cunoaște perfect evul mediu și găsește, ca în *Ballade des pauvres gen* :

Aux pauvres gens tout est peine et misère,

nu numai vocabulariul poetic al lui Villon, dar și inspirația lui.

Și această influență nu l'psește nici la cineva care, de a nu vede și nu răspunde te efluviile unui scepticism ușuratic, se prinde cu evlavie de sfienirea lucrurilor de nimic, la acei François Coppée (n. 1842), care nu are decât ambiția de a fi natural, interpretând poetic, după vechiul sfat al lui Wordsworth și Coleridge, cele ce trec, fără o asemenea interpretare, supt ochii tuturor și formează la un loc acel lucru așa de vechiu și de nou, așa de comun și de grandios, care e viața.

Dintre acești «Parnasieni», singur Sully-Prudhomme (n. 1839) are tendințe filosofice (începe cu *Stances et poèmes*, 1865 și cu *les Solitudes*, 1869), care de altfel nu fac decât să reproducă avântul dureros către fatal și neinteligibil al generației precedente.

Ceia ce al doilea Imperiu a produs mai natural și mai nou în domeniul poeziei a fost lirica provençală, de o inspirație așa de imediată, deci așa de puternică, a lui Frédéric Mistral (n. 1830)

și a școlii sale capodopera acestui poet, care ca limbă aparține altei tradiții, de mult întrerupte, *Miréio*, povestea iubirii în aceste locuri medievale a unei copile de la țară, e din 1859.

Teatrul nu mai sperie și nu mai pontifică. El distrează o societate care cere neapărat aceasta și care, fără să voiască a fi măgulită, pretinde să i se facă plăcere, așa cum înțelege ea plăcerea. „Proverbele“ lui Musset erau o pregătire în acest sens. Marele teatru antic pe care-l încearcă Ponsard (începând cu *Lucrèce* în 1843), cu mijloacele clasice reînțoite, n'are durată. Un Émile Augier (n. 1820), cu o distincție poetică aleasă în spectacolele sale de modernitate, din care nu lipsește morala «burghesă», nu va deține multă vreme suveranitatea scenei. Trebuie ceva mai iute, mai ușor, mai fără consecință: încă de la 1830 intrase în acțiune, neobosită, mașina lui Scribe (1791-1861), care n'a vrut să știe în viața lui ce este versul, și omul a găsit continuatori. Iar, când teatrul va voi să se înalțe, pentru o anume categorie de public, el va prezenta probleme sociale, resolvindu-le crud, ca Alexandre Dumas fiul (1824-95), care începuse prin romane și prin delicate versuri moderne pentru a-și găsi în acest alt domeniu utilitatea literară și — crede el — și socială (*Dame aux Camélias*, 1852; *Demi-Monde*, 1855). Ca un *amuseur* distins, fără pretenții literare, până într'atâta încât neglija publicarea pieselor sale, apare către 1860 figura de isteț fabricant a lui Victorien Sardou (de la 1831).

Dar sufletul acestei epoci e cuprins —, cum acela al epocii precedente fusese în lirică și în „lirica dramatică“ a teatrului său — în roman.

După ce Scarron, în epoca lui Ludovic al XIV-lea, care-i moștenea văduva, copiase romanul de aventuri spaniol, zgomotos și trivial, pe când, mai în același timp, d-na de Lafayette (1634-93) dovedise că se poate da cu cea mai mare simplitate a mijloacelor emoția acțiunii și chiar impresia mediului, veacul al XVIII-lea, care cunoscuse pe abatele Prévost, avuse lungile romane sentimentale engleze a căror parodie a dat-o Swift în *Tristram Shandy*. A avut schimbul de scrisori amoroase, pe care l-a strămutat în literatura franceză Jean Jacques Rousseau și după dânsul, și prin el, d-na de Staël, în *Delphine*, — *Corinne* fiind construit după alt sistem.

Apoi venise Walter Scott, trecut de la poem la expunerea în prosă, pentru ca aceasta să se resimtă din apucăturile celui d'întăiu, de și, fără îndoială, marele Scoțian era făcut pentru a povesti răpede, iar nu pentru a da aspecte de natură, a prezenta judecăți, a desvolta idei generale. *Ivanhoe*, *Waverley*, *Quentin Durward* urmăresc aventuri, adesea foarte asemănătoare, într'un cadru istoric care n'a fost reconstituit după prea multă lectură și cu o îngrijire deosebită, ba chiar care nu apare pentru el însuși, nici atâta cât să simțim că el influență o răpede acțiune, întru câtva convențională. În această sta și deosebirea cea mare dintre originalul engles și imitațiile romane: în Franța, *Notre Dame de Paris* va arăta în acest mediu obscura și misterioasa influență dominantă și va face din el impresionantul simbol, iar Italianii, de la Manzoni până la d'Azeglio, în afară de o tendință națională, de care Walter Scott n'avea cum ști, procedează, pe baza iubirii pentru lucrurile vechi care deosebeste țara lui Muratori și a lui Cantù, la reconstituiri istorice al căror echivalent, ca adevăr și frumuseță, nu se mai află în literatură.

Povestitorul engles s'a încercat și în domeniul romanului de observație și după note luate din natură a scris el, către sfârșitul activității sale de romancier, «St. Roman's Well» (1832), descrierea împrejurărilor obișnuite într'un loc de băi unde se adună tot felul de lume, cu tipuri interesante, vrednice de a fi prinse. Prefața chiar o spune: «e vorba de a se da o imitație a obiceiurilor de căpetenie ale vremii noastre înseși și de a zugrăvi scene ale căror originale trec zilnic în jurul nostru, așa încât observația de o clipă poate să compare copiile cu origina ele»¹.

Făcând aceasta, el pomenia pe femeile care, tot în Anglia, încercaseră acest gen al legăturilor și intrigilor din viața comună: miss Edgeworth și Charlotte Smith — la care ar fi putut să adauge și pe Frances Burnett, precum și pe Jane Austen. Aceasta, autoarea unui roman celebru, și a altora, socotite cam de aceiași valoare, ca *Emma*, etc., a fost trecută cu vederea de contemporani, pentru ca Macaulay, marele *essayist* engles,

¹ It is intended... to give an imitation of the shifting manners of our own time, and paint scenes, the originals of which are daily passing round us, so that a minute's observation may compare the copies with the originals.

să-i găsească asemănare cu Shakespeare însuși în ceea ce privește finețea analizei psihologice și stăpânirea deplină asupra personajilor create, — părere pe care critica actuală a păstrat-o, întărind-o încă (Gosse).

De fapt, miss Austen, a cărei viață modestă nu poate fi reconstituită, n'a avut altă cunoștință decât a cercurilor de la țară, din castele, din micile orașe în mijlocul cărora trăise, urmărind cu cea mai lacomă atenție convorbirile, făgăduielile, uneltirile, înprejurările banale de căsătorie, de moarte, de rivalitate. Având supt ochi neconținut aceiași natură, a neglijat-o cu totul; prin nimic ea nu predispune personagiile și nu contribuie la hotărârile lor; misterioasa legătură dintre noi și ce ne înconjoară nu există de fel pentru acest spirit tare, pătrunzător, dar mărgenit. Nici într-o parte nu se deschid orizonturi înainte; nicăiri nu se simt acele glasuri de trecut care vorbesc așa de poruncitor celor vii. Nici caracterele nu se reliefează prin intervenția scriitoarei înseși; ele rămân să fie culese din nesfârșitele întâlniri între persoane care în fiecare moment par mai curând indiferente. Convorbirile lor nu numai că n'au adâncime filosofică, dar nu se ridică măcar la un diapason superior supt impulsul pasiunilor. Toate se petrec într-o lume așa de convențională, încât umanitatea ei apare ștearsă, penumbrată. Se poate să fi fost așa în Anglia rurală dela sfârșitul veacului al XVIII-lea, dar pentru artă e, de sigur, prea puțin.

Încercarea izolată a lui Walter Scott e mult mai vie, mai modernă. Natura apare măcar în priveliști răpezi, ceva din gluma lui Sterne și Swift, chiar din ironia lui Byron, luminează tipurile din loc în loc. E naturaletă și e grație într-o povestire care se desfășură încet și elegant. Este patimă, și duioșie, și tragic în unele scene, și acel amestec complex de stări de spirit care e caracteristic pentru vremea noastră. Descripția deosebitelor categorii umane, făcută cu iubirea lucrului, rămâne în minte mai mult decât a comparașilor cavalești din romanele istorice (în special Mag birtășița); dialogul, pe alocuri colorat provincial, are un humour atrăgător și scurt în desfășurarea lui. Este ici și colo o libertate care amintește scenele populare din Shakespeare; cu prilejul unei comparații este pomenit și eroul „veselelor cumetre de la Windsor“, Falstaff el însuși.

Romanul a fost judecat în mare parte defavorabil, mulți cri-

tici, făcând controlul, au pus la îndoială autenticitatea tipurilor și veracitatea autorului. Asupra străinătății, care admirase așa de mult lunga serie de romane istorice, acestălalt, ironica schiță naturalistă, de realități contemporane, nu exercită nicio influență.

Victor Hugo n'ar fi scris *Notre Dame de Paris* fără succesele Scoțianului în domeniul său obișnuit; fără el Mérimée (1803-870), un ascuțit spirit critic, de o precizie extraordinară și lipsit de orice altă preocupare decât a stilului său de o rece eleganță reținută, n'ar fi început cu „Cronicile lui Carol al IX-lea“. Lecturii pasionate a lui Walter Scott i se datorește și lăcomia cu care Alexandre Dumas tatăl, colonial cu sânge în parte negru și autor al unei drame moderne cu subiect barbar — uciderea femeii care *nu vrea* să iubească —, se aruncă asupra întregului trecut frances pe care, instinctiv — căci era, și a voit să rămâie, foarte ignorant, — l-a prins destul de bine în liniile generale și l-a îmbrăcat într'un răpede stil neglijat, pentru care mai pe urmă, în plin succes, când mașina funcționa supt presiune continuă, nu s'a sfîit a cere colaborații anonime, ca acelea care ajută pe sculptorii cu clientelă. Am văzut ce a putut smulge un Alfred de Vigny aceluiași roman istoric. Și aceștia nu sunt singurii imitatori ai genului ce așa de zgomotos triumfa în aceeași Anglie care cerea lui Byron senzații de o ordine cu totul deosebită.

N'a fost nevoie însă de nicio influență englesă pentru ca Benjamin Constant (1767-830) să scrie la 1816, simplul său mic roman de psihologie atentă, *Adolphe*. Autorul cercetase, ca și Chateaubriand, și înainte de dânsul, la 1787, Anglia; precum acela a vrut să descopere drumuri maritime nouă în America, și Benjamin Constant a plănuit călătorii peste Ocean. Ca și au orul lui Re é, a avut gândul s'nuciderii. Întors pe continent, leagă în Elve, a relați cu o femeie mai în vârstă ca dânsul, d-na de Charrière, care-i va fi, mult timp, o buna sfātu'to re. Ca si Stendhal, lucrează în Germania, la Braunschweig, dar ca ministru al prințului german de acolo (1788-93). Se însoară acolo. Împrejurările-l aduc din nou în Elveția și cunoaște pe d-na de Stael, constatând cu o plăcută mirare că eroina literară celebră, de care va rămânea îndelung nedespărțit, nu e nici o „mașină vorbitoare“ (*machine parlante*), nici o femeie incapabilă

de a asculta¹, ci „o ființă a parte, cum se află doar una într'un veac“². Aici va cunoaște și pe Schlegel, de la care și el avea destule de învățat. Restul vieții sale aparține politicei.

În *Adolphe* se presintă atâta: o pasiune, o dragoste, a eroului cu Polona Ellénore, femeia întreținută a unui conte, pe care el o cucerește într'un avânt de pasionată iubire, dar prin mersul firesc al lucrurilor se desgustă, până a vedea într'insa o piedecă, necontentit semnalată de altfel și de către alții, pentru viitorul și cariera lui, până ce la urmă, după un șir de aventuri, ea află fulgerător tot ceia ce până atunci i se ascunsese, pentru a rezolvi problema prin moartea ei. Cercetarea e făcută cu o răbdare în observație, cu un simț al nuanțelor, cu un talent al proporțiilor, care ar fi putut face din autorul incidental unul din marii scriitori ai epocii sale, cum a fost un om politic de samă și un foarte ascultat vorbitor.

Dar un inovator, nu. În țesătură ca și în stil, e încă veacul al XVIII-lea. De la *Manon Lescaut* până aici, genul, și cu mai vechi org'ni, pe care le cunoaștem acuma, n'a făcut niciun pas înainte. Suntem încă în epoca abstracțiilor filosofice, care sunt în stare a urmări desfășurarea logică a unui sentiment fără a se preocupa de tot ceia ce în mișcare de creștere și scădere a putut influența pe eroi. Aceștia, de fapt, nici nu există, ci pe de-asupra lor și mai presus de dânsii trece problema sentiment ală însăși, fără timp, fără loc, aproape fără nume omenesți.

Cu totul nou, fără a pleca din lecturi și nici din vre-o experiență a vieții, e felul de a scrie al d-nei George Sand. Coborâtoare a mareșalului de Saxa; crescută la țară, într'un castel de familie, măritată cu un bărbat care n'avea și nu putea să aibă n'nic comun cu dânsa. Se desparte. Face în Italia, cu Alfred de Musset, o escapadă care se mântuie rău, foarte rău, din vina ei, care ar fi distins prea mult pe un medic italian (Musset n'a uitat o toată viața, și n'a neglijat s'o atace din când în când în operele lui).

Incepe a scrie pentru pâne, hrânind foiletonul, care întră atunci

¹ Elle sait parfaitement parler, scrie el confidentei sale; *Revue des deux mondes*, 1844, pp. 259-60. Cf. Arndt. *Meine Wanderungen und Wandelungen* (ed. „Wiesbadener Volksbuch“), p. 67.

² Un être à part, un être supérieur tel qu'il s'en rencontre peut-être un par siècle; *ibid.*, pp. 262-3.

la modă, apoi revistele (a colaborat mulți ani la *Revue des deux mondes*), în tovărășie cu Jules Sandeau, merit să aibă apoi o dezvoltare proprie; împrumută de la acesta numele ei de luptă, fiindcă pe dânsa o chema, foarte «burghes», Aurore Dupin dame Du-devant.

Simte și nevoia de a se plânge pentru desiluziile ei, de a-și răsbuna pentru suferințele ei, de a lovi într'o societate care-i rezervă un loc social pe care nu fără dreptate îl găsește rușinos. Întrebuințează o intrigă oarecare, cu personajii numite adesea alandala, numai pentru a putea fi recunoscute, ca să-și facă spovedanie, ca să-și „verse năduhul“.

Cum a cetit foarte puțin, cum cultura ei n'are nicio basă și clasicii vechi ca și cei ai literaturilor nouă fi sunt aproape necunoscuți la începuturile ei, cum «filosofia» n'a primit-o de nicăiri, ci a trebuit să și-o formeze prin frământările și întorsăturile multiple ale propriei sale vieți, cum nicio legătură și niciun scrupul n'o rețin, cum, ca femeie, măcar la început, nu e prinsă în nicio coterie, ea sorie cu un minunat curaj, care se apropie de îndrăzneală, fără a pregăti, fără a schimba, fără a reveni, lăsând inspirația să creeze fără control și fără ca ea însăși să aibă vre-un simț de răspundere pentru ceia ce i se se dictează astfel.

E un joc ușor să se găsească în această literatură de sinceritate fără ascunsuri și rezerve «bărbatul». De la *Indiana*, la *Valentin*, de la acesta la marea povestire *Lélie*, la *Mauprat*, la *Jacques*, la *Consuelo*, apoi prin toată seria care duce la „Maestri Mosaici“, la *Simon*, la *l'Uscoque*, în sfârșit la romane așa-zise sociale (ca în *Compagnon du tour de France*), morale, în care „proletarul“, meșteșugarul, apare ca singurul om curat, bun, altruist, viteaz, capabil de a reformă o societate care pierd prin ipocrisia și rutina ei, se vede necontentit o cugetare masculină mai puternică, de la care pleacă ideia primă. Condeii cel neobosit urmează docil. Poate că acel spirit cu infinite resurse, care la șaptezeci de ani a găsit, acum de mult fără sfătuitor, în izolarea ei dureroasă, ce trebuie pentru a simți și a înțelege, a plânge și a explica grozava catastrofă din 1870 a țării sale, s'a revelat întâiu liber și neatârnat, cum era merit să fie, în povestirile pentru copiii din familie, împrumutate din viața de la țară, pe care o cunoștea din copilărie și de care era prins

cu toată inima: *la Mare au Diable, la Petite Fadette, etc.*¹ Și în acea carte din 1871 pentru întâiași dată ea, care sporadic lăsase a se întrevedea ce bine cunoaște mediul natural, își dă răgaz să vorbească de dânsul cu o spontaneitate pricepătoare și admirativă care așează acele pagini de prosă ritmată alături de cele mai frumoase poeme.

Alături de dna Georges Sand, care se întreabă uneori pentru cine scrie, ca să răspundă, nu fără supărare, pentru popor numai, pentru femeile singure, e unul care o face, de la început, pentru mii de mii de cetitori, pe cari îi servește, îi măgulește, îi atâță în toate cererile ca și în toate slăbiciunile lor. E Eugène Suë, în seria lui de romane, întâiu de o imaginație barbară ca și numele pe care li le dă — asemenea cu „Bug-Jargal” și cu „Han d'Islande” ale lui Hugo —, apoi de un naturalism crud, brutal, cinic, care, pentru aceasta, are pretenția de a da o operă „socială”. În *Les Mystères de Paris*, neînfrânată lui imaginație, de o putere de imaginație care impune, s'a întrecut pe sine, arătând din ce se alcătuieste marea masă incultă și săracă a populației parisiene.

În zădar critica se opunea. Genul cel nou se desfăcuse din colaborările întâmplătoare la reviste cu caracterul multiplu pentru ca supt condeiul unui poet de pe vremuri — el a și vorbit de acel «poète mort jeune à qui l'homme survit» —, unui romancier în genul lui «Adolphe» (prin «mărturisirile» lui Joseph Delorme), prin scrisul, deci, al lui Sainte-Beuve (1804-69), cercetător atent al biografiilor mai mult decât al mediului, să ajungă, nu numai o teribilă armă de luptă, dar și, în afară de aprecierile ușoare ale ziarului și de «impresiile» confrăților, un gen literar aparte. Se vorbea prin reviste de «acel public plictisit, blasat, care-a avut atâtea lucruri și așa de ciudate încât nu mai are niciun principiu solid de gust și nu mai stă de ce să se ție, de aleargă 'n fuga mare după romane»², Publicul își impunea voia, care era aceasta.

¹ Cf. crit. ca din chiar *Revue des deux mondes*, 1844, p. 84 și urm.

² Ce public ennuyé, blasé, ayant eu tant et de si singulières choses, qu'il n'a plus aucun solide principe de goût et qu'il ne sait plus à quoi s'en tenir, court à toutes jambes après le roman; *ibid.*, p. 805. Cf. și an. 1844, p. 75 și urm.

Din iubire pentru coloare, din setea de a da lumini extraordinare, uimind și cucerind astfel, Hugo își crease catedrala lui medievală, înviase lumea lui de burghezi, de clerici, de «escholiers», de vagabonzi, «truands» hidōși și burlesci din «cour des miracles», în *Notre Dante de Paris*. Partea monstruoasă trecu; decorul arhaic, cu tot ceia ce se cerea ca studiu și ca sforțare pentru dânsul, nu ispiti pe mulți; datina de a se localisa acțiunea, de a se pune în legătură cu toate curentele de idei și toate mișcările de sentimente, de a face din ea simbole și a da prin ea îndreptări, rămase.

Astfel, ținându-se în singurul domeniu al unei actualități din care cunoștea atâtea laturi, atâtea altele le cerceta când era nevoie, iar restul îl prindea printr'o minunată, fantastică putere de intuiție, începu Honoré de Balzac cele d'intăiu romane ale lui, trecând foarte răpede, cu o ambiție care, putând înbrățișa mult, se credea în stare a cuprinde totul, la planul grandios al unei „Comedii umane“ pentru secolul său.

Fiu de nobil. De loc din Tours, orașul clerical, rămas foarte în urmă, cu păstrarea pedantă a datinilor unui trecut acum încheiat și cu liberul joș al tuturor micilor ambiții personale. În pățania lui César Birotteau, bietul vicariu pe care cu atâta meșteșug de răutate meschină, neiertătoare, îl izgonesc din casă 'n casă patimile din localitate până-l zdrobesc cu desăvârșire, el a avut prilej să descrie locul — pe larg — și oamenii — îndelung și adânc (*les Célibataires*). Născut la 20 Maiu 1799, când revoluția se isprăvisc. N'are niciun amestec în viața de glorioasă frământare a Imperiului napoleonian, și figura omului extraordinar nu face parte și pentru el din acele amintiri pe care fără voie le amestecă omul în orice gând și în orice faptă. Tatăl său, fost funcționar al regalității secolului al XVIII-lea, nu i-a inspirat niciun crez legitimist. Influența mamei lipsește cu totul. Tot așa a rudelor de aceeași vârstă, a prietenilor, a colegilor. În școlile, mediocre, unde-a învățat, cu foarte puțin folos, — arătându-se leneș, el care trebuia să fie cel mai harnic dintre literatorii lumii! — nu s'a lipit de nimeni.

Voiau să-l facă notar și pentru aceia, la «isprăvirea» Colegiului, l-au pus la ucenicie. O părăsește pentru ziaristică, pentru debila ziaristică începătoare de pe la 1820. Și tot odată, supt pseudonime, deci fără nicio ambiție personală, începe a tipări

nuvele, cu subiecte luate din trecut sau din larga lume a inchipuirii (*Le Tartare*, d. ex. sau *Clotilde de Lusignan*, *Anette et le Criminel*, *Wanne Chlore*). Încearcă o poemă proprie, *les Annales Romantiques*. În sfârșit, supt influența, vădită, a lui Walter Scott, se încearcă în romanul istoric prin scene din Vendeia, pe care n'o cunoștea de loc până atunci, dar *mersese s'o studieze*, în *Le dernier Chouvan* (1829). Pe aceasta d'intăiu lucrare a lui, făcută pe baza observației locale, a cercetărilor întinse și adânci, își pune numele.

Nu în zădar era contemporanul lui Stendhal. De și, spre deosebire de acesta din urmă, a făcut și versuri — înțercalându-le prin povestirile lui —, și a păstrat totdeauna o oarecare simpatie pentru frasa emfatică, strecurată ici și colo, într'o expunere de fapte simplă¹, de și s'a pasionat pentru poeziile lui André Chénier² și pare a fi reunit în prețuirea sa pe Lamartine, care era să-l laude la sfârșit, pe Victor Hugo, care, la moarte, era să-l presinte ca pe uriașul creator „care întrece pe Tacit și merge până la Suetoniu, care trece peste Beaumarchais și merge până la Rabelais³“, pe Delavigne și pe clasicul Jouy (!), pe Béranger (!) și pe Chateaubriand, pe Villemain și pe Aignan, până la Benjamin Coustant, Lamennais și Cousin⁴, de și a căutat îndreptări la „marile tratate ale d-lui de Bonald și ale d-lui de Maistre, acei doi vulturi cugetători“ (*ces deux aigles penseurs*)⁵, el avea aceeași observație crudă și ironică din care Stendhal a făcut nota dominantă a operei sale. În genul considerațiilor acestuia despre iubire a scris Balzac o carte cu larg răsunset, *Physiologie du mariage*, care i-a întemeiat celebritatea. *Le médecin de village*, din 1835, a întărit-o.

Era însă o deosebire, și una foarte mare. Influențat încă de veacul al XVIII-lea, cu care, să vrea ori să nu vrea, are atâtea

¹ V. după *les Celibataires*: „Pour enfanter des peuples neufs ou des idées nouvelles, ne doivent-ils [les peuples] unir dans leurs puissantes têtes les mamelles de la femme à la force de Dieu“ ?.

² *Illusions perdues*.

³ Livre merveilleux, que le poète a intitulé *Comédie* et qu'il aurait pu intituler *Histoire*, qui prend toutes les formes et tous les styles, qui dépasse Tacite et va jusqu'à Suetone, qui traverse Beaumarchais et va jusqu'à Rabelais.

⁴ Ed. din 1839 a „Scenelor din viața de provincie“, p. 217.

⁵ *Ibid.* p. 229. Cf. și p. 236.

legături, ca și Benjamin Constant, Stendhal nu vede lucrurile decât deosebit de oameni — când le și vede foarte bine, lucruri și oameni nu se amestecă însă 'n povestire, cele d'intăiu influențând, conducând, dominând pe cei de-ai doilea. La Balzac e altfel: lucrul domină, dacă nu ca imens factor misterios, ca simbol fatidic, cum e pentru romantismul lui Victor Hugo, măcar ca element indispensabil pentru a înțelege omul în fiecare acțiune, ba chiar în fiecare gândire a lui. De aceea în „Physiologie du mariage“ la chemarea omului răspunde lucrul, și lucrul nu poate fi descris fără a-i corespunde o figură umană caracterisată și definită de dânsul.

Aceasta se vede mai bine în marea operă pe care atunci, în conștiința puterilor sale care creșteau, a întreprins-o: zugrăvirea întregii societăți contemporane, pe care a scormonit-o răbdător de la un capăt la altul, voind să facă *adevărat și deplin*. Hugo a spus că e o „Istorie“, și avea mai multă dreptate de cum credea. Căci cu elemente date, adevărate de izvoare, trecute prin lămurirea criticei sale, istoricul — și nu un istoric *liric* ca Michelet —, n'ar fi făcut altfel, explicând fiecare fapt prin tot ce precede, prin tot ce încunjură, prin tot ce semnifică, de cum o face Balzac în această „Comedie“, care produce în adevăr impresia unei istorii exacte, nu a irealității imaginate, ci a unei realități care putea să fie, a unei realități-tip, extrasă — și numită cu nume oarecare — din tot ce se strecoară 'ntr'o societate fără ca istoricii să se aplece pentru a culege, dar nu formează mai puțin viața esențială a acelei societăți. Atmosfera, legăturile, înlanțuirea sunt istorice, și s'ar putea adăugi că din felul de a se înfățișa al istoricului, din atitudinea lui, Balzac are și mândria dificultăților învinse și superiorul simț de responsabilitate.

Și aici, am spus, lucrul iese la iveală pretutindeni și-și reclamă dreptul. Odaia molcuță a prietenului său mort formează ispita, fericirea și suferința ucigătoare a bietului Birotteau¹; mediul de provincie creiază pentru o iubire trecătoare pe d-na de Bergeton, „regina“ societății de la Angoulême, și pe poetul ei „genial“, Lucien Chardon, zis, pentru a-i face plăcere: de Rubenpré. Acest mediu creator, cu toate figurile în care se desface, așa de viu fiecare, trăiește în eroi și mai presus de ei.

¹ În aceeași serie *La femme abandonnée* e însă un fel de „Adolphe“.

Și mediul Parisului, care pe acești frumoși, inteligenți, celebri de acasă îi prefăcea în clipă în niște fantoșe disgrațioase, acesta încheie iubirea pe care cellalt o făcuse să răsară și să se impună puternicească. Acest mediu transformă pe cei doi protagoniști, îi face din nou, ca să-i îndrepte pe alte drumuri.

Această povestire, de o așa de epică înălțare, nu e însă obiectivă. Romanticul își păstrează toate drepturile față de opera sa. Dacă expunerea e adânc serioasă, în loc să fie un joc rafinat, ca în *Contes*, în *Nouvelles* ale lui Musset, ori chiar, cu o ironie mai bine disimulată, în micile obiecte de artă, așa de gingașe pe care le fabrică, mai ales sub Imperiu, Prosper Mérimée, dacă ai necontenit impresia, nu că-ți trece un șir de viziuni fermecate ori că o mișcare de baghetă vrăjește o scenă la dispoziția singură a prestidigitatorului, ci că trăiești între oameni vii, cari te vor urmări cu amintirea lor, Balzac știe să-ți spuie, să-ți șoptească din când în când că acești eroi, pe cari *ți-i garantează reali*, sunt totuși în atitudinile, în vorbele, în pasiunile lor cele mai puternice niște bieți oameni, niște elemente de «comedie», pe care le joacă fatalitatea.

Plin de măreția ideii de a prezenta astfel în trista lor nuditate pe toți aceștia cari cred a lucra de la sine și a simți potrivit cu singurele bătăi ale inimii lor, Balzac plănuiește deci, *cu mijloace de a cunoaște oamenii pe care de la Shakespeare încoace nimeni nu le avuse*, cel mai puternic poem pe care-l putea da epoca. Împărțind subiectul imens în „viață privată“, „viață de provincie“, „viață militară“ — amintindu-și, aici, poate și de Vigny — „viață de țară“ și „viață politică“, pe lângă categorii rezervate, ca „studii filosofice“ și „studii analitice“, el a lucrat, neadormit, ne-ngăduindu-și nici o odihnă, nicio distracție, apărând în societate, obosit, desmățat, cu ochii tulburi, așa de străin de toate pe nru că oberva, cataloga și aduna toate, o viață întreagă pe nru a cădea la 1850 de boala de inimă pe care și-o dăduse pr'n titanica trudă. Opera lui, care e *principala glorie a literaturii franceze în secolul al XIX-lea*, va crea tot romanul naturalist.

Pe a el a al puternicului Normand v'sionar care a fost Gustave Flaubert (1821-80). Născut ca să fie poet epic, el își impune o disciplină de fier în ce privește stilul, chinându-se ca Leopardi în Italia pentru a găsi forma definitivă, cetindu-și

cu glas tare frasele pentru a li verifica sonoritatea. Călătorește în Orient și, persecutat de planuri mărețe, pune pe hârtie rânduri de o sensualitate barbară, de o coloare orbitoare. Viața de provincie, pe care n'o cunoștea numai din Balzac, ci o vedea în jurul său, întemnițându-l și înăbușindu-l, îi smulge un roman de răsbunare și contra ei ineseși și contra romantismului dintr'însa, *Madame Bovary*, în care intențiile sale de satiră sunt de la o vreme înlocuite fără voie printr'o sinceră și caldă emoția pentru eroină. Unele nuvele cu subiecte istorice și fantastice sunt de o extraordinară concentrare; se simte romanticul care pentru a nu apărea astfel se mutilează și se înfășură. Se poate zice că spiritul și-a luat tot avântul numai când în *Salammô* a putut descrie splendorile și sălbătăciile Cartaginei în luptă cu auxiliarii barbari, ori când, în *l'Éducation sentimentale*, în *Bouvard et Pécuchet*, și-a îngaduit să urmărească acele scopuri „filosofice“ care-i îmbătau spiritul de aventură.

Pe acela al lui Émile Zola (n. 1840), care în planul general, al „istoriei naturale a unei familii supt al doilea Imperiu“, ca și în amănunțele de execuție, în presintarea mediului, în scoaterea omului din acest mediu, ca un rezultat al lui, purcede de la marele înaintaș. În șirul de romane, din care se ridică mai caracteristice *La terre*, *L'oeuvre*, el introduce doar nota mediului ridicat la calitatea de simbol printr'un stil cu apucăturile epice, — însușire pe care a luat-o, el, acest dușman, veșnic în luptă, al romantismului, acest «naturalist» fanatic din «Notre Dame» a lui Hugo.

Și chiar, de câte ori trece dincolo de o inspirație locală cu caracter de zimbitoare și mișcată pastorală, ca în *Mirio* și în producțiile școlii provențale, căreia, de fapt îi aparține, căutând pare că, a da limbii franceze ceva din scânteile cu care scapără vechiul graiu al Sudului, așa face Alphonse Daudet (1840-98) el însuși, — în *Numa Roumestan*, povestea omului mare din Sud (Gambetta), în *l'Immortel*, parodie a vieții unui naiv și ambițios academician, distrus prin înșelările unui falsificator de documente, în *Jack*, cu atmosfera Colegiilor pentru negri. Cu aceea deosebire că, aici, element inferior al interesului, personagiile sunt adesea cu cheie. Creațiunea lui e liberă de acest procedeu doar în *Sapho* și în *Fromont jeune et Risler aîné*.

Frații de Goncourt, Edmond (1822-98) și Jules (1830-70), au

adus în acest gen mai delicat de tratare a naturalismului doar rafinarea unor diletanți de pictură și unor fanatici de artă.

Savantele fabricații ale lui Paul Bourget n'aduc nici aceiași pătrundere, nici atâta poezie.

Și, alături de catalogarea științifică, cu explicarea prin mediu și cu adunarea elementelor astfel adunate, fixate și clasate în mișcarea unui poem, istoria și critica fac tot același lucru. Cea d'intâju, desprețuind visiunea lui Michelet, dă analisele atente ale lui Fustel de Coulanges (mai ales *Cité antique*) și producțiile de aproape cercetate și interesante prin fapte noi ale acelor ce s'au format la școlile de erudiție. Cealaltă, încăpută pe mâna unui filosof (*De l'intelligence*), Hippolyte Taine (1828-93), care e și un puternic descriptiv (Călătoriile în Pirenei, în Flandra, în Italia), caută a deduce metodic totul din ceia ce a putut strânge analiza controlată, dar nu fără a ținti la marea construcție epică. Scriind în așa fel „Istoria literaturii engleze“, el va încerca apoi, în *Les origines de la France contemporaine*, începând cu acea Revoluție a cărei anarhie îl desgustă, o mare operă de descriere și explicație a Franței contemporane, care ar corespunde în domeniul științei «Comediei umane» a lui Balzac. Dacă apoi critica lui Émile Faguet oscilează între ziaristică și expunerea scolastică, Ferdinand Brunetièrre (n. 1849), în teoria genurilor aplicată literaturii franceze, încearcă a face tot astfel *personalități* din aceste genuri înseși.

XXIV.

B. — Literatura spaniolă și italiană până la 1880.

I. Spania n'a cunoscut o epocă asămănătoare cu a celui de-al doilea Imperiu frances, cuprinzând atâta bucurie, pentru vremelnica înlăturare a anarhiei, pentru așezarea unei stări de lucruri care părea durabilă, pentru consacrarea prin glorie a unui regim care începuse făgăduind pacea și în afară.

Epoca de la 1848 până la 1870 cuprinde aici ultimele zile ale unui regim condamnat pentru corupția lui, al Isabellei a II-a, fiica lui Ferdinand, reprezentantul îndărătnic al absolutismului, și ea însăși afișând fără sfiială ca norme politice capriciile ei. Apoi, după răsturnarea acestui tron, scurta stăpânire a Italianului, a regelui și discretului Savoiaard, fără popularitate și incapabil de energie, Amedeu, iar, după retragerea acestuia înaintea unei opoziții persistente, devenită imposibilă, un nou intermezzo republican, cu toată desordinea și desorientarea ce se poate închipui.

Aici lipsește și nemărgenita încredere în știință, iluzia că din rezultatele ei se poate înjgheba o religie, ca a pozitivistilor, și falanga de fanatici ai acestui crez nou. Catolicismul își păstrează poziții pe care nu putea să consimtă a le părăsi atât de ușor. Și nici naturalismul, atât de strâns în legătură cu acest pozitivism, nu va putea să puie stăpânirea pe o literatură care, prin singur faptul că a rămas militantă supt raportul politic, războinică supt steagul revendicațiilor liberale, revoluționară pentru scopuri republicane, păstrează ceva din acel idealism din acea «ideologie», care în Franța dispăruse cu totul.

Influența francesă, pe care critici parisieni chiar o arătau pe la 1840 ca periculoasă, înăbușitoare, incapabilă de a îngădui

manifestarea unui spirit propriu în forme autentice naționale, se exercita și mai departe, dar numai până la un oarecare punct, și în anume domenii.

Astfel ceva din ușurința glumeată a lui Musset, cu aceeași nuanță de pesimism și desiluzie, se întâlnește la Mesonero Romanos, care și propune a înfățișa în schițe viața Madridului,— nu e imposibil ca și Balzac să fi avut o influență asupra lui. Critica lui Hartzenbusch a cunoscut, de sigur, critica mai veche și mai strălucitoare a lui Sainte-Beuve. Noul teatru, care va da mai târziu energicele scene de conflicte dure ale lui Eche-garray („Marele Galeoto“, etc.), n'a rămas fără înrăuriri din partea teatrului frances contemporan.

În poezie Zorrilla, care a trăit până dăunăzi, rămâne, ca Victor Hugo în Franța, poate și mai mult decât acesta, un rege incontestat. Dar răsare acum un tineret, al cărui interes prinde mai de aproape interesele lumii de azi. El se amestecă în luptă—de unde titlul de „Strigăte de luptă“, *Gritos del combate*, pentru o culegere vestită a lui Nuñez de Arce (1834-903), unul din cei cari și-au pierdut credința¹ și, descriind cu toată magia romantică mărturisirea de păcate a morților regali din Escorial, cari iese din morminte în taina nopții, pune în față, simbol al vieții moderne, mașina de fier.

Și înaintea acelor cari cred că afară de vechile credinți lumea și-ar putea găsi mântuirea, alții predică (Gabriel Garcia Tassara) întoarcerea la dogmele imutabile, care nu dau speranțe înșelătoare, invocarea unui Mesia care e gata la noi jertfe pentru omenirea ce suferă mai greu ca oricând, cu toate „progresele“ și foloasele revoluțiilor:

Toată istoria umană,
Doamne-i în puterea ta.
Tu fuși Dumnezeuul lumii,
Omenirii Dumnezeu;
Sângele tău suveran
Pe un Calvariu etern stă².

¹ *Tristezas*.

² Toda la historia humana
¡ Señor ! está en tu nombre;
Tú fuiste Dios del hombre,

Dar la semi-Germanul întors în Berlin, Sanz, la Adelardo de Ayala nota rămâne aceeași: a unei melancolii fără orizont, cum e și fără explicație. Dacă Becquer are o notă nordică în sentimentalitatea sa tristă, la José Selgas și la Ventura Ruiz Aguilera, în plângerile asupra soartei nestatornice, este ceva care amintește tristețea celor vechi înaintea lucrurilor care nu sunt veșnice. Nuñez de Arce el însuși se tânguiește de «vântul de scandal», de «mirosul fetid», de «furtunoasa orgie» a Spaniei decăzute. Peste ruine, spune el, Rațiunea se ridică doar, tristă și singură, „ca un palmier în pustiu“:

Se eleva la Razón, como la palma
Que crece trista y solá en el desierto.

Libertatea visată e o simplă „l'cență“, care desgustă și sperie. Mulțimea fără Dumnezeu, fără lege, fără frâu, vine cu zgomot, ca «al hordelor barbare» ale lui Attila; o „plebe confusă“, care nu e decât «forța, numărul, faptul brutal»:

Hallará el mundo à su codicia estrecho
Que es la fuera, es el número, es el hecho
Brutal : es la materia que se mueve!

Și libertatea, ideia nu se poate ridica din crime, cum grâu nu crește din valuri

Y buscará la libertad en vano,
Que no arraiga en los crímenes la idea,
Ni entre las olas fructifica el grano.

Numai la Ramón de Campoamor (1817-1901), cu un metru mai vioiu, se amestecă scene de adevăr popular și o bucurie neprefăcută. Duiioase accente de împăcată viață familiară, ca, în literatura franceză, la Eugène Manuel, se întamp'na la Vicente Querol și Federico Balart, din cei mai noi, înaintea revoluției poetice care trebuia să vie din lumea nouă.

Spania n'a avut un Balzac. Ceia ce la Francesi făcuse, într'o herculeană sfortare, un singur om genial, o face aici, în ce privește viața de țară, din târgușoare, lumea vieții umile și sfinte,

Dios de la humanidad :
Tu sangre soberano
Es su Calvario eterno...

femeia de un mare și curat talent care iscălia Fernan Caballero, sau Antonio de la Trueba, iar moravurile burghesiei le va reda, într'un stil tot așa de critic stăpănit ca al lui Mérimée, Juan Valera. Epopeia în prosă a vieții moderne spaniole, cu luptele ce au sfâșiat conștiințele, — aceia n'a dat-o nimeni.

II. În Italia povestirile istorice tendențioase încetează după îndeplinirea în parte a idealului național prin campania lui Napoleon al III-lea dincolo de Alpi, după care, cu toate biruitoarele sau nenorocitele intervenții ale lui Garibaldi, „chestia națională“ intră în fasa diplomatică, dominată, în momentul crizei supreme, de marea figură a lui Cavour, mai mult „Subalpin“ semi-Frances, decât Italian. Așteptând un nou teatru, cel vechiu lasă scena goală.

Dacă o schimbare se va petrece, ea nu va fi decât în sensul întoarcerii la tradiție, și ea se va produce în domeniul poeziei, al singurei poezii lirice.

Un Toscan, din Marema pisană, Giosuè Carducci (n. 27 Iulie 1836), pleacă încă din 1857-9, prin *Rime* și apoi prin *Juvenilia*, la lupta contra romanticilor ultimi, fără sinceritate în fond, fără siguranță în formă, „familie scelerată“. Îi e silă de dânsii ca unuia care a străbătut, pe urmele lui Leopardi, în trecutul, de graiu bun, al literaturii naționale, până la Ariosto, Petrarca și Dante, care, dintre cei mai noi, s'a pătruns de respect pentru Foscolo, Monti și Parini, a descoperit pe vechiul Manzoni clasicul și a găsit conducători în prosatorul P. Giordani și în etern tânărul și noul Leopardi. Goldoni, „Terențiu Adriaticei“, fi e simpatie. A cetit, după îndemnul mamei, o Florentină, pe Alfieri; Manzoni era în biblioteca tatălui, ca și Silvio Pellico Nici antichitatea clasică nu-i e necunoscută, și a străbătut puțin și în literatura franceză, căutând scene revoluționare la Rollin cel vechiu și la noul Thiers.

Cu această pregătire el intră în campanie, a doua zi după o revoluție toscană neizbutită, la care participase din toată inima cu aplausele lui tânărul profesor de Colegiu. În romantismul decăzut el vede pe străin, pe „Neamț“, și în contra acestuia luptă când atacă pe „Apolon Cimbricul“ și pe „Goții literari“. Vrea în locul unui prezent umil și desprețuit, un „biet veac care cristianisează“ — *secoletto vil che cristineggia* — o Grecie

veselă de cântec și de ideal, o Romă liberă, — *il libero genio romano*. El însuși între astfel de oameni s'ar fi simțit cu mândrie ostaș al renovației naționale.

Ca poezie nouă după norme ce nu se pot schimba de rațiunea sănătoasă el dă imitații după clasici, bucăți horatiene, imnuri cum erau în literatura veacului (unul chiar către o sfântă), pentru ca între ele să se amestece superbul sonet de mândrie concentrată care urmează, precisând de atunci nota caracteristică a poetului: intelectualitatea suverană lucrând critic cu mijloacele încercate ale celei mai autentice arte:

Trece corabia mea în tânguri
De alcioni și o bate, nu-și află hodină
Tunet de unde, de fulger luciri.

Îndreaptă spre malul pierdut amintiri
Fața cea tristă de lacrimi plină.
Îvinse speranțe de luptă se 'nclină
Pe vâsla cea ruptă de opintiri.

Dar drept stă la pupă geniul meu,
Cătă spre cer și spre Mare, cântând,
În vuiet de vânt, de catarge, mai tare.

Să mergem, să mergem, așa desperând,
Spre portul de neguri ce-i zice Uitare,
Sore stânca cea albă a morții, luptând¹.

¹ Passa la nave mia, sola, frà il pianto
Degli alcion, e la batte, e mai non posa
Dell' onde il tuon, dei folgori lo schianto.

Volgono al lido, omai perduto, in tanto
Le memorie la faccia lacrimosa
E vinte le speranze in faticosa
Vista s'abbatton sopra il remo infranto.

Ma dritto su la poppa il genio mio
Guarda il cielo ed il mare, e canta forte
De' venti e delle antenne al cigollo.

Vogham, vogham, o desperate scorte,
Al nubiloso porto dell' oblio,
Alla scoghera bianca della morte.

Acestei d'întăiu culegeri îi urmă o lungă și îndărătnică muncă pentru a pregăti ediția florentină Barbèra a clasicii italieni, — operă care i se părea lui Carducci cu atât mai necesară, cu cât trebuia să aducă o adevărată *reeducare* a publicului, corupt de fraseologia nestăpânită și lăncedă a ultimilor romantici. Studii de istorie literară căutau să așeze la locul lor pe acești represintanți ai bunului curent tradițional. Revista *il Poliziano*, invocând numele unui așa de înderătat strămoș, adăugia silințele ei pentru această adevărată «restaurație».

Dar războiul pentru eliberarea Italiei izbucni la 1859. Data aceasta, Carducci trebui să primească inspirațiile calde ale actualității, să meargă pe urmele acelu Berchet pe care de sigur nu-l prețuia prea mult. A cântat toate actele luptei, unind în aceiași glorie, el, republicanul de model clasic, pe Garibaldi și pe regele luptător, Victor Emanuel, la a cărui trecere „oasele frățești se clătesc de bucurie“:

Esultano al passar de' tuoi cavalli
L'ossa fraterne...

Ba chiar un imn — unul vestit — fu închinat «cruții albe a Savoii».

Ca profesor și cercetător literar și-a petrecut Carducci anii după victorie. Criza filosofică, prin care trebuie să treacă orice suflet modern, o avu și el atuncea, «solemnale tumulturi ale gândirii». La 1868, noul mănunchiu de poezie, *Lev'a-Gravia*, era iscălit Enotrio Romano. Și pseudonimul fusese luat puțin mai înainte pentru a putea arunca o sfidare creștinismului care se cuprinde în imnul către Satana, nesupusul, neodihnitul, râvnitorul și revoluționarul, fie și prin sila materiei care se ridică:

Materia inalzati:
Satan hà vinto.

Astfel el dovedea că acești prețioși ani de tinereță nu trecuseră în zădar nici pentru evoluția lui internă. În noul volum menționat mai sus se adăugiau polemici contra clericilor la noi imitații după clasicii latin', în aceiași formă de o siguranță pe care nici la Leopardi n'o cunoscuse literatura italiană. Câte un strigăt al durerii omenești spre soarta fatală se întâlnea, ca în această jălanie către morți, atât de asemenea cu a Spaniolului Becquer:

Și se 'nalță gândirea pe acele mări,
 Naufragiată, strigând spre cer: Noapte, iarnă,
 Ce fac jos acolo, în groapele lor, morții¹ ?

Felul cum s'a desăvârșit unitatea Italiei, cu trista înfrângere din 1866, cu darul făcut învinșilor de Napoleon al III-lea, dispuitor al soartei Europei, și răspingerea de o diplomație precaută a mijloacelor directe de acțiune, erau să facă din cel care era acum și pentru adversari un mare și nou poet încă odată un satiric, luptând contra acelor care înțelegeau altfel decât dânsul calea pe care se poate ajunge la unicul scop (*Giambi ed epodi, Decenalele*). Data aceasta, în setea pentru Roma, săgeata atingea pe Papa însuși, «bătrânul preot infam». O întoarcere către Revoluția francesă, în ce avuse mai iacobin, trebuia să pedepsească Italia pentru lipsa ei de hotărâre. Astfel se pregătia însă, după ce patimile se potoliră, acea sigură și mândră poezie a «primăverilor elenice» a noilor «anacreontice», a invocărilor horațiene către Lidia, a protestărilor contra fatalității morții, care smulge de la lumină, de la faptă, a superbelor spectacole de senină natură² care au facut din *Rime*, apoi din *Odi barbare*, în ritm antic, una din marile opere ale literaturii contemporane³.

Astfel, prin opera lui Carducci, care biruie destul de răpede

¹ Ed emerge il pensier su quei marosi,
 Naufrago, ed al ciel grida: O notte, o inverno,
 Che fanno giù, nelle lor tombe, i morti?

² Astfel această dimineată:
 Tu te ridici și săruți, o zină, cu sufletul de rose pe nouri,
 Culmile-umbrite a templelor albe săruți.
 Te simte pădnrea și trează-i în freământul rece:
 Șoimul se rupe în zbor cu lacom avânt,
 Iar între foile umede cuiburi sfătoase șoptesc
 Și surd urlă vântul acolo pe vânăta Mare.
 Râul întâu pe câmpia de muncă tresaltă,
 Tremur îl prinde lucind, printre plopi murmurând,
 De la pășune aleargă spre 'nalte izvoare un mânăz,
 Coama îi flutură când în bătaia de vânt el nechează
 Și de mugiri bucuuroase valea întreagă răsună.
 (Tu sali e baci, o dea, col roseo fiato le nubi,
 Baci de' marmorei templi le fosche cime, etc)

³ Cf. N. Iorga, *Amintiri din Italia, Giosuè Carducci*, București 1895.

rămășițele romantismului, reprezentat prin yastele planuri de poem, executate ambițios, ale lui Mario Rapisardi, din Neapole, poesia lirică italiană se înocia cu desăvârșire.

Cu povestirea nu e același lucru. Edmondo de Amicis (1846-1908), afară de plăcute cărți de călătorie, la Constantinopol, în Maroc, în Spania, în America-de-Sud, într'un stil mai curând foiletonistic, dă, în romanele sale întinse, *Cuore*, *Romanzo di una maestra*, scene duiioase din viața comună, fără ca mediul să reiasă puternic ori analiza psihologică să aibă o deosebită adâncime, puterea dramatică și poesia sunt tot atât de slabe. Cu viociune scrie un Italian din Nord, Girolamo Rovetta, povestiri care samănă destul de bine cu ceia ce încapē în paginile pure ale Francesului André Theuriet. Salvatore Farina (n. 1846) are o mai mare forță în ale sale încercări de roman naturalist, fără ca el însuși să fi știut da o direcție *italiană* acestui gen. Mai mult cuprins intern au narațiunile lui Antonio Fogazzaro (ca *il Santo*), și ele scrise în același ton minor al unei literaturi care, în acest gen, rămâne secundară.

Ultimele decenii. Învierea idealismului.

În ultimele trei decenii ale veacului al XIX-lea s'a pornit în literaturile romanice, ca și în cea englesă și ceva mai târziu și mai slab în literatura germană, — și supt *influențe nordice* în acest cas, — o mișcare împotriva iluziilor științifice, a soluțiilor pozitivistice, a inspirației naturaliste și a masivului stil concret și precis.

Motivul acestei nouă îndreptări către idealism, care de camdată se află numai în faza pretențioasă și haotică, aplecată la gesturi desordonate și legată de formule bizare, a *ideologiei literare*, sunt mai multe.

Începând întâiu cu Franța, lovitura neașteptată ce s'a dat mândriei sale, după atâția ani de hegemonie europeană, prin catastrofa din 1870 a celui de-al doilea Imperiu, înjosirea Patriei, călcarea teritoriului național, ocupația, condițiile unui ruinator tratat, ca și grozavele amintiri ale sângeroasei clipe de anarhie care a fost Comuna din Paris, au tulburat pe mult timp spiritele. Ele n'au mai fost satisfăcute, după ce pierduseră siguranța politică, așteptându-se la noi primejdii, poate fatale, pentru viitor, cu nicio siguranță. Pretutindeni a fost o alergare prip'ită, prin întunec, supt impulsul durerii și în desperarea că nu se găsește mai iute un punct de sprijin, după ceva nou, mai nobil, mai curat și mai bun.

Și, cum așa ceva nu se găsea *afară* dintr'o zi pe alta, mântuirea s'a căutat *înlăuntru*. După o epocă de organizare în aparență perfectă, de complicată ierarhie, de treptată socializare oficială, Statul luând cu încredere și păstrând cu glorie toate asupra sa, a urmat astfel o alta, de izolare individuală, nemulțumită, tristă, pândind visiunile și întreținându-se cu umbrele,

cu stafile. Și, pe când înainte norme generale p m'ite de toată lumea dădeau uturora, în fond și în formă, cam aceeași literatură, acumă după hasardul inspirațiilor personale fiecare zicea ce voia, și, cu cât era mai mare singularizarea fiind loc de originalitate, cu atâta interesul publicului se arăta mai puternic pentru nouă revelații.

Dintre poeții mai vechi, Hugo, care ieșise din fantastica lume a creațiunilor sale legendare pentru a cădea, după sfârșitul regimului care-l înstrăinase și-l ținuse în exil, în mijlocul însuși al nenorocirii naționale, găsește accente de dureros adevăr pentru a scrie *L'année terrible*, pe care și dușmanul a lăudat-o. E ultima operă de poezie adevărată a unei cariere care va mai dura încă. adăugind la atâta poezie ținută 'n curent cu veacul pamflete rimate, în stil apocaliptic, ca *L'âne, le Pape*, ori întinzând, cu pretenții sociale, lângă romane ca *Les misérables* (1862), *les Travailleurs de la Mer*, în care figurile populare sunt trase în aspre linii impresionante, oarecum așa cum o făcuse mai de mult, în altă serie de romane sociale, Eugène Sue; mai multă emotie vibreză în scenele vendeene din *Quatrevingt treize*.

Fraçoise Coppée găsi, supt impresia loviturii care atinse Franța, accentu mai energice, și nu numai în lirică. Acela care versificase la începutul carierei sale o delicioasă idilă italiană, florentină, în *Le Passant*, potrive ca pentru temerile neamului său scenele dramelor sale din acest timp, cu subiecte istorice corespunzătoare. Jean Richepin se impuse prin brutale lovituri, pentru a desfășura o poezie întru toate parnasiană.

Lumea voia să uite însă, și nu să plângă la apele Vavilonului. Ea ascultă cu plăcere paradoxele amare ale lui Ernest Renan (1823-92), ajuns faimos prin tratarea istorică într'un stil asemenea — cum s'a spus — cu al romanelor lui George Sand a „Vieții lui Isus“ și ilustru învățat prin toate studiile sale asupra vieții poporului evreu și asupra originilor creștinismului; din ele rezultă zădărnicia vieții, și, în cea mai încântătoare formă, acest mag ieșit de bună voie din taina templului său o spunea zimbînd tuturor.

Și astfel în poezie, pe când Guyau scria bucăți filosofice pentru inițiați, lumea ascultă cu simpatie pe urmașii ciudatului gâcitor al „colorii sunetelor“ Arthur Rimbaud. Ea aplaudă noua încercare de latinisare a limbii, ca în zilele lui Ronsard, pe care

o făcu un Grec așezat la Paris care-și ascundea adevăratul nume supt acela, mai armonios, de Jean Moréas, și, firește, în comparație cu muncitele elaborații ale acestui «metec», ea găsi o deosebită plăcere în bizariile lui Stéphane Mallarmé, devenit șeful unei școli nouă. «Simbolismul», căruia critica de catedră e în stare a-i acorda astăzi în Istoria literaturii raționale un adevărat volum, nu prinse mintea așezată a unui Henri de Bornier, a cărui lirică are delicate sonorități ascunse și subtile note de temperament; el nu caracterizează pe Paul Verlaine, care în ritmul capricios și savant, în iubirea pentru clasele ce sufăr și pentru orice om cu durere amintește pe Villon; dar el a fost îndreptariul, pe atât de pretențios, pe cât de neclar, al unei întregi „școli“, care dăinuiește încă (în războiul a căzut unul din principalii șefi, Péguy).

Formula cea adevărată trebuiau s'o deie alții, Belgianii, cari începuseră să aibă o poezie a lor deosebită, de o inspirație venind din alt substrat de rasă, încă de la începutul veacului al XIV-lea. Mai presus de toți scriitorii din Franța în ultimele decenii s'a ridicat Maurice Maeterlinck și Verhaeren.

Lirica acestui din urmă are o formă colorată și *grasă*, ca tablourile flamande de odinioară, mergând până la truculență și pierzându-se adesea în obscuritate. Cuvintele, adiectivele se îngămădesc, se încalcă, se înăbușă; prosa se împleticește cu cea mai diafană poezie, reținând-o și târând-o la pământ. În această lirică și în drama care-i corespunde la cel d'intăiu (*Monna Vanna*, etc.), în narațiunile de o prosă îmbătătoare, voluptoasă, în epopeile închinat naturii (*les Abeilles*) e nu numai o poezie nouă, dar o lume nouă își face astfel intrarea triumfală în literaturile mondiale.

Teatrul evolua tot mai mult către tratarea problemelor iubirii în sens mai curând melodramatic (Hervieu, Lavedan, Donnay). Niciun nume mare nu s'a impus, între atâția oameni dibaci cari au știut să exploateze genul. Și astfel, tot un Belgian, Kistemaekers, a putut în ultimele timpuri să se ridice la un loc eminent între dramaturgii de limbă franceză.

Romanul naturalist va fi urmat încă o bucată de vreme. Frații Margueritte, fiul lui Daudet vor căuta să-i dea o înfăți-

șare mai distinsă prin sentimentul național și social, prin particulara grijă a stilului.

Dar naturalismul de știință, de mediu și de simbol peria dia moment ce bazele lui lipsiau în viața unor nouă generații. Încă Guy de Maupassant (1850-93) se întoarse la vechea tradiție pur narativă a nuvelei și romanului frances.

Normand și el, rudă a lui Flaubert, condus și sfătuit de acesta, are de la el siguranța formei stilistice, răbdător și onest elaborate. Dar descripția pentru descripție îi zice tot așa de puțin ca și convorbirea pentru convorbire, filosofia pentru filosofie și poesia pentru poezie. Spirit strict logic, el pune elementele unei probleme și o rezolvă, fără a pierde o clipă din timpul său, fără a se lăsa sedus de vre-o ispită, fără a ceda vreunei tentațiuni sau vre-unei ambiții. Povestirea pare a se spune singură, așa de firește vine de la ea însăși, și prin cerințele ei înseși se încheie. Obiectivitatea e absolută, afară de ultimele scrieri, din vremea când acest puternic spirit se tulburase acuma (*Le horla*). Nu e un sistem „naturalist“, ci am zice unul „naturalist“. Și povestirile mai întinse (*Bel Ami*, *Une vie*) n'au nicio tendință și niciun scop: ele nu pretind a ni spune despre viață altceva decât ce ni spune viața însăși: că, oricum să fie, ea trebuie trăită.

Și aici însă vremea nouă trebuia să introducă misterul. Pierre Loti (Julien Viaud; n. 1850) merse să-l caute, — ofițer de marină — dincolo de mări și oceane, creând o literatură de iubiri curioase cu femei din alte locuri, cu alte instincte de rasă. Alții îl voiau în magia lui Barbey d'Aureville ori a lui Péladan, în bizareriile Flamandului Huysmans. Epoca mai recentă era să amestece cu un scepticism căruia nu-i lipsește voia și puțința de a visa, toată sensualitatea voluptuoasă, toată complexitatea, puțințel cam perversă, numai să fie cu totul nouă. Acestea sunt calitățile și defectele lui Anatole France (n. 1842), ajuns dătător de direcție și idol literar al epocii. Critica «impresionistă» a lui Jules Lemaitre, admisă, nu fără jenă, de Faguet — și ambii sunt, ca și Bourget, foști elevi ai Școlii Normale, de unde ieșise, pentru a râde, în *Le roi des Montagnes*, de Grecia modernă, și Edmond About —, era acolo pentru a primi aceste scrieri în stilul chiar în care fuseseră alcătuite.

În general, ceia ce a urmat pe Maupassant supă influența ideo-

logiei curente e mult inferior, chiar la finul analist al iubirii Marcel Pévost, la naționalistul tendențios Maurice Barrès. Posa, foarte vizibilă, împiedecă adevărata emoție literară, și legături sintactice bizare îngreuează înțelegerea.

Spania a primit cu căldură noutatea care-i vine de peste Ocean, unde Rúbin y Dário a întemeiat o școală „simbolistă“ de limbă spaniolă.

Italia, în ultimul timp, când filologia și tehnica par să o ocupe mai mult decât literatura și chiar istoria (Pasquale Villari se distinge singur după Cantù și după istoricul-filosof Gaetano Negri), are o singură figură represintativă, a lui Gabriele d'Annunzio (cu numele adevărat: Raspagnetta)

De la Carducci acest diletant cu voluptate în toate domeniile literaturii, artei, politicii, vieții, având în el ceva din neastâmpărul și din vanitatea, dar și din puterea de creațiune a oamenilor Renașterii, dintr'o bucată, a luat metrul celor d'întăiu scrieri ale sale. Curând apucă însă alte drumuri, manifestându-se cu tot atâta zgomot și succes și în lirică și în poezia dramatică (*La nave mai ales*), unde înlătură pe un Bovio, cu filosofia lui, pe un Pietro Cossa, cu frumoasele restituiri de viață romană, și în roman (*Fuoco* etc.). Pe lângă un personalism dictatorial, crud și imperios, el aduce, nu atâta «simbolismul» vremii, pe care-l represintă, până la nebunia unui Marinetti, o serie de scriitori simboțiști și „furiști“¹, cât un sensualism care străbate, cucerește și, eventual, distruge totul, ducând urmărirea plăcerii dincolo de toate marginile, nu numai ale moralei, dar și ale frumosului.

Mai durabile cu mult vor rămânea povestirile de o fină analiză ale unui Tronconi și Desso, dar mai ales romane ca *I Malavoglia* al lui *Giovani Verga* (care a mai scris *Tigre Reale*, *Il marito di Elena*), în care viața rurală a Italiei se înfățișează, interesantă și emoționată, ca în poemele lui Leopardi.

* * *

Va izbuti noua literatură ideologică să se întoarcă la simplitatea sincerității, singura care poate da opere durabile? Și, fiind samă din nou de lumea exterioară, în loc să iea ritmurile rupte ale Americanului Walt Whitman și să urmărească din

¹ V. *I poeti futuristi*, 1918.

goana lor fantasme ce nu se pot prinde, va ști ea să lege din nou relația cu trecutul de tot felul și în toate formele? Va pricepe tot ce poate da observația vieții incunjurătoare și a vieții populare mai ales? Va ști ca în chiar literatura poporului să găsească și teme nouă și forme nouă?

De la aceasta va atârna valoarea ei, în istoria dezvoltării spiritului însuși al literaturilor romanice.

Și i-ar putea servi ca învățătură ceea ce a făcut Anglia. De la zgomotoasele incursiuni ale lui Byron s'a trecut, în creațiunea poezilor și în gustul publicului, la delicata filosofie panteistă a lui Shelley, la nesfârșitele nuanțe, în fantasmă ca și în analiza psihologică, ale lui Keats. Apoi, pe la jumătatea veacului, pe când, după tradițiile unei Jane Austen, Charles Dickens, cu o mai stăruitoare apăsare asupra motivului acțiunilor, oglindia „obiectiv“, dar cu deformării de temperament și cu micul răs al ironiei, viața engleză, iar Thackeray continuă în același domeniu, cu scopuri morale, corosiva ironie a lui Swift (mai multă fineță și duioșie în George Eliot: *Adam Bede*), Alfred Tennyson (n. 1810) unia în poezia lui, care domină epoca sa în Anglia, fără a exercita influență în afară, trecutul, legenda medievală, superstiția populară, naivitatea sufletului oamenilor simpli ca și cele mai nobile avânturi ale spiritului uman, în poemele sale, ca și în acele admirabile „Idile ale Regelui“, cu subiecte din legenda celtică, astfel prelucrată cum n'a știut face niciun alt popor cu tesaurile poetice ale veacurilor naive și adânc simțitoare.

Și astfel prin Tennyson însuși, ca și prin variatele inspirații ale lui Robert Browning, spirit profund și nesupus, și prin cântecul filosofic al soției sale, Elisabeth Barrett (*Aurora Leigh*, o autobiografie), s'a putut ajunge fără zguduire la poezia mai personală, mai fluidă, mai deslăsată în formă a unui Swinburne, la poezia de cea mai contemporană notă a lui Dante Gabriel Rossetti, pentru a nu merge până la represintantul nenorocit al sensualismului în această literatură contemporană engleză, pură până la dânsul, Oscar Wilde.

În prosa singură, altfel dominată de largile perioade savante ale lui Macaulay, Thomas Carlyle, fiind și cu o nouă religie a faptei, a lucrului îndeplinit, a realității săvârșite, contra formu-

lelor goale — nu făia legături cu literatura germană modernă a Forței, de la care acest filosof, care a lădat, lângă Cromwell, pe Frederic al II-lea, a luat atâta —, aduce și o limbă nouă, sfâșiată, fărâmițată, prinsă în spasmodice tresăriri, dar capabilă de a exprima nesfârșit mai mult decât vechiul limbajiu transmis de la veacul al XVIII-lea înainte. Acesta e astăzi și stilul unui Rudyard Kipling, cel mai mare romancier al epocii, și chiar al dramei în prosă.

Și aici Anglia a dat exemplul acelei continuități fără care se poate atinge mult, dar și prea mult se pierde, în luptă și pe cale, fără folos.

Cetitorii vor ierta lipsa, pentru moment, a unei table alfabetice. Ea va apărea deosebit, la vremea ei, dacă această lucrare, ieșită în vremi neprielnice cugetării cum n'au mai fost altele, va întâlni acea bună primire cu care autorul n'a prea fost deprins.

CUPRINSUL VOLUMULUI III.

	<u>Pag.</u>
I. — Epoca lui Malherbe în literatura franceză	1
II. — Literatura dramatică franceză până la Corneille	15
III. — Teatrul lui Corneille	21
IV. — Poesia lirică spaniolă a veacului al XVII-lea	35
V. — Prosa franceză și spaniolă în secolul al XVII-lea. Teatrul lui Calderon.	50
VI. — Literatura italiană în secolul al XVII-lea	61
VII. — Noua literatură franceză. Originile ei. Cele d'întăiu piese ale lui Molière	68
VIII. — Literatura polemică din noua perioadă	80
IX. — Noua literatură în dezvoltarea ei liberă și în legătura ei cu Curtea	90
X. — Decăderea literaturii de la 1660 și influența covârșitoare a curentelor religioase	111
XI. — Literatura engleză a veacului al XVII-lea ca factor renovator	119
XII. — Literatura spaniolă în secolul al XVIII-lea	133
XIII. — Literatura italiană a veacului al XVIII-lea	139
XIV. — Noua literatură burghesă în Franța. Comedia după Molière. Începuturile lui Voltaire. „Filosofia“ luptătoare	149
XV. — „Filosofia“ constructivă. Noul teatru voltairian. „Con- siderațiile asupra Romanilor“ și „Spiritul legilor“ ale lui Montesquieu. Istoria universală a lui Vol- taire. Dogmele religiei nouă a lui Jean-Jacques Rousseau	175
XVI. — „Filosofia“ indoielilor și noua literatură engleză. Roussau. Diderot. Istoricii filosofi	196
XVII. — Incercarea de integrare a curentelor romanice în Germania lui Schiller și Goethe	222
XVIII. — Originile literaturii nouă. Clasici francezi din ultima fasă. Noul clasicism italian. Inspirația populară și istorică a literaturii engleze	240

XX. — Cugetătorii politico-sociali francezi: Chateaubriand și d-na de Staël	265
XX. — Deschizătorii de cale italieni: Manzoni și Leopardi	282
XXI. — Noua poezie franceză „romantică”: Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Vigny și Alfred de Musset	300
XXII. — Literatura spaniolă și literatura italiană a romantismului	350
XXIII. — Literatura pozitivistă și naturalistă. — A. În Franța: Romanul	366
XXIV. — B. Literatura spaniolă și italiană până la 1880	383
XXV. — Ultimele decenii. Învierea idealismului	391

N. IORGA

ISTORIA LITERATURILOR ROMANICE IN DESVOLTAREA ȘI LEGĂTURILE LOR

VOL. I-II-III, BUCUREȘTI 1920

INDICE ALFABETIC

DE

VIRGIL E. ȘOTROPA

A

- Aachen*, I, 38, 264 (n. 3).
Abano (Petru de), II, 6 (n. 1).
Abeilard (Pierre), I, 75—7, 143, 228,
III, 160.
Abisinia, I, 140.
About (Edmond), III, 394
Academia franceză, III, 13, 14, 154, 212.
Acaña (Hernando de), II, 186.
Acciajuoli (Donato), II, 84.
Accolti (Bernardo), II, 51.
Adalberon, I, 22.
Adalizi, I, 138.
Adam de Ros, I, 185.
Adam și Eva, I, 95 și urm.
Addington, II, 296
Addison (Iosif), III, 130, 135, 142,
151, 181, 200.
Adelardo de Ayala, III, 385
Adria (Cieco d'), III, 73.
Adrian al V-lea, I, 194.
Adriani (Giambattista), II, 125.
Aéhs de Louvain, I, 107.
Africa, I, 3, 7, 28, 49, 138, 307, II,
55, 57, 62, 166, 169, 192.
Agatocle Sicilianul, II, 119.
Agnès de Portiers, I, 80
Aguilera (Ventura Ruiz), III, 385.
Ailly (Pierre d'), II, 14.
Aimé, I, 159.
Aimeric, II, I, 71.
Aimon de Varennes, I, 60 (n. 1).
Aken (van), I, 263 (n. 3).
Alain de l'Isle, I, 146.
Alamanin (Luigi), II, 85
Alamanin, II, 63, 259, 281, III, 64.
Alan, I, 7, 44.
Alarcon y Mendosa (don Juan Ruiz),
II, 255, 313
Alaric, I, 7, 9.
Albania, III, 305
Albany (contesa de), III, 256.
Albéric de Pisançon, I, 60
Alberoni, III, 135
Albert cel Mare, I, 144.
Albertano di Brescia I, 165, 260 (n. 2),
Alberti (Leone Battista), II, 24—5, 46.
138
Albigensi, I, 118, 125.
Alboin, I, 6, 8.
Albornoz (Gil), II, 39.
— (Pedro Gomez de), II, 39.
Albuquerque, II, 278.
Alcáala, III, 36.
Alcamon (Cuello di), I, 80.

- Alciatus, II, 88, 148
 Aldobrando de Siena, I, 159.
 Alecsandri (V), I, 1.
 Aleman (Mateo), II, 174
 Alembert (d'), III, 201, 212, 216, 218.
 Alessandro d'Ancona, I, 158 (n. 1).
 Alexandrescu (Grigore), III, 233, 272 (n. 2).
Alexandria (loc.), I, 10, 28, 141, 306, II, 202.
 Alexandru I-*u*, III, 217.
 Alexandru al V-lea, II, 5, 21 (papa).
 Alexandru cel Bun, I, 107.
 Alexandru cel Mare (și romanul lui), I, 60, 69, 119, 120, 130, 140, 150, 161, 176, 294, 308, II, 216, III, 88, 171.
 Alexie Comnenul, I, 62, 108, 111—2.
 Alfaro (Johan de), I, 291
 Alfieri (Vittorio), III, 243, 254—60, 267, 279, 283—4, 286—7, 289, 294, 345 (n. 1), 356—7, 386.
 Alfons de Castilia, I, 310—11
 Alfons I-*u*, I, 45.
 — II, de Castilia, I, 80.
 — II, duce de Ferrara, II, 260.
 — V, de Castilia, II, 204.
 — VI, de Castilia, I, 115.
 — VII de Castilia, I, 80, 125.
 — VIII, de Castilia, I, 47, 125, 129,
 — X de Castilia, I, 80, 114, 116, 126—6, 127—35, 136, 140, 142, 175, 288—9, II, 3, 38, 44, 168.
 — XI, de Castilia, I, 288, 291, II, 203.
 Alfons Magnanmul, II, 32-4, 37, 65.
 — de Palencia, II, 36, 40, 42—3.
 Alfons de Toledo, II, 42.
 — de Valladolid, I, 290 (Rabbi-Abner).
 Alfonso (Per), I, 136.
 Alfonso de la Torre, II, 36, 171.
 Alfred (rege anglo-saxon), III, 194, 236.
 — (rege german), I, 54.
Algeria, II, 206, 209, III, 7.
Algesiras, I, 289
 Alhacen Maurul, I, 232.
 Alibrai (Dahibrai), III, 156.
 Aliénor (regină engleză), I, 72 și n. 2, 73, 74, 90.
 Alighieri (Bella), I, 167.
 — (Iacob), I, 264.
 — (Petru), I, 167.
 Alix de Franța, I, 73.
Aljubarrota (Iupta), I, 298, II, 276.
Almohazi, I, 46, 119.
Almoravizi, I, 37, 48.
 Alonso de Cartagena, II, 38—9.
 — de Córdoba (Martín), II, 38.
Alsacia, II, 127, III, 225.
 Alva (ducele de), II, 176, 188, 204.
 Alvares, II, 205.
 Alvarez (Juan-Gato), II, 41.
 Alvaro de Córdoba, I, 12 (n.), II, 205.
 Amadis de Galiia, II, 66.
 Amboise (cardinalul de), II, 110.
 Ambrosiu, I, 6.
America, I, 2 (n.), 3, II, 166, 169, 193, 204, 256, 277, III, 53, 183, 217, 262, 266—7, 270, 373.
 Amicis (Edmondo de), III, 390.
Amiens, I, 306.
 Ammirato (Scipione) III, 123.
 Amyot (Jacques), II, 86, 155, 295, 378, III, 197.
 Ana (regină engleză), III, 130.
 — Comnena (domniță bizantină), I, 35.
 — de Schauenburg, II, 194.
 Anacreon, II, 87, III, 237.
Anale și cronici spaniole (colecțiun de), I, 133 și urm., 159.
 Anaxagora, I, 175.
 Ancelot, III, 323.
Andalusia, I, 7.
 Andeli (Henri d'), I, 250 (n. 1).
 Andrade (scritor spaniol), II, 205.
 André (Bernard), II, 78.
 Andrieux (scritor francez), III, 319.
 Angelico (fră), I, 129, II, 27.
 Anchères. V. Daniel d.
Angevini, I, 138—9, 283, 286, 287, II, 55.
Angheli (familie imperială), I, 128.
Anglia, I, 2—3, 7, 27—8, 53—4, 73—4, 80, 85, 88, 107, 110, 127, 157, 174, 215, 249, 261, 296, 300—3, 308—9, II, 2, 12—3, 29, 35, 65, 76, 78—80, 100, 130, 133, 143, 150, 152, 167—9, 187, 206, 281, 288 (n. 1), 292—3, 295—6, 298, 311, 313, 323, 342, 400, 419, III, 18, 70, 123, 124 (n. 1), 128-31, 135, 142, III, 146, 153, 157—8, 167—70, 172, 178, 190, 200, 203—4, 207, 217, 220, 249, 255—6, 260, 264, 266—7, 275, 284, 307, 316, 350—1, 360, 371—3, 396—7.
 Angoulême (ducele de), III, 3.
 Anguillara (Orso dell'), II, 10, 263.
Anjou, I, 27, 34, 37, 53, 74, 257.
 Annunzio (d') III, 395
 Anselm de Aosta, I, 74—5, 176.
Antiohia, I, 32, II, 202.
 Antoniu (Sf.), I, 99, 192,
Anvers, II, 87,
Aosta (ducatul de), I, 37
 «Appollo» din Tir, I, 120, 123.
Apulia, I, 27.
Aquileia, I, 42, 158.

- Aquincum (Pesta)*, I, 7.
Aquitania, I, 27, 71, 72 și n.
Arabi, I, 7, 12, 23, 44, 49, 128—30, 138, 141, 157, 163, 176, 222, II, 141, 172, 203, 250, III, 283
Aragon, I, 6, 27, 45, 71, 114—5, 117, 132—3, 138—9, 197, 212, 278, 289, 292—3, II, 5, 32, 34, 38, 166, 186, 191, 205, 225, 234, 277.
Aragonesi, I, 47, 139—40, 154, 283.
Arcadia, II, 205.
 Arce (Nuñez de), III, 384—5.
 Archevesque (Hue), I, 224 (n. 3), 225.
 Arcumboldo (Angiulo), II, 111 (n. 2).
Ardeleni, II, 624
 Aretino (Pietro), II, 96 și n. 2, 124, 204, 261.
Arezzo, I, 170—1, 264, 266.
 Argensola, II, 168, 170, 191 și 225 (cei doi).
 Argensola (Bartolomé Leonardo d'), II, 193 n. 2.
 Argensola (Lupercio d'), II, 207.
 Argenson (d'), III, 157.
 Argiropulo (poet grec), II, 28.
Argolida, I, 28.
 Argujo (Juan de), II, 197.
 Arici (Cesare), III, 358
 Ariosto, I, 267 n. 3, II, 47, 54 n. 2, 56—62, 63, 82, 89, 96 n. 2, 138, 143, 156, 175, 179, 181, 204, 257, 259, 262, 267, 269, 274, 276, 297, III, 15, 62, 64, 84, 124, 223, 236, 356, 386.
 Ariovist, II, 10.
 Aristia (C.), III, 258.
 Aristofan, II, 95, 142.
 Aristotel, I, 75, 137, 140, 159, 160 (n. 3), 163, 175—6, II, 5, 26, 28, 111, 150, 180, 419, III, 15, 87, 167
 Arkel (Jean d'), I, 309.
 Armagnac, I, 292.
Armenia, I, 62.
Armeni, I, 28, 110
 Arminiu, I, 14.
 Arnau de Villanova, I, 136
 Arnau (Mossen), I, 136.
 Arnault, III, 80.
 Arnaut de Trie, II, 35.
 Arnstädt, II, 157 (n. 7).
 Aron-Vodă, II, 264.
Arras, I, 31, 99, 102, 308.
 Arriaga (I. B.), III, 138, 283, 351.
 Artieda, II, 207.
 Arvers, III, 9.
 Ascoli. V Cecco (d').
Asia, I, 44, 60, 62, 213, 216, 305—6.
 Astant din Barcelona, I, 136.
 Ateneu, I, 15 (n.).
Athens, I, 139, III, 89, 164, 305.
 Attila, I, 14, II, 212, III, 89.
 Atto, I, 159
 Aubanel, I, 79.
 Aubertin (Ch.), I, 23 (n. 1).
 Aubigné (Agrippe d'), II, 164.
 Aubigny (d'), III, 50.
 Audiguer (scr. fr.), III, 19.
 Augier (Émile), III, 370.
Augsburg, II, 87.
 August (împărat roman), I, 187, II, 61.
 Augustin (Sf.), I, 5, II, 4—5, III, 114, 203.
 Aurevilly (Barbey d'), III, 394.
 Aurspa din Sicilia, II, 29, 38.
 Austen (Jane), III, 371, 396.
Austrasia, I, 10.
Austria, I, 3, 7, II, 260, III, 62, 140, 145, 226, 279.
Auvergne, I, 27.
 Averol, I, 176.
 Avicen, I, 176.
Avignon, I, 37, 40, 238, 263—4, 268—70, 272, 278, 280, 292, II, 3, 6, 9, 13—5.
 Azalais, I, 74.
 Azan de Zaragoza (Mosé), I, 290.
 Azegho (Massimo d'), III, 359, 371.
 Azzo, I, 131.

B

- Babilonia*, I, 35.
 Bachaut (Jacques), II, 5.
 Bacon (Francisc), III, 20.
 — (Roger), I, 143—4, 232.
 Baduel (Claude), II, 139 n. 8.
 Baena (Juan Alfonso de), I, 298, II, 37.
 Baif (Jean Antoine de), II, 94—5, 100, III, 15, 341 n. 3.
 Bailly, III, 216.
 Balart (Frederico), III, 385.
 Balbo (Cesare), III, 361.
 Balbuena (Bernardo), II, 193.
 Baldun de Avesnes, I, 107.
 — (conte de Flandra), I, 111.
 — VI de Flandra, I, 107, 307.
 Bale (John), II, 297.
Baleare (insulele), I, 46, 129, 138, 158, 288
 Baltazar de Alcázar, II, 195.
 Balzac (Guez de), III, 4, 5 (n.) 13, 19, 120.
 — (Honoré de), III, 377—82, 385.
 Bandello, II, 46, 85, 96 n., III, 16, n. 1.

- Bandini, II, 202, III, 141.
 Banville (Théodore de), III, 369.
 Baour-Lormian, III, 320,
 Barante, III, 334
Barbaria, I, 28, II, 174, III, 7, 35.
 Barbarino (Andrea de), II, 52.
 Barbaro (frătu), II, 26
 Barbéro, III, 388.
 Barberino (Francesco de), I, 162
 Barbieri (Nicolò), III, 73
 Barbour (John), I, 258—60.
Barcelona (casa de), I, 288.
 — (loc.), I, 37.
 Barclay (Alexander), II, 79
 Barow, III, 128 (n. 1)
 Barrès (Maurice), III, 395.
 Barret (Elisabeth), III, 396.
 Barretti, III, 144.
 Barros, II, 205.
 Barroso (Pero Gomez), I, 135.
 Bartas (Du), II, 94, 295—6.
 Barthélemy, III, 302.
 Basel (sinodul dela), II, 15.
 Basinius din Parma, II, 30.
 Basselin (Olivier), I, 313—4, II, 68.
Bastilia, III, 152-3, 156, 232, 256.
 Báthory (Sigismund), II, 217, n. 4, 264.
 Baudelaire (Charles), III, 369.
 Baudoun d'Avesnes, I, 210 n. 4.
Bavaria, I, 34, II, 21, 57
 Bayard, II, 134
Bayeux, I, 7.
 Bayle (Pierre), III, 158, 167, 172.
 Bearnes, III, 162
 Beatricea (princesă), I, 288.
 — (soția lui Matiaș Corvinul), II, 33.
 — (iubită lui Dante), I, 168—70,
 177-8, 183—5, 272.
 Beatricea de Burgundia, I, 126
 — (princesă castiliană), I, 126.
 — d'Armagnac, I, 267
 — de Suabia, I, 128.
 Beaufort (Jeanne de), II, 79.
 Beauharnais (Eug. de), III, 284.
 Beaujeu (Ana de), II, 127.
 Beaumanoir, I, 304
 Beaumarchais (C. de), III, 220-1, 227-8.
 Beaumont, III, 119.
 Beauvais (colegiul), III, 70.
 Beccaria (Cesare), III, 142, 287.
 Becker, III, 347.
 Becket (Thomas), I, 56, 107.
 Becquer, III, 385, 388.
 Beda, I, 15, 54, 176.
 Bédier (Joseph), I, 21.
 Béla (rege ungar), I, 80.
 Belcari (Feo), II, 46.
 Beldiman (Alec), III, 232.
Belgia, III, 153.
Belgrad, II, 57, 108.
 Belleau (Rémy), III, 15.
 — II, 100, 295
 Belleforest (François de), II, 96, n. 2,
 390.
 Bellegarde (ducele de), III, 2—3
 Belizaru, I, 197.
 Bellay (du), II, 155, 295, III, 321, n. 2.
 — (Guillaume de), II, 134, 141,
 n. 7.
 — (Jean de), II, 134
 — (Joachim de), II, 92, 91—6, 102,
 III, 3.
 Belli, III, 358.
 Bello Cecco (il), II, 54
 Beltran de la Cueva, I, 298, II, 34.
 Bembo (Pietro), II, 51, 123, 189.
 Benedetto (Luigi Foscolo), I, 151 n.
 Benedict (Sf.), I, 193.
 Benedict al XI-lea (papă), I, 171.
 — XIII-lea (papă), III, 14—5.
Benevent (ducatul de), I, 156.
 Bengescu (Gh.), II, 186, n. 2.
 Benoit de Sainte-Maure, I, 266.
 Bertivoglio, II, 124, III, 66.
Beowulf (poem epic), I, 15.
 Béranger, III, 281, 305, 309, 322, 359.
 Bercafé (Pietro), I, 165.
 Berceo (Gonzalvo de), I, 114, 120—5.
 Berchet (Giovanni), III, 287, 291,
 360—1, 388.
 Bercheure (Bressuire și Berchoire, —
 Pierre) I, 309, II, 4, 6
 Berengara de Navara, I, 73.
 Berenguela de Castilia, I, 133
 Bergert (Fritz), I, 72, n. 1.
 Berkely, III, 131.
Berlin, III, 154-5, 255, 293.
 Berlinghieri (Francesco), II, 46
 Bermudez (Géronimo), II, 207.
 Bernard d'Anduse, I, 71.
 Bernard (Sf.), I, 75-6, 106, 176.
 — de Pisa, I, 130.
 — — Ventadour, I, 79, 80.
 Bernardin di Siena, II, 51
 Bernardo del Carpio, I, 47.
 Berni, II, 47, 54, 189.
 Bernier, I, 223.
 Berny (Alex. de), I, 60
 Béroalde de Verville, II, 146.
 Berri (familia de), I, 130
 — (Jean de), II, 5.
 Bertóla (Aurelio), III, 145.
 Bertrand de Born, I, 79, 90, 125, 177.
 Bertrand du Guesclin, I, 292, 298, 306,
 311, II, 15, 65.
 Bessarion, II, 29, 40, 83.
 Bettinelli, III, 141, 143.
 Beyle, III, 211.

- Bèze (Th. de), II, 155, 159.
 15, 121—2, 308, 337.
 Bibbiena, II, 204, 260—1.
 Bible (diferite ediții din), I, 23, 49,
 61, 64, 132, 135—6, 145, 214, 217,
 260, II, 16—18, 87, 104, 298, III.
 Biemmi, III, 141.
 Billard (Claude), III, 16.
 Biondo (Flavio), II, 31.
 Bismantova, I, 174.
 Bistrița (M-rea), I, 107.
 Bizanț, I, 6, 7, 12-3, 35, 59, n. 3, 63,
 93—4, 112, 125, 128, 132, 135—6,
 138, 156—8, 223, 283, II, 48, 117,
 III, 217.
 Bizerta, III, 7.
 Blake (William), III, 261.
 Blanc (Albert), III, 279, n. 1 și 3.
 Blanca de Castilia, I, 74, 126, 214.
 — Champagne, I, 106.
 — Lara, I, 289.
 Blois (casa de), I, 74.
 Boccacio (Giovanni), I, 167, 259, 260,
 n. 1, 265—8, 283—7, 290—1, 295—6,
 II, 3, 8, 27—30, 38, 42, 46—7, 53,
 55, 79, 84, 96, n. 2, 108—9, 112,
 138, 156, 179, 183, 204, 230, 296,
 419, III, 63.
 Bodel (Jean), I, 31, 99, 103, 224,
 n. 2.
 Bodin (Jean), II, 150.
 Bodmer, III, 223, 226.
 Boemia, II, 4, 25, 198.
 Boețiu, I, 146, 161, 228, 296, II, 28,
 150, 155, 157, n. 4.
 Boiardo (Matteo Maria), (II, 54—6, 175,
 181, 259
 Boileau, III, 4, 10-12, 68-72, 80, 82-90,
 92, 111, 126, 128, 130, 138, 154,
 156-7, 237, 324.
 Boissières (Jean de), II, 96, n. 2.
 Boissonade, III, 280, 291.
 Bolingbroke, III, 162.
 Bologna, I, 43, 74, 106, 131, 158,
 162—3, II, 24—5, 136.
 Bonald (Louis de), III, 279, n. 1, 280,
 309, 310, n. 2.
 Bondi, III, 145.
 Bonfadio, II, 124.
 Bonfinu, II, 31, n. 1.
 Bonhomme (Jacques), I, 304.
 Bonifaciu al VIII-lea (papă), I, 131,
 170, 194, 225, 253, II, 24, 144.
 Bonnard, II, 134, 139, 146, 164.
 Bonvesino de Riva, I, 165.
 Bordeaux, I, 10, 72, II, 134, 153, III,
 15, 172, 174.
 Bordoni, II, 88.
 Borghi, III, 357.
 Borgia (Alexandru, papa), II, 27, 119,
 144.
 — (Cesare), II, 110, 119.
 Born. V. Bertrand (de).
 Bornier (Henri), III, 393.
 Borrel, I, 45.
 Boscan, II, 194, 205.
 Bossuet, III, 163, 189.
 Botero, III, 66.
 Botta, III, 361.
 Bouchet (Jean), II, 134, 139, 146, 164.
 Boucicaud, I, 266.
 Boulogne, I, 126.
 Bouquet (dom), III, 218.
 Bourbonni, III, 140, 269, 301, 316, 323.
 Bourges, II, 88, 148.
 Bourget (Paul), III, 382, 394.
 Boutwerck, I, 127.
 Bovis, III, 305
 Bracciolini (Poggio), II, 25.
 — III, 64.
 Brandt (Sebastian), II, 79.
 Bragança (casa de), III, 133.
 Brantôme, II, 295, III, 19, 51.
 Brasilia, II, 277.
 Brébeuf, III, 87.
 Brescia, I, 266.
 Bretania, I, 27, 31, 34, 47, 75—6, 304,
 II, 65.
 Brie, I, 212.
 Brissonet, II, 128.
 Bristol, III, 260.
 Britania francesă, I, 53.
 — Mare, I, 3, 7, 53, 58.
 Brockhaus (biblioteca), III, 56,
 Brodeau, II, 89.
 Broke (Arthur), II, 296.
 Brosset (des), III, 217.
 Browning (Robert), III, 396.
 Bruce, I, 260, II, 80.
 Brunelleschi, II, 27.
 Brunetto Latini, I, 138—40 159, 160
 și n., 163, 168 și n., 177, 185, 197,
 n., 234, n. 1, 262—3, III, 228.
 Bruni zis Aretinul (Leonardo), II, 20,
 27, 29, 31, 38, 40.
 Bruno (Giordano), III, 66.
 Brusantini, II, 63.
 Bruxelles, I, 263, n. 3, II, 166, III, 266.
 Bucellin, I, 43.
 Buchanan, II, 152, III, 15.
 București, III, 238.
 Budé (sau Budaeus, Guillaume), II,
 83, 86.
 Buffon, III, 173, 219, 230.
 Bulgaria, I, 111.
 Bunyan, III, 129, 134, n.
 Buonaccorsi (Filippo), II, 31.
 Buondelmonti, II, 29—30

- Buoninseguì, II, 47.
 Burbage (actor englez), II, 307.
 Burcard, II, 123.
 Burchiello, II, 49.
 Burger, III, 225, 264, 291
Burgos, I, 311.
Burgundia, I, 27, 40, 43, 47, 49, 222,
 II, 21, 126, 167.
Burgundia (casa de), II, 65.
 Burke, III, 267

C

- Caballero (Fernan), III, 386.
 Cabanis, III, 287.
 Caboche, I, 222, II, 82
 Cabral (Al arez), II, 277.
 Cacciaguida, I, 168, 190
 Cadalso (José de), III, 134, 136, 138.
 Caffaro, I, 158.
Cahors, I, 194
 Carel (Ghas), I, 80
Calabria, I, 27
 Calderon de la Barca (Pedro), II, 256,
 III, 55—60, 68, 133—5, 326, 354.
 Callimah, II, 88.
 Calprenède, III, 16, 52.
Călugăreni (bătălia), II, 266.
 Calvin, II, 139, 145, 148—51, 155, 159,
 n. 3, III, 176, n., 194.
Cambray, II, 14
Cambridge, II, 295, 298, 303, 308, III,
 71, 262.
 Camoens (Luis de), II, 206, 277—93,
 305, 332, 341, 377, III, 124.
Campaigna, II, 10.
Campaldino, I, 170.
 Campanella, III, 67.
 Campbell (Thomas), III, 264.
 Campella (Tommaso), III, 142.
 Campoamor (Ramón de) III, 385.
 Can della Scala, I, 185.
Canada, II, 141.
Canare (insulele), II, 42.
 Cannes, III, 62
 Canova, III, 284.
Cantabria, I, 134.
 Cantacuzino Stolnic (Constantin), III,
 139.
 Cantù (Cesare), III, 359, 371, 395.
Capadocia, I, 28.
Capella degli Scrovegni, I, 186.
 Capella (Capra), II, 123
Capetieni, I, 38, 70, 107.
 Capgrave (John), II, 80.
 Capmany, III, 283.
 Cappello (Bianca), II, 260.
 Capponi (Guido și Nero), II, 47.
- Burlador de Sevilla* (dramă spaniolă),
 II, 246 și urm.
 Burnett (Frances), III, 371.
 Burns (Robert), III, 261.
 Buscan (Juan Almogaver), II, 188.
 Busone da Gubbio, I, 269.
 Bussy-Rabutin, III, 51
 Byron (lord), I, 246, III, 305—7, 309,
 312—4, 318—20, 326, 328, 336—7,
 339, 341, 351, 372—3, 396.
- Capreia*, I, 190.
Caprona, I, 170.
Cara-Hamid (episcopul de), II, 137.
 Carbonel, I, 125.
 Cárcano (Giulio), III, 357.
 Carducci (Giosuè), III, 65, 386—9, 395.
 Caresini (Rafael de), II, 31.
 Carew, III, 128.
 Cariteo-Gereth, II, 51.
 Carlos de Viana (don), II, 34, 36.
 — II, III, 53
 Carlyle, III, 325, 396.
 Carol (rege franc), I, 13, 254.
 — de Anjou, I, 140, 144, 169, 195,
 — Cutezătorul, II, 65.
 — de Calabria, I, 266.
 — Martel, I, 44—5, 196.
 — cel Mare, I, 14, 23, 25—6, 29—39,
 42—3, 45—6, 51, n., 56—7, 62, 102,
 115, n., 134—5, n. 4, 140, 176, 196—
 7, 210, 270, II, 2, 7, 52, 54—5, 57,
 84, 288, 308, III, 194
 Carol cel Pleșuv, I, 33
 Carol Quintul, II, 57, 61, 89, 141,
 164, n., 166—9, 173, 176, 178, 185—6,
 189—190, 194, 214, 216, 256, 260,
 317, n. 5, 417, III, 62—3, 133.
 Carol cel Râu (rege de Navara) I,
 254, 293.
 Carol I (rege englez), II, 402, III,
 119, n., 121—2.
 — II (rege englez), III, 123, 128—9
 — III (rege francez), II, 34.
 — IV (împărat Boemia), II, 3, 4, 12.
 — V I, 228, n. 3, 251, 292, 304,
 307—8, 310—11, II, 5—7, 12, 14,
 38, 68, 81, 193.
 — VI, I, 307—8, 313, II, 15, 78,
 85, III, 35, 64, 134.
 — VII, I, 312, II, 64, 82, 133, n.
 — VIII, II, 29, 55—3, 64—5, 67,
 81, 83—4, 108, 116, 118, 128, 134.
 — IX, II, 86, 93—4, III, 2.
 — X, III, 302, 313, 328, 332, 339.
 — XII, III, 169.

- Caroldo, II, 31.
Carolingueni, I, 14, 22, 24, 70, 156.
 Carpio. V. Bertrando del.
 Carrer (Luigi), III, 357.
 Carro (Anibale), II, 263.
Cartagena, I, 134, II, 273.
 Cartier (Alain), II, 141.
 Carvajal (Micael de), II, 33, 207.
 Casa (della), I, 160, II, 189.
 Casaubon, II, 88.
 Cassel, I, 23, n.
 Cassela, I, 178.
 Castelneau, I, 125.
 Castes (Ferdinand), I, 181.
 Casti (Giambattista), III, 145.
 Castighoni, II, 124, 188.
Castilia, I, 44—5, 47—8, 50, 71, 115—7, 119—20, 123, 135, 138, 163, 288, 296, II, 33, n. 5, 34, 40, 166, 169, 186, 205, 234, 276—7, IV, 25.
 Castelléjo (Cristoval de), II, 194—5.
 Castillo (Diego En iq ez), II, 43.
 Castracani (Castruccio), II, 112.
 Castro (Guillen de — y Belvis) II, 234—44, 255, 320, 343, 347.
 Castro de Toledo (Ximenez Alvar Gomez), II, 42.
Catalonia, I, 6—7, 45, 71, 115, 117, 138—9, 145, 196, 278, 287, 294, II, 32, 65, 166, 186, 233, III, 53.
 Caton din Utica, I, 175, 185.
 Catto (Angelo), II, 129, 134.
 Catul, I, 278, II, 156, 188.
 Caulher (Achille), I, 252.
 Caumartin, III, 162.
 Cavaignac, III, 366.
 Cavalca (Domenico), I, 165.
 Cavalcanti (Guido), I, 162, 168, 178, 263, 283, n. 1, II, 47.
Cavaleresti (ordine spaniole), I, 293.
 Cavalia, II, 51.
 Cavour, III, 386.
 Caxton (William), II, 79, 376.
 Cayet (Palma), III, 50.
 Caylus (contele de), II, 146.
 — (doamna de), III, 156.
 Cecco d'Ascoli, I, 263.
 Celestin (Papa), II, 14.
Celestini (ordin călugăresc), II, 14, 21.
 Cellini (Benvenuto), II, 85, 123, 229.
Celti, I, 3, 15, 53.
 Cercement (trubadur), I, 80.
 Cerchi (Vieri de), I, 170.
Cerdagne (provincie), I, 45, 293.
 Cernaev (general rus), I, 4.
 Cervantes de Saavedra (Miguel), II, 35, 174—86, 191, 193, 207—9, 214—5, 224, 229, n. 1, 234, 245, n. 1, III, 18, 54, 151, 232.
 Cervantes de Salazar (Francisco) II, 171.
 Cesar, I, 4, 61, 106—7, 132, 161, 308, II, 10, 83, 118, 156, 164, 175, 216, III, 26, 171.
 Cesolle (Jacob de), I, 260, n. 1.
 Cespedes (Pablo de), II, 193.
 Césy (ambasador), III, 110.
Cetatea Neamfului, I, 41.
 Cetimo (Gutierre de), II, 197.
Ceuta (provincie), II, 277.
 Chalcidius, I, 233, n. 3.
 Chalkokondylas (Dimitrie), II, 28.
 Chamfort, III, 218.
Champagne, I, 73—4, 107, 109, 115, 212, 224.
 Champagne (casa de), I, 254, II, 34.
 Champlitte (Guillaume de), II, 6.
 Chancella, II, 323.
 Chapelain (André le), I, 147—8, n. 2 — III, 14, 19, 128, 162.
 Chapman, II, 119, 376.
 Chardin, III, 173.
 Charlevoix (iesuit), III, 266, n.
 Charon, II, 164.
 Chartier (Alan), I, 309, n. 1, 312—3.
 Chasles (Philarete), III, 119, n., 122, n., 124.
 Chastel (Étienne de), I, 312.
 Châteaubriand, II, 195, III, 265—73, 275, 277, 279—81, 284—5, 287—8, 292, 299, 300, 302, 305, 308, 312, 314—19, 326 și n. 1, 333—4, 346, 350, 373.
 Châteauroux (D-na de), III, 154, n.
 Châtelain (Georges), II, 66.
 Châtelet (D-na de), III, 155.
 Chatterton (scr. engl.), III, 261—2, 338.
 Chancer (Geoffroi), I, 258—60, II, 78, 182, 298.
 Chaulieu (scr. fr.), III, 156.
 Cheminon (abatele de), I, 214.
 Chénier (André), III, 231, 237—40, 284—5, 317, 336, 343, 378.
 Chénier (Marie-Joseph), III, 237, 240.
 Chesarie (episcop de Râmnic) III 211.
 Cheverny (scr. fr.), II, 165, III, 1, 50.
 Chiabrera (scr. ital.), III, 64—5.
Chieri (loc.), I, 165, n.
Chiev (loc.), I, 48, II, 202.
 Chriac din Ancona, II, 30.
 Chomates (Nichita), I, 112.
 Chrétien (Florent.), II, 95, 164.
 Chrétien de Douai, II, 4, n.
 — de Troyes, I, 55, 73, 143, 147—8, 150, n., 177, 278, 293, 308, II, 22, 79, 330.
 Chrysoloras (Manuil de), II, 29.

- Cicerone, I, 61, 160, n., 163, II, 3, 28, 45, 47, 88, 155, 216, 263, III, 244, 280
- Cicognini (scr. ital.), III, 74.
- Cienfuegos (Nicasio de —, scr. sp.) III, 138, 283
- Cilicia*, I, 138
- Cimabue, I, 178, 186
- Cino di Pistoia, I, 162, 189, n. 8, 263, 268, 283, n. 1
- Contra*, I, 115—6
- Ciompi* (revoltați florentini), I, 267.
- Cipru* (ins.), I, 138, 214, 251, 286, 306, II, 1
- Citeaux*, I, 47.
- Clain (Samuil), III, 67.
- Clairmarais*, I, 309
- Clanowe (Thomas), II, 79.
- Clarendon (scr. engl.), III, 120
- Clari (Robert de), I, 210
- Claudian (poet latin), I, 10, 266.
- Clavijo (scr. sp.), III, 134, 220
— (Ruy Gonzalez de) I, 292, 307.
- Clédat, I, 23, n.
- Clement al V-lea (papă), I, 13, 24, 264, 272.
— al VI-lea (papă), I, 194.
— al VII-lea (papă), II, 13, 123—4.
— al VIII-lea (papă) II, 264.
- Clermont* (colegiu), III, 70
- Clèves (prințul de), II, 127.
- Clotar (rege franc), I, 11.
- Clovis, I, 9.
- Cluny* (loc.), I, 47, 286.
- Coumbra* (loc.), II, 206, 278,
- Cola di Rienzo, I, 219, 268, II, 11, 31.
- Coleridge (scr. engl.), III, 262, 305, 327, 369
- Colet (scr. engl.), II, 79.
- Colmar* (loc.), III, 155.
- Coloma (don Carlos), III, 53.
- Colomby (scr. fr.), III, 13.
- Colonna, V Egidiu de.
- Coll'ge de France*, II, 86, 94, 139, 214, 295, III, 81.
- Collegio imperial* (al lui Carol Quintul). II, 214
- Columb (Cristofor), I, 307, II, 228—9, 266
- Comines (Philippe de), II, 108, 119, 126—33, 134, 147, 155
- Comment*, II, 265
- Compagni (Dino), I, 161, 165, II, 47, 112.
- Comparetti, I, 185, n.
- Compiègne, II, 14.
- Compostella* (loc.), I, 72, 175
- Comte (Auguste), III, 367.
- Conachi (Costachi, scr. rom.), II, 130.
- Conde (scr. sp.), III, 283
- Condé (prințesa de), III, 4
— (Beaudoin de), I, 185, 224, n. 3
— (Jean de), I, 224, n. 3
— II, 150.
- Condillac, III, 218
- Condorcet, III, 218
- Congreve (William), III, 128—9, 135, 151, 167, 181, 220.
- Conon de Béthune, I, 89
- Conrad (rege), I, 141
- Constans, I, 23 n.
- Constant (Benjamin), III, 373—4, 379
- Constanța (sinodul dela), II, 15
- Constanța (împărăteasă), I, 157.
— de Bretania, I, 73.
— (regină franceză), I, 80
— (princesă —), I, 71.
- Constantinopol*, I, 6, 9, 28, 44, 56, 80, n. 1, 94, 108, 110—1, 130, 213, 285, 299, 306, II, 5, 6, n. 1, 16, 29, 35, 62, 65, 84, 187, 202—3, 237, 265, 284, 305, III, 7, 196.
- Conti (princesa de), III, 3, 5, 7.
— (prințul de), III, 82
— (Evrard de), II, 5
— (Giusto de), II, 46.
- Cooper (William), III, 26
- Coplas de mungo revulgo* (poem spaniol anonim), II, 42
- Coppée (François), III, 369, 392.
- Corbeil* (loc.), I, 75.
- Cordova*, II, 17, 37, 215
- Corfù (ins.), I, 110—11 (n. 1)
- Cornazzano (scr. ital.), II, 30
- Cornelle (Pierre), II, 234, III, 19—20, 21—34, 35, 47, 55—7, 69, 71—4, 73, 85 și n. 1, 86, 90, 100, 102—4, 107, 127, 128, n., 133, 154, 162—4, 196.
- Corneille (Thomas), III, 90.
- Corneto, I, 174.
- Correia (scr. sp.), II, 205.
- Cortez (Fernan), II, 171
- Corvey* (loc.), II, 82
- Cosma de Toscana, II, 260
- Cossa (Pietro), III, 395
- Coste (Jean —, pictor), I, 308.
- Costin (Nicolae), III, 55.
- Costin (abatele), III, 90, n.
- Coucy*, I, 89 V. și Engueirand de.
- Coulanges (Fustel de), III, 382
- Coulet, I, 35, n.
- Counson, I, 1, n., 6, n.
- Courier (Paul Louis), III, 280—1, 284, 291—2, 305, 348
- Cousin, III, 334, 367.
- Cowley, III, 128
- Crâlov (fabulist rus), III, 145.

Crébillon (scr. fr.), III, 155.
Cremona, I, 157
 Crescentin, I, 311.
Creta (ins.), II, 1, 26, III, 62.
 Crevier (istoric fr.), III, 218.
 Crillo (scr. ital.), I, 80.
Crimeia, III, 187, 367.
 Cristina (regină suedeză), III, 81, 145.

Cristina de Pisan, I, 312, II, 6, 74.
Croați, I, 174.
 Cromwell, III, 121, 123, 397.
Crusca (Academie ital.), III, 14.
 Cuelo da Camo, I, 162.
 Cujas (profesor), II, 94.
Culicovo, I, 46.
 Cuvier (geolog), III, 216.

D

Dacia, I, 1, 4.
 Dacier (- l și ĉ-na), III, 111.
 Daim (Olivier le —, spion), II, 81.
Damasc, II, 57, 268
 Damian de Goes, II, 205
 Damiano din Ravenna (Pietro), I, 143, 176.
Damie'a, I, 118, 216
 Dancourt (scr. fr.), III, 150—1
 Dandolo (doge), I, 109, 159.
Danemarca, III, 35.
 Danès (profesor), II, 86—7.
Danesu, I, 19.
 Dangeau III, 88.
 Daniel (Samuel —, scr. engl.), II, 298, III, 120
 Daniel (scr. iesuit), III, 190
 — (cleric), III, 51
 Daniel (Arnaud—, trubadur) I, 177, 279.
 Daniel des Anchères, III, 16
 Dante, I, 74, 114, 124, 156, 158, 161—3, 167—74 («*Omulsu p'egătirea*»), 174-80 (cunoștiinți), 186—209 (partea originală a operei), 210, 218, 232, 234, 236, 238, 248—9, 255—8, 262—4 și n. 4, 268—9, 272, 279, 281, 283, 294, II, 8—9, 26—7, 36—7, și n., 45—6, 58—9, 63, 84, 109, 218, 258, 271, III, 61, 63, 124, 222, 242, 246, 249, 255—6, 285, 287, 293, 298—9, 308, 342, 357, 386. V. și *Divina Comedia*
 Dares, I, 60
 Dario (Rubin y —, scr. sp.), III, 395.
 Darius (rege persan), I, 120
 Darmestetter (James —, filolog franc.) II, 402.
 Dati (familie nobilă), III, 123.
 — (Goro —, scr. ital.), II, 47.
 Daudet (Alphonse), III, 381, 393.
 Daurat (Jean —, poet), II, 88—9, 94, 155.
 Davanzati (scr. ital.), II, 263.
 Davenant (scr. fr.), III, 128.
 David (Psaltirea lui), II, 38
 — (pictor francez), III, 236

David (scr. engl.), I, 107
 Davila (istoric ital.), II, 125, III, 66
 Davys (scr. engl.), III, 120.
De consolatione philosophiae (Boețiu), I, 146.
 Deffand (d-na du), III, 212
 Dekker (scr. engl.), III, 119
 Delatouche (scr. fr.), III, 240, n. 1.
 Delavigne (Casimir), III, 302—5, 309, 312, 322—3, 332
 Dehille, III, 230—1, 266, n. 1, 302.
 Delorme (Joseph), III, 376
 Delphine (Gay—, scrutoare fr.), III, 355.
 Democrit, I, 175.
 Dendin (Jean —, cleric), II, 6.
 Denina (istoric ital.), III, 141
 Denne (John), III, 120.
 Densușianu (Ovid), I, 19
De regimine principum, (Gilles de Rome) I, 254, 260
 Desbordes-Valmore (scrutoare fr.), III, 335.
 Descartes, III, 71, 81, 120
 Deschamps (Eustache), I, 251, 259 și n., 311, II, 68—9, 79
 Desclot (Bernard), I, 136
 Desportes (Philippe), II, 94, 295
 Desso (scr. ital.), III, 395.
 Destouches, III, 151, 224.
 — Canon (cavaler), III, 212.
 Diana de Poitiers, II, 85
 Diaz (Bartolomeiu), II, 277.
 Dickens (Charles), III, 396.
 Dictys, I, 60.
 Diderot, III, 136, 201, 211, 213—4, 216—7, 219—20, 224—5, 227—8, 249
 Diego de Burgos, II, 36
 Dietrich de Niem, II, 15—6.
 Diez, I, 18.
Dijon (loc) III, 197—8, 201.
 Diogene, I, 140, 175.
 Diogeniu Laertiu, II, 111.
 Dionisie (rege-trubadur), I, 126.
 Dioscoride, I, 175.
Disciplina clericalis (Per Alfonso), I, 136.

- Divina Commedia* a lui Dante, I, 167
170, 172, 177, 181—2, 184, 186, 195,
229, 279, 283, 294, II, 27, 39, 45, 296
Dolce (Lodovico, scr. ital.), II, 63,
261
Dolet (Étienne), II, 88, 139
Dominic (Sf.), I, 144, 176, 193
Dominicanu (ord. călug.), I, 144.
Donat (învățat medieval), I, 176.
Donatello, II, 27
Donati (Forese), I, 182
Donato (Corso), I, 170—1
Donizo (scriitor), I, 158
Donnay (scr. fr.), III, 393
Dorat (scr. fr.), III, 308
Doria, I, 80, II, 258.
Douai, I, 195
Douglas (episcop), II, 79
Drayton (Michael —, scr. engl.) II,
298, III, 120
Drake (expl. engl.), II 293, 307.
Drummond (William), III, 120.
Dryden (John —), III, 128—9.
Duarte (don —, scr. sp.), II, 204.
Dubos (scr. fr.), III, 190
Ducas Murtzuphlos, I, 112
Ducis (scr. fr.), III, 232, n. 1, 261,
n., 323
Duclos (scr. fr.), III, 217.
Dufresny, III, 173
Dumas (Alex., — tatăl), III, 335, 373.
— (—, fiul), III, 370
Dunbar (William —, scr. engl.), II, 80.
Duperron (cardinal), III, 3
Dupony (Aug.—, publ. fr.) III, 266, n.
Durant (Gilles), II, 94, 164.

E

- Ecaterina a II-a (împărăteasă a Rușiilor), III, 186, 212.
Ecaterina (Sfânta—din Siena), I, 165.
Echegarray (scr. sp.), III, 384.
Écluse (loc.), II, 134
Edesa (loc.), I, 62
Edgeworth (miss —, scriitoare engleză), III, 371.
Eduard de Portugalia, II, 39,
— al III-lea, III, 257, 259, 299,
301, 305, 308
— al IV-lea (rege engl.), II, 78
Egidiu de Colonna, I, 290, 296
Egipt, I, 35, 60, 64—5, 120, 141, 215,
291, 307, II, 57, 268, 347, III, 6, 7, 26.
Eleonora (regină fr.), I, 80—1
— de Castilia, I, 288
— de Toledo, II, 260.
Elhade Rădulescu (scr. român), II, 179,
n. 4, 271—2
Élie (Maitre), I, 147.
Eliot (George), III, 396
Elisabeta de Maiorca, I, 288.
— (regină engleză), II, 293, 297,
402, 416—7, III, 122, 285.
Elefina, II, 149, III, 198, 223, 276.
Emmaus (loc.), II, 266
Empedoclu, I, 175.
Empiricus (Sextus), II, 5, n. 5.
Ers (Rudolf von —), I, 59, n. 2
Enfantin (socialist), III, 366
Enghuen (ducele de), III, 267.
Englesi, I, 138, 143, 222, 254, 256—7,
300—5, 310, 313, II, 5, 79, 82, 130,
187, 295, 297, 357—8, III, 164,
204, 209
Engué (fray Garciae —, cromcar), I, 291.
Enguerrand de Coucy, I, 266.
Enrique de Aragon (don), II, 39.
Enriquez (don Alfonso), I, 298
Enzina (Juan del —, scr. spaniol), II,
37, 204—6
Erasm (scriitor), II, 139, n. 8, 155,
174
Ercole de Ferrara, II, 85.
Ericeira (contele de), III, 134.
Erigena (Johannes Scotus), I, 145.
Erizzo (scr. ital.), II, 46.
Escorial, III, 7
Eshle, II, 262, III, 17, 302
Esménard (scr. fr.), III, 320
Espinasse (d-ra de), III, 212
Espronceda (José de), III, 351—2.
Esquilbache (om politic sp.), III, 35,
40—2
Este (casa de), II, 56, 61, 269
— (marchii de), II, 27.
— (principii de), II, 54.
— Cesar de), II, 260
— (Ipolit de), II, 54, 57, n. 1.
— (Lucreția de), II, 268.
— Ruggiero de), II, 57.
Estevan de Garibay, II, 169.
Estienne (casa de), II, 87, III, 36.
— (Henri d'), II, 87—9, 140, 143.
n. 4
— (Robert d'), II, 87
Etherage (scr. engl.), III, 129.
Etienne de Fougères (episcop), I, 148,
n. 1
— Langton, I, 256.
— Laigues, II, 83.
— Vers, II, 128.
Etiopia, I, 28, 175.

Etrusci, II, 118
 Euclid, I, 175
 Eugenu al IV-lea (papă), II, 30
 Eugippius (scrntor), I, 11
 Euripid, II, 188, 294, III, 15, 86, 111, 164, 302
 Europa, I, 15, 18, 27, 42—3, 175, 257, 306, II, 25, 67, 106, 128, 166, 168, 171—2, 185, 254, 287, 293, 307, 312,

III, 61, 63, 120, 135, 155, 187, 215, 279, 282, 301, 326, 338—9.
Évangile aux femmes, I, 251
Evrei, I, 3, 132, 194, 290, 297, II, 116, 130, III, 225
 Ezechuil (scr. evreu, sec. după Hr.) I, 194
 Ezzelino (scr. ital II), 261.
 EXIMENIX (Francisc —, episcop) I, 136.

F

Fabrer (Andren—, scr. sp.), I, 294, n. 2.
 Fadrique (don), I, 130.
 — Aragonesul, I, 285
 Faguet (Émile), III, 4, n. 1, 102, n. 2, 279, n. 1, 382, 394.
 Faidiz (Gonzelme —, trubadur) I, 79
 Fail (Noel du), II, 146 (scr. sp.
 Falcao (Cristofor), II, 205.
 Fantosme (Jourdain), I, 107, 255.
 Farina (Salvatore—, scr. ital.), III, 390.
Farse (mențiuni de), I, 252, II, 77,
 Fauriel, I, 19, III, 287—8, 321.
 Fazio degli Uberti, I, 263.
 Fedru, I, 291.
 Feijo (Beneto Geronimo —y Montenegro, scr. spaniol), III, 135—6.
 Fénelon, III, 118, 136, 142, 163, 235.
Fenicieni, I, 43.
 Ferdinand de Aragon, I, 49, II, 119, III, 60.
 — Castilia, I, 5, 110, n. 1.
 — Catolicul, I, 288, II, 38, 40, 42, 123, 170, 185, 216, 261, 317, n. 5, 417.
 Ferdinand (rege spaniol), II, 168, 194, III, 62, 258.
 — (duce de Toscana), II, 123
 Fernan de Castilia, I, 128, 130.
 — Córdova, II, 35.
 — Diez de Toledo, II, 39, n.
 — Gonzales, I, 291—2
 — III cel Sfânt, I, 129—30, 133—4.
 Fernand de Portugalia (conte de Flandra), I, 126.
 Fernando (rege sp.), I, 288—9, 299, — de Talavera, II, 43.
Ferney (loc.), III, 155.
 Ferran (rege sp.), I, 125, 130.
 Ferrante, II, 33.
Ferrara (loc.), I, 27, 167, II, 25, 54, 90, 108, 260—1, III, 61.
Ferrara (curtea din), II, 56, 89, 259, 313
 Ferreira (Antonio), II, 206.
 — de Vasconcellos (Jorge) II, 206.

Ferrer (Iacob), I, 307, II, 34.
 Fichet (Guillaume —, aut. dram), II, 82—3.
 Ficino (Marsil), II, 29, 86.
Fiesole, I, 191
 Filangeri (Gaetano —, jurist) III, 142.
 Filding (scr. engl.), III, 200.
 Filelfo (Francisc), II, 29—30, 33.
 Filii (cântăreți ambulanti), I, 15.
 Filicaia (scr. it), III, 65
 Filip I (rege capețian), I, 70
 — (rege germanic), I, 128
 — (rege spaniol), II, 167—8.
 — (rege macedonean), I, 60, n. 1, 140—1.
 — August, I, 38, 210, 214, II, 167.
 — de Austria, II, 167, 185.
 — de Bourbon, I, 267, II, 39, 217, n. 3, 262, III, 133, 139.
 — cel Bun, II, 65.
 — de Burgundia, I, 306.
 — cel Frumos, I, 107, 169, 195, 211—2, 221, 253—4, 264, 299, II, 4, 34
 — de Leyda (profesor), I, 253.
 — cel Lung, II, 4.
 — de Novara, I, 306, n. II, 1, n.
 — de Suabia, I, 111,
 — de Valois, I, 257, 299, II, 167.
 — de Vitry (episcop), II, 4.
 Filip al II-lea, II, 103, 167, 169, 171, 173, 176, 183, 185, 193, 212, 216, 256, 259, 264, 294, 317, n. 5, III, 19, 35, 133.
 — al III-lea (rege spaniol), III, 36.
 — al IV-lea (—), II, 256, III, 55.
 Filip al V-lea (—), III, 135.
 Filippo Maria (duce milanes), II, 26, 32.
Filosofie (cărți de), I, 130, 140, 146, 161.
Flore (poem ital. medieval), I, 181—2.
Flamanzi, I, 115, 174, II, 5.
Flandra, I, 27, 56, 74, 107, 110, 211—2, 254, 259, 294, 299, II, 8, 24—6, 28—9, 31, 33, 49—51, 53, 85, 108—10, 112, 116, 118—9, 123, 126, 128, 139 n. 1, III, 35, 66

- Flaubert (Gustave), III, 380—1, 394
 Fletcher (scr. engl.), III, 119—20, 129
 Fleurangrs (scr. fr.), II, 134.
Florenta, I, 141, 157, 165, 169—72, 186, 190, 192, 198, 201, 259, 263—4, 266—9, 283, 286, II, 25, 32, 45, 47, 49, 208, 260, III, 123, 146, 209.
Florentini, I, 162
 Florian, (scr. fr.), III, 133, 137,, 232—3
 Florian (tr. Cervantes), II, 179, n. 4, 235, 237.
 Florio (Danele —, scr. ital.), III, 146.
 Foe (Damel de), III, 131.
 Foerster (Wendelin) I, 58, n. 2.
 — (Wilhelm), I, 55, n. 4.
 Fogazzaro (Antonio), III, 390.
 Foghetta (Alberto), II, 124.
 Foix (contele de), II, 34, 66, n.
 — (Mathieu de), I, 293
 Folcacchero di Siena, I, 80.
 Folengo (Girolamo —, scr. it.), II, 63.
 Foulques de Marsilia (trubadur), I, 297.
 — de Neully, I, 213.
Fontainebleau, II, 89, III, 198.
Fontenoy (loc.), II, 137.
Fontevrault (loc.), I, 90.
 Forteguerrri (Niccolò—, poet. ital.), III, 142.
 Fortius (Joachim), II, 139, n. 8.
 Fortunatus, I, 5, 10—1.
 Foscolo (Ugo —, scr. ital.), III, 284—7, 294, 386
 Fouquet (financiar), III, 74.
 Fourier (socialist), III, 366.
 Fragonard (pictor), III, 233.
 France (Anatole), III, 394.
 Francesca da Rimini, I, 201, III, 357.
 Francesco de Lodovici, II, 63.
 Francesi, I, 12—3, 18, 46, 53, 62, 115, 139, 143, 169, 189, 190, 196, 212—13, 227, 257, 265, 267—8, 272, II, 1, 15, 55—6, 79, 84—6, 109, 111, n. 7, 113, 130, 189—90, 204, 302, III, 8, 16, n., 51, 56, 67, 120, 128, 130, 133, 135, 215, 223, 225, 228, 256—7, 281, 302, 351.
Franci, I, 5, 7, 12, 22, 27, n., 35, 45, 110, 131, 156.
 Francisc (Biserica Sf. din Rimini), II, 25.
 Francisc (Sf.), I, 164, 176, 193, 226, II, 15, 17. (Ordinul Sf.), III, 67.
 Francisc I (rege frances), II, 81, 83—90, 93, 134, II, 2, 3, 150, 189, 294—5.
 Francisc de Lorena, III, 140.
 Francisco (José — de Isla — scr. sp.), III, 136.
 Francisco (don, de Villalobos), II, 70.
 Francisco de Ximenez (fray) II, 38.
Franciscani (ord. călug.), I, 165, 214, 215 (n. 1), 217, 235—6, 245, 252—4, II, 137, III, 334.
Franța, I, 9, 18—9, 22, 27, 30, 33—4, 36, 38—9, 44—7, 49, 51, 55—7, 62, 65, 68, 72—4, 80—1, 106—7, 109—10, 114—18, 125—6, 132, 135, 139—40, 142, 155, 158, 160, 162, 169, 174, 184, 187, 194—5, 210—11, 214, 220—2, 225, 228, 235, 237, 254—5, 257—9, 262—4, 266—7 și n., 286—7, 293, 296, 298—301, 303—5, 308, 311—2, 315—6, II, 2—4, 12—3, 23—4, 26, 29, 38, 57, 61, 64—o, 67, 78, 82—9, 101, 103, 105, 110—1, 117, 119, 125—8, 134, 141, 147, 149, 163—4, 167—9, 172, 180—1, 187, 189, 193, 201—2, 258—60, 264, 276, 294, 296, 303, 307, 343, 346, 365, III, 2—3, 8—10, 16, 18—9, 35—6, 50, 52, 54, 61, 63—4, 66, 68, 80, 99, 123, 130, 134—6, 141, 146, 148, n., 151, 153—4, 158—9, 164, 169—70, 172, 174, 184, 190, 199, 210, 217, 220—5, 229—30, 233, 237, 241, 262—3, n. 1, 264, 266, 272—4, 278—9 și n. 4, 280, 283, 287, 292, 300—1, 304—5, 307, 309, 324, 327, 330—1, 346, 348—50, 366, 371, 382—3, 391—3
Frankfurt-pe-Main, III, 225—6.
 Frederic Barbă-roșie, I, 25, 80—1, 158, 197, III, 332, 361.
 Frederic al II-lea, I, 139—40, 144, 157, 160, 188, 197, 284—5, 291.
 Frederic al II-lea (rege al Prusiei), III, 217, 154—5, 165—66, 202—3, 210, 226, 255, 335, 397.
 — al III-lea de Sicilia, I, 287.
 Frezzi (Federico), I, 267.
Frisoni, I, 27, 174
 Froissart (cronicar francez), I, 136, 302—3, 308—10, II, 4, 66, 79, 155, 295, 342, n.
 Frontinus, II, 6.
 Frugoni (Carlo Innocenzo, scr. ital.), III, 142—4, 146, 246.
 Fuggeri (bancheri), II, 87.
 Fulbert (canonic), I, 76.
 Furtado de Mendoza (Diego), I, 298.
 Fussen (contele de), III, 214.

G

- †Gace de la Bigne, II, 66, n.
 Gaddi (familie nobilă), III, 123.
 Gagun (Robert, — istoriograf) II, 65, 82—3, 139.
 Gal (scr. fr.), III, 280.
 Gamar (Geoffroy), I, 107.
 Gali, I, 27, 65.
 Gata, I, 3—4, 6—7, 10, 22, 71, 115, 117, 123, 156, 175, 265, II, 10.
 Galien, II, 139.
 Galigai (Eleonora, și Concini, curtezani), III, 64.
 Galilei (Galileo), III, 67.
 Galipoli, I, 136.
 Gallego (dialect), I, 44, 47, 80, 117, 125, 127, 135, 293.
 Gallego (cântec popular), I, 126.
 Gallus (poet lat.), I, 278.
 Galvani, III, 191.
 Galvao (scr. spaniol), II, 205.
 Gambetta, III, 381.
 Garcia de Santa Maria (Alvar), I, 43
 — Toledo (don), II, 260.
 — de la Huerta (Vicente) III, 137.
 Garcias Laso (Garcilaso de la Vega), III, 138, 189—90.
 Garibaldi, III, 386, 388.
 Garnier (scr. fr.), II, 94, 295, III, 15.
 Gascoine (Georges —), II, 295—6.
 Gasconi, I, 46, 194.
 Gasconia, I, 27, 195.
 Gaspar de Aguilar (don —, scr. sp.), II, 234.
 Gasparino de Barzizi, II, 29.
 Gautier d'Airas, I, 59, II, 5, n. 6.
 Gautier de Brienne, I, 266.
 — de Châtillon, I, 119, 143.
 — (Léon), I, 19
 — (Théophile), III, 328, 347.
 Gaza (Theodor), II, 29.
 Gellée (Jacquemard), I, 223.
 Gellert (scr. germ.), III, 226—7, 338.
 Génébrard (prof.), II, 88.
 Geneva, II, 87—88, 90, 149—50, III, 155, 196, 290.
 Genoude (de —, scr. fr.), III, 310, n. 4.
 Genova, I, 28, 155, 159, 162, 190, 219, 259, 266, 286, II, 1, 24, 26, 84, 85, 124, 128, 258, III, 62, 123, 142, 201, 229.
 Genovesi, I, 80, 141, II, 55.
 Genseric (cuceritor), III, 89
 Gentile da Fabriano, II, 27.
 Geoffroy d'Estivac (episcop), II, 138.
 — de Monmouth, I, 54.
 — de Paris, I, 225, 254.
 Plantagenetul, I, 27, 73.
 — de Saint-Albans, I, 95.
 George I (rege engl.), III, 157.
 Georgu (dinastie engl.), III, 169.
 Gérard de Bournelh (trubadur), I, 177.
 Gerba, I, 137, 285.
 Gerbert (v. Papa Silvestru) I, 47, 129.
 Germain din Paris (St.), I, 11.
 Germani, I, 4, 6, 11, 14—5, 19—20, 27, 46, 50, 81, 110, 115, 155, 220, II, 1, 5, 7, 15, 62, 105, 148, 190, 264, 269 III, 56, 63, 65, 228, 357.
 Germania, I, 3, 4, 22, 27, 34, 74, 80, 102, 128, 185, 198, II, 87, 111, 135, 145, 166—9, 187, 189, 194, 307, III, 190, 222, 224, 278, 305, 350.
 Gerson (Jean), I, 308, II, 15, 18—9, 21—2.
 Gervais de Bris, I, 236.
 Gervinus (scr. german), II, 119, n. 9.
 Gessner (scr. elvețian), III, 224, 233.
 Ghelfi, I, 114, 169, 170—1, 189, 219.
 Gheorghe din Trapezunt, II, 33, 40.
 Gherardi (Giovanni), II, 46.
 Ghibelini, I, 114, 169, 171, 189, 219, II, 8, 26.
 Ghiberti, II, 27
 Giacomino, I, 165.
 — da Verona, I, 165
 Giamboni (Bono), I, 161, 163.
 Gian-Galeazzo, II, 26.
 Gianni (Lapo), I, 162.
 Giannone (istoric ital.), III, 141, 146.
 Gibbon (scritur engl.), III, 217, 274, 301, 308.
 Ghigi (scr. ital.), III, 148.
 Gil Polo (Gaspar —, scr. sp.), II, 273.
 Gilbert, III, 231, 233—4, 238.
 Gilles de Rome, I, 254, 293.
 — (Nicole), II, 83, n.
 Gimignano della Torre, I, 272.
 Gines de Sepulveda (Juan), II, 169.
 Ginghuz-Han, III, 190, 307.
 Gioberti (Vincenzo —, scr. it.), III, 361.
 Giordani (P., scr. ital.), III, 386.
 Giotto, I, 178, 186, 264, 272.
 Giovanni (frà), II, 109.
 — (scr. ital.), III, 284.
 Giovanni Italico, I, 272.
 — di Calabria, II, 65.
 — di Fidenza (episcop), I, 145.
 — da Viterbo, I, 160 n. 3.
 Gnovio (Polo), II, 110, 124, 134, 138.
 Giraldi (scr. ital.), II, 46, 260.
 Giron de Rebollado (Ana), II, 188.
 Giurguu, II, 264, 266, III, 62.

- Giusti (Giuseppe, scr. ital.), III, 359, 360.
 Giustiniano (Leonardo, scr. ital.), II, 48, 49, n. 1.
Globe Theater, II, 303.
 Godefroy de Bouillon, I, 37, 56, 115, 135, 176, 270, 307, II, 268, 279, III, 6.
 Goethe, II, 260, III, 68, 222—3, 225—8, 244, 261, 264, 284, 307.
 Gottingen (scr. germ.), III, 226.
 Goffredo di Viterbo, I, 176, n. 2.
 Goldoni (Carlo), II, 419, III, 148, 386.
 Goldsched, (scr. germ.), III, 226.
 Goldsmith (scr. engl.), III, 200, 262.
 Gomberville (academician), III, 14, 52.
 Goncourt (frățu de), III, 381—2.
 Gondy (Paul de), III, 51.
 Góngora, III, 35—45, 47, 120, 133.
 Gonzaga (Guido), I, 265.
 Gonzalez (Rodrig —, conte spaniol), I, 46.
 — (Pero —, Mendoza, cardinal), I, 298, II, 39, 43.
 Gonzalv de Córdoba, III, 232.
 — de Santa Maria, II, 43.
 Gorgona, I, 190.
 Gosse (scr. engl.), II, 298, III, 119, 124, 222, 261, n. 2, 372.
 Gosson (scr. engl.), II, 299.
 Gotha (prințul de), III, 214.
Gotz, I, 6, 44, 133, II, 117, 212.
 Goulas (Nicolas), III, 51.
 Goulu (Nicolas), II, 88.
 Gourmont (Rémy de), I, 169, n. 1.
 Gower (John —, scr. engl.), I, 256, 258—9.
 Goya (pictor span.), II, 213.
 Gozzi (Carlo și Gasparo), III, 147.
 Gozzoli (Benozzo —, scr. ital.), II, 50.
 Gracian (Baltazar —, scr. sp.), III, 19, 53.
 Grandor de Douai, I, 56, n. 1, 135, 260.
 Gramaticus (Saxo —, cronicar), II, 390.
 Granges (de), I, 23, n.
 Grassi (Paris de —), II, 123.
 Gratian (invățat medieval), I, 176.
 — (împărat) I, 131.
 Grauson (scr. fr.), I, 259.
 Gray (scr. engl.), III, 130—1, 284, 308.
 Gréban (Arnoul), II, 77—8.
Grecească (literatură — a evului mediu), II, 5—6, 28—30.
Greco, I, 46, 59, n. 3, 110—12, 125, 222, II, 1, 28, 62, n., 202, 263, 295, 303.
Greco, I, 139, II, 265, III, 123, 189, 193, 273, 306, 320, 326, 331, 343, 394.
 Greene (scr. engl.), III, 111, 238.
Grenada, I, 129, 289, II, 43, 130, 172, 228, 261, 277, 295—6, 313.
Grenoble (loc.), III, 94.
 Gresset (scr. fr.), III, 151.
 Grévin (aut. dramatic), III, 16.
 Grey (—), III, 199—200, 234, 261.
 Grégoire de Tours, I, 14, 94.
 Grigore cel Mare (Sf.), I, 296.
 Grigore al VII-lea (papa), I, 11, 157, 169, II, 2.
 — al IX-lea (papa), I, 131, 140.
 — al XI-lea (papa), II, 13.
 Grimald (Nicolae —, scr. engl.), II, 296.
 Gringoire (Pierre —, scr. fr.), II, 77, 82.
 Grith (scr. engl.), III, 130.
 Grimm (Frederic-Melchior), III, 214, 225.
 Grober, I, 79, n. 3, 116, n. 2.
 Gros (scr. fr.), III, 156, n.
 Grosseteste (Robert), I, 256.
 Grossi (Tomasso —, scr. ital.), III, 289, 291, 356—7, 359.
Grotta-Ferrata (loc.), II, 2.
 Guarini (scr. ital.), II, 261, 308.
 Guarino din Verona, II, 29.
Guastalla (curtea din), II, 259.
 Guerazzo (scr. ital.), III, 357, 359
 Guérout (Guillaume —, medic), II, 88, 92, 95, 101, 164, n. 2.
 Guevara, II, 207, 295, III, 18, 55, 151.
 — (Pero Velez de), I, 298.
 Guiart d'Amiens (cronicar fr.), I, 211 (n.) 307.
 — (Guillaume), I, 107.
 Gucciardini (istoric florentin), II, 109, 123, 125, 155, n. 12.
 Guidacero (profesor ital.), II, 86
 Guido delle Colonne, I, 158, 293.
 Guidotto de Bologna, I, 163.
 Guilhem de Tudela, I, 115, 118, n. 1.
 Guillaume de Champeaux, I, 75
 Guillaume de Guilleville (scr. francez), I, 251.
 Guillaume de Lorris, I, 143, 146—7, 149, 152 și n., 160, 177, 182, 227—30, 278, II, 59, 74, 79.
 Guillaume de Machaut, I, 306, II, 6.
 Guillaume le Marichal, I, 56, 107.
 Guillaume de Nangis, I, 210, 310
 Guillaume de Saint-Amour, I, 55, 60, 145, 235, 253, n. 1.
 • Guillaume le Conquérant, I, 53, 196
 — IX și X (duci de Aquitania) I, 72.
 GUILBERT de Metz, I, 252, n. 4.
 Guillen de Avila (Diego), II, 37, 43.
 — de Segovia (Pero, — trubadur), II, 36.
 Guiniforte de Barzizi, II, 29.

Guincell (Guido), I, 162, 178.
 Guiot de Provins, I, 249—50.
 Guiraud de Borneilh, I, 79.
 Guittone d'Arezzo, I, 162, 178, 268.
 Guizot (François —, istoric francez),
 III, 301—2, 309, 328, 334, n. 2.
 Gulhelm de Acvitanua, I, 63, 79—80.
 Gulielm de Apulia, I, 159, n. 1.

Gulhelm de Boldensleve, I, 305.
 — Fierabras, I, 72, n. 2.
 — de Tir, I, 135, II 267.
 Guy de Guis-el (trubadur), I, 80.
 Guyau (scr. fr.), III, 392.
 Guzman (Fernan Perez de), II, 36, 39,
 n., 40—1, 43, 189.
 Guzmão (Alex. —, scr. sp.), III, 134—

H

Habsburg, II, 167, 260, III, 62, 133,
 140.
Haga, III, 200.
 Hagerdon (scr. german), III, 227.
 Harington (scr. engl.), II, 297.
 Harion (Franciscan), I, 214, n. 2.
Hamburg, III, 224.
 Hales (Alex. de —, scr. engl.), I, 143.
 Halifax (scr. engl.), III, 128, n.
 Hall (moralist engl.), III, 120
 Halle (Adam de la), I, 102—3, 225.
 Hamin (Aben-), II, 173.
Harcourt (colegiu), III, 70.
 Hardy (Alex.) III, 17, 18, 20.
 Hartmann von der Aue, I, 81.
 Hartzenbusch, III, 384.
 — (Eug. de), III, 56.
 Hase (scriitor), III, 280.
 Hasem (calif), I, 49.
 Hauvette, III, 357, n.
 Hawes (Stephen —, scr. engl.) II, 79,
 298.
 Hawkwood (John), II, 64.
 Haydn (compozitor), III, 348.
 Hazlitt (scr. germ.), II, 302.
Heidelberg, I, 99, n. 2, III, 280.
 Heine, III, 347.
 Heinsius (aut. dr.), III, 15.
 Helvétius, III, 214—15.
 Henri d'Andeli, I, 250, n. 1.
 Henric I, I, 107, 213, II, 87.
 — I (don), I, 296.
 Henric II (rege engl.), I, 56, 81, 107,
 140.
 — II (don), I, 296.
 — II de Lusignan, II, 7
 — II (rege de Cipru și Ierusalim),
 I, 73, 213.
 — II (rege francez), II, 85—6, 92,
 260, III, 3.
 — III, I, 80, 255, II, 93—4, 151,
 294, III, 1, 8.
 — IV-lea (rege francez), II, 94,
 III, 2—4, 10, 16, 35, 50, 54, 99, 121,
 162, 164, 194, 318.
 — al IV-lea (rege engl.), I, 302, II,
 34, 36, 41, 147, 151.

Henric al V-lea (rege engl.), I, 302.
 — al VI-lea (rege engl.), I, 302,
 II, 78.
 — al VI-lea (rege fr.), II 94.
 — al VII-lea de Luxembourg, I,
 198.
 — al VIII-lea, II, 295, 417.
 Henric (conte burgund), I, 115.
 Henric de Anjou, I, 73.
 — de Burgundia, I, 126.
 — cel Darnic, I, 73.
 — de Lettimello I, 176, n.
 — de Luxembourg, I, 172, II, 8.
 — Tânărul (prinț engl.), I, 80.
 — de Trastamare (rege castilan),
 I, 292, II, 15.
 — de Valenciennes, I, 210.
 Henrietta-Maria (regină engl.), III, 121.
 Henrietta de Franța, III, 128.
 Henryson (Robert —, scr. engl.), II, 80.
 Herberay (Nicolas de), II, 95.
 Hercule II, duce de Ferrara, II, 260
 Herder, I, 52, II, 260, III, 227.
 Heredia (Juan Fernandez de —, cro-
 nicar), I, 292.
 Hereford (Nicolae de), I, 260
 Herman de Valenciennes, I, 23, 61, 64.
 Hermengarda de Narbonne, I, 71.
 Hermite (Tristan l' —, aut. dram.),
 III, 16.
 Hermonim de Sparta (prof.), II, 83.
 Herodian, II, 111.
 Héroët (poet francez), II, 84, 139.
 Herrero y Tordesillas (Antonio de), II,
 169, 185, 191—2
 Hervieu (scr. fr.), III, 393.
 Heywood (scr. engl.), II, 295, 297:
 Huldebrand, I, 14,
 Hulka (A.), I, 60, n. 2.
 Hipocrat, I, 175, II, 139.
 Hippeau, I, 56, n. 3.
 Hita (Arhiepiscopul din —, v. Ruiz Juan),
 I, 294—6, II, 38, 44.
 Hobbes (scr. engl.), III, 120, 199.
 Hoel (legiuitor), I, 15.
Hohenstaufen, I, 139, 157, 169, 196,
 283.

- Hölbach (baronul de, scr. franc), III, 215.
 Holinshed (scr. engl.), II, 298.
 Homer, I, 61, 175, 260, II, 7, 42, 188, 217, 263, 281, III, 124, 130, 161, 261, 280, 293.
 Honoriu de Autun, I, 135, n. 1, 292, n. 2.
 Hood (Robin —, scr. engl.), I, 258.
 — (Robert —, harduc engl.), II, 80.
 Horațiu, I, 175, 213, n., II, 99, 101, 156, 186, 189, 191, 216, III, 36, 84.
 Horning (istoric), I, 23, n. 1.
 Hospital (Michel de l'), III, 51.
 Hôtel de Bourgogne (teatru), III, 17, 77.
 Hotman, III, 51.
 Hughes (scr. engl.), II, 295.
 Hugo Capet, I, 22, 24, 72, 195.
 — (Victor), III, 317—32, 335, 337, n. 4, 338, 340—2, 345, 352, 354, 357, 368—9, 371, 373, 376—9, 381, 384, 392.
 Hugues Gancelmo (trubadur), I, 279.
 Humbert de Viennois, I, 306.
 Humboldt, II, 283.
 Hume (filosof engl.), III, 199, 203.
 Hunv, I, 6, 28, 133.
 Hunyadi (Ioan de), II, 57, n. 6.
 Hurepel (Philippe), I, 126.
 Hurtado (Diego — de Mendoza), II, 172, 189.
 Huss (Ioan —, reformator), I, 260, II, 21.
 Huysmans (scr. flamand), III, 394.

I

- Iacob I (rege engl.), II, 120, 123, 402.
 — I (rege spaniol), I, 138—9.
 — I (rege scoțian), II, 79.
 — II, (—), I, 138.
 — II (rege engl.), II, 129.
 Iacob de Amiens, I, 147.
 Iacob (Sf. — din Compostella), I, 46, 99.
 Iacob de Lentino, I, 158, 178.
 — de Maiorca, I, 306.
 — Stuart, II, 93, III, 122.
 — (Ordinul Sfântului), III, 36.
 Iacobini, I, 236, III, 237, 256.
 Iacobo de las Leyes, I, 127.
 — della Pecora, I, 267.
 Iacoponi da Todi, I, 165, 262.
 Iaffa (contele de), I, 216.
 Iași, III, 55.
 Iberia, I, 12, II, 287.
 Idațiu, I, 133.
 Iena, III, 249.
 Ierihon, I, 28.
 Ierusalim, I, 28, 31, 36—7, 115, 140—1, 177, 254, 285, 295—6, 307—8, II, 65, 85, 204, 266, 268, 279, III, 7, 197.
 Iezuiți (ordin călugăresc), II, 259, 264, III, 15, 33, 71, 80—2, 99, 114, 116, 150, 155, 158, 190, 211, 218, 334.
 Ignacio de Luzan (don), III, 134.
 Imitația lui Isus Hristos, I, 255, II, 16—21, 148, III, 33, 308.
 India, I, 68, II, 55, 124, 168—9, 187, 193, 204—5, 278, 281, 289.
 Indieni, II, 169, 228, III, 266, 295.
 Infessura (Ștefan), II, 123.
 Inocențiu al VI-lea (papă), I, 272.
 Ioachim de Calabria, I, 176.
 Ioan I (rege spaniol), I, 291, II, 277.
 Ioan II de Castilia, I, 292, 296.
 — III (rege span.), II, 205.
 — IV (rege portughez), III, 133.
 Ioan al XXII-lea (papă), II, 25.
 — (cancelariu spaniol), I, 127.
 — (duce de Normandia), II, 5.
 — (rege francez), I, 254, 258, 268, 301, 303—4, II, 4, 6, 89.
 — de Castilia, I, 288.
 Ioan de Capistrano, II, 108.
 Ioan Hrisostomul, I, 94, 176.
 — de Sevilla, I, 49.
 Ioana (regină franceză), I, 212—3.
 Ioana a II-a (regină), II, 65.
 — d'Arc, I, 257, 315, II, 67, III, 153, 164, 223, 303.
 — de Aragon, I, 289.
 — de Burgundia, II, 4—5.
 — de Portugalia, I, 126.
 Ioniță (Țar balcanic), I, 111.
 Iordanes, I, 14.
 Iosephus Flavius, II, 42, 95, n.
 Iosif (rege marocan), I, 50.
 — (rege al Spaniei), III, 317.
 Irlanda, I, 3, 15, 27, II, 266, 298.
 Irlandezii, I, 2, II, 142.
 Irnerio, I, 131.
 Ippolito (scrut. ital.), III, 284.
 Isaac cel Orb, I, 111—2.
 Isabela (regină spaniolă), II, 38, 40—2, 168, 185.
 — de Bavaria, I, 308.
 — de Castilia, I, 49.
 — de Franța, I, 212.
 Isidor de Sevilla (Sf.), I, 47, 94, 133.
 — 146, 176, 296, II, 39.
 Islam, I, 157.
 Islanda, I, 27.

- Istria*, I, 7.
Italia, I, 3—4, 6—7, 10, 27, 34, 43, 74, 80, 110, 114, 125, 137, 140, 155, 157—8, 172, 174, 187—9, 194—8, 219—20, 259, 262—3, 266, 268, 283, 286, 316, II, 1—3, 8—11, 18, 26—7, 32—4, 39—40, 45, 47, 49, 52, 55, 61, 66, 79, 81, 84—9, 100, 103, 108—9, 111, 113, 116—19, 123, 128, 130, 133, n. 10, 134, 147, 166, 169, 172, 175, 186—7, 189, 201—2, 204, 206, 233, 256, 258, 262, 264, 276, 278, 293—4, 297, 307, 333—4, 419, III, 14, 18, 63, 65, 67, 124, 134, 136, 140—1, 145—8, 190, 217, 224, 229, 237, 240—4, 255—6, 279, 282—3, 285, 291, 293—4, 304—6, 308, 318, 342, 344, 348, 350, 354, 358, 361, 367, 374, 386, 388—9, 395.
Italieni, I, 6, 12—3, 19, 80, 115, 140, 143, 155—6, 159, 162, 185, 220, 293, II, 1, 15, 29, 62, 64, 84—5, 116—7, 138, 186—7, 204—6, 260, 264, 310, III, 20, 124, 258, 371.
 Iuda din Barcelona, I, 136.
 Iulu II (Papa), I, 119, 124, 144.
 Iustinian (impărat), I, 131, 157, 172, 187, 197.

J

- Jacques de Lalain, II, 66.
 Jacme Cuceritorul (rege aragonez), I, 125.
 Jacot de Forest, I, 106.
 Jaime I de Aragon, I, 80, 136, 142.
Jamaica, II, 193.
 Jamyn (Amadis), II, 94—5.
 Janroy, I, 35, n.
Jansenism, III, 114, 116.
 Jauregiu (Juan de), III, 36.
 Jean de Bourbon, II, 70.
 — de Brienne, I, 140.
 — de Coucy, I, 265
 — de Flixencourt, II, 5, n. 1.
 — de Jandun, II, 5.
 — de Maumont, II, 95, n. 1.
 — de Salisbury, I, 143, 311.
 — de Tournes, II, 87.
 — de Vauselles, II, 96.
 — de Vendette, II, 78, n.
 — de Vernon, II, 142.
 Jean-Paul (scr. germ.), III, 342.
 Jean le Bel (canonic), I, 309.
 Jehan de Turm, I, 106.
 Jodelle (autor dramatic), III, 15.
 John de Gand, I, 259.
 John de Maundeville, I, 258.
 Johnson (Samuel —, scr. engl.), III, 199.
 Joinville, I, 210—18, 225.
Jongleur, I, 25, 27, 40—1, 43, 46, 79, 81, n., 134, 165, II, 203.
 Jonson (Ben —, scr. engl.), III, 119—20, 129.
 José (don —, rege spaniol), III, 283.
 Jovellanos (Gaspar Melchior de —, scr. sp.), III, 136—7.
 Juan de Castilia, II, 34—5, 39, 186.
 — dela Cruz (Sf.), II, 171, 198—201.
 Juan dela Cueva, II, 207.
 — de Lucina, II, 46.
 — de Lucina, II, 44.
 — Manuel (don —, poet spaniol), I, 288—91, 295, n.
 — de Mena, II, 37, 39, 216, n. 9.
 — de Navara (don —, prinț spaniol), II, 45.
 — Rodriguez dela Cámara, II, 38, 65.
 Juan al III-lea (Don), I, 296
 Juana de Aragon (regină), II, 37.
 Juleville (P. de), I, 100, n.
 Jullhan (Camille), I, 20.
 Jung—Stilling (poet germ.), III, 227.
 Juvenal, I, 176, II, 4.

K

- Kallistos (Andronic), II, 29.
 Kay (John —, poet engl.), II, 78, n. 2
 Keats (scr. engl.), III, 396.
 Keil (Ed. —, editor engl.), III, 56.
 Kilsman (scr. engl.), II, 298.
 Kipling (Rudyard —, scr. engl.), III, 397.
 Kistemaekers (scr. belgian), III, 393.
 Klopstock (scr. germ.), III, 223, 226.
 Knox (reformato scoțian), II, 150.
 Kreps (Nicolae — din Kues), II, 16.
 Kyd (scr. engl.), II, 295.

L

- Labbé (Louise), II, 94.
 La Bruyère, III, 120, 130.
 Lachâtre, III, 51.
 La chaussée, III, 224.
 Lacordaire, III, 334.
 Ladislas (rege ungar), I, 287.
 La Fare (scr. francez), III, 156.
 Lafayette (D-na de), III, 133, 370
 La Fontaine, III, 68—70, 84, n. 3,
 85, 100—1, 233, 321, 340—1, 346.
 Lagrange (matematic), III, 216
 La Harpe (scr. fr.), III, 217, 270, 324.
 Lamartine, 307—317, 317—24, 326,
 328, 330, 334—5, 337, n. 2, 338, n. 4,
 340, n. 1, 343—4, n. 1, 345, 347,
 354, 366—7, 378.
 Lambert le Torc, I, 60.
 Lamennais (abatele), III, 292, 300,
 309—10 n. 2, 311 n., 328, 332—4,
 367.
 Lancaster (dinastia de), I, 292, I, 302,
 313, II, 78.
 Lancelot, I, 57, 140, 161, n. 1, 266,
 293, II, 7, 48.
 Landino (Cristofor, scr. ital.) II, 49,
 n. 3.
 Lando (Ferran Manuel de), I, 298,
 II, 46.
 Lanfranco de Milan, I, 159.
 Lanfranco de Pavia, I, 74.
 Langlois (Ernest), I, 34, n.
 Langres (loc.), II, 16, III, 211.
 Languedoc, III, 232.
 La Noue, III, 50.
 Laodiceia (loc.), I, 62.
 Laon, I, 34, 38, 75.
 Laplace, III, 216.
 Laprade (Victor de—, scr. fr.), III, 369.
 La Rochefoucauld, III, 82.
 Larrivey (scr. fr.), III, 20.
 Lascaris (Const.), II, 28—9, 86.
 — (Janus), II, 29, 83.
 — Kalopheros (Joan), I, 306.
 Lateran, I, 174.
 Latin (imperiu), I, 210.
 Latină (limba — a evului mediu), II,
 2 și urm. 28 (traduceri și traducători),
 30—2, 38—40, 95 (traduceri și tra-
 ducători).
 Latini, I, 6, 113, 306.
 Laudivio (scriitor ital.), II, 261.
 Laura (rubita lui Petrarca), I, 269,
 272—8, 281, II, 7 n. 7, 217.
 Lausanne (loc.), III, 308.
 Lavedan (scr. fr.), III, 393.
 Le Bossu, III, 130.
 Lebrech, I, 292.
 Le Breton (Guillaume —, cronicar),
 I, 211.
 — (Nicolas), II, 189.
 Lebrun (Écouchard și Pierre), III, 320,
 323.
 Leclerc, I, 177 n., II, 3 n.
 Lecouvreur (actriță), III, 153, 178.
 Lefèvre (Raoul—, scr. fr.), II, 79.
 Lefferon (Arnauld —, scr. fr.), II, 134.
 Legu (colecți de), I, 130—1.
 Legrand, I, 59.
 Leibnitz (filozof german), III, 185.
 Leicester (scr. engl.), II, 298.
 Leighton, III, 122.
 Leliu, II, 7.
 Le Maire de Belges (Jean), II, 82, 89.
 Lemaitre (Jules), III, 394
 Lemercier (scr. fr.), III, 323.
 Lemos (ducele de), II, 174, 176, 193.
 Lenau, II, 246.
 Leodulf de Novara, I, 131.
 Leon (prov., I, 44—6, 115, 119, 122,
 288.
 Leon al X-lea (papă), II, 27, 56, 62,
 112, 119, 124, 171, 204, 258.
 Leon (împărat bizantin), II, 57.
 Leon (scriitor), I, 60.
 Leonardo da Vinci, II, 85.
 Leopardi, III, 284, 292—99, 302, 304,
 306—7, 312, 314, 336, 347, 354, 356—7,
 362, 380, 386, 388, 395.
 Lepanto, III, 62, 175, 192, 207, 264.
 Le Quien, III, 218.
 Lerida, I, 115.
 Lesage, III, 55, 133, 151.
 Leszczyński (Stanislav), III, 155, 162,
 169, 197, 233.
 Lessing, II, 302, III, 68, 222, 224—5,
 227.
 Letourneur, III, 201.
 Lenclos (Ninon de), III, 152.
 Leutharis (șef franc), I, 43.
 Leyda (loc.), II, 88.
 — L² Hospital (cancelariul de), II,
 155.
 Liber Iacobi (carte spaniolă), I, 46.
 Libia, I, 175.
 Lichtenstein, I, 55, n. 3.
 Liège, II, 6, 150.
 Liégeois, I, 27 (n.).
 Lille, I, 195.
 Linacre (învățat englez), II, 79.
 Lippi (scr. ital.), III, 64.
 Lipsca, III, 226.
 Lipsius (Ignotus —, profesor), II, 88.
 Lisabona, I, 115, 126, II, 40, 206, 247,
 n. 1, 278, III, 133.

- L'isle (Rouget de), III, 240, n. 2.
 L'isle (Leconte de), I, 65, III, 369.
 Lista (Alberto —, scr. spaniol), III, 283, 351.
 Livorno, III, 123.
 Lobo (Francisc Rodriguez), III, 133
 Locke (scr. engl.), III, 128, 199.
 Locurile sfinte, I, 20—1, 25, 46, 68, 99, 111, 159, 194, 307, II, 288.
 Lodge (scr. engl.), II, 295.
 Lodu, I, 157.
 Lombardia, I, 6, 34, 140, 156, 188, II, 54, III, 140.
 Lombarzi, I, 110, 141, 156, 181, 189, III, 291.
 Londra, I, 254, 257, 293, II, 193, 298, 307, 323, 336, III, 144, 151, 154, 166—7, 170, 237, 255, 262, 265, 283—4.
 Longin, III, 136.
 Longobarzi, I, 6.
 Longus (scr. roman), III, 280.
 Lope de Sosa, II, 195.
 Lope de Vega, II, 202, 214—33, 240, 242, 245—6, 303, 307, 313, III, 18, 20, 26, 60, 73, 181, III, 326.
 Lopez de Ayala, I, 291, 296—7, II, 15.
 — de Castañeda (scr. sp.), II, 205.
 — de Mendoza, marchiz de Santillana (don Iñigo), II, 37—8, 173, 216, n. 3.
 Lorena, I, 37, 151, II, 164, III, 7.
 Lorenz, I, 27.
 Lorenzo (Juan —, călugăr), I, 119, 124.
 Lotaringia, I, 27.
 Loti (Pierre), III, 394.
 Louis de Blois, I, 110.
 Louis-le-Hutin, I, 212, 299.
 Louvre, II, 93, III, 14.
 Loyola (Ighațiu de), III, 67, 195.
 Lucan (poet latin), I, 106, 175, II, 47, 83, 156, 216, III, 36.
 Lucca (prov.), I, 157, 172, 174.
 — (școala din), I, 162, 266, II, 24, 112.
 Lucrețiu, I, 230, II, 156.
 Ludovic al II-lea (rege germ.), I, 13, 35, n. 1.
 — (cardinal), II, 261.
- Ludovic (rege bavarez), I, 263.
 — -Filip (rege fr.), III, 317, 328, 339, 345, 366.
 — -Napoleon (prințul), III, 366.
 — duce de Orléans, II, 64.
 — cel Sfânt, I, 47, 100, 169, 211, 216, 257, II, 288.
 — cel Smerit, I, 34, 42.
 — de Spania, I, 307.
 Ludovic al VI-lea (rege capețian), 38, 68, 70.
 — al VII-lea (rege capețian), I, 38, 71—3, 126.
 — al IX-lea, I, 74, 95, 103, 126, 145, 211—12, 214, 216—7, 299, III, 6, 69, 164, 194
 Ludovic al XI-lea, I, 300, II, 35, 64, 66, 81, 83—4, 108, 126—9, 133, n. 9, 147, III, 217.
 — al XII-lea, II, 64, 81, 83—5, 128, 116, n. 2, 134.
 — al XIII-lea, III, 24, 35, 60, 64, 327.
 — al XIV-lea, III, 2, 60, 74, 88, 90, 99, 101, 116, 118, 123, 133—4, 149, 158, 167, 169, 174, 217.
 — al XV-lea, III, 154, 162, 224, 226, 370
 — al XVI-lea, III, 152, 218, 308.
 — al XVIII-lea, III, 268, 300, 302.
 Luis de Avila (don — y Zúñiga), II, 169.
 Luis de Granada (fray), II, 171, 190.
 — de Savoia, II, 85.
 Lull (Ramon), I, 137—8, 143—4, 289—90.
 Lull (compozitor), III, 100.
 Luna (Alvarde —, conetabil), I, 298, II, 34, 38.
 — (Henric de —), II, 174.
 — (Pedro de —, Papa Benedict al XIII-lea), II, 15, 39.
 Lusitania, II, 212.
 Luther, II, 144, 151, 159, 332.
 Lydgate (John —, scr. engl.), I, 260, n. 1, II, 178—80, 298, 376.
 Lyly (John —, scr. engl.), II, 296, 298, 319.
 Lyndesay (David —, scr. engl.), II, 79.
 Lyon (loc.), I, 144, 264, II, 6, 12, 84, 260, III, 197.

M

- Mably (scr. fr.), III, 217.
 Macao (loc.), II, 278.
 Macaulay (scr. engl.), III, 371, 396.
 Macchiavelli (Niccolò), II, 84, 108—26, 131, 133—4, 155, 204, 261, 363, n. 3, III, 53, 228, 257, 278.
 Macedonia, III, 88.
 Machault (poet francez), II, 79.
 Macpherson (scr. engl.), III, 226, n. 2, 261.
 Macias, I, 298.
 Macrobu, I, 146, 147, n.

- Madeleine de Boulogne, II, 85.
Madera (ins.), II, 228, 277.
 Madregal (scr. span.), II, 41, n.
 Madrid, II, 166, 208, 214—16, 218, 233, 259, III, 44, 60, 62, 135, 342, 351, 384.
 Maeterlinck (Maurice —, scr. belg.), III, 393.
 Maffei (Scipione —, scr. ital.), III 142, 181, 183, 354.
 Maine (prov.), I, 27, 53, 257.
 Maine (ducesa de), II, 155.
Mavnoft, I, 7.
 Maintenon (D-na de), III, 116, 158.
 Mairet (Jean de), III, 17, 20.
 Maistre (Jean de, — scr. fr.), III, 255.
 — (Joseph de), III, 279, 292.
 — (Xavier de), III, 255.
Majorca (ins.), I, 115, 137.
 Malaspina (familia), I, 172.
 — (Alberto), I, 162.
 Malaspini (cronica lui), I, 158, n. 3.
 Malaterra (Godefrid), I, 159, n.
 Malatesta (Pandolfo), II, 10.
 Malcore sau Malory (sir Thomas), II, 79.
 Malebranche, III, 81.
 Malfilâtre (poet fr.), III, 233.
 Malherbe, III, 2—4, 10, 12—3, 35—6, 47, 120, 128.
 Mallara (Juan de), II, 204.
 Mallarmé (Stéphane), III, 393.
 Malmesbury (William de), I, 55.
 Malpighi, III, 141.
Malta (ins.), I, 138, III, 7, 37.
 Mamiani (Terenzio), III, 357.
Manche (La —, canalul), I, 73.
 Manetti (Gianozzo), II, 33.
 Manfred (rege), I, 139, 196—7.
 Manrique (Gomez), II, 36, 41.
 — (Jorge), II, 37, 41—2.
Mansurah (loc.), I, 216.
Mantova (loc.), I, 265, 269.
 Mantova (Gonzaga de la —, familie ital.), II, 54.
 Mantovano (Francesco), II, 261.
 Manuel (Eugène), III, 385.
 — de Landon (Ferrant), I, 294, n.
 — (don Francisco), III, 35.
 — (don Juan), II, 203.
 — de Portugal (don), I, 205, 207.
 Manuil (imp. bizantin), I, 80, n.1.
 Manuzio (Aldo), II, 172.
 Manzoni, III, 284, 287—291, 304, 310, 354, 356, 359, 371, 386.
 Map (Gautier), I, 255.
 Marcabrun, I, 125.
 Marc-Aureliu, II, 216.
 Marcel (Étienne), I, 222.
 Marcelin (Amian) I, 15, n.
 Marc (Athias —, scr. catalan), II, 36.
 Marchetti (Giovanni), III, 357.
Marciana (bibli), I, 163.
 Marcu (biser. Sf. din Veneția), I, 108, II, 25, 109.
Marengo, III, 249.
 Marets (des), III, 14.
 Margareta (regină), I, 215.
 — de Anjou, II, 78.
 — de Austria, II 89.
 — de Franța, II, 140, 148, 157, n. 4.
 — de Navarra, II, 89—90.
 — de Scoția, I, 312.
 Margueritte (frațiu), III, 393.
 Maria-Antoaneta, III, 274.
 Maria de Aquino, I, 284.
 — de Burgundia, II, 127, 130.
 — de Castilia (dona), II, 39.
 — (contesă de Champagne), I, 73.
 — de Franța, I, 85, 249, 255.
 — de Molina (regină spaniolă), I, 288.
 — Stuart, II, 294, 417, III, 120.
 — Teresia, III, 140.
 — Tudor (regină engleză), II, 167, 193.
 Mariana (Juan de —, scr. sp.), I, 52, II, 168—70.
 Maricondo, II, 46.
Marignano (loc.), II, 84 141.
 Marin (Pero), I, 135.
 Marneo (Lucio), II, 40.
 Marinetti (scr. ital.), III, 395.
 Marneus (istoric sicilian), II, 42.
 Marini, III, 17, 52, 64.
 Marino (scr. ital.), III, 67, 120.
 Marius, I, 4 II, 10.
 Marivaux, III, 151, 200, 224.
 Marlowe (Christopher —, dramat. engl.), II, 308, 320, 343.
 Marmontel (scr. fr.), III, 217, 219, 318.
Maroc, I, 170, 268, 289, II, 278, 288.
 Marot (Clément) II, 189, 295, III, 70, 84 și n. 3, 90—2, 95, 139—40.
 Mar-prelate (Martin), III, 122.
 Marsigli (Luigi —, student), I, 263.
 — (contele), III, 139.
 Marsiglio din Padova (prof.), I, 263.
Marsilia, I, 110, 188, 214, III, 7, 235.
 Marston (scr. engl.), III, 119.
 Marteau (Pierre), I, 142, n.
 Martial de Paris, II, 74.
 Martin (Sf.), I, 10—11, 34 (biserica) 106.
 — (rege francez), II, 34.
 — (Adolf), III, 56.
 — de Angleria (Petru), II, 40.

- Martin de Aragon, I, 288.
 — al IV-lea (papă), I, 194.
 — al V-lea (papă), II, 21.
 Martinez de Medina (Gonzalvo), I, 296.
 — de Talavera (Alfonso), II, 38.
 — de Toledo (Alfons), II, 38, n. 2.
 Martin de Canale, I, 159.
 Martyr de Angleria (Petru), II, 171—2, 189.
 Mas Latrie (L. de), I, 56.
 Masolino, II, 27.
 Massinger, III, 119 și n. 1.
 Masuccio (scr. ital.), II, 46.
 Mateu de Paris (cronicar), I, 94.
 Mateu Basarab, I, 131.
 Mathieu-Nicolas de Clémengis, II, 14—5
 Mathieu (Pierre), III, 16.
 — (predicator), III, 321.
 Matias-Corvinul, II, 31 n. 57, n. 6.
 Matilda (contesă de Toscana), I, 15—78.
 Maupassant (Guy de), III, 394—5.
 Mauri, I, 43, 46, 49—51, 71, 115, 128—9, 132, 288—9, 296—7, II 166, 172, 176, 185, 203, 228, 276, 289, III, 5, 351.
 Maurillano (Panfilo), I, 294.
 Maxim Valeriu, I, 140, II, 47.
 Maximilian, II, 119, n. 4.
 — de Austria, II, 130.
 Maximin, I, 6.
 Maynard, III, 12.
 Mazzini (Giuseppe), III, 362.
 Mazzucchelli, III, 141.
 Medici (casa de), II, 27, 29, 31, 208, III, 140, 209.
 — (Alexandru Pazzi de), II, 261.
 — (Cosimo de), II, 26, 49, III, 62.
 — (Ecatrina de), II, 84, 86—7, 89, 92, 103, 126, 167, III, 2.
 Medici (Giovanni de'), II, 119.
 — (Lorenzo de'), II, 26, 47, 49, 50, 52, 85, 108—9.
 — (Lorenzino de'), II, 119—20, 126.
 — (Maria de'), II, 94, III, 3, 7, 52, 128
 — (Petru de), II, 109.
 Medina, III, 35.
 Meilhan (Sénac de), III, 275, n. 1.
 Mejia (Diego), III, 36.
 Mejia (Luis), II, 171.
 — (Pedro de), II, 169, 171, 174
 Méliadus, I, 140.
 Melli (Giovanni), I, 155, III, 147, 254, 261.
 Melo (Francesco Manuel de), III, 53, 133.
 Melun (loc.), I, 75.
 Memfis, III, 6.
 Memmi (Simone —, pictor) I, 272.
 Mendelssohn, III, 225.
 Menip (filozof), II, 164.
 Menzini (Benedetto —, scr. ital.), III, 65.
 Méricmé (Prosper), III, 326, 373, 380, 386.
 Merlin (pers. epic), I, 57—8, 61, 185, II, 268.
 Merovingeni, I, 20, 156.
 Merula (G.), II, 28
 — (Milan), II, 31.
 Meschinot (poet breton), II, 66.
 Mesina, II, 260.
 Mesmes (Jean Pierre de), II, 96, n. 2.
 Metastasio, III, 146, 256.
 Mets, I, 37.
 Méun (loc.), I, 288.
 Meung (Jean de), I, 152, 182, 187, 196, 226—50, 253, 255, 265, 278, 301, 304, II, 14, 17, 66, 68, 91, 134.
 Mexic, II, 166, 174.
 Meyer (Paul —), I, 19.
 Mézerau, III, 51.
 Mézières (Phillippe de —, cancelar al Ciprului), I, 251, 306, II, 1, n., 6, 13—4, 20—1, 83.
 Michel de Harnes, I, 210.
 — (M.), I, 17 n.
 — (Francisque), I, 55 n. 4, 118 n., 298 n.
 Michel-Angelo, II, 58, 62, III, 257.
 Michelet (Jules), III, 302, 334, 379, 382.
 Mignet (istoric francez), III, 366.
 Mihailu Vitcazul, II, 217, n., 264, 364, III, 5.
 Milan, I, 25, 80, 84, 155, 157, 197, 235, II, 23, 29, 64, 123, 166, 187, 259, III, 62—3, 146, 348, 359.
 Miles de Dormans (episcop), I, 253.
 Millan (Sf.), I, 119—20, 122—3.
 Millevoye (scr. fr.), III, 231, 234—8, 240, 309, 321.
 Milon (episcop), I, 225—6.
 Milton, III, 120—30, 167, 199, 200, 223, 226, 229, 231.
 Mincerbetto (scr. it.), II, 47.
 Minio (Paolo), II, 84.
 Minorca ins), I, 136.
 Minoriti, I, 144—5.
 Minzoni, III, 144.
 Miranda (Louis de), II, 207.
 Mirandola (Pico della), II, 25, 83.
 Missolonghi (loc.), III, 306.
 Mistere, 95, 99.
 Mistral (Frédéric), I, 79, III, 369—70.
 Mitridate, III, 89.
 Modena, II, 123, III, 66.
 Mohammed II (sultan), I, 130.
 Moldova, I, 131, II, 124, 202.

- Molière, II, 255, III, 68—70, 72—80, 83, 85—7, 90—103, 111, 117, 134—5, 147, 149, 171, 224, 321, 324, 341, 344.
 Molina (Tirso de —, dramaturg spaniol) II, 245—6.
 Molinet (Jean —, canonic), II, 66
 Molimer (Guillaume —, poet francez) I, 279.
 Molza (scrntor ital.), II, 46
 Monaci (Lorenzo de), II, 31
 Mondoré, II, 155.
Mongol, I, 48.
 Mons (At. de), I, 125.
 Monstrelet, II, 83 n. 2
 Montagne, II, 148, 161—64, 171, 179, 274, 295, 312, 333, 391, 416, III, 4, 15, 18, 53, 81, 128, n., 173, 309.
 Montalembert, III, 334.
 Montchrestien (Antoine de) II, 94, III, 15.
Monte-Carlo, III, 62
Monte-Cassino, I, 144, II, 2.
 Montemagno (Buonaccorso de), II, 46.
 Montemayor (Jorge de), II, 173—4, 178, 193, 295, III, 9, 18, 39
 Montespan (D-na de), III, 101.
 Montesqueu, III, 135, 142, 172—4, 176, 186—92, 193—4, 196, 209, 211, 215, 217.
 Monterrat (marchisat), I, 80, II, 26.
 — (Boniface de), I, 110—1.
 Montfort (Simon de), I, 125.
 Monti (Vincenzo), III, 242—54, 257—8, 283—4, 287—8, 293—4, 354, 386.
Montyou, II, 82.
 Montluc, II, 164—5, III, 1, 50.
 Montmorency, I, 111.
 Montmert (de), III, 14.
Montpellier, I, 37, 45, 181, 264, 274, 293, II, 88, 138.
 Montreuil (G. de), I, 266.
 Moore (poet irlandez), III, 337, n. 10.
 Moratin (scr. sp.), III, 134.
 More (Thomas), II, 415.
 Moréas (Jean), III, 393.
Morea, I, 285, II, 6, III, 62.
 Morelli, II, 47.
 Moreto y Cabaña, II, 252—5.
 Morgagni, III, 141.
 Mostaccr, I, 158.
 Motte (la), III, 162.
 Mouskuet (Philippe), I, 56, 211.
 Movilă (Simeon), II, 350.
Mozarabi, I, 12, 49.
 Mozart (compos.), III, 348
Mulazzo, I, 174.
 Muntaner (Ramon), I, 136—7, 289, II, 6, n.
Muntenegru, I, 15.
 Muradal, I, 115.
 Muratori (Ludovico-Antonio), I, 159, III, 66, 141, 241, 362, 371.
Murcia, I, 115, 128—9, 138, 288.
 Murillo (pictor), II, 173
 Mussato (Albertino), I, 158, n. 3
 Musset (A. de), III, 340—351, 354, 368—70, 374, 380, 384.

N

- Nageon, III, 214.
 Nancy (loc.), III, 155, 198, 233.
 Nantouillet (ambasador), III, 110.
 Napoleon I-ru, I, 17, III, 71, 229, 234—6, 240—1, 249, 266, 278 și n. 2, 280, 282—4, 288, 300, 302, 304—5, 307, n. 1, 308, 310, 319, 325, 330—1, 335, 338, 340, n. 2, 348, 352, 368, 377.
 Napoleon al III-lea, III, 368, 386, 388.
 Narbonne, I, 45, 71, 264.
 Nardi (scr. ital.), II, 123, 263.
 Narval (Gérard de), III, 347, n. 2.
 Nash (Thomas), III, 122.
Navara, I, 34, 46—7, 50, 74, 106, 108, 115, 119, 133, 212, 293, II, 38—9, 189.
 — (Blanca de), I, 213.
 — (Ferdinand de), I, 44—5.
 — (Jeanne de), I, 211.
 — (Margareta de), II, 295, III, 18.
 — (Colegiul de), II, 19, 70.
 Navagero (ambasador), II, 186, 188.
Navaresi, I, 139.
Navarino, II, 175.
 Naves de Tolosa, I, 115
Neapole, I, 27, 69, 103, 144, 163, 169, 256, 265, 283, 285—8, 298, II, 24—5, 31, 33, 38, 50—1, 55, 65, 69, 108, 116, 123, 166, 169, 185, 187, 189, 206, 234, 259, 262, 307, III, 36, 62, 123, 139, 141, 147, 277, 295, 308, 312.
 Nebrija (Antone de), II, 40, 42.
 Necker (bancher), III, 217, 273—4, 278.
 Neculce (Ioan), I, 14, 108.
 Negri (Gaetano), III, 395.
 Negulescu (P. P.), II, 150, n.
 Nelli (familia), II, 110
 Nennius (poet celtic), I, 54.
Nérac, II, 148.
 Nerli (scr. ital.), II, 123.
 Nesle (de), I, 212.
 Nevers (scr. fr.), II, 264.

Nevers (ducele de), III, 5, 116.
 Newton, III, 171, 175, 199.
Nice (loc.), III, 62.
Niceia, I, 44.
 Nicolae al V-lea (papă), II, 27, 144.
 Nicolai (librar), III, 225.
 Nicole, II, 80, 116, n. 2.
 Nicoletto, I, 80.
 Niccolò di Cesola, I, 158.
 — di Verona, I, 80, 158.
 Niccoloni (Giambattista), III, 289, 357.
Nicopole, I, 305.
 Niebuhr (istoric), III, 293
Nîmes (loc.), I, 32, III, 102.
 Nino (Pero), II, 35, 43.
 Noailles (ducele de), III, 94.

Nodier (Charles), III, 340—1, n. 1.
 Nogaret, I, 225.
Nola, I, 10.
Normandia, I, 27, 34, 53, 195, 257.
Normanzi, I, 27—8, 53—4, 139, 157,
 169, 283, 301.
 North (Thomas), II, 296.
 Norton (scr. englez.), II, 295.
Novellino (il —, carte populară italiană)
 I, 140.
 Novello (Guido —, senior de Ravenna),
 I, 172.
Noyon, II, 148.
Nubiens, I, 28.
 Numa Pompiliu, II, 216.
Numancia (cetate), II, 177, 209.

O

Oberammergau, I, 93.
 Occleve (scr. engl.), I, 260, n. 1, II, 78.
 Ocumpo (Florían de), II, 169.
 Odo de Burgundia, I, 110.
 Odoacru, I, 8.
Ohrîda, I, 28.
 Okham (William de), I, 256.
Olanda, II, 25, III, 15, 87, 153, III,
 158, 172, 187, 255.
Olandesi, II, 142.
 Olimpiu, II, 7.
 Oliva (Perez de), II, 171, 204.
 Olivares, III, 35, 48.
 Oliver (fray Bernardo), I, 290.
 Olivier de Magny, II, 89, 92.
 — de la Marche, II, 186.
Ometazi, I, 48.
 Onesto da Bologna, I, 268.
Orange, I, 32.
 — Rambaut d'—, I, 80.
 — (William de), II, 129
 Ordóñez (Sancho), I, 119.
 Orense (episcop), I, 127.
 Oresme (Nicole), II, 5—6.
Orléans, I, 107, 228, 251, 266, II, 2,
 83, 148.
 — (Arneis d'), I, 267 n., II, 21.

Orléans (Charles d'), I, 309, n., 315,
 II, 70, 74—7, 84—5, 91, 99.
 Orléans (ducele de), II, 127—8, 134,
 III, 158, 345.
 — (Valentina de), II, 26.
 Orosiu (istoric bisericesc), I, 5, 7, 163,
 176, II, 47.
 Orsini (cardinal), I, 171.
 — (Colonna d'), II, 10.
Osma (loc.), I, 127.
 Osorio, II, 205.
Ospitaleri (călugării) I, 236, 292.
 Ossian, III, 226, 251, 271, 309, 320.
 Ostia (Leon de), I, 159, n.
Ostrogoți, I, 6.
 Otto de Freising (cronicar german),
 I, 87.
 Ottocar, I, 198
Ottomeni, I, 197
 Otway (scr. engl.), III, 129, n.
 Oudin (scr. fr.), III, 19.
 Overbury (moralist engl.), III, 120.
 Ovidiu, I, 61, 147, 161, 175, 259, 265,
 II, 4, 17, 79, 156, 194, 216, 294, 306,
 n. 2, III, 36.
Oviedo (loc.), I, 130.
Oxford, I, 131, II, 295, 303, III, 70.

P

Pâcleanu (At. N.), II, 272, n. 1.
 Padilla (Juan de), II, 36.
Padova (loc.), I, 163, 172, 187, II,
 28, 262.
 — (Albert de), III, 185.
 — (Niccolò di), I, 158.
 Paesello (muzicant ital.), III, 67
 Paez (Augustino — de Tejado) III, 36.
Pahimere, I, 6.

Palatinat, III, 35.
 Paleologul (Mihail), I, 214, n. 2.
Palermo, III, 139, 287.
Palestina, III, 7.
 Palestrina (compoz.), III, 67.
 Palladio (arhît. it.), II, 261.
 Pallavicini (scr. it.), II, 124.
 Palmieri (Matteo), II, 45, 47, n. 2.
Pamflete engleze, III, 130—1.

- Pampeluna*, I, 47, 139.
Panonia, I, 11, 14.
Parabosco (scr. ital.), II, 46.
Paris (oraşul), I, 27, 38, 69, 71, 73, 75, 81, 95, 106—7, 126, 131, 140, 143—4, 146—7, n., 159, 174, 195, 211, 222, 232—3 ş. n. 3, 238, 253—4, 265—6, 268, 286, 291, 293, 300, II, 12—3, 15, 35, 57, 78—9, 83, 86, 88—9, 91, 93—4, 143, 145, 148, 150, 153, 163, 167, 170—1, 174, 189, 214, 313, III, 1, 3, 13, 19, 20, 68, 69, 70, 77, 84, 95, 102, 134, 150, 153, 155, 184, 186, 196—7, 200—1, 203, 211, 234, 255, 275, 283, 287—8, 295, 315, 319, 351—2, 380, 391, 393.
Paris (Universitatea din), I, 145, 155, 212—3, 221, 227, 249, 252, 255—6, 262—4, 294, 298, 308, 312, II, 2, 3, 6, 14, 21, 24, 82, 139, 164, 187, III, 81.
Paris (Gaston), I, 5, n. 1, 19, 20, 23 n., II, 67, 69, n.
Paris (Paulin), I, 19.
Parma, III, 140, 146.
Parnell (Thomas), III, 185, n.
Parny (scr. fr.), III, 308.
Pascal (Blaise), III, 80—2, 120.
Pasqua (Pedro), I, 135.
Pasquier (Etienne), II, 161, 164.
Passau (loc.), III, 35.
Passavanti (Jacopo), I, 165.
Passerat (Jean), II, 94, 105, 164.
Pateg (Giraldo), I, 140.
Patheln (l'avocat —, farsă), I, 252, II, 77.
Patriciu (Sf.), I, 15.
Paul (Biserica Sf.—, din Londra), I, 260.
— al II-lea (papă), II, 260.
Paulin (episcop), I, 10.
Paulo de Gama, II, 281.
Paulus Aemilius, II, 134.
Pavel (Sf.), II, 37.
Pavel sî Ioan (Biserica — din Ravena), I, 10.
Pavia, I, 147, n., 150, 266, II, 5, 25—6, 90, 134.
— (şcoala din), II, 24.
Pecenegi, I, 28.
Pecock (episcop englez), II, 80.
Pedro (don), I 293, 296, II, 40.
— al II-lea, I, 4.
— (don —, Infantul), II, 204.
— (don —, rege aragonez), I, 285.
— del Corral, I, 293.
Péguy (scr. francez), III, 393.
Peirols de Roquefort, I, 80.
Péladan (scr. frances), III, 394.
Pelayo (Alvaro), I, 253.
Pelletier (Jacques), II, 95.
Pellico (Silvio), III, 291, 357, 386.
Pelopones, I, 7.
Pembroke (contesa de), II, 295.
— (comandant engl.), I, 304—5.
Pera, II, 1.
Pergam, I, 266.
Percy (episcop), III, 261.
Péréfixe (Hardoun de), III, 50.
Perez (Alonso), II, 173.
— (Antonio), II, 171, III, 19.
— (Fernan de Olive), II, 171.
— (Gines —, de Hita), II, 172.
Pero (Alfonso), I, 290.
Perrault (polemistfrancez), III, 111, 130.
Perriers (des), II, 90, 95, 101, 139.
Perrot (François), II, 96, n.
Perry, III, 190.
Persia, I, 36, II, 124.
Perşi, II, 146.
Persiu, I, 176.
Perticari (Gulho), III, 358
Perù, II, 166, III, 35.
Perugia (loc.), II, 24.
Pesaro (curtea din), II, 259.
Petrarca, I, 163, 259, 263—65, 267—82, 283, n. 1, 285, 292, 294, n. 1, 298, II, 3, 6—10, 15, 24, 27—31, 33, 38, 46, 77, 79, 84, 95—6, 99, 153, 186, 217, 296, 305, 334, n. 1, III, 63, 199, 204, n. 2, 255—6, 293, 295, 298—9, 342, 354, 386.
Petrarchism, II, 46, III, 8.
Petroniu, I, 290.
Petru (Biserica Sf.—, din Roma), I, 34, II, 25.
— (Sfântul, I, 36.
— de Aragon, I, 196, 287.
— I-iu, I, 45, 306.
— cel Crud (rege castilan), I, 282, 296.
— Ermitul, I, 306, II, 108, 268.
— Lombardul, I, 106, 176.
— de Luxemburg (canonic), II, 14.
— cel Mare (Tar rus), III, 186, 207.
— de Portugalia (student), I, 293, II, 40.
Prévost (Marcel), III, 395.
Phaeton, I, 175.
Phebo (Gaston), II, 66, n.
Philheul (Vasquin), II, 96.
Philippe de Hainaut (regină), I, 302, 308.
— de Vitry, II, 6.
Piacenza, II, 24, 45, 140, 146
Pibrac (scr. fr.), II, 295, n. 2.
Picard, III, 303.
Picardia, II, 150.
Piccimno (autor dramatic ital.), II, 261.

- Piccolomini (Enea Silviu de —, v. Papa Piu al II-lea), II, 25, 28, 46, 79.
- Piemont*, I, 43, 155, 256, II, 189, 259—60, III, 255.
- Piemontesi*, I, 80.
- Pierre d'Auvergne (trubadur), I, 80, 177, n. 2, 279.
- Pierre Cardinal (trubadur), I, 79, 90.
- de Corbie, II, 5, n. 1.
- de l'Estole, III, 50.
- d'Orgemont, I, 310.
- de St. Cloud, I, 60, 223.
- Pietro della Caravana, I, 80.
- Pietro de Tortona, I, 272.
- Pignotti (Lorenzo), III, 145.
- Pina (Ruy de —, istoric sp.), II, 205.
- Pindemonte (Giovanni), III, 254, 284.
- (Ippolito), III, 286, 294.
- Pirard (François), III, 190.
- Piron (scr. fr.), III, 151.
- Pisa, I, 28, II, 29, 45, III, 123.
- Pisani*, I, 138, 158, 170, 190.
- Pisano* (Tommaso), I, 311—2.
- Pistoia* (prov.), I, 190.
- Pitagora, I, 141.
- Pithou (Pierre —, scr. fr.), II, 164
- Pitt (William), III, 267, 275.
- Pitti (Buonacorso), II, 47.
- Piu al II-lea (v. Piccolomini).
- Plantageneti*, I, 56.
- Plautin (Cristophe), II, 87.
- Platina (ist. ital.), II, 31.
- Platon, I, 75, 137, II, 5, 88, 95, 150, 156, 180.
- Plaut, I, 176, II, 45, 95, 112, 156, 170—1, 203, 261, 294, 309, 323, III, 15, 74, 120.
- Plethon (Gemistios —, poet grec), II, 29.
- Pliniu cel Bătrân, II, 4
- Plutarh, II, 42, 111, 155—6, II, 295, 378, 380, 383, 389, III, 197, 218, 257
- Poblacion (prof.), II, 86.
- Poerio (scr. ital.), III, 360.
- Poetul Saxon*, I, 14.
- Poezie epică engleză după originale fr*, I, 258.
- Poggio, II, 27—9, 31, 33, 38.
- Pogor (boier român), III, 163.
- Poitiers*, I, 11, 45, 268, 301, 303—4
- (contele de), I, 107.
- Poitou*, I, 27, 119, 195, 257, II, 126.
- Pola* (loc.), I, 174.
- Polibiu, II, 110.
- Poliziano (Angelo), II, 40, 50.
- Polo (Marco —, explorer), I, 159, 216, 268, 285, n. 7, 292, II, 55, 143, 175.
- Poloni*, I, 28.
- Polonia*, II, 31, III, 140, 198, 304, 331.
- Pompadour (D-na de), III, 154.
- Pompiliu (Trog), I, 133.
- Pompilius (Paulus), II, 43.
- Pomponazzo, II, 112.
- Ponce de Leon (Luis), II, 190.
- Ponsard, III, 370.
- Pont-Saint-Maxence (Garnier de) I, 56.
- Pontanus (Ioan), II, 33, 138.
- Pontoise*, I, 27
- Pope (Alex.), III, 130, 167, 175, 199, 200, 226, 236.
- Porré (iezuit), III, 152, 164, 173.
- Porti (Carlo), III, 291, 358.
- Port-Royal*, III, 80, 82, 116.
- Portugalia*, I, 3, 44, 47, 115—6, 125—6, 138, 287, II, 40, 42, 127, 130, 169, 173, 175, 204—6, 228, 276—8, 281, 288, 296, III, 35, 133, 255, 351, 354.
- Portughesi*, I, 116—7, II, 141, 204, 228, 282, 354.
- Pradon (scr francez), III, 94, 116.
- Praga*, I, 268, II, 167.
- Prati (scr. ital.), III, 357.
- Prato (Domenico da), II, 46.
- (cardinalul de), I, 171.
- Presles (Raoul de), I, 253, II, 4.
- Prévost (abatele), III, 219, 370, 374.
- Primaticcio (arhitect ital), II, 85.
- Prior (scr. eng.), III, 130.
- Priscian (gramatic), II, 310, 380.
- Proclu (scr. grec), II, 5
- Properțiu (poet roman), I, 278, II, 188.
- Prou (M.), I, 55, n. 3.
- Provența*, I, 6, 19, 27, 43, 45, 71, 74, 80, 127, 132, 140, 162, 266, 272, 283, 291, 294, 298, II, 65.
- Provențali*, I, 46, 80, 125, 136, 160, 162.
- Prusia*, II, 260, III, 224, 226.
- Prynne, III, 122, n..
- Pseudo-Calistene (scr grec), I, 60.
- Ptolomeu, I, 133, 161, 175, II, 46, III, 27.
- Puerto-Rico* (loc.), II, 193
- Pulci (Luigi), II, 47, 52—5, 61, 138, 142, III, 341, n. 2.
- Pulci (frații), II, 50.
- Pulgar (scr. span.), II, 35, 43, 205.
- Purvey (Jean), I, 260.
- Putna* (mănăstirea), I, 107.
- Putoux (Claude de), II, 96, n. 2.

Q

- Quadrio (scr. ital.), III, 141.
 Quarnero, I, 174.
 Querini (Lauro), II, 26.
 Querol (Vicente), III, 385.
 Quesnay (economist francez), III, 216.
 Quevedo (don Francisco de), II, 190, 191, III, 18—9, 36, 42—9, 54, 85, 133—6.
 Quinault (scr. francez), III, 87, 100, 128, n.
 Quintana (scr. span.), III, 282—3.
 Quint-Curțiu, II, 111.

R

- Raban Maur (învățat medieval), I, 176.
 Rabelais, II, 135—47, 156, 177, 295, 311—2, III, 70, 167, 220, 321. •
 Racan, III, 13, 47, 128.
 Rachel (artistă), III, 344.
 Racine, III, 34, 68—70, 71, 82, 86, 90, 92, 100, 102—18, 126, 154, 157, 162—4, 166, 179, 196, 224, 258, 321, 324, 348.
 Racine (Louis), III, 20.
 Radagaïs, I, 7.
 Radcliffe (lady—, scrutoare engleză), III, 340.
 Radegunda (Sfânta), I, 94.
 — (regină, I, 10—1.
 Raimond Berenguer al II-lea și al III-lea, I, 45—6, 48.
 Raimund de Barcelona, I, 50.
 — de Poitiers, I, 73.
 — de Toulouse, I, 74.
 Rajna (Pîo), I, 5, n., 13, 15, n.
 Raleigh, II, 293, 298, 307.
 Rambaud de Vaqueiras, I, 79-80, 88, 279.
 Rambouillet (Ecat. de), III, 13—4.
 Ramée (Ramus) (Pierre de la) II, 150, III, 51.
 Ramon de la Cruz, III, 135.
 Randolph (Thomas), III, 128.
 Ranke (Leopold von), II, 111, n. 4, 123, 128 n. 4, 170, n. 3.
 Raoul de Houdenc, I, 185.
 Rapin, III, 130.
 Rapisardi (Mario), III, 390.
 Ratisbonne (Louis), III, 337, n. 1, 338.
 Ravena, I, 10, 172, 205, III, 243.
 Raynal (scr. francez), III, 217.
 Raynaud (Gaston), I, 306, n. 2
 Raynaud, I, 19.
 Războeni, I, 63.
 Răzvan (Ștefan), II, 264.
 Rebolledo (scr. sp.), III, 35.
 Reboul (scr. fr.), III, 335.
 Reccared (rege visigot), I, 44.
 Redi (scr. it.), III, 64—5.
 Regnard (scr. fr.), III, 150.
 Régnier (Mathurin), III, 10—12, 120, 321, 343, 346.
 Reichenau, I, 23, n.
 Reims, I, 225, II, 21.
 Remigin (Sf.), I, 11.
 Remppis, I, 27, n., 34, n
 Remusat, III, 323 n.
 Renan, I, 304, III, 392
Renard le contrefait, I, 250, II, 6.
Reșterea, I, 10, 17, 115, 268, 299, II, 1 și urm., 25, 66, 85, 111, 123, 126, 134, 138, 147—8, 268, 188, 389, III, 4, 63, 343—4, 395.
 René de Franța, II, 264, n. 1.
 René de Provence (rege), I, 252.
Renouert ou Tinel (poemă), I, 234
 Rento (Matteo), II, 27.
Réole (la —, loc.), I, 73.
 Resende (Garcio de), II, 205.
Reto-Roman, I, 3, 6.
 Retz (cardinalul de), III, 51, 120
 Riant (contele), I, 112.
 Ribera (scr. spaniol), II, 213.
 Ribera (Bernardin), II, 205.
 Ricard (duce normand), I, 27.
 — (rege englez), I, 291.
 — al II-lea, I, 260, II, 76.
 — Inimă de Leu, I, 73.
 Ricci (Angelo Mario), III, 359, n
 Riccio (muzicant), II, 294
 Riccolds da Monte-Croce, I, 267.
Richard le pèlerin, I, 56 n. 1.
 Richardson (scr. engl.), III, 200.
 Richelieu (cardinalul de), III, 14, 24, 99, 134, 327.
 Richepin (Jean), III, 392.
 Richer (cronicar), I, 33.
 Rimbaud (Arthur), III, 392.
 Rinaldo di Aquino, I, 158
 Rios (Amador de los), I, 127.
 Riquier (Guiraud), I, 80, 125.
 Rivas (ducele de), III, 283, 351.
 Rivera (Fernando de), II, 43.
 Robert (rege capețian), I, 70.
 — (rege în Neapole), I, 265—6, 285.
 — d'Artois, I, 103.
 — de Bard, I, 263.
 — de Blois, I, 148, n. 1.

- Robertson (scr. engl.), III, 217.
 Robespierre, III, 275, 346.
 Rocca-Lecca (loc.), I, 144.
 Roches (Catherine de) II, 94.
 Rochefort (cardinalul de), II, 83
 Rochefoucauld (La), III, 318
 Rodrig de Villandrado, II, 35, 69.
 Rodrig Diaz de Bivar (eroul poemelor spaniole medievale), I, 48—51, 116, 118—9, 129, 134, 293, II, 234 și urm.
 Rodriguez de Almela (Diego), II, 43.
 — de la Camara (Juan), II, 38, 65.
 Roger de Lauria, I, 138—9
 — de Lille, I, 210, n.
 Rohan (ducele de), III, 318.
 — (cavalerul de), III, 153.
 Roister (Ralph —, scr. engl.), II, 309, n. 2.
 Rojas Zorilla (don Francisco de), II, 255—6, III, 20.
 Roles (Bernard de), I, 274, n. 1.
 Rollin, III, 144, 146
 Rollin, III, 218, 230—1, 386.
Roma, I, 2, 3, 5, 6, 11, 22, 31, 61, 94, 112, 114, 155—7, 163, 167, 170, 174, 188, 191, 194, 196, 219, 224—5, 233, 260, 268, 270, 272, 295, II, 1, 9, 11, 13, 15, 24—27, 29, 31, 37, 56, 86, 89, 93, 94, 115, 117, 124, 137, 139, 143, 148, 170—2, 174, 206, 216, 258—9, 266, 287, III, 27, 36, 46, 61, 118, 123, 145, 163—4, 182, 187, 189, 193, 217, 240, 243—4, 249, 268, 293, 295, 312, 389.
Romagna, I, 6, 171, 188, II, 110, 119, 123.
Romani, I, 3, 6, 8, 15, 43, 54, 133, 134, 140, 219, 222, II, 7, 122 n. 1, 167, 282, 303, III, 24, 187, 196, 210, 212.
Români, I, 6, 13, 19, 60, II, 202.
Romania, I, 5—7, 12, 20, 60, 111, 141.
 — (revista), I, 19, 34 n.
Roman de Fauvel, I, 253.
Roman de la Poire, I, 149.
Roman de la Rose, I, 142—3, 146, 147 și urm. (analiza operii), 160—1, 177, 181—2, 187, 227, 249, 252, 254, 259, 263—5, 267, n., 278, 287, 308—9, II, 13, 17, 22, 59, 66—7, 71 n., 79, 80, III, 52, 73, n., 161, 204, n.
Roman du Renard, I, 222—4, 308.
Romane cavalește franceze, I, 307—8.
- Romanespaniole, II, 35.
 — medievale, II, 142.
 Romano (Ezzelino di), I, 141.
 Romanos (Mesonero —, scr. sp.), III, 384.
Roncevaux, I, 26, 42, 161 n.
 Ronsard, II, 93—105, 140, 155, 164, 187, 193, 276, 295, III, 4, 9, 70, 84, 321—2, 392
 Rosa (Martinez de la), III, 283
 — (Salvator), III, 66.
 Rosamunda, I, 73.
 Roscelin (Jean), I, 75, 143.
 Rosset (J.), II, 179, n. 4.
 Rossetti (Giovanni), III, 360.
 — (Dante Gabriel), III, 360, 396.
 Rossini (compozitor), III, 348.
 Rotrou (poet francez), II, 255, III, 20, 102
 Roucher (scr. fr.), 241, 240, n. 3.
Rouen, I, 259, n., III, 69, 153.
 Roumanille, I, 79.
 Rousseau (Jean-Baptiste), III, 156, 223.
 — (Jean Jacques), III, 196—211, 213—4, 217—20, 222—3, 227—9, 231, 233, 261, 264, 267, 269, 271, 273—4, 276, 280, 309, 318, 340, 346, 370.
Roussillon (prov.), I, 293.
 Rovetta (Girolamo), III, 390.
 Roville (Guillaume), II, 87, n.
 Rowley (călugăr), III, 261.
Royal-Society (Academia engleză), III, 128.
 Rúa (Pedro de), II, 171.
 Rubens (pictor), II, 310, III, 10.
 Rubruquis (franciscan), I, 216.
Ruccellari (Palatul), II, 25.
 — (Bernardo), II, 47, 110, 123, 261.
 Rudel (trubadur), I, 279.
 Rudolf de Habsburg, I, 81.
 — II, (împărat german), II, 193.
 Rueda (Lope de), II, 208—9.
 Ruggerone da Palermo, I, 158.
 Ruiz (Juan), I, 294—6.
 Rumelin, II, 302.
Rusia, I, 3-4, III, 151, 190, 279—80, 293.
Ruși, I, 19, 48, II, 55.
 Rustician de Pisa, I, 159.
 Rutebeuf (scr. francez), I, 153, n., 164, 177, 224—5, 227, 235, 267, n., II, 41.

S

- Saavedra (Diego de— y Fajardo), III, 53—5.
 Sabadino (scr. it.), II, 46.
 Sablière (D-na de), III, 69.
 Sacchetti (scr. ital.), I, 266, II, 46—7.
 Sackville (ambasador), II, 295—6.
 Sà de Miranda (Francisco), II, 205.
Sagres (loc.), II, 277.
Șah-Namê (epopee persană), I, 41, n.
Saintes (loc.), I, 215.

- Sainte-Beuve, III, 376, 384.
Saint-Cyr (școala din), III, 116.
Saint-Denis, I, 38, 56, 68—9, 107, 210, 310.
Saint-Didier, III, 162.
 Saint-Évremont, III, 158, 167, 172, 187.
 Saint-Gelais (Melin de), II, 89—90, 95, 140, 295.
Saint-Graal (pers. legendar), I, 58, 69, 293, 308.
Saint-Malo (loc.), III, 265.
Saint-Quentin (loc.), II, 172
 Saint-Pierre (Bernardin de), III, 218—9, 233, 267, 271, 308, 312.
 Saint-Real, III, 258.
 Saint-Simon, III, 217, 321, 366.
 Saint-Victor, I, 176, III, 320, n. 1.
 Saladin (sultan), I, 141, 285.
Salamanca (loc.), I, 131, 139, II, 40, 171—2, 214, III, 36, 138.
 Salazar, II, 169.
 Salel (Hugues), II, 139—40.
Salerno (loc.), I, 74, 168, 250.
 Salimbene din Parma, I, 158.
 Salle (Antoine de la), II, 66.
 — (François de la), II, 96, n.
 Saluces (Thomas de), I, 267.
 Salustiu, II, 5, 47, 156, III, 255.
 Salutato (Colluccio), II, 27.
Saluzzo (marchizat), I, 80.
 Sanchez Talavera (Ferran), I, 298.
 Sanchez (Fernan — de Tover), I, 291.
San Casciano (loc.), II, 110.
 — Millan de Susa (mănăstire), I, 120.
 — Pedro de Alanza (mănăstire), I, 118, 119.
 — Severino (Ferrante de), II, 259.
 Sancho (don), I, 128, 134.
 — (rege navarez), I, 119.
 — cel Mare, I, 44—5.
 — al IV-lea de Castilia, II, 39.
 — al VI-lea, I, 49.
 Sainte-Marthe (scrnt.), II, 88.
 Sanctis (de), II, 47, n., 274—5.
 Sand (George), III, 346, 374—6, 392.
 Sandeau (Jules), III, 375.
 Sandoval (fray Prudencio de), II, 169.
Sannazzaro, II, 33, 51.
 — (scr. sp.), II, 295.
 Sansovino (artist ital.), II, 258.
Santa-Croce (biserică din Florența), III, 257.
Santa-Maria Novella (biserică din Florența), II, 25.
 Santillana (marchizul de —, v. Lopez de Mendoza), II, 36—9, 41—2, n., 43, 172, 189, 203.
Sant'Onufrio (mănăstirea), II, 266.
 Sanudo (Marino —, cronicar ital.), I, 159, II, 48, 123.
 Sanz (scrnt. span.), III, 385.
 Sapho, III, 237, 312
Șapte-Comune I, 156.
Saracini, I, 26, 31, 48, 62, 101, 120, 150, 193, 234, n. 4, 270, 283.
Saragossa, I, 46, III, 134.
Sardinia, I, 138, 140.
 Sardou (Victorien), III, 370.
 Sarpi (frà Paolo), II, 124.
Sarzana, I, 172.
Sarzi, I, 141.
Satura menipee, III, 1, 51.
 Savì (Domenico —, revoltat), I, 263,
Savoia, I, 80.
 — (dinastia de), III, 140, 255, 279, n. 3.
 Savonarola (Girolamo), II, 51, 108—9.
 Saxa (mareșalul de), III, 214.
Saxoni, I, 7, 22, 27, 31—2, n.
Saxonia, III, 214
 Scaliger, II, 88, III, 15.
 Scamozzi (arh. ital.), II, 261.
 Scarron (scr. fr.), III, 14, 19, 116, 164, 370.
 Scarselli (scr. ital.), III, 142.
 Schack (von), III, 56.
 Schélandre (Jean de), III, 16.
 Schiller, I, 63, II, 260, 303, III, 68, 222, 228—9, 307, 323, 328, 342, 350.
 Schlegel, II, 177, 302, III, 277, 289, 374.
 Schonberg (contele de), III, 214.
Scilla și Charybda, I, 280.
Școala latină, II, 9.
 Scott (Walter), III, 264, 306, 314, 338, 351, 371—3, 378.
Scotia, I, 27, 107, 257, II, 80, 130, 150, 169, 294, III, 261.
 Scribe, III, 370.
 Scudéry (D-ra de), III, 14, 19, 52, 136.
Scutari, II, 31.
 Sebastian (don —, rege), II, 192, 279, 289.
 Sebonde (Raymonde de), II, 153, 159, 162.
 Secchi (Niccolò —, scr. ital.), III, 73
 Second (Jean), II, 156.
 Sedaine (scr. fr.), III, 219.
 Segneri (cleric ital.), III, 67.
 Segrais, III, 87.
 Selgas (José —, scr. fr.), III, 385.
 Sem Toh (Rabbi don), I, 290.
Semiți, I, 3.
 Sénancour (de), III, 271.
 Seneca, I, 140, II, 4—6, 148, 156, 159, 294—5, III, 15, 17.
 Senez (episcopul de), I, 253.

- Senuccio, I, 269.
Sens (loc.), I, 204.
 Sepulveda (scr. sp.), II, 170.
 Serafino dell'Aqua, II, 51.
Serbia, I, 45, 175.
 Sestini, III, 356.
 Sève (Maurice), II, 84.
 Severin (Sf.), I, 11.
 Sévigné (D-na de), III, 103, 111, 133
Sevilla, I, 115, 129, 131, II, 233.
 Seward (scr. engl.), II, 316.
 Seyssel (Claude de), II, 83, 295.
Sfântul Mormânt, I, 24, 39, 53, 68,
 100, 213, 270, 306.
Sfântul Scaun, I, 157, 264.
 Sforza (Filippo), II, 26.
 — (Francesco), II, 30, 32, 119,
 122.
 Shaftesbury (scr. englez.), III, 213
 Shakespeare, I, 17, 54, 65, II, 146 n.,
 173, 296, 302—4 (*biografie*), 305
 (*sonetele*), 306, (poemele: «*Venus și*
Adonis», «*Lucretia*»), 307—8, (*tea-*
trele engleze din vremea lui Shakes-
peare), 309 («*Comedia încurcăturilor*»),
 310 (*influența anuchității*),
 311—2 (*influența franceză*), 313—4
 (*infl. spaniolă: «Cei doi nobili din Ve-*
rona»). 314—16 («*Visul unei nopți*
de vară»), 318—9 (*Love's Labour*
lost, 322—33 (*stilul lui Shakes-*
peare), 333—38 («*Romeo și Julietta*»),
 338—42 («*Negustorul din Veneția*»),
 342—9 (*Dramele istorice*), 349—53,
 (*Henric al VI-lea*), 353—57 (*Richard*
III), 357—59 («*Richard II*»),
 359—67 («*Henric IV*»), *Comedi*
367—9 («Nevețele vesele din Win-
dsor»). 369—70 («*Mult sgomot pentru*
numic»). 370 («*Cum vă place*»), 370—1
 («*Ce vreți*»), 371 («*Totul e bine care*
se sfârșește cu bine»), 372—5 (*Mă-*
sură pentru măsură), 375—9 («*Troil*
și Cresida»), 379—80 («*Timon din*
Atena»); *Drame* 380—3 («*Iulu Ce-*
sar»), 383—8 («*Antoniu și Cleopatra*»),
 388—90 («*Coriolan*»), 390—7 («*Ham-*
let»), 397—400 («*Othello*»), 400—4
 («*Regele Lear*» 404—9 («*Macbeth*»),
 410—11 («*Cymbeline*»), 411—13 («*Po-*
vestre de iarnă»), 413—16 («*Furtuna*»),
 416—18 («*Henric VIII*»), 419—20
 («*Taming the shrew*»), 420—1 («*Ti-*
tus Andronicus» și «*Pericle*», atri-
 buite lui Shakespeare), III, 1, 16,
 18—9, 22, 29, 57—8, 70—1, 112,
 119, 120, 126, 128—9, 167, 179—82,
 199, 201, 222, 223—4, 226, 228, 232
 n. 1, 236, 243—4, 246, 249, 251, 254,
 258, n. 261, 289, 307, 321, 323, 325,
 338, 340, n. 2, 342, 343, 372, 380
 Shelley (poet englez), III, 396.
 Shirley (scrut. engl.), III, 119.
Siberia, I, 4.
 Sibila (prințesa de), I, 74.
Sicilia, I, 3, 27, 138, 139—40, 141, 169,
 175, 196, 283, 287—8, II, 39, 50,
 170, III, 123, 140, 147, 287.
Sicilient, I, 269.
 Sidney (Estella—,scr. engl.), II, 295—6,
 298—9, 321.
Sidon, I, 216
Siena (prov.), I, 157, II, 172, 261, III,
 123, 139.
 Sigebert (rege al Austrasiei), I, 10.
 Siger din Brabant (invățat medieval),
 I, 176.
 Sigismund Báthory, II, 422.
Silos (loc.), I, 120.
 Silvestre (Gregorio), II, 195.
 Silvestru (papă), I, 47, 129.
 Simeoni (scr. ital.), II, 85
 Simon (cleric), I, 60.
 Simon de Hesdin, II, 5.
 Simond (călător), II, 348, n. 2.
 Simone de Bardî, I, 168.
 Simonide, II, 7, III, 299, 302.
 Sinan-Pașa, II, 264, III, 62.
 Sinbad, I, 130.
 Sinner (scr.), III, 306.
Sârbi, I, 28.
Siria, I, 35, 49, 109—11, n., 138, 141,
 291, 306.
Sirient, I, 3, 28
Sis (loc.), I, 62
 Sixt (papă), II, 144.
 — al IV-lea (papă), II, 27
 Shelton (John —, scr. engl.), II, 79,
 295, 297
 Slătineanu (boier român), III, 146.
Slavi, I, 6, 13—4, 60, II, 202.
 Smith (Adam —, economist), III, 216.
 — (Charlotte —, scrutoare engl.),
 III, 371.
 Socrate, I, 140, 175, II, 7, III, 213, 280.
 Soderini (Pier —, gonfalonier florentin),
 II, 109
 Sofia (Biserica S-ta), II, 265.
 Sofocle, II, 95, 263, III, 15.
 Soissons (contele de), I, 212.
 Soliman cel Mareș, I, 130, II, 124.
Sorbona, I, 233, II, 69.
 Sordel (trubadur), I, 80, 125, 189 și n. 6
 Sorel, III, 52.
Sorrento (loc.), II, 262.
 Soumet (cleric), III, 317, 322—3.
 Sousa-Cotinho (scrut. span.), II, 205.
 Southampton (ducele de), II, 305.

- Southern (scr. engl.), III, 129.
 Southern (scr. engl.), III, 262, 305, 307.
 Spallanzani (scr. ital.), III, 141.
Spania, I, 3, 6—8, 10, 12, 21—2, 26—7, 29, 37, 43, 46—7, 49, 51, 80, 114, 116—9, 123, 127—9, 131—4, 138, 141—2, 155, 163, 175, 222—3, 268, 283, 290—3, 297—8, n., 310, 313, II, 12, 35, 39—41, 43, 45, 57, 65—6, 79, 119, 127, 130, 164, 166—7, 173, 176, 179, 182—3, 187, 190—1, 202, 204, 206, 208—10, 212, 225, 228—9, 233, 246, 255—6, 258, 260, 276, 287, 296, 307, 343, III, 7, 18—9, 24, 35—7, 39, 44, 50—2, 54—5, 62, 66—7, 133, 136, 138, 140, 146, 151, 174, 185, 220, 255, 268, 273, 317, 319, 327, 350, 353—4, 383, 385, 395.
Spaniol, I, 6, 12, 19, 45—6, 116, 129, 150, 292, II, 15, 39, 43, 62, 110, 113, 164, 167, 180, 187, 227, 296—7, 310, 317, III, 19, 20, 22, 26, 62, 74, 140, 147, 356.
 Spartacus, I, 4.
 Spencer (scr. engl.), III, 199, 345, n. 1.
 Spenser (Edmund —, scr. engl.), II, 295—301, 306 și n. 1, 325, III, 261.
 Speroni (Sperone), II, 46, 95, n., 262.
 Spinoza (Baruch), II, 152, III, 81.
 Staël (D-na de), III, 273—80, 284, 287, 292, 308, 326, n. 2, 337, n. 2, 344, 350, 370, 373.
 Stamatî (Costachi —, poet basarabean), II, 369, n. 2.
 — (Iacov —, Mitropolit), III, 55.
Statele-Unite, I, 2.
 Stațiu (poet latin), I, 60, 175, 185.
 Steele (scr. engl.), III, 130.
 Ștefan (ordinul Sf.), II, 264.
 — (Sf.), III, 62.
 Ștefan cel Mare, I, 25, 41, 63, 107, II, 364—5.
 Stella (istoric ital.), II, 124.
 Stendhal, III, 326, 347—9, 378—9.
 Sterne (scr. engl.), III, 13, 200, 284, 338, 358, 372.
 Stilicon, I, 10.
Strassburg, I, 22, II, 149, III, 155, 226, 237.
Stratford-pe-Avon, II, 303, 323.
 Strobe (Ralph), I, 258—9.
 Stroparola, II, 46.
Stuart, III, 123.
Stuttgart, III, 228.
 Suard (publ. francez), III, 301.
 Suchier, I, 34, n..
 Sudre, I, 23 n.
 Suë (Eugène), III, 376, 392.
Suedia, III, 81, 255.
 Suetoniu, II, 5.
Suez, I, 138.
 Suger (călugăr legendar), I, 68.
 Sulla, III, 89.
 Sully-Prudhomme, III, 369.
 Sully (Mauriciu de), I, 106.
 — (ducele de), III, 162.
 — (ministru francez), III, 3, 51, 120.
 Sundley (scriitor engl.), I, 160, n.
 Surrey (scr. engl.), II, 294, 296.
Suse, I, 37.
 Sușu (scriit. grec), III, 319.
Svițera, II, 87, III, 194.
Svițeri, II, 61—2, 116—7.
 Swift (scr. engl.), III, 117, n., 130—1, 167, 370, 372, 396.
 Swinburne (scr. engl.), III, 396.

T

- Tabureau (Jacques —, scr. francez), II, 151, n. 1.
 Tacit, I, 14, 71, II, 82, 111, 263, III, 188.
 Tadeu (scriitor), I, 163.
Tagliacozzo, I, 195.
 Taille (Jean de la), II, 92, III, 15.
Taillebourg (loc.), I, 215.
 Taine, III, 382.
 Talleyrand (dipl. fr.), III, 317 n., 360.
 Talmont (principele de), II, 126.
 Talon (Omer), III, 51.
 Tamerlan (cuceritor), III, 89, 171.
Tana (loc.), I, 268.
Tanger, II, 277.
 Tannucci, III, 142.
Țara-Românească, I, 6, 131, II, 217 n.
Taragona, I, 45—6.
Tarascon, I, 37.
 Tardit, II, 82.
 Tarc, I, 7, 44.
 Tarrega (canonic), II, 234.
 Tartarotti, III, 141.
 Tassara (Gabriel Garcia), III, 384.
 Tasso (Bernardo), II, 63, 259, 262, 281.
 Tasso (Torquato), II, 257, 259, 261—75, 276—7, 279, 281, 293, 297—301, 305, 370, III, 17, 36, 62, 64, 84, 123—4, 138, 356.
 Tassoni, III, 64, 130.
Tatari, I, 175, 216.
Tataria, II, 55.
 Tavernier, I, 28, n., III, 173.
Teatini (ord. călugăresc), II, 259.

- Teba*, I, 60, 139.
 Tellez (Gabriel), V. Tirso de Molina.
 Temple, III, 130.
Templieri, I, 46, 216, 236, 253, II, 13.
 Tencin (d-na de), III, 212.
 Tennyson (Alfred), II, 337, III, 396.
 Teocrit (poet grec), I, 87, III, 147, 298, 308.
 Teodora (impărăteasă bizantină), II, 57.
 Teodoric, I, 6, 8—9, 146.
 Terențiu, I, 176, II, 45, 95, 156, 175, 203, 294, 309, III, 74, 86, 102.
 Teresa de Cartagena, II, 36.
Tărle de jos, I, 27, n., II, 173, 205, III, 53, 62.
Tesalia, I, 107, II, 7.
Teutoni, II, 10.
 Thackeray, III, 396.
 Thales, I, 175.
Théâtre du Marais, III, 17.
 Theobaldo (don —, Thibaut), II, 34.
 Theodor (Hugo), I, 35, n.
 Theuriet (André), III, 390.
 Thiard (Pontus de), II, 94—5.
 Thibaut I de Champagne (trubadur), I, 47, 177, 265.
 — cel Mare, I, 73.
 — de Chepoy, I, 159.
 — al III-lea, I, 213.
 Thibaut al IV-lea, I, 212—3.
 — al V-lea, I, 213.
 — al VI-lea, I, 74.
 — de Vernon, I, 106, n. 3.
 — (contele), I, 108, 110.
 Thicry (Augustin), III, 334.
 Thiers, III, 366, 386.
 Thomas (poet anglo-normand), I, 55.
 — (Samuel), II, 295.
 — de Kempis, I, 255, II, 16, 19, 21.
 Thompson (James), III, 199.
 Thou (de), III, 50.
 Thuanus (prezident de Thou), II, 134.
 Tibul (poet latin), I, 278.
 Ticknor (scr. american), I, 127.
 Trepolo (Giambattista), III, 67.
 Tilloston (scr. engl.), III, 128, n.
 Timurlenc (han turcoman), I, 292, 307.
 V. Tamerlan.
 Tintoretto (pictor ital.), II, 258.
 Tiphernas (Grigore), II, 6, n.
 Tiraboschi (Girolamo), III, 141.
 Tiraqueau (scr. fr.), II, 139.
Tirol, II, 21.
 Tit-Liviu, I, 137, 175, 296, 309, II, 4—5, 31, 43, 45, 47, 111—2, 134, 205, 263, III, 188.
 Tiziano (pictor ital.), II, 258.
Toledo, I, 46, 115, 133, 295, II, 171, 189, 215, 226, 233.
Tolosa, I, 135.
 Toma de Aquino (Sf.), I, 144—5, 148, 176, 195, II, 170, 180.
 Tomieh (Pere —, scr. catalan), II, 34.
 Tommasèo (Niccolò —, scr. ital.), III, 362—6.
 Torpeist (Seucha —, poet celtic) I, 54, n. 2.
 Torreno (contele de), III, 283.
 Torres Naharro (Bartolomeo de), II, 206.
 Torti (Giovanni), III, 356.
Tortosa, I, 28, 115.
Toscana, I, 34, 154, 157, 172, 188, 190, 218, 266, II, 50, 116, 119, 258, III, 62, 140.
Toscani, I, 110, 181.
 Tosti (poet ital.), III, 65.
Toulouse, I, 44—5, 119, 125, 162, 263—4, II, 141.
Touraine (prov.), II, 136, 266.
 Tour Landry (de la), I, 243, n. 4.
Tournay (loc.), I, 211, 251.
 Tourneur (scrit.), III, 119.
 Tournon (de), III, 255.
 Toussaint (profesor), II, 86.
Tracia, I, 28.
 Tracy (Destutt de), III, 287.
 Traian (impărat), I, 4, 140, 175, II, 216.
 Trapassi (Pietro Bonaventura), III, 146.
Trapezunt, I, 44.
Trastamara (casa de), I, 288, II, 34.
 Trémouille, II, 134.
 Trénel, III, 121, n.
Trento (conciliu dela), I, 174, II, 124, 169, 259, 264.
Treviso, I, 10.
 Trissino (scrit. ital.), II, 63, 84, n. 3, 89, 95, 261, III, 20.
Tristan (personaj legendar), I, 57, 59, 66 și urm., 85, 266, 293—4.
Tristan (scriere), I, 291, II, 7, n. 2, 98.
 Triveth (Nicolas), II, 4.
Troia, I, 56, 107, 191, 210, 259, 266, III, 111.
Troil și Cresida, I, 266.
 Tronconi (scr. ital.), III, 395.
Troyes (loc.), I, 74, 223.
 Trueba (Antonio de la —, scriitoare spaniolă) III, 386 v. *Caballero*
 Tucidide, I, 309, II, 295.
 Tudensis (Luca —, cronicar navarez), I, 133.
 Tudor (Henric), II, 79.
 Tudor Vladimirescu, II, 351.
Tudori (dinastie engleză), II, 78, 293.
Tunis, I, 285, II, 189, III, 7.

- Turci*, I, 25, 28, 35, 59, 125, 130, 141, 175, II, 1, 62, 117, 168, 203, III, 124, n.
Turgot (economist), III, 216.
Turin, I, 80, 226, II, 90, III, 7, 197, 255.
Turingia, I, 81.
Turingieni, I, 22.
 Turnebe (Adrian —, învățat), II, 87', 155, 157, n. 4
 Tuoldus, I, 29.
Turpin (erou legendar), I, 37, 210.
 Turrel (Gabriel —, scr. ital.), II, 34.
 Turrin (Claude), II, 96, n.
 Tyler (Wat —, revoltat), I, 260.
 Tyndale (William —, scr. engl.), II, 298.

U

- Udal (Nicholas —, scr. engl.), II, 294.
Udine (loc.), III, 146.
 Ugucione de Lodi, I, 140.
 Uhlfa, I, 6.
Umbria, I, 188.
 Underdowne (scr. engl.), II, 296.
Ungaria, I, 80—1, 110, 175, 196, 287, II, 31, 33, 93.
Unguri, I, 28, 111 n., 264.
 Urban II (papă), II, 264, 266.
 — V (papă), I, 272, 306.
 — VI (papă), II, 13.
Urbino (loc.), III, 61.
 — (curtea din), II, 259, 313.
 Urfé (Honoré d'), III, 9, 14, 17, 52, 128.
 Urgel (contele de), I, 293.
 Usk (Thomas —, scr. engl.), I, 258—9.

V

- Văcărești (frații), III, 146.
 Valdez (Melendez —, scr. sp.), I II, 138, 283.
Valdichiana (loc.), I, 174
Valencia, I, 46, 48, 50, 115, 138, II, 214, 233—4.
 Valera (Diego de—, istoric), II, 35, 65
 Valera (Juan), III, 386.
 Valeriu-Maxim, II, 4—5, 43.
 Valerius (Iulius), I, 60.
 Valla (Lorenzo), II, 25, 28, 138.
Valladolid (loc.), II, 190.
 Valois (Charles de), I, 159, 169, 170, 195, 211, n., 299, 305.
Valois-Angoulême (dinastia de), II, 89.
Valois (dinastia), I, 221, 254.
 — (Adrian de), III, 51.
Vandali, I, 7, 44, 133.
 Vanegas (Alejo —, scr. span.), II, 171.
 Varchi (Benedetto —, istoric ital.), II, 123.
 Varlaam (călugăr ital.), II, 6.
Varna, II, 31.
 Varro (scr. rom.), I, 176, II, 7.
 Vasco de Gama, II, 277—9, n. 2, 280, 288—9.
 — de Lobeira, I, 293.
 Vasile Lupu, I, 131.
Vaucluse (loc.), I, 270, II, 6.
 Vauquelin de la Fresnaye, II, 94.
 Vauvenargues, III, 218.
 Vugetin, I, 163, 228, II, 5, 111, n. 4.
 Veggio, II, 30.
Veglia, I, 7.
 Velleda, I, 71.
 Velly, III, 51.
 Velutti (Donato), II, 47
 Venceslav, I, 198.
Veneția, I, 28, 108, 110, 155—6, 163, 175, 219, 268, II, 1, 25, 31—3, 45, 47—9, 90, 94, 109, 117—8, 125, 128, 194, 217, 258, 260, 307, III, 62, 139—40, 147—8, 174, 197, 277, 284
Venețiană (poezie populară), II, 48.
Venețieni, I, 110—1, 174, 210.
 Verardi (Carlo —, scr. ital.), II, 261
 Vercehls (contesa), III, 197.
 Verhaeren, III, 393.
 Verlaine (Paul), III, 393.
Verona, I, 172, 174, 269, II, 142, 334, III, 286.
 Veronica (Sf-ta), I, 174.
 Verrı (Pietro), III, 141.
Versailles, III, 237, 274.
Vestfalia, III, 63.
 Viau (Théophile de), III, 12—3, 16—7, 19.
 Vicente de Espirel, II, 191.
 — (Gıl —, scrnt. portughez), II, 204, 205, 208, 279.
Vicenza (loc.), II, 261
 Vico (Giambattista), III, 67, 141.
 Victor Emanuel (rege ital.), III, 388.
 Vida (scrnt. ital.), II, 33, 51.
 Vidal (P., trubadur), I, 78—80, 125.
 — (R. —, scrntor provental), I, 117, n.
Viena, I, 7, II, 21, 167, 169, 194, III, 140, 146—7, 174, 238—9 n., 25b.

- Vieți de Sfinți*, I, 23, 54, 59, 106, 108, 118, 120, 165, 185, 256, II, 46.
 Vignay (Jean de), II, 5.
 Vigny (A. de), III, 335—40, 344, 367—8, 373, 380.
 Villa (marchis), III, 120
 Villani (Giovanni —, scr. ital.), I, 264.
 — (cei trei —), II, 147.
 Villari (Pasquale), III, 395.
 Villars (ducesa de), III, 153.
 Villegalo, II, 37, n. 2, 195.
 Villehardouin (Geoffroy de), I, 107—13, 137, 210, 212, 215, 310, II, 6.
 Villèle (de), III, 28.
 Villena (Enrique de), II, 35—6, 66, 203.
 Villeneuve, II, 134.
 Villey (scr. francez), II, 151, n. 1.
 Villon (François), I, 164, 315, II, 41, 69—74, 80, 90, 99, 321, III, 84, 295, 369, 393.
 Vincent de Beauvais, I, 59, n. 2, 211, II, 5, 111, n. 4.
 Vinet, III, 52
 Vintimiglia, I, 80.
 Virgiliu (poet roman), I, 61, 87, 169, n., 175, 185 și n., 186, 189 și n., 232, 260, 272, 275, 308, II, 36—7, 45, 47, 59, 79, 156, 164, 186, 188, 204, 216, 263, 282, 294, 295, 419, III, 163, 293.
 Virgilio Marcelllo (profesor), II, 110
 Virues (Cristovál de —, scr. span.), II, 193, n. 2, 207.
 Visarion, II, 29.
 Visconti (familia), II, 26, 31—3
 Visconti (Bernabò), I, 267.
 — (Gian - Gabbazzo), 267 n. 4, 268.
 — (Ludovic), I, 315.
 — (Valentina), I, 267, n. 4, 315, II, 64, 84—5.
Visigoți, I, 7, 44, 134, II, 202.
Vita Nuova (a lui Dante), I, 168, 181—2, 184, 198.
 Vital (Orderic —, cronicar), II, 20.
 Vittorelli (Jacopo —, scr. ital.), III, 358
 Vitruviu, II, 24, 217 n.
Vodevil (originea expresiunii), I, 313.
 Voiture, III, 13, 19, 120.
 Volaterranus (Jacob), II, 123, 138.
 Voltaire, II, 302, III, 80, 89, 132, 135, 138—9, 141—2, 152, 153—5 (*biografie*), 156—9 (pamfletarul), 159—62 (poeme), 162—6 (teatru), 167 (ideile lui V. despre Shakespeare), 168 (conceptia lui V. despre rostul literaturilor), 169—72 (*Letres sur les Anglais*), 173—4, 175—8 (*Discours sur l'homme*), 178—84 (teatru), 185 (povestiri), 186 (opere istorice), 187, 189—91, 192—5. (*Essai sur les moeurs*), 196, 199—201, 204, 211, 216—7, 219—21, 223—4, 227—8, 232, 242—3, 249, 251, 273, 276, 309, 322, 324—5, 346.

W

- Wace (Robert), I, 54—o, 255.
 Waldor (scrutoare engleză), III, 335.
 Wallace (William), II, 80.
 Waller (scr. engl.), III, 120, 128.
 Walpole (Horace —, scr. engl.), III, 263, n. 1.
 Walter von der Vogelweide, I, 81
 Warens (D-na de), III, 197.
 Warner (William —, scr. engl.), II, 298.
 Warton (Thomas —, scr. engl.), III, 261, n. 2
 Waterloo (bătălia), III, 302.
 Wavrin (Jean de —, cronicar francez), II, 126.
 — (Valerand de), II, 126.
 Welester (scr. engl.), III, 119.
Weimar, II, 260
Westfalia, II, 82.
Westminster, II, 88, 117, n. 1.
 Whitman (Walt —, scr. american), III, 395.
 Whitsand, I, 174.
 Wieland (scr. german), III, 223, 225.
 Wilde (Oscar), III, 396.
 Wilmotte (Maurice), I, 28 n., 65, 85, n., II, 69, n., 100, n., III, 91, n.
 Wilson (Thomas), II, 294.
 Winkelmann (scr. germ.), III, 224, 229
 Wolmer (scr. germ.), II, 148.
 Wordsworth (scr. engl.), III, 262—4, 305, 327, 369
Wurttemberg, III, 228.
 Wycherley (scr. engl.), III, 129.
 Wychiffe (Ioan —, teolog), I, 260, II, 80.
 Wyntoun (Andrew —, cronicar englez), II, 80.

X

- Xenofonte, II, 46, 83, 110, 150, 217, III, 280.
 Ximenez de Rada (Rodrig, I, 133.

Y

- Yago (Sant'), I, 119.
 Yanez (Ruy —, cronicar spaniol), I, 291, n. 3.
 York (dinastia de), II, 78.
- Young (scr. englez), III, 199, 200, 308.
 Yriarte (don Thomas de), III, 133—4, 137—8, 145, 233.

Z

- Zara (loc.), I, 110.
 Zenker (R.), I, 59, n. 3.
 Zeno (Apostolo —, scr. ital.), III 146, 147.
 Zenon, I, 175.
 Zenoni (Zenone —, scr. ital.), II, 46, n.
 Zimmermann, III, 223.
 Zola (Émile), III, 381.
- Zona (Marino —, scr. ital.), II, 46.
 Zorilla (José —, scr. sp.), III, 352—6, 384.
 Zuniga y Ercilla (don Alonso de), II, 193.
 Zurara (istoric spaniol), II, 205.
 Zurita (scr. spaniol), II, 168, 170, 225.